

Національна академія наук України
Інститут історії України

ІСТОРИК НА ЗЛАМІ ЕПОХ

Станіслав Кульчицький:
Матеріали до біобібліографії.
Інтерв'ю. Спогади

Київ 2016

УДК [016:929]:94(477) "19/20"
ББК 63.3(4Укр)г

Історик на зламі епох. Станіслав Кульчицький: Матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади / Упорядники бібліографії І. Кузьміна, О. Юркова; автор історіографічного нарису О. Юркова. — К.: Інститут історії України НАН України, 2016. — 531 с.

Основою видання є бібліографічний покажчик друкованих у 1955–2016 рр. праць проф. С. Кульчицького. Після покажчика публікуються історіографічний нарис О. Юркової, стаття С. Кульчицького «Історик і влада», а також чотири інтерв'ю із вченим. Книга продовжується спогадами С. Кульчицького про вчителів і колег, де відбиті деякі обставини його власного життя і діяльності. У додатках, що завершують книгу, поданий перелік виступів С. Кульчицького на наукових конгресах, конференціях, симпозіумах, «круглих столах», а також авторефератів кандидатських і докторських дисертацій, захищених під науковим керівництвом або за науковою консультацією С. Кульчицького.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 12 від 8 грудня 2016 р.)

Фото Анатолія Гаврилова

<i>Валерій Смолій. Історик і сучасність</i>	7
Основні події життя і діяльності	12
Друковані праці (1955–2016)	19
1955	19
1957	20
1958	20
1959	20
1960	21
1961	21
1963	21
1965	22
1966	22
1967	23
1968	25
1969	25
1970	27
1971	28
1972	29
1973	29
1974	30
1975	30
1976	31
1977	32
1978	34
1979	35
1980	36
1981	38
1982	40
1983	44
1984	46
1985	49
1986	51
1987	53
1988	55
1989	57

1990	60
1991	63
1992	65
1993	69
1994	72
1995	76
1996	81
1997	87
1998	96
1999	107
2000	119
2001	130
2002	137
2003	143
2004	151
2005	160
2006	168
2007	175
2008	183
2009	194
2010	200
2011	207
2012	216
2013	223
2014	228
2015	234
2016	239
<i>Оксана Юркова. Історіографічний нарис</i>	243
<i>Станіслав Кульчицький. Історик і влада</i>	307
Інтерв'ю із Станіславом Кульчицьким	362
Станіслав Кульчицький: «... я — оркестровий виконавець»: [Інтерв'ю газеті «День» (2007)]	362
«Я щасливий, що динаміка моїх уявлень про суспільне життя встигає за змінами в суспільстві»: [Інтерв'ю редколегії збірника «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки» (2007)]	365
Станіслав Кульчицький: «Я пишу зараз про те, що з нами відбулося за останнє століття, з революції 1917-го»: [Інтерв'ю міжнародному інтелектуальному часопису «Україна модерна» (2016)]	375
Станіслав Кульчицький: «Дерадянізація пов'язана не так із декомунізацією, як із дерусифікацією» [Інтерв'ю часопису «Український тиждень» (2016)]	384

<i>Станіслав Кульчицький. Спогади про вчителів і колег</i>	392
Мої студентські враження [Про З. В. Першину]	392
Наша спільна робота [Про Наталю Теплоухову].....	394
Михайло Коваль — дослідник «непарадної» війни в Україні	397
Роль Джеймса Мейса у розкритті найбільшого злочину Сталіна	401
Слово про друга. Пам'яті Валерія Волковинського	414
Згадуючи студентські роки [Про В. Т. Галяса].....	419
Два життя З. Г. Лихолобової.....	422
Додаток: Лист С. Кульчицькому упорядника книги спогадів про З. Г. Лихолобову Олени Стяжкіної	427
Про мої зустрічі з І. О. Гуржієм	428
Спільна праця з П. П. Гудзенком	434
Про Ярослава Ісаєвича	438
Зустрічі з Ярославом Дашкевичем.....	443
Про юнацькі роки одеського краєзнавця Анатолія Бачинського.....	446
Журнал «Наука і суспільство» у десятиріччі перед проголошенням незалежності України	455
В команді Б. М. Бабія	459
Додатки	464
Виступи на наукових конгресах, конференціях, симпозіумах, «круглих столах»	464
Наукове керівництво. Автореферати кандидатських дисертацій, захищених під керівництвом С. Кульчицького	514
Наукова консультація. Автореферати докторських дисертацій, підготовлених за науковою консультацією С. Кульчицького	517
Іменний покажчик.....	519

Біографії інтелектуалів доволі часто видаються звичними й типовими, такими, що, здавалося б, добре лягають в усталену палітру образів і уявлень, які продукує та чи інша історична доба. Здобута освіта, культурне та інтелектуальне середовище, наукові звання і вчені ступені, опубліковані книги й студії, корпоративне, громадське та суспільне визнання... Ці випуклі й очевидні віхи життєвих сценаріїв мислителів та інтелектуалів зазвичай потрапляють у поле зору їхніх біографів, журналістів, блогерів і звичайних дописувачів, наріжним рефреном пролягають у текстах, приурочених до круглих річниць.

Натомість десь на маргінесах залишається той величезний і розмаїтий внутрішній світ ученого / інтелектуала, котрий колеги, як правило, називають незримою лабораторією творчої думки, сповненої небуденних поворотів мислення, граничної емоційної напруги, несподіваних досягнень, багаторічних надій, постійних сумнівів, розчарувань, монотонної повсякденної праці й мозольних евристичних пошуків. За великим рахунком, саме цей неосяжний світ, який найтісніше пов'язаний із дослідницькими, культурними, соціальними практиками вченого, і становить справжній зміст його життєпису.

Проте смисли інтелектуальної біографії співвідносяться із сучасністю, точніше з її багатоманітними, конкуруючими, взаємодоповнюючими, суперечливими візіями, котрі побутують у культурному просторі. Для Станіслава Кульчицького, як і багатьох його сучасників, яким випало торувати свій життєвий шлях у післявоєнні роки, координати сучасності формувалися у двох глобальних, а у чомусь і контраверсійних вимірах — радянському та пострадянському.

Життєвий шлях майбутнього історика розпочався в Одесі, себто на багатонаціональній і полікультурній околиці радянської імперії, котра ще від імперських часів здобула репутацію місцевості з космополітичними, або, як сказали б нині, транснаціональними настроями. Втім, за радянських часів національні та культурні особливості відтіснялися на периферійний шар масової свідомості, позаяк домінували суцільні ідеологічні практики, котрі цілеспрямовано нав'язували образи нової уявленої квазіспільноти — радянського народу. У широкому сенсі пропонувалися

тотальні патерналістські моделі поведінки, котрі мали спричинитися до становлення радянської варіації «масової» людини ХХ ст., атавізми якої побутують і донині.

Для юнака з неабиякими гуманітарними здібностями намічалось не так багато можливих життєвих сценаріїв — викладача-педагога, науковця-архівіста чи академічного вченого. З такої перспективи академічна кар'єра репрезентувала, мабуть, найпривабливіший і найскладніший вибір, який на той час могла зробити сильна, творча й обдарована особистість.

Цей свідомий вибір був справді-таки доленосним у житті С. Кульчицького, котрий протягом дуже стислого терміну став не тільки визначним істориком, а й досвідченим ученим-адміністратором. Звісно, на цьому шляху були свої перепони та випробування. Згадаємо, приміром, те, що свою академічну кар'єру майбутній історик розпочинав як дослідник економіки, зокрема працював в Інституті економіки АН УРСР. Та прагнення бути істориком взяло гору, а черговий поворот життєвого шляху й академічної кар'єри привів С. Кульчицького до Інституту історії АН УРСР, у стінах якого він став не тільки знаним істориком, а й адміністратором.

Адміністрування практично будь-якої сфери суспільної діяльності доволі складний, напружений і виснажливий процес, якщо останній зорієнтований на досягнення справжнього результату, а не на демонстрування яскравих, зовнішніх і швидкоплинних ефектів, особливо, коли йдеться про царину науки. Часом адміністративні практики майже повністю поглинають творчу особистість, коли за буденною повсякденністю та рутиною управлінських потуг зникають, а то й зовсім розчиняються перспективи ближчих і дальших наукових студій.

Утім, цього не трапилося із С. Кульчицьким, який завжди вмів гармонійно поєднувати інтенсивну та регулярну наукову роботу з солідним адміністративним навантаженням, про що красномовно свідчить вражаючий бібліографічний перелік його численних наукових праць. Дивовижна працездатність, блискучі творчі здібності та високий фаховий рівень дозволили йому органічно сполучити багатоманітні дослідницькі, організаційні й комунікаційні практики.

Розгалужені фахові зацікавлення С. Кульчицького у царині історії радянського суспільства, головно міжвоєнної доби 1920–1930-х рр., примушували його дедалі частіше замислюватися щодо певних проблем, як-от трагічні наслідки «культу особи» Й. Сталіна, котрі продукували незручні питання й доволі складні асоціації. Проте останні тривалий час побутували десь на периферійних шарах свідомості, або, як означає філософський класик, переховувалися «у собі».

Справжні світоглядні й інтелектуальні колізії С. Кульчицький пережив у середині 1980-х рр., коли уже був поважним й авторитетним академічним істориком. До цього спричинився несподіваний перебіг подій по той бік Атлантики, де українська діаспора домоглася створення Комісії з розслідування Голодомору 1932–1933 рр. при Конгресі США, яку очолив американський історик Джеймс Мейс.

Гра долі, точніше, новітня проекція тодішньої сучасності, і у 1986 р. за розпорядженням ЦК КПУ відповідна «антикомісія» була створена у Києві. Її членом став і С. Кульчицький. Саме тоді він отримав доступ до партійних документів, з яких поступово почала проступати жахлива і страшна мозаїка тих трагічних подій.

Книга «Жнива скорботи» американського історика та колишнього дипломата Роберта Конквеста, що стала одним із знакових видань перекладної літератури часів «перебудови», практично поховала діяльність «антикомісії» і, водночас, згенерувала дальшу роботу творчої думки.

Так, крок за кроком, із прочитанням кожного нового документу з таємних тек підважувалися й руйнувалися ті світоглядні засади та ідеологічні настанови, котрі повсюдно нав'язувалися радянським режимом, у межах яких одна з найстрашніших трагедій ХХ ст. традиційно маркувалася й означувалася як банальні «продовольчі утруднення».

Переживати кардинальні світоглядні метаморфози й інтелектуальні колізії складно у будь-якому віці, тим більше, коли йдеться про творчу особистість із практично піввіковим досвідом радянського буття, яка, до того ж, представляла вже третю генерацію людей країни Рад і мала за плечима сотні опублікованих праць. Вочевидь, це був украй складний, болісний і тривалий процес, який продукував нові світоглядні рефлексії та поррахунки з радянською спадщиною. Толерантність, інтелектуальна чесність та етичний ригоризм С. Кульчицького виявилися в об'єктивістському висвітленні й оцінці низки трагічних та травматичних подій української історії ХХ ст.

До честі С. Кульчицького варто підкреслити, що до ревізії радянського спадку він підійшов як відповідальний дослідник, який спирався не стільки на поширені оціночні конотації часів «перебудови» чи суцільне заперечення недавнього минулого, скільки на величезний масив фактів і відомостей, котрі були виявлені, зібрані, опрацьовані, систематизовані й осмислені ним і його учнями та колегами протягом кількох десятиліть.

Отож від кінця 1980-х рр. С. Кульчицький не тільки переосмислює радянську минувшину, а стає провідним вченим, який висвітлює й поновому тлумачить низку «білих плям» української історії ХХ ст., передусім Голодомор 1932–1933 рр.

Протягом 1990–2000-х рр. під його керівництвом виховуються десятки українських істориків-дослідників тоталітарного режиму як в Інституті історії України НАН України, так і поза його межами. У відділі історії України 20–30-х рр. ХХ ст., яким керував С. Кульчицький протягом 1977–2015 рр., систематично розробляються проблеми радянської доби, зокрема видаються десятки монографій і сотні праць з історії сталінських репресій, голоду 1921–1923 рр., Голодомору 1932–1933 рр., повоєнного голоду 1946–1947 рр. Завдяки цим ґрунтовним студіям, збіркам документів і матеріалів постала рельєфна й докладна палітра становлення та формування радянського тоталітарного режиму на українських теренах.

Наукові здобутки у студіюванні й осмисленні тоталітарної доби історії України, насамперед Голодомору 1932–1933 рр., С. Кульчицький широко представляє за кордоном, зокрема на наукових форумах у США, Канаді, Німеччині, Франції, Великій Британії, Ірландії, Італії, Австралії, Китаї. Більше того, саме наукові студії С. Кульчицького та його колег значною мірою спричинилися до державного і громадського вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні та поза її межами.

Зрештою, студіювання масштабної соціокультурної катастрофи та страшної національної трагедії 1932–1933 рр. стало тим інтелектуальним і світоглядним рубіконом у творчій біографії С. Кульчицького, з якого розпочалося авторське осягнення місця радянського тоталітаризму в історії України, зокрема руйнівного призначення комуністичної ідеології. Недаремно його наукові студії висувають низку концептуальних запитів і пропозицій щодо осмислення української історії ХХ ст., як-от феномена комунізму в Україні 1920-х рр., представлення Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду та репресивної акції щодо українців з боку сталінського режиму, а також пропонують низку рефлексій стосовно демографічних вимірів і наслідків Голодомору, значення та ролі української радянської державності, загальної конструкції історичної доби між двома світовими війнами у минувшині України тощо.

Така ієрархія дослідницьких проблем спричинилася до того, що С. Кульчицький запропонував власне представлення ряду знакових віх «доби екстремізму» чи «епохи крайнощів» (за висловом Е. Гобсбаума). Приміром, варто згадати його студії, присвячені російській революції 1917 р. та перебігу революційних подій на обширах України, врешті-решт одну з останніх книг автора — тритомник «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі», видану 2013 р. видавництвом «Темпора».

Нинішня дійсність з її масштабними революційними потрясіннями 2004 та 2014 рр. згенерувала нову хвилю авторських устремлінь і заці-

кавлень, які зі сфери історичних ретроспекцій дедалі частіше повертаються чи апелюють до майбуття. Тим паче, що давні дискусії, неписані конвенції й усталені табу, котрі тою чи іншою мірою пов'язують із самими поняттями «сучасна історія» чи «історія сучасності», нині співіснують із методологічним / інструментальним розмаїттям способів репрезентації близької минувшини та культурним / світоглядним плюралізмом щодо етичних / можливих меж її тлумачення й осягнення.

Не випадково чимало знаних мислителів й інтелектуалів обстоюють думку, що 2014 р. не тільки завершилася епоха пострадянської історії на обширах колишнього СРСР, а й де-факто розпочався відлік іншої доби. Звісно, можемо лише гадати про майбутні соціокультурні, політичні, духовні чи інші мірила маркування / опрідметнення історичного часу, пов'язані з нашою сучасністю. Проте спроби осягнути сучасність неминуче продукують новітні версії й конструкції щодо конфігурації нашої історичної минувшини, котрі не можуть залишатися поза увагою історика.

Мабуть, саме тому ще ненаписана книга Станіслава Кульчицького, над якою автор працює нині, присвячена нашій злободенній сучасності, зокрема її грізним викликам, ризикам, пересторогам і перспективам, котрі походять зі складного та травматичного минулого України.

Насамкінець побажаємо ювіляру, який святкує своє 80-річчя, міцного здоров'я, творчої наснаги та успішної реалізації всіх його планів і задумів на славу української науки!

Валерій Смолій

ОСНОВНІ ПОДІЇ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ

10 січня 1937 р. — Народився в Одесі. Батьки: Кульчицький Владислав Валеріанович і Хорозова Маріанна Карапетівна — студенти Одеського інституту інженерів водного транспорту.

Серпень 1954 р. — Зарахований студентом історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова.

Травень 1958 р. — Прийнятий на посаду наукового співробітника Одеського обласного державного архіву.

Грудень 1958 р. — Переведений на посаду старшого наукового співробітника Одеського обласного державного архіву.

Липень 1959 р. — Закінчив навчання на стаціонарі Одеського університету ім. І. І. Мечникова (за індивідуальним планом). Виданий диплом про вищу освіту за спеціальністю «історик, вчитель історії середньої школи».

Листопад 1960 р. — Звільнений з Одеського обласного державного архіву у зв'язку з переходом на навчання в аспірантуру.

Листопад 1960 р. — Зарахований аспірантом відділу історії народного господарства та економічної думки Інституту економіки АН УРСР.

Жовтень 1963 р. — Прийнятий на посаду молодшого наукового співробітника відділу історії народного господарства та економічної думки Інституту економіки АН УРСР.

Грудень 1963 р. — Захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук (науковий ступінь присуджено Вченою радою Відділення суспільних наук АН УРСР).

Січень 1964 р. — Переведений на посаду молодшого наукового співробітника в новоутворену дослідницьку групу «Економічні проблеми хімізації народного господарства» Інституту економіки АН УРСР.

Вересень 1965 р. — Переведений на посаду молодшого наукового співробітника до відділу історії народного господарства та економічної думки Інституту економіки АН УРСР.

Липень 1966 р. — Переведений за конкурсом на посаду старшого наукового співробітника Інституту економіки АН УРСР (відділ історії народного господарства та економічної думки).

Березень 1972 р. — Прийнятий за конкурсом на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР (відділ історії соціалістичного будівництва).

Березень 1974 р. — Нагороджений Товариством польсько-радянської дружби (Варшава) Золотою почесною відзнакою.

Червень 1975 р. — Президія АН УРСР затвердила у вченому званні старшого наукового співробітника по спеціальності «Історія СРСР».

Квітень 1976 р. — Захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук (захист відбувся на Спеціалізованій вченій раді при Інституті історії АН УРСР).

Серпень 1977 р. — Затверджений на посаді виконуючого обов'язки завідувача відділу історії соціалістичного будівництва Інституту історії АН УРСР (працював на посаді завідувача відділу, який тепер називається відділом історії України 20–30-х рр. ХХ ст., до вересня 2015 р.).

Жовтень 1977 р. — Затверджений на посаді виконуючого обов'язки заступника директора по науковій роботі Інституту історії АН УРСР (працював на цій посаді до січня 1979 р.).

Квітень 1978 р. — Президія ВАК СРСР присудила вчений ступінь доктора історичних наук.

Вересень 1978 р. — Затверджений членом Спеціалізованої ради по захисту докторських дисертацій при історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка, працював до січня 2002 р.).

Січень 1979 р. — Затверджений членом Спеціалізованої ради по захисту докторських дисертацій при Інституті історії АН УРСР (по теперішній час).

Лютий 1979 р. — Обраний заступником голови науково-методичної ради з історичних наук при республіканському правлінні Товариства «Знання».

Жовтень 1981 р. — Нагороджений Грамотою Президії Верховної Ради УРСР «за значний вклад у розвиток історичної науки та активну участь у підготовці восьмитомного видання “Історія Української РСР”».

Листопад 1982 р. — Нагороджений Грамотою Київської обласної організації Товариства «Знання».

Березень 1983 р. — Обраний на посаду заступника академіка-секретаря Відділення історії, філософії та права АН УРСР (працював до квітня 1988 р.).

Жовтень 1983 р. — Нагороджений дипломом Міністерства вищих учбових закладів (Мінвузу) УРСР за участь у підготовці колективної монографії до 1500-річчя Києва «Киев революционный, боевой, трудовой».

Листопад 1983 р. — Нагороджений міністром освіти УРСР почесним знаком «Відмінник народної освіти».

Листопад 1983 р. — Затверджений у складі редакційної колегії науково-інформаційного бюлетеня «Архіви України».

Вересень 1984 р. — Нагороджений знаком «Відмінник народної освіти» за підготовку методичних матеріалів для загальноосвітньої школи (посібник для вчителів, навчальні діафільми).

Червень 1985 р. — Затверджений у складі Наукової ради Головного архівного управління при Раді міністрів УРСР.

Жовтень 1985 р. — Нагороджений медаллю «Ветеран праці».

Грудень 1985 р. — Нагороджений Грамотою Української ради професійних спілок за підготовку колективної праці «Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР».

Лютий 1986 р. — Президія ВАК СРСР затвердила у вченому званні професора по спеціальності «Історія СРСР».

Вересень 1986 р. — Нагороджений Грамотою Товариства «Знання» Української РСР «за активну участь в пропаганді політичних і наукових знань серед трудящих республіки».

Грудень 1986 р. — Нагороджений Почесною грамотою Президії Академії наук УРСР і Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ «за досягнуті успіхи в науковій, науково-організаційній роботі, активну участь у громадському житті та у зв'язку з 50-річчям з дня народження».

Березень 1988 р. — Затверджений у складі бюро Наукової ради АН УРСР та Української ради профспілок з проблем соціалістичного змагання та участі трудящих в управлінні виробництвом.

Травень 1988 р. — Постановою бюро Відділення історії, філософії та права АН УРСР затверджений членом редакційної колегії «Українського історичного журналу» (працює дотепер).

Червень 1988 р. — Нагороджений Почесною грамотою Головного архівного управління при Раді міністрів УРСР і Українського республіканського комітету профспілки працівників державних установ за активну участь в архівному будівництві.

Липень 1988 р. — Постановою Президії ВАК СРСР затверджений членом Експертної ради з історичних наук (працював до грудня 1991 р.).

Грудень 1988 р. — Затверджений у складі Наукової ради «Проблеми демографії і трудових ресурсів» АН СРСР.

Лютий 1989 р. — Затверджений відповідальним секретарем Координаційної комісії з розробки «Програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991–2000 рр.».

Квітень 1990 р. — Обраний членом бюро Відділення історії, філософії та права АН УРСР (працював до березня 1993 р.).

Вересень 1990 р. — Обраний членом Ідеологічної комісії ЦК Компартії України (працював до липня 1991 р.).

Жовтень 1990 р. — Затверджений на посаді заступника директора по науковій роботі Інституту історії АН УРСР (працював на цій посаді до лютого 2009 р.).

Листопад 1990 р. — Затверджений відповідальним редактором республіканського міжвідомчого збірника наукових праць «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки» (працював до 2015 р.).

Березень 1991 р. — На установчому з'їзді обраний головою Спілки архівістів України.

Лютий 1993 р. — Затверджений членом урядового оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами Голодомору в Україні.

Березень 1993 р. — Затверджений головою української частини Українсько-польської комісії експертів з питань удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії. Комісія утворена згідно з Угодою про співпрацю між Міністерством національної освіти Республіки Польща і Міністерством освіти України (працював до 2016 р.).

Вересень 1993 р. — Затверджений експертом-членом робочої групи по гуманітарних науках Фонду фундаментальних досліджень Державного комітету України з питань науки і технологій.

Березень 1995 р. — Переобраний головою Спілки архівістів України на її другому з'їзді (працював до лютого 1999 р.).

Березень 1995 р. — Затверджений членом комісії Київської міськради з найменувань та пам'ятних знаків (з вересня 1996 р. комісія діяла при Київській міській державній адміністрації).

Квітень 1995 р. — Нагороджений премією Освітньої фундації ім. Петра Яцика (Університет Альберти, Едмонтон, Канада) у зв'язку з перемогою в конкурсі на кращу історичну працю з історії України, опубліковану в 1990–1995 рр. Премія присуджена за статті «Центральна Рада. Утворення УНР» та «Українська Держава часів гетьманщини» (опубліковані в «Українському історичному журналі» у 1992 р. в №№ 5, 6, 7–8).

Вересень 1995 р. — Почав читати курси лекцій з вітчизняної історії в магістеріумі Національного університету «Києво-Могилянська академія» і Київського славистичного університету.

Серпень 1996 р. — Указом Президента України присвоєне почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України» за «плідну наукову

діяльність, вагомий внесок у дослідження історико-культурної спадщини України».

Вересень 1996 р. — Нагороджений грамотою Академії педагогічних наук України «за вагомий внесок у розробку методики викладання історичної науки, підготовку підручників і навчально-методичних посібників для вищих навчальних закладів та шкіл».

Червень 1997 р. — Постановою Президії НАН України «Про підготовку фундаментальної «Енциклопедії історії України»» затверджений заступником головного редактора видання.

Вересень 1997 р. — очолив робочу групу істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА.

Березень 1998 р. — Обраний заступником академіка-секретаря Відділення історії, філософії та права НАН України (працював на цій посаді до лютого 2009 р.).

Вересень 1998 р. — вересень 2004 р. — Публікація робочою групою істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА на поліграфічній базі Інституту історії України 28 книг загальним обсягом 294 др. арк.

Квітень 2000 р. — Нагороджений премією Освітньої фундації ім. Петра Яцика (Університет Альберти, Едмонтон, Канада) у зв'язку з перемогою в конкурсі на кращу історичну працю з історії України, опубліковану в 1996–2000 рр.

Травень 2000 р. — Затверджений у складі Наукової ради Державного комітету архівів України.

Вересень 2000 р. — Затверджений головою Експертної ради з історичних наук ВАК України (працював до вересня 2004 р.).

Травень 2001 р. — Указом Президента України нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня — «за вагомі особисті заслуги в розвитку вітчизняної науки, створення національних наукових шкіл, зміцнення науково-технічного потенціалу України».

Грудень 2001 р. — Указом Президента України присуджена Державна премія України в галузі науки і техніки 2001 року за підготовлений у складі групи істориків цикл праць «Україна крізь віки» (С. В. Кульчицький. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Сер. «Україна крізь віки». — Т. 11. — К.: Альтернативи, 1999. — 336 с.).

Травень 2002 р. — Затверджений членом координаційно-експертної ради «Історія, філософія, культура» Наукової ради при Київській міській державній адміністрації.

Жовтень 2004 р. — Передача Міністерству юстиції України Фахового висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Документ під назвою «Організація українських

націоналістів і Українська повстанська армія» був опублікований видавництвом «Наукова думка» у 2005 р.

Листопад 2004 р. — Передача Міністерству юстиції України рукопису фундаментальної колективної монографії «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси», яка обґрунтовувала 14 рубрик Фахового висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Рукопис був опублікований видавництвом «Наукова думка» у 2005 р. (обсяг — 40 друк. арк.).

Жовтень 2005 р. — Затверджений заступником голови Науково-видавничої ради НАН України (працював на цій посаді до вересня 2009 р.).

Грудень 2006 р. — Нагороджений орденом «За заслуги» II ступеня «за вагомий особистий внесок у дослідження історичної спадщини українського народу, багаторічну плідну наукову і громадську діяльність».

Січень 2007 р. — Оголошена подяка Служби безпеки України з врученням нагрудного знаку¹.

Травень 2007 р. — Затверджений членом Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій при Кабінеті Міністрів України.

¹ Повідомлення Прес-центру СБ України від 12 січня 2007 р.: «Заступник директора Інституту історії України Національної академії наук України Станіслав Кульчицький — талановитий організатор наукових досліджень, блискучий вчений і педагог, автор численних наукових праць з історії України XIX, XX та XXI століть, побудованих на ґрунтовних історичних джерелах, що містять оригінальні висновки, які нерідко випереджають час.

Станіслав Кульчицький володіє блискучим умінням швидко, доступно, аргументовано і переконливо викладати свої думки, творити й реалізовувати нові ідеї, глибоко аналізувати сучасні складні суспільно-політичні процеси і явища. Завдяки цим якостям його знають і поважають в органах державної влади і управління, у Службі безпеки України, в наукових і громадських колах в Україні і за кордоном.

Творчий доробок С. Кульчицького сприяє встановленню важливої для українського народу істини щодо природи тоталітаризму, увічненню пам'яті жертв політичних репресій і голодоморів, розкриттю причин і наслідків Голодомору 1932–1933 років, науковому висвітленню діяльності ОУН і УПА.

Враховуючи вагомий науковий внесок, спрямований на встановлення історичної пам'яті Українського народу та з нагоди 70-річчя, тво Голови СБ України Валентин Наливайченко оголосив Станіславові Владиславовичу Кульчицькому «Подяку СБ України» із врученням нагрудного знаку та побажав міцного здоров'я й нових творчих успіхів.

(Див.: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article.jsessionid=E8346957124569E1EB9F389B87E59DD2?art_id=56836&cat_id=56847).

Листопад 2008 р. — Нагороджений Почесною грамотою Державного комітету архівів України «за активну участь у розробці проекту Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” та з нагоди 15-ої річниці прийняття цього закону».

Березень 2009 р. — Нагорода «Przeglądu Wschodniego» за рік 2008 в категорії закордонних праць за перекладену і видану Kolegium Europy Wschodniej книгу С. Кульчицького «Holodomor. Wielki Glod na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobojstwo: problem swiadomosci» (Wroclaw, 2008).

Червень 2009 р. — Нагороджений Кавалерським хрестом Ордену Заслуги Польської держави.

Січень 2011 р. — Очолив Всеукраїнську асоціацію учителів історії та суспільних дисциплін «Нова доба».

Червень 2011 р. — Нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України «за вагомий особистий внесок у забезпечення розвитку вітчизняної історіографії, розбудову української державності, підготовку високопрофесійних наукових кадрів, сумлінну працю та високий професіоналізм».

Вересень 2011 р. — Нагороджений медаллю «За вагомий внесок у розвиток освіти та науки» за рішенням Вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.

Вересень 2011 р. — Рішенням Вченої ради Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди присвоєне вчене звання почесного професора.

Листопад 2011 р. — Нагороджений Фондацією Омеляна і Тетяни Антоновичів за вклад у світову історіографію Українського Голодомору «за його внесок у світове знання про український Голодомор» («For his contribution to the world's knowledge of Ukraine's Holodomor»).

Січень 2012 р. — Нагороджений Грамотою Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича за вагомий внесок у підготовку кадрів науковців-істориків вищої кваліфікації.

Січень 2012 р. — Нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради України за особливі заслуги перед українським народом.

Лютий 2015 р. — Переможцем XVI Всеукраїнського рейтингу «Книжка року 2014» в усіх номінаціях (Гран-прі) оголошений тритомник С. Кульчицького «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі» (видавництво «Темпора», 2013).

Листопад 2015 р. — Нагороджений орденом Святих мучеників-жертв Геноциду вірмен (громадська нагорода Спілки вірмен України).

1955

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

1. Засідання ради НСТ істориків // За наукові кадри (Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова). — 1955. — 13 грудня.

¹ Бібліографія подається у структурованому, складеному за хронологічно-типологічним принципом, вигляді. Праці наводяться по роках відповідно до видів публікацій:

1. Окремі видання (у межах рубрики наведені за абеткою);
2. Розділи у колективних виданнях (згруповані по виданнях для їх цілісного сприйняття);
3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях). Передмови і післямови (згруповані по виданнях; публікації в одних і тих самих виданнях наведені у хронологічному порядку; рецензії наведені наприкінці рубрики);
4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі) (наведені у хронологічному порядку);

5. Редакційна діяльність (видання подані за абеткою).

Публікації наскрізно пронумеровані у межах кожного року.

Прізвища співавторів та редакційні функції С. Кульчицького у розділі «5. Редакційна діяльність» (відповідальний секретар, відповідальний редактор тощо) наведені українською мовою незалежно від мови видання.

Переклади та передруки книжкових видань, підручників, посібників, навчальних програм, журнальних статей та статей із збірників є окремими бібліографічними позиціями. Інформація про оригінальну публікацію наведена українською мовою наприкінці запису у форматі року видання та відповідної позиції у даній бібліографії через коротке тире (наприклад: Переклад англійською мовою з вид.: 1982–2).

Передруки газетних статей зазначені після основної публікації у хронологічній послідовності (інколи з переходом на інший рік) та мають додатковий рівень нумерації.

До бібліографії не включені публікації (інтерв'ю та передруки з друкованих видань) в електронних засобах масової інформації та на історичних веб-порталах (наприклад, на сайтах www.history.org.ua та www.historians.in.ua).

З 2015 р. С. Кульчицький має акаунт у соціальній мережі науковців [Academia.edu](https://nas.academia.edu/СтаніславКульчицький) (<https://nas.academia.edu/СтаніславКульчицький>), де оприлюднює свої друковані праці; посилання на опубліковані там електронні копії не подаються.

1957**4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)**

1. Вивчаю іноземні мови // За наукові кадри (Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова). — 1957. — 21 березня.

1958**4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)**

1. Невідома листівка прибузьких партизанів // Чорноморська комуна (Одеса). — 1958. — 17 грудня.

1959**3. Статті, інтерв'ю, рецензії**

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови і післямови

1. До питання про будівництво Південної залізничної магістралі // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. — Одеса: Вид-во ОДУ, 1959. — Т. 149. — Збірник студентських робіт. Вип. 5. — С. 29–37.

2. З історії колективізації на Одещині // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — Київ, 1959. — № 4. — С. 65–70.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

3. Робітничий університет // Чорноморська комуна (Одеса). — 1959. — 25 січня.

4. Славне село Петрівка // Чорноморська комуна (Одеса). — 1959. — 28 березня.

5. Документи полум'яних літ // Чорноморська комуна (Одеса). — 1959. — 26 квітня. — Співавтор А. Бачинський.

6. Перші одеські газети // Чорноморська комуна (Одеса). — 1959. — 27 травня.

7. «Гетьман Гарібальді» // Чорноморська комуна (Одеса). — 1959. — 20 червня. — Співавтори А. Бачинський, А. Гуляк.

8. Сен-симоністи в Одесі // Чорноморська комуна (Одеса). — 1959. — 18 липня. — Співавтор А. Бачинський.

9. 51-а Перекопська // Чорноморська комуна (Одеса). — 1959. — 15 серпня.

10. Хаджі Міхаліс // Чорноморська комуна (Одеса). — 1959. — 16 серпня. — Співавтори А. Бачинський, А. Гуляк.

11. Коли палало критське повстання // Чорноморська комуна (Одеса). — 1959. — 19 серпня. — Співавтори А. Бачинський, А. Гуляк.

1960

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови і післямови

1. Проекти магістральних кінних залізниць на Україні (30–70-і рр. XX ст.) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — Київ, 1960. — № 5. — С. 68–77.

2. Рец. на кн.: Путеводитель по Центральному государственному архиву Молдавской ССР, ч. 1, Кишинев, 1959 // Вопросы архивоведения. — Москва, 1960. — № 3. — С. 127–130. — Співавтори А. Бачинський, В. Конюк, З. Калішевич.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

3. Новые документы о В. Хавкине // Знамя коммунизма (Одесса). — 1960. — 16 березня. — Співавтор А. Бачинський.

4. Ленінський фонд // Чорноморська комуна (Одеса). — 1959. — 19 квітня.

1961

1. Окремі видання

1. Государственный архив Одесской области. Путеводитель. — Одесса: Одес. кн. изд-во, 1961. — 388 с. — Співавтори А. Бачинський, В. Конюк, І. Хіоні.

1963

1. Окремі видання

1. Развитие железнодорожного транспорта на Украине в дореволюционный период. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. — Киев, 1963. — 16 с. (АН УССР, Отделение общественных наук).

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови і післямови

2. Архівні матеріали про робітників на будівництві української залізничної мережі (60–70-ті рр. XIX ст.) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — Київ, 1963. — № 5. — С. 61–63.

3. До історії виникнення залізничного транспорту на Україні // Економіка Радянської України. — Київ, 1963. — № 2. — С. 102–106.

4. Побут робітників-будівельників перших залізниць на Україні // Народна творчість і етнографія. — Київ, 1963. — № 4. — С. 88–91.

5. Фінансування залізничного будівництва на Україні в пореформений період (60–70-ті рр.) // Питання соціалістичної економіки та історії народного господарства: Збірник статей. — Київ: Изд-во АН УРСР, 1963. — С. 228–241.

1965

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови і післямови

1. Поліпшувати якість товарів побутової хімії // Комуніст України. — Київ, 1965. — № 7. — С. 88–91.

2. Резерви та шляхи зниження собівартості лакофарбових матеріалів // Хімічна промисловість. — Київ, 1965. — № 4. — С. 64–65.

3. Рец. на кн.: *І. С. Слабеев*. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.). — Київ: Наукова думка, 1964. — 138 с. // Доповіді Академії наук УРСР. — Київ, 1965. — № 3. — С. 398–399. — Співатор Т. Дерев'янкін.

4. Розвиток хімічної промисловості на Україні в семиріччі // Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки. — Київ: Наукова думка, 1965. — С. 75–86. — Співатор М. Герасимчук.

1966

2. Розділи у колективних виданнях

1. Виробництво лаків і фарб // Розвиток хімічної промисловості та ефективність капітальних вкладень. — Київ: Наукова думка, 1966. — С. 104–147.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

2. Концентрация и специализация предприятий бытовой химии в Украинской ССР // Экономика химической промышленности. — Москва, 1966. — № 2. — С. 25–27.

3. Некоторые вопросы развития химической промышленности // Тезисы докладов на Всесоюзном совещании по экономическим вопросам химизации народного хозяйства. — Москва: Изд. НИИТЭХИМ, 1966. — С. 72–76. — Співавтори Л. Профатілова, М. Герасимчук.

4. Розквіт соціалістичної економіки Радянської України // Економіка Радянської України. — Київ, 1966. — № 2. — С. 3–10.

5. Підвищення добробуту трудящих Радянської Буковини // Економіка Радянської України. — Київ, 1966. — № 12. — С. 9–17.

6. Потребление лакокрасочных материалов в народном хозяйстве Украинской ССР // Лакокрасочные материалы и их применение. — Москва, 1966. — № 5. — С. 83–86.

7. Технічне переозброєння і ефективність виробництва // Комуніст України. — Київ, 1966. — № 2. — С. 34–43.

8. Теоретичний семінар по вивченню економіки державного соціалістичного підприємства в умовах господарської реформи // Комуніст України. — Київ, 1966. — № 11. — С. 83–86.

9. Рец. на кн.: *О. І. Лугова*. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. — Київ: Наукова думка, 1965. — 190 с. // Доповіді Академії наук УРСР. — Київ, 1966. — № 4. — С. 562–563. — Співавтор Т. Дерев'янкін.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

10. Новобудови хімії // Вісті з України (Київ). — 1966. — № 21 (травень).

11. Розвиток народного господарства УРСР // Вісті з України (Київ). — 1966. — № 35, 36, 38, 39 (серпень–вересень). — Співавтор Т. Дерев'янкін.

12. И никто не знает его имени // Советская Молдавия (Кишинев). — 1966. — 5 жовтня.

1967

1. Окремі видання

1. Народне господарство України за роки радянської влади і перспективи його розвитку в новій п'ятирічці. — Київ: Тов-во «Знання»

УРСР. Науково-методична рада з пропаганди економічних знань, 1967. — 28 с.

2. Розділи у колективних виданнях

2. Розвиток товарообороту та фінансів (1938–1941 рр.) // Розвиток народного господарства Української РСР 1917–1967: В 2 т. / Відповід. ред. Д. Вірник. Т. 2: Завершення будівництва соціалізму і перехід до комунізму (1938–1967 рр.). — Київ: Наукова думка, 1967. — С. 79–85.

3. Підвищення матеріального добробуту і культурного рівня населення (1938–1941 рр.) // Розвиток народного господарства Української РСР 1917–1967: В 2 т. / Відповід. ред. Д. Вірник. Т. 2: Завершення будівництва соціалізму і перехід до комунізму (1938–1967 рр.). — Київ: Наукова думка, 1967. — С. 85–92.

4. Розвиток торгівлі (1951–1958 рр.) // Розвиток народного господарства Української РСР 1917–1967: В 2 т. / Відповід. ред. Д. Вірник. Т. 2: Завершення будівництва соціалізму і перехід до комунізму (1938–1967 рр.). — Київ: Наукова думка, 1967. — С. 315–320.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

5. Залізничне господарство в системі державно-монополістичного капіталізму // Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Київ: Наукова думка, 1967. — С. 103–121.

6. Індустріальний розвиток Радянської України // Економіка Радянської України. — Київ, 1967. — № 5. — С. 9–17. — Співавтор Т. Дерев'янкін.

7. Робітничий клас — знаменосець боротьби за комунізм. За матеріалами книг з історії фабрик і заводів України / Комуніст України. — Київ, 1967. — № 9. — С. 86–96. — Співавтор Т. Дерев'янкін.

8. Школа Дніпробуду // Блокнот агітатора. — Київ, 1967. — № 19. — С. 34–36. — Співавтор Т. Дерев'янкін.

9. Рец. на кн.: *Д. Грушевский*. Імени Ільича. — Донецк, 1966. — 190 с. // Економіка Радянської України. — Київ, 1967. — № 11. — С. 89–90. — Співавтор Т. Дерев'янкін.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

10. Розвиток народного господарства УРСР // Вісті з України (Київ). — 1967. — № 39, 41, 42, 43, 47, 48, 49, 50 (вересень–грудень). — Співавтор Т. Дерев'янкін.

5. Редакційна діяльність

11. Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України) / АН УРСР, Інститут економіки. — Київ: Наукова думка, 1967. — 164 с. — Член редакційної колегії.

1968

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

1. Вплив залізничного транспорту на розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві України // Український історичний журнал. — Київ, 1968. — № 9. — С. 73–76.

2. Ленінський план приступу до соціалістичного будівництва // Економіка Радянської України. — Київ, 1968. — № 4. — С. 11–16. — Співавтор Т. Дерев'янкін.

3. Проти буржуазних фальсифікацій проблем соціалістичного нагромадження в СРСР // Критика фальсифікаторських концепцій з питань розвитку соціалістичної економіки та економіки капіталізму. — Київ: Видавництво Київського університету, 1968. — С. 53–55.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

4. Розвиток народного господарства УРСР // Вісті з України (Київ). — 1968. — № 2 (січень). — Співавтор Т. Дерев'янкін.

5. Україна автомобільна // Вісті з України (Київ). — 1968. — № 8 (лютий). — Співавтор Т. Дерев'янкін.

6. Україна — край нафти і газу // Вісті з України (Київ). — 1968. — № 25 (червень).

1969

2. Розділи у колективних виданнях

1. Про строки і темпи соціалістичної індустріалізації СРСР // Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні / Відповід. ред. С. Ямпольський. — Київ: Наукова думка, 1969. — С. 81–89.

2. Нагромадження ресурсів для соціалістичної індустріалізації // Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні / Відповід. ред. С. Ямпольський. — Київ: Наукова думка, 1969. — С. 90–138.

3. Темпи і пропорції промислового виробництва // Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні / Відповід. ред. С. Ямпольський. — Київ: Наукова думка, 1969. — С. 147–152.

4. Масштаби і характер капітального будівництва у промисловості // Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні / Відповід. ред. С. Ямпольський. — Київ: Наукова думка, 1969. — С. 153–160.

5. Розвиток провідних галузей важкої промисловості УРСР. Роль України в завоюванні індустріально-технічної незалежності СРСР // Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні / Відповід. ред. С. Ямпольський. — Київ: Наукова думка, 1969. — С. 161–183.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

6. Воєнна економіка // Енциклопедія народного господарства Української РСР: В 4 т. Т. 1. — Київ: УРЕ, 1969. — С. 286–287. — Співавтор Т. Дерев'янкін.

7. Главкізм // Енциклопедія народного господарства Української РСР: В 4 т. Т. 1. — Київ: УРЕ, 1969. — С. 336.

8. Проблема возвратности бюджетных ассигнований в годы социалистической индустриализации // Социально-экономические проблемы социалистического воспроизводства: Тезисы докладов республиканской конференции. — Киев: Наукова думка, 1969. — С. 29–31.

9. Роль государственного кредита в финансировании социалистической индустриализации (1926–1937 гг.) // Финансы и кредит: Республиканський міжвідомчий збірник. Вип. 9. — Киев: Техніка, 1969. — С. 92–97.

10. Рец. на кн.: *І. О. Гуржій*. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. — Київ: Наукова думка, 1968. — 191 с. // Економіка Радянської України. — Київ, 1969. — № 2. — С. 86–88. — Співавтор Т. Дерев'янкін.

11. Рец. на кн.: Основные закономерности построения социалистической экономики / Под ред. И. А. Гладкова. — Москва: Наука, 1967. — 434 с. // Вопросы экономики — Москва, 1969. — № 7. — С. 151–152. — Співавтор Т. Дерев'янкін.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

12. Ленінським шляхом електрифікації // Вісті з України (Київ). — 1969. — № 36 (вересень). — Співавтор Т. Дерев'янкін.

13. В. І. Ленін і вугільний Донбас // Вісті з України (Київ). — 1969. — № 48 (листопад). — Співавтор Т. Дерев'янкін.

5. Редакційна діяльність

14. Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні / АН УРСР, Інститут економіки. — Київ: Наукова думка, 1969. — 316 с. — Відповідальний секретар редколегії.

1970

1. Окремі видання

1. Економічний розвиток Радянської України. 1917–1970. — Київ: Наукова думка, 1970. — 116 с. — Співавтор Т. Дерев'янкін.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

2. В. І. Ленін про сталість радянської валюти в перехідний період від капіталізму до соціалізму // Госпрозрахунок, фінанси і кредит: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 11. — Київ: Техніка, 1970. — С. 12–18.

3. Розвиток ощадної справи на Україні в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1937) // Госпрозрахунок, фінанси і кредит: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 12. — Київ: Техніка, 1970. — С. 92–98.

4. Внутрішньопромислове нагромадження в УРСР у період соціалістичної індустріалізації // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 4–5. — Київ: Наукова думка, 1970. — С. 76–87.

5. Деякі зауваження про посесійну мануфактуру на Україні // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 4–5. — Київ: Наукова думка, 1970. — С. 123–124. — Співавтор Т. Дерев'янкін.

6. Концесії // Енциклопедія народного господарства Української РСР: В 4 т. Т. 2. — Київ: УРЕ, 1970. — С. 387.

7. Концесії в СРСР // Радянська енциклопедія історії України: В 4 т. Т. 2. — Київ: УРЕ, 1970. — С. 469.

8. Рец. на кн.: В. Т. Чунтулов. Экономическая история СССР. Москва: Высшая школа, 1969. — 462 с. // Вісник Академії наук Української РСР. — Київ, 1970. — № 4. — С. 107–111. — Співавтор Т. Дерев'янкін.

9. Рец. на кн.: Ю. П. Лавров. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895–1904). — Київ: Наукова думка, 1970, 190 с. //

Вісник Академії наук Української РСР. — Київ, 1970. — № 8. — С. 109–111. — Співавтор О. Храмов.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

10. Canadian Communist and Lenin // News from Ukraine (Kiev). — 1970. — № 12 (червень).

5. Редакційна діяльність

11. Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 4–5 / АН УРСР, Інститут економіки. — Київ: Наукова думка, 1970. — 172 с. — Відповідальний секретар редколегії.

1971

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

1. Монополістичні об'єднання дореволюційної України // Енциклопедія народного господарства Української РСР: В 4 т. Т. 3. — Київ: УРЕ, 1971. — С. 64.

2. Націоналізація промисловості // Енциклопедія народного господарства Української РСР: В 4 т. Т. 3. — Київ: УРЕ, 1971. — С. 121.

3. Питання про плату за виробничі фонди в економічній дискусії двадцятих років // Вісник Академії наук УРСР. — Київ, 1971. — № 1. — С. 61–68.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

4. Страницы героической биографии // Рабочая газета (Киев). — 1971. — 26 березня.

5. АСУ на Україні // Вісті з України (Київ). — 1971. — № 21 (травень).

6. В авангарді світового домнобудування // Вісті з України (Київ). — 1971. — № 29 (липень).

7. Взуттєва промисловість України // Вісті з України (Київ). — 1971. — № 31 (липень).

8. Криворізька ДРЕС — флагман світової теплоенергетики // Вісті з України (Київ). — 1971. — № 40 (вересень).

5. Редакційна діяльність

9. Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 6 / АН УРСР, Інститут економіки. — Київ: Наукова думка, 1971. — 100 с. — Відповідальний секретар редколегії.

1972

2. Розділи у колективних виданнях

1. Створення соціалістичної індустрії // Індустріально-колгоспна Україна. — Київ: Політвидав України, 1972. — С. 29–38.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

2. Вопросы платы за производственные фонды в дискуссиях советских хозяйственников (1923–1924) // Экономические науки. — Москва, 1972. — № 9. — С. 74–80.

3. З історії діяльності банківських монополій у приватному залізничному господарстві // Український історичний журнал. — Київ, 1972. — № 6. — С. 88–95.

4. Соціалістичне нагромадження // Енциклопедія народного господарства Української РСР: В 4 т. Т. 4. — Київ: УРЕ, 1972. — С. 144–145.

5. Рец. на кн.: *В. О. Романцов*. Робітничий клас Української РСР. 1946–1970 рр. — Київ: Изд-во КГУ, 1972. — 220 с. // Вісник Академії наук Української РСР. — Київ, 1972. — № 7. — С. 105–107.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

6. Сторінки героїчної біографії // Робітнича газета (Київ). — 1972. — 26 березня.

7. Етапи братнього співробітництва // Вісті з України (Київ). — 1972. — № 37 (вересень).

1973

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

1. Подвиг днепростроевцев // Вопросы истории. — Москва, 1973. — № 6. — С. 116–131. — Співавтор А. Лихолат.

2. Роль Украинской ССР в завоевании Советским Союзом технико-экономической независимости // Наука и техника. Вопросы истории и теории. — Вып. 3. — Часть 2. — Ленинград, 1973. — С. 108–111. — Співавтор Л. Матвеева.

1974

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

1. Наукові симпозиуми та зустрічі радянських і польських істориків у Польщі // Український історичний журнал. — Київ, 1974. — № 6. — С. 154–155.

2. Політика КПРС по піднесенню народного добробуту в період розвинутого соціалізму // Український історичний журнал. — Київ, 1974. — № 8. — С. 12–22. — Співавтор С. Некора.

3. Проекти будівництва доріг на Україні в 30–50-ті рр. XIX ст. // Нариси з історії природознавства і техніки: Республіканський міжвідомчий збірник. — Вип. XIX. — Київ: Наукова думка, 1974. — С. 119–124.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

4. Trwaly sojuz obu narodów // Dziennik Zachodni (Katowice). — 1974. — 20 marca.

5. Polske i radzeckie doswiadczenie w socjalistycznej industrializacji // Trybuna robotnicza (Katowice). — 1974. — 23–24 marca.

1975

1. Окремі видання

1. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації / Відповід. ред. П. Гудзенко. — Київ: Наукова думка, 1975. — 176 с.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

2. Джерела соціалістичного нагромадження в період індустріалізації СРСР (1926–1937 рр.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 1. — Київ: Наукова думка, 1975. — С. 73–101.

3. Формування єдиного народногосподарського комплексу СРСР // Український історичний журнал. — Київ, 1975. — № 5. — С. 12–22. — Співавтор П. Гудзенко.

4. Перша Всесоюзна нарада робітників і робітниць — стахановців // Український історичний журнал. — Київ, 1975. — № 10. — С. 134–136.

5. Здійснення ленінського курсу на соціалістичну індустріалізацію в УРСР (1926–1937 рр.) // Український історичний журнал. — Київ, 1975. — № 12. — С. 51–60. — Співавтор П. Гудзенко.

6. Могутня народна ініціатива: До 40-річчя стахановського руху // Вісник Академії наук УРСР. — Київ, 1975. — № 10. — С. 9–14.

1976

1. Окремі видання

1. Мобилизация финансовых ресурсов для социалистической индустриализации СССР (1926–1937 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. — Киев: Институт истории АН УССР, 1976. — 67 с.

2. Розділи у колективних виданнях

2. Развитие рабочего класса — ведущей силы межклассового и межнационального единения трудящихся // Великий советский народ / Ответ. ред. А. Шевелев. — Киев: Наукова думка, 1976. — С. 89–98.

3. Создание экономических основ новой исторической общности // Великий советский народ / Ответ. ред. А. Шевелев. — Киев: Наукова думка, 1976. — С. 99–126.

4. Развитие советского народа как новой исторической общности в послевоенные годы // Великий советский народ / Ответ. ред. А. Г. Шевелев. — Киев: Наукова думка, 1976. — С. 234–253.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

5. Підвищення матеріального добробуту радянського народу в дев'ятій п'ятирічці // Український історичний журнал. — Київ, 1976. — № 2. — С. 36–48.

6. Економічна стратегія КППС // Український історичний журнал. — Київ, 1976. — № 10. — С. 5–17.

7. Изменения административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII в. — 1975) // Археологические и археографические исследо-

вания на території Южної України. — Київ: Вища школа, 1976. — С. 68–91. — Співавтори А. Бачинський, В. Ващенко.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

8. Рік мирного розвитку // Вечірній Київ (Київ). — 1976. — 19 квітня.
9. Завершення відбудови // Вечірній Київ (Київ). — 1976. — 27 травня.
10. Курс на зміцнення могутності Вітчизни // Вечірній Київ (Київ). — 1976. — 14 жовтня.

1977

1. Окремі видання

1. Київ социалистический (1936–1977). — Київ: Об-во «Знание» УССР. Киевская городская организация, 1977. — 32 с.
2. Развитие Киева за 60 лет советской власти. — Київ: Об-во «Знание» УССР. Киевская городская организация, 1977. — 22 с.

2. Розділи у колективних виданнях

3. Відродження промисловості і транспорту (1921–1925 рр.) // Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / Відповід. ред. тому П. Гудзенко. — Київ: Наукова думка, 1977. — С. 53–67.

4. Успіхи соціалістичної індустріалізації в роки першої п'ятирічки // Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / Відповід. ред. тому П. Гудзенко. — Київ: Наукова думка, 1977. — С. 173–209.

5. Індустріалізація Української РСР. Політико-адміністративний поділ у 1921 році; Політико-адміністративний поділ Української СРР у 1927 році; Політико-адміністративний поділ Української СРР у 1935 році; Українська РСР. Політико-адміністративний поділ у 1940 році; Індустріалізація Української РСР (за станом на початок 1939 р.); Колективізація сільського господарства Української РСР за станом на 1936 р.; Культурне будівництво в Українській РСР (на початок 1939 року): [Кольорові карти-вклейки] // Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / Відповід. ред. тому П. Гудзенко. — Київ: Наукова думка, 1977. — До с. 49, 449, 465.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

6. Всесоюзна конференція з питань історії радянського робітничого класу // Український історичний журнал. — Київ, 1977. — № 2. — С. 152.

7. Зустрічі науковців // Український історичний журнал. — Київ, 1977. — № 3. — С. 200–201.

8. Про завершення підготовки до видання багатотомної «Історії Української РСР» // Український історичний журнал. — Київ, 1977. — № 9. — С. 153–154.

9. Матеріальний добробут робітничого класу України в роки першої п'ятирічки // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 3. — Київ: Наукова думка, 1977. — С. 33–43. — Співавтор Л. Ткачова.

10. Примітки до документів // Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933–1941 гг.: Сборник документов и материалов: В 2 ч. — Киев: Наукова думка, 1977. — Ч. 1. — С. 468–474; Ч. 2. — С. 259–262.

11. Рец. на кн.: *А. М. Соловьева*. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. — Москва: Наука, 1975. — 316 с. // Український історичний журнал. — Київ, 1977. — № 1. — С. 149–150.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

12. Перші успіхи відбудови // Вечірній Київ (Київ). — 1977. — 4 січня.

13. Ленінським шляхом // Вечірній Київ (Київ). — 1977. — 5 вересня.

14. Побудова соціалізму // Вечірній Київ (Київ). — 1977. — 7 грудня.

15. П'ятирічок кроки велетенські // Вечірній Київ (Київ). — 1977. — 12 грудня. — Співавтор П. Гудзенко.

5. Редакційна діяльність

16. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / АН УРСР, Інститут історії. — Київ: Наукова думка, 1977. — 546 с. — Заступник відповідального редактора.

17. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933–1941 гг.: Сборник документов и материалов: У 2 ч. / АН УРСР, Інститут історії, ЦДАЖР УРСР. — Киев: Наукова думка, 1977. — Ч. 1. — 512 с.; Ч. 2 — 288 с. — Відповідальний секретар редколегії.

1978

1. Окремі видання

1. Вехи славного пути ВЛКСМ. — Москва: ЦК ВЛКСМ, 1978. — 42 с. — Співавтор В. Бузало.

2. Розділи у колективних виданнях

2. Економічний розвиток України в 1910–1914 рр. // Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900–1917) / Відповід. ред. тому Ф. Є. Лось. — Київ: Наукова думка, 1978. — С. 235–247.

3. Соціально-економічний розвиток України в період імперіалізму: [Кольорова карта-вклейка] // Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900–1917) / Відповід. ред. тому Ф. Є. Лось. — Київ: Наукова думка, 1978. — До с. 65.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

4. Економічний фундамент соціалізму (до 50-річчя першого п'ятирічного плану) // Вісник Академії наук УРСР. — Київ, 1978. — № 9. — С. 6–13.

5. Проблемы социалистического накопления в период реконструкции народного хозяйства СССР в советской историко-экономической литературе // История СССР. — Москва, 1978. — № 5. — С. 42–55.

6. Формування елементів соціалістичного способу життя в радянському доколгоспному селі // Український історичний журнал. — Київ, 1978. — № 2. — С. 40–51.

7. Симпозіум з історії робітничого класу в Донецьку // Український історичний журнал. — Київ, 1978. — № 2. — С. 157.

8. Провідна роль робітничого класу в утворенні і зміцненні нової історичної спільності людей — радянського народу // Український історичний журнал. — Київ, 1978. — № 7. — С. 35–44.

9. Рец. на кн.: История социалистической экономики СССР: В 7 т. Т. 2: Переход к непу. Восстановление народного хозяйства СССР. 1921–1925 гг. — Москва: Наука, 1975. — 480 с. // Український історичний журнал. — Київ, 1978. — № 1. — С. 140–142.

10. Рец. на кн.: Социалистическое соревнование в СССР. Исторические очерки. 1917–1970 // История СССР. — Москва, 1978. — № 6. — С. 212–215.

5. Редакційна діяльність

11. *Артемова В. Я.* Сила братского единства. — Киев: Тов-во «Знання» УРСР, Київська міська організація, 1978. — 32 с. — Відповідальний редактор.

12. Нерушимая дружба украинского и белорусского народов / АН УССР, Институт истории; АН БРСР, Институт истории. — Киев: Наукова думка, 1978. — 272 с. — Заступник відповідального редактора.

1979

1. Окремі видання

1. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937) / Відповід. ред. П. Гудзенко. — Киев: Наукова думка, 1979. — 256 с.

2. Радянський Союз — одна з найбільш розвинутих держав земної кулі. — Київ: Тов-во «Знання» УРСР. Київська міська організація, 1979. — 29 с.

3. Трудовые почины киевлян. — Киев: Об-во «Знание» УССР. Киевская городская организация, 1979. — 32 с.

2. Розділи у колективних виданнях

4. Киев в условиях развитого социализма. Успехи индустриального развития города. Развитие трудовой активности киевлян // История городов и сел Украинской ССР. Киев. — Киев: Украинская советская энциклопедия, 1979. — С. 456–479. — Співавтори І. Громова, О. Литвин.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

5. Симпозіум з історії робітничого класу // Український історичний журнал. — Київ, 1979. — № 1. — С. 119–120.

6. Перший п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (до 50-річчя прийняття) // Український історичний журнал. — Київ, 1979. — № 2. — С. 43–50. — Співавтор П. Гудзенко.

7. Робітничий клас України у боротьбі з господарською розрухою (1921–1922 рр.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 5. — Київ, Наукова думка, 1979. — С. 18–30.

8. Рец. на кн.: *Л. С. Рогачевская.* Социалистическое соревнование в СССР. Исторические очерки. 1917–1970 гг. — Москва: Наука, 1977. — 352 с. // История СССР. — Москва, 1979. — № 1. — С. 212–215.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

9. За побудову соціалізму // Вісті з України (Київ). — 1979. — № 4 (лютий).

5. Редакційна діяльність

10. История городов и сел Украинской ССР. Киев. — Киев: Украинская советская энциклопедия, 1979. — 596 с. — Член редакційної колегії.

11. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — Т. 8, кн. 1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50-ті роки) / АН УРСР, Інститут історії. — Київ: Наукова думка, 1979. — 392 с. — Член редакційної колегії.

12. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — Т. 8, кн. 2: Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х — 70-ті роки) / АН УРСР, Інститут історії. — Київ: Наукова думка, 1979. — 698 с. — Член редакційної колегії.

1980

1. Окремі видання

1. Основные проблемы истории Киева. — Київ: Тов-во «Знання». Київська міська організація, 1980. — 40 с. — Співавтори В. Кізченко, О. Сидоренко.

2. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР) / Відповід. ред. А. Санцевич. — Київ: Наукова думка, 1980. — 340 с. — Співавтори П. Гудзенко, Є. Шаталіна.

2. Розділи у колективних виданнях

3. Рост рабочего класса Украинской ССР в ходе строительства социализма // Формирование и развитие многонационального рабочего класса СССР в период строительства социализма (1921–1937 гг.) / Ответ. ред. Л. Рогачевская. — Тбилиси: Мецниереба, 1980. — С. 156–170. — Співавтор З. Лихолобова.

4. Рабочий класс в борьбе за интенсификацию промышленности // Рабочий класс в условиях развитого социализма. — Киев: Наукова думка, 1980. — С. 24–32.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

5. Закономірності формування соціалістичного способу життя у перехідний період від капіталізму до соціалізму // Український історичний журнал. — Київ, 1980. — № 11. — С. 26–36.

6. Зміцнення інтернаціональної єдності радянського народу в ході соціалістичного змагання // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 6. — Київ, Наукова думка, 1980. — С. 3–12.

7. Тричі народжений (до завершення побудови Дніпрогесу-2) // Архіви України. — Київ, 1980. — № 5. — С. 14–18.

8. Продовження подвигу (з історії спорудження Дніпрогесу-2) // Архіви України. — Київ, 1980. — № 5. — С. 28–34.

9. Пути решения проблемы накопления для социалистической индустриализации СССР // Рабочий класс Страны Советов: Материалы Всесоюзной научной конференции. — Минск: Наука и техника, 1980. — С. 84–91.

10. Трудовая активность рабочего класса — важный фактор интенсификации производства // Рабочий класс СССР в условиях развитого социализма: Материалы Всесоюзного симпозиума. Киев. 28–30 марта 1979 г. Ч. II. — Київ: Наукова думка, 1980. — С. 18–26.

11. Монументальне дослідження: [Рец. на кн.: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — Київ: Наукова думка, 1977–1979] // Вітчизна. — Київ, 1980. — № 8. — С. 202–204.

12. Рец. на кн.: *В. И. Касьяненко*. Роль КПСС в формировании социалистического образа жизни. — Москва: Политиздат, 1979. — 279 с. // Український історичний журнал. — Київ, 1980. — № 3. — С. 149–150. — Співавтор С. Лях.

13. Рец. на кн.: *С. М. Сырцова*. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации. — Киев: Вища школа, 1979. — 191 с. // Вісник АН УРСР. — Київ, 1980. — № 1. — С. 110–111. — Співавтор А. Лихолат.

14. Рец. на кн.: Под солнцем дружбы и братства. Экономическое и социальное развитие советского Придунайского края. Документы и материалы (1954–1967). — Одесса: Маяк, 1979. — 204 с. // Архіви України. — Київ, 1980. — № 1. — С. 73–74.

15. Рец. на кн.: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — Київ: Наукова думка, 1977–1979 // Радянське літературознавство. — Київ, 1980. — № 10. — С. 96.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

16. Великі традиції // Прапор комунізму (Київ). — 1980. — 5 жовтня.
17. Немеркнущие традиции // Кочегарка (Горлівка). — 1980. — 24 жовтня.
18. Естафета трудового подвигу // Кременчуцька зоря (Кременчук). — 1980. — 28 жовтня.
19. Союз народів-братів // Робітнича газета (Київ). — 1980. — 30 грудня. — Співавтор П. Стоян.

5. Редакційна діяльність

20. Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 6 / АН УРСР, Інститут історії. — Київ: Наукова думка, 1980. — 108 с. — Член редакційної колегії.

1981

1. Окремі видання

1. Партія Леніна — сила народна. — Київ: Радянська школа, 1981. — 112 с.

2. Розділи у колективних виданнях

2. Борьба за восстановление и развитие производства // История рабочих Донбасса: В 2 т. Т. 1: Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходный период от капитализма к социализму / Глав. ред. Ю. Кондуфор. — Киев: Наукова думка, 1981. — С. 208–221.

3. Рост общественно-политической активности // История рабочих Донбасса: В 2 т. Т. 1: Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходный период от капитализма к социализму / Глав. ред. Ю. Кондуфор. — Киев: Наукова думка, 1981. — С. 222–235. — Співавтор О. Курдюмова.

4. Соціалістичне будівництво на Україні // Історія Української РСР. Короткий нарис / Відпов. ред. Ю. Кондуфор. — Київ: Наукова думка, 1981. — С. 296–348.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

5. Основні здобутки радянської історичної науки в 1975–1979 рр. // Український історичний журнал. — Київ, 1981. — № 3. — С. 71–82. — Співавтор Є. Шаталіна.

6. Всесоюзна наукова конференція з проблем економічної політики перехідного періоду в СРСР // Український історичний журнал. — Київ, 1981. — № 8. — С. 156–157.

7. З історії трудових починів робітників промислових підприємств м. Києва // Архіви України. — Київ, 1981. — № 1. — С. 64–68.

8. Заключение // История рабочих Донбасса: В 2 т. Т. 1: Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходный период от капитализма к социализму. — Киев: Наукова думка, 1981. — С. 304–314.

9. Матеріали до картографування промисловості і торгівлі на Україні в 30–50-ті рр. XIX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 8. — Київ: Наукова думка, 1981. — С. 37–52.

10. Проблема индустриализации в системе экономической политики переходного периода // Экономическая политика переходного периода в СССР. Проблемы методологии и истории. Всесоюзная сессия / АН СССР Отделение истории. — Москва, 1981. — С. 27–41. — Співавтор З. Звездін.

11. Рец. на кн.: *Т. І. Дерев'янкін*. Торжество ленинських ідей соціалістичної індустріалізації. — Київ; Політвидав України, 1980. — 151 с. // Український історичний журнал. — Київ, 1981. — № 4. — С. 148–149.

12. Рец. на кн.: За щастя оновленої землі. — Київ: Наукова думка, 1979. — 212 с. // Український історичний журнал. — Київ, 1981. — № 8. — С. 143–144. — Співавтор П. Гудзенко.

13. Рец. на кн.: *М. Ф. Дмитрієнко*. Листівки більшовицьких організацій України 1917–1920 рр. як історичне джерело. — Київ: Наукова думка, 1980. — 303 с. // Архіви України. — Київ, 1981. — № 4. — С. 87. — Співавтор Є. Шаталіна.

14. Рец. на кн.: *С. М. Сырцова*. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации. — Киев: Вища школа, 1979 // Вісник АН УРСР. — Київ, 1981. — № 1. — С. 110–111. — Співавтор А. Лихолат.

15. Рец. на кн.: Развитие металлургии в Украинской ССР. — Киев: Наукова думка, 1980. — 959 с. // Вісник АН УРСР. — Київ, 1981. — № 7. — С. 108–109. — Співавтор Д. Вірник.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

16. Лист В. І. Леніна // Вечірній Київ (Київ). — 1981. — 3 вересня. — Співавтор О. Мовчан.

17. Кроки індустріалізації // Вечірній Київ (Київ). — 1981. — 26 вересня. — Співавтор Н. Ткач.

18. Співдружність братніх народів // Бюлетень редакційно-видавничого відділу товариства «Україна». — 1981. — Вересень.

19. Фундатори трудових традицій // Прапор комунізму (Київ). — 1981. — 24 жовтня.

20. Перші радянські раціоналізатори // Прапор комунізму (Київ). — 1981. — 22 грудня.

5. Редакційна діяльність

21. *Кулинич І. М., Виднянський С. В.* Київ и города-побратимы. — Київ: Об-во «Знание» УССР, 1981. — 24 с. — Відповідальний редактор.

22. История рабочих Донбасса: В 2 т. / АН УРСР, Інститут історії. — Київ: Наукова думка, 1981. Т. 1. — 326 с.; Т.2. — 432 с. — Заступник головного редактора і відповідальний редактор першого тому.

23. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 1 / АН УССР, Інститут історії. — Київ: Наукова думка, 1981. — 495 с. — Відповідальний секретар Головної редакційної колегії.

24. *Шевченко Л. А.* Київ — крупный научный и культурный центр Советского Союза. — Об-во «Знание» УССР, 1981. — 24 с. — Відповідальний редактор.

25. *Олейник Л. В.* Київ — столица Украинской ССР. — Київ: Об-во «Знание» УССР, 1981. — 24 с. — Відповідальний редактор.

26. *Мельник Л. Г.* Роль Києва в розвитку культурних зв'язей російського і українського народів (XVII–XVIII вв.). — Київ: Об-во «Знание» УССР, 1981. — 24 с. — Відповідальний редактор.

27. Общественные науки в УССР. 1976–1980 гг. История. Реферативный сборник. — Київ: АН УССР, отдел научной информации Секции общественных наук, 1981. — 466 с. — Член редакційної колегії.

28. *Пашко Я. Е.* Київ — город-герой. — Київ: Об-во «Знание» УССР, 1981. — 24 с. — Відповідальний редактор.

1982

1. Окремі видання

1. 1500-летие Киева — знаменательное событие в общественно-политической жизни нашей Родины. — Київ: Об-во «Знание» УССР. Киевская городская организация, 1982. — 24 с. — Співавтор В. Смолій.

2. Київ древний и современный. — Київ: Політиздат України, 1982. — 229 с. — Співавтор М. Котляр.

2. Розділи у колективних виданнях

3. Успехи индустриального развития города в условиях развитого социализма, перехода к коммунизму // История городов и сел Украинской

ССР. Киев. Издание третье, дополненное. — Киев: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1982. — С. 456–462.

4. Развитие трудовой активности киевлян в 60-е годы // История городов и сел Украинской ССР. Киев. Изд. 3-е, доп. — Киев: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1982. — С. 463–469.

5. Труженики Киева в борьбе за выполнение девятой пятилетки // История городов и сел Украинской ССР. Киев. Изд. 3-е, доп. — Киев: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1982. — С. 470–474.

6. Трудовые подвиги киевлян в десятой пятилетке // История городов и сел Украинской ССР. Киев. Изд. 3-е, доп. — Киев: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1982. — С. 475–483.

7. Борьба трудящихся города за выполнение решений XXVI съезда КПСС // История городов и сел Украинской ССР. Киев. Изд. 3-е, доп. — Киев: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1982. — С. 484–491.

8. В. И. Ленин о созидательной задаче социалистической революции // Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. — Киев: Политиздат Украины, 1982. — С. 8–31.

9. Всенародный подвиг на фронте индустриализации // Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. — Киев: Политиздат Украины, 1982. — С. 83–134.

10. Братское сотрудничество народов СССР в осуществлении социалистической индустриализации // Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. — Киев: Политиздат Украины, 1982. — С. 252–260.

11. Становление единого народнохозяйственного комплекса Союза ССР // Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. — Киев: Политиздат Украины, 1982. — С. 282–290.

12. Формирование основных черт социалистического образа жизни // Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. — Киев: Политиздат Украины, 1982. — С. 308–316.

13. Киев трудовой // Киев революционный, боевой, трудовой. — Киев: Вища школа: Изд-во при Киев. ун-те, 1982. — С. 171–298. — Співатори Л. Мельник, Г. Сургай, В. Бруз, В. Дрожжин.

14. Сотрудничество народов СССР в создании основ социализма // Великое содружество народов-братьев. — Киев: Наукова думка, 1982. — С. 114–144.

15. Сотрудничество трудящихся РСФСР и УССР в период построения и укрепления социализма // Дружба и братство русского и украинского народов: В 2 т. / Ответ. ред. Ю. Кондуфор. Т. 2. — Киев: Наукова думка, 1982. — С. 105–155 — Співатор С. Сирцова.

16. Социалистическое строительство на Украине // История Украинской ССР. Краткий очерк: Перевод с украинского. — Киев: Наукова думка, 1982. — С. 307–361.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

17. 1500-річчя Києва — свято ленінської дружби народів // Архіви України. — Київ, 1982. — № 2. — С. 14. — Співавтор М. Котляр.

18. Братское сотрудничество народов СССР в осуществлении социалистической индустриализации страны // Братский союз — основа расцвета советских республик. — Кишинев: Штиинца, 1982. — С. 183–191.

19. Динаміка соціальної структури населення Києва за роки радянської влади // Друга республіканська наукова конференція з історії краєзнавства: Тези доповідей. — Київ, Інститут історії АН УРСР, Вінницький педагогічний інститут. 1982. — С. 92–93.

20. Заключение // Великое содружество народов-братьев. — Киев: Наукова думка, 1982. — С. 319–324.

21. Интернациональный характер социалистического соревнования // Вопросы истории СССР. Республиканский межведомственный сборник. — Вып. 27. — Харьков: Вища школа, 1982. — С. 54–60.

22. Коренные изменения социальной структуры Украинской ССР на пути от капитализма к социализму // XXV съезд КПСС о развитии социально-классовой структуры советского общества. Республиканская научная конференция: Тезисы докладов и сообщений. — Донецк, 1982. — С. 29–32.

23. Семимильними кроками // Наука і суспільство. — Київ, 1982. — № 3. — С. 26–29.

24. Красивий, вічно молодий // Наука і суспільство. — Київ, 1982. — № 5. — С. 10–12.

25. П'ятнадцять століть історії // Комуніст України. — Київ, 1982. — № 5. — С. 79–85. — Співавтор М. Котляр.

26. Славне минуле, прекрасне сьогодні. До 1500-річчя Києва // Під прапором ленінізму. — Київ, 1982. — № 2. — С. 31–35.

27. Соціально-економічний розвиток селянських господарств УРСР напередодні масової колективізації // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 8. — Київ: Наукова думка, 1982. — С. 43–55.

28. Участь киян у соціалістичній індустріалізації // Український історичний журнал. — Київ, 1982. — № 5. — С. 46–55. — Співавтор Н. Ткач.

29. Щастя звеличеної праці // Трибуна лектора. — Київ, 1982. — № 5. — С. 11–14.

30. Рец. на кн.: *И. И. Коломийченко*. Торжество ленинских идей о социалистическом соревновании. — Киев: Вища школа, 1982. — 225 с. // Економіка Радянської України. — Київ, 1982. — № 9. — С. 88–90. Співавтор Д. Вірник.

31. Рец. на кн.: От капитализма к социализму. Основные проблемы истории переходного периода в СССР. 1917–1937. М., Наука, 1982, т. 1, 520 с.; т. 2, 440 с. // Український історичний журнал. — Київ, — 1982. — № 9. — С. 136–137. Співавтор І. Коломийченко.

32. Рец.: Труд по истории Украинской ССР // Информационный бюллетень Международной ассоциации по изучению и распространению славянских культур. Вып. 6. — Москва, 1982. — С. 56–57.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

33. За ініціативою робітників // Прапор комунізму (Київ). — 1982. — 17 лютого.

34. Соціалістичний Київ // Бюлетень редакційно-видавничого відділу товариства «Україна». — Київ, 1982. — Лютий (для зарубіжних газет).

35. Шляхом соціалістичної індустріалізації // Прапор комунізму (Київ). — 1982. — 16 березня.

36. Позивні перших п'ятирічок // Вечірній Київ (Київ). — 1982. — 19 серпня.

5. Редакційна діяльність

37. Великое содружество народов-братьев. К 60-летию образования СССР. — Киев: Наукова думка, 1982. — 328 с. — Член редакційної колегії.

38. Дружба и братство русского и украинского народов / АН СССР, Институт истории СССР; АН УССР, Институт истории. — Киев: Наукова думка, 1982. — Т. 2 — 472 с. — Член редакційної колегії.

39. История городов и сел Украинской ССР. Киев. Издание третье, дополненное. — Киев: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1982. — 624 с. — Член редакційної колегії.

40. История Киева: В 3 т., 4 кн. Т. 1: Древний и средневековый Киев. — Киев: Наукова думка, 1982. — 408 с. — Член Головної редакційної колегії.

41. История Киева: В 3 т., 4 кн. Т. 2: Киев периода позднего феодализма и капитализма. — Киев: Наукова думка, 1982. — 463 с. — Член Головної редакційної колегії.

42. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 2: Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы (вторая пол. XIII — первая пол. XVII в.). — Киев: Наукова думка, 1982. — 591 с. — Відповідальний секретар Головної редакційної колегії.

43. Киев революционный, боевой, трудовой. — Київ: Вища школа, вид-во при Київському державному університеті ім. Т. Шевченка, 1982. — 320 с. — Член редакційної колегії.

44. *Кривонос В. М.* Вклад рабочего класса Украины в завоевание технико-экономической независимости СССР (1926–1937). — Киев: Наукова думка, 1982. — 170 с. — Відповідальний редактор.

45. Методичні рекомендації масовим бібліотекам з пропаганди літератури до 60-річчя утворення Союзу РСР. — Київ: Державна республіканська бібліотека УРСР ім. КПРС, 1982. — 36 с. — Відповідальний редактор.

46. Наука і суспільство: Науково-популярний журнал товариства «Знання» Української РСР. — Київ, 1982. — № 11, 12. — Член редакційної колегії.

47. XXI съезд КПСС о развитии социально-классовой структуры советского общества в условиях социалистического строительства. Республиканская научная конференция: Тезисы докладов и сообщений. — Донецк, 1982. — 204 с. — Відповідальний редактор.

1983

1. Окремі видання

1. Kiev: ancient and modern city. — Київ: Політвидав України, 1983. — 181 с. — Співавтор М. Котляр. Переклад англійською мовою з вид.: 1982–2.

2. Kiev: aux temps anciens et aujourd'hui. — Київ: Політвидав України, 1983. — 184 с. — Співавтор М. Котляр. Переклад французькою мовою з вид.: 1982–2.

3. Київ стародавній і сучасний. — Київ: Політвидав України, 1983. — 184 с. — Співавтор М. Котляр. Переклад українською мовою з вид.: 1982–2.

2. Розділи у колективних виданнях

4. В борьбе за построение социализма (1926–1937) // Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР / Предс. ред. кол. В. Сологуб. — Киев: Политиздат Украины, 1983. — С. 238–312.

5. Экономическое развитие Украины в 1910–1914 гг. // История Украинской ССР: В 10 т. / Глав. ред. Ю. Кондуфор. Т. 5: Украина в период империализма (1900–1917). — Киев: Наукова думка, 1983. — С. 218–234.

6. Социально-экономическое развитие Украины в период империализма: [Кольорова карта-вклейка] // История Украинской ССР: В 10 т. / Глав. ред. Ю. Кондуфор. Т. 5: Украина в период империализма (1900–1917). — Киев: Наукова думка, 1983. — До с. 65.

7. Советская Украина в братской семье народов Союза ССР // Украина во взаимосвязях славянских народов (К Международному съезду славистов). — Киев: Наукова думка, 1983. — С. 3–30.

8. Устойчивое, поступательное развитие народного хозяйства // Курсом коммунистического созидания. — Киев: Наукова думка, 1983. — С. 74–90.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

9. Кроки науки // Наука і суспільство. — Київ, 1983. — № 8. — С. 1–2.

10. Межреспубликанское социалистическое соревнование — могучий фактор укрепления дружбы народов СССР // Исторические связи и дружба народов СССР. Сборник научных трудов. — Киев: Наукова думка, 1983. — С. 213–219.

11. Решение национального вопроса как фактор победы социализма в СССР // Великая сила братского единения: Материалы республиканской научной конференции, посвященной 60-летию образования СССР. — Киев: Политиздат Украины, 1983. — С. 101–104.

12. Рец. на кн.: *І. К. Рибалка, В. М. Довгопол.* Історія Української РСР. — Київ: Вища школа, 1982. — 639 с. // Вісник Академії наук УРСР. — Київ, 1983. — № 10. — С. 97–98. — Співавтор В. Романцов.

13. Рец. на кн.: *П. З. Городенський.* Економіка братерського єднання. — Київ: Політвидав України, 1981. — 150 с. // Український історичний журнал. — Київ, 1983. — № 4. — С. 147–148.

14. Рец. на кн.: Республіканський міжвідомчий науковий збірник «Вопросы истории СССР» (1976–1980 рр.) // Український історичний журнал. — Київ, — 1983. — № 4. — С. 36–49. — Співавтори Ю. Гамрецький, О. Парасунько.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

15. Соціалістичний Київ // Прапор комунізму (Київ). — 1983. — 18 лютого.

5. Редакційна діяльність

16. Архіви України: Науково-інформаційний бюлетень Державного архівного управління при Раді міністрів УРСР. — Київ, 1983. — № 6. — Член редакційної колегії.

17. Исторические связи и дружба народов СССР. Сборник научных трудов. — Москва: Наука, 1983. — 390 с. — Член редакційної колегії.

18. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 3: Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII–XVIII вв.). — Киев: Наукова думка, 1983. — 719 с. — Відповідальний секретар Головної редакційної колегії.

19. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 4: Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.). — Киев: Наукова думка, 1983. — 694 с. — Відповідальний секретар Головної редакційної колегії.

20. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 5: Украина в период империализма (начало XX в.). — Киев: Наукова думка, 1983. — 558 с. — Відповідальний секретар Головної редакційної колегії.

21. Курсом коммунистического созидания. Социально-экономическое, политическое и духовное развитие Украинской ССР в условиях зрелого социализма. — Киев: Наукова думка, 1983. — 280 с. — Член редакційної колегії.

22. Методичні рекомендації бібліотекам по пропаганді літератури до 80-річчя Другого з'їзду РСДРП і 65-річчя Першого з'їзду Комуністичної партії України. — Київ: Державна республіканська бібліотека УРСР ім. КПРС, 1983. — Відповідальний редактор.

23. Наука і суспільство: Науково-популярний журнал товариства «Знання» УРСР. — Київ, 1983. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

1984

2. Розділи у колективних виданнях

1. Ведущая роль рабочего класса в восстановлении народного хозяйства // История советского рабочего класса: В 6 т. Т. 2: Рабочий класс — ведущая сила в строительстве социалистического общества. 1921–1937 гг. — Москва: Наука, 1984. — С. 26–84, 438–442. — Співавтор М. Воскресенська.

2. Влияние социалистического соревнования на укрепление дружбы народов СССР // Проблемы социалистического соревнования: теория и опыт. — Москва: Наука, 1984. — С. 229–247.

3. Возрождение промышленности и транспорта (1921–1925) // История Украинской ССР: В 10 т. / Глав. ред. Ю. Кондуфор. Том 7: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921–1941). — Киев: Наукова думка, 1984. — С. 57–91.

4. Успехи социалистической индустриализации в годы первой пятилетки // История Украинской ССР: В 10 т. / Глав. ред. Ю. Кондуфор. Том 7: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921–1941). — Киев: Наукова думка, 1984. — С. 200–249.

5. Победа социализма в СССР // История Украинской ССР: В 10 т. / Глав. ред. Ю. Кондуфор. Том 7: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921–1941). — Киев: Наукова думка, 1984. — С. 484–516.

6. Украинская ССР. Политико-административное деление в 1921 году; Украинская ССР. Политико-административное деление в 1927 году; Украинская ССР. Политико-административное деление в 1935 году; Индустриализация Украинской ССР (на начало 1939 года); Социалистическое преобразование в сельском хозяйстве Украинской ССР (по состоянию на 1936 год); Культурное строительство в Украинской ССР (на начало 1939 года): [Кольорові карти-вклейки] // История Украинской ССР: В 10 т. / Глав. ред. Ю. Кондуфор. Т. 7: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921–1941). — Киев: Наукова думка, 1984. — До с. 65, 497, 513.

7. Ленінський план приступу до соціалістичного будівництва // Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. / Голов. ред. І. Лукінов. Т. 2: Створення соціалістичної економіки (1917–1937 рр.). — Київ: Наукова думка, 1984. — С. 13–20. — Співатор Т. Дерев'янкін.

8. Рабочий класс и культурная революция // История советского рабочего класса: В 6 т. Т. 2: Рабочий класс — ведущая сила в строительстве социалистического общества. 1921–1937 гг. — Москва: Наука, 1984. — С. 400–423, 466–467. — Співатор В. Даниленко.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

9. Введение // История советского рабочего класса: В 6 т. / Глав. ред. С. Хромов. Т. 2: Рабочий класс — ведущая сила в строительстве социалистического общества. 1921–1937 гг. — Москва: Наука, 1984. — С. 5–25, 434–438. — Співатор Л. Рогачевська.

10. Заключение // История советского рабочего класса: В 6 т. / Глав. ред. С. Хромов. Т. 2: Рабочий класс — ведущая сила в строительстве

социалистического общества. 1921–1937 гг. — Москва: Наука, 1984. — С. 424–433, 467–468. — Співавтор О. Ваксер.

11. Вклад рабочего класса Украины в строительство БАМа // К истории строительства Байкало-Амурской магистрали: Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции «История строительства Байкало-Амурской магистрали» (20–22 июня 1984 г.). — Новосибирск, 1984. — С. 73–76.

12. Всесоюзна наукова конференція «Історія будівництва Байкало-Амурської магістралі» // Український історичний журнал. — Київ, 1984. — № 8. — С. 156.

13. Заключение // История Украинской ССР: В 10 т. / Глав. ред. Ю. Кондуфор. Т. 7: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921–1941). — Киев: Наукова думка, 1984. — С. 672–680.

14. Зведений фінансовий баланс УРСР за 1929/30 рік як історичне джерело // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 10. — Київ: Наукова думка, 1984. — С. 36–42.

15. Крила великого почину // Під прапором ленінізму. — Київ, 1984. — № 5. — С. 58–60.

16. От Байкала до Амура: [Виступ на зустрічі за «круглим столом» перед завершальною стиковкою головного залізничного шляху БАМа] // Социалистическое соревнование. — Москва, 1984. — № 6. — С. 9–12.

17. Рец. на кн.: Государственный архив Полтавской области. Путеводитель. — Киев, 1982. — 270 с. // Архіви України. — Київ, 1984. — № 6. — С. 76–77.

18. Рец. на кн.: *А. В. Репида*. Образование Молдавской ССР. Кишинев.: Картя Молдовеняскэ, 1983. — 236 с. // Український історичний журнал. — Київ, — 1984. — № 12. — С. 141–142.

19. Рец. на кн.: *А. Г. Атанелишвили*. Против буржуазной фальсификации истории Грузии. — Тбилиси: Мецниереба, 1983. — 312 с. // Український історичний журнал. — Київ, 1984. — № 4. — С. 155–156.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

20. С тех первых лет // Правда Украины (Київ). — 1984. — 29 липня.

21. Индустриализация — без иностранных займов // Бюллетень редакционно-издательского отдела Украинского общества дружбы и культурных связей с зарубежными странами (Киев). — 1984. — Октябрь.

22. Кадры социалистической промышленности // Бюллетень редакционно-издательского отдела Украинского общества дружбы и культурных связей с зарубежными странами (Киев). — 1984. — Октябрь.

23. Советский опыт форсированного преодоления технико-экономической отсталости // Бюллетень редакционно-издательского отдела Укра-

инского общества дружбы и культурных связей с зарубежными странами (Киев). — 1984. — Декабрь.

5. Редакційна діяльність

24. Актуальные вопросы исторической науки: Сборник материалов городской научной конференции молодых ученых / АН УССР, Институт истории. — Киев: Наукова думка, 1984. — 164 с. — Відповідальний редактор.

25. Архіви України: Науково-інформаційний бюлетень ДАУ при РМ УРСР. — Київ, 1984. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

26. История советского рабочего класса: В 6 т. Т. 2: Рабочий класс — ведущая сила в строительстве социалистического общества. 1921–1937. — Москва: Наука, 1984. — 512 с. — Член редакційної колегії.

27. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине. — Киев: Наукова думка, 1984. — 655 с. — Відповідальний секретар Головної редакційної колегії.

28. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 7: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921–1941). — Киев: Наукова думка, 1984. — 720 с. — Відповідальний секретар Головної редакційної колегії; відповідальний редактор тому.

29. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945). — Киев: Наукова думка, 1984. — 640 с. — Відповідальний секретар Головної редакційної колегії.

30. Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 10. — Київ: Наукова думка, 1984. — 92 с. — Відповідальний редактор.

31. Наука і суспільство: Науково-популярний журнал товариства «Знання» УРСР. — Київ, 1984. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

1985

1. Окремі видання

1. Економічний розвиток України на початку ХХ ст.: [Діафільм]. — Київ: Київнаукфільм, 1985.

2. У истоков стахановского движения. — Киев: Об-во «Знание» УССР. Киевская городская организация, 1985. — 20 с.

2. Розділи у колективних виданнях

3. Трудовой героизм рабочих Киева в возрождении промышленности (1921–1925 гг.) // История Киева: В 3 т., 4 кн. Т. 3, кн. 1: Киев социалистический. — Киев: Наукова думка, 1985. — С. 133–142.

4. Участие трудящихся Киева в социалистической индустриализации страны // История Киева : В 3 т., 4 кн. Т. 3, кн. 1: Киев социалистический. — Киев: Наукова думка, 1985. — С. 178–202.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

5. Вірність обраній темі // Наука і суспільство. — Київ, 1985. — № 9. — С. 10.

6. Заключение // История Киева: В 3 т., 4 кн. Т. 3, кн. 1: Киев социалистический. — Київ: Наукова думка, 1985. — С. 463–467.

7. Розвиток соціалістичного сільського господарства УРСР в 1929–1938 рр. // Историчні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 11. — Київ: Наукова думка, 1985. — С. 8–15.

8. Роль парткому підприємства у розгортанні стаханівського руху. Виступ на «круглому столі», присвяченому 50-річчю стаханівського руху // Український історичний журнал. — Київ, 1985. — № 8. — С. 45–48.

9. Рец. на кн.: *А. В. Санцевич*. Українська радянська історіографія. 1945–1982. — Київ: Вища школа, 1984. — 144 с. // Архіви України. — Київ, 1985. — № 4. — С. 71–72.

10. Рец. на кн.: *В. С. Лельчук*. Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы. Москва: Политиздат, 1984. — 304 с. // Вісник АН УРСР. — Київ, 1985. — № 7. — С. 115–116.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

11. В битве за металл, хлеб и оружие // Правда Украины (Киев). — 1985. — 30 січня.

12. Стахановский счет // Вечерний Киев (Киев). — 1985. — 14 октября.

5. Редакційна діяльність

13. Архіви України: Науково-інформаційний бюлетень ДАУ при РМ УРСР. — Київ, 1985. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

14. История Киева: В 3 т., 4 кн. Т. 3, кн. 1: Киев социалистический / АН УРСР, Інститут історії. — Киев: Наукова думка, 1985. — 496 с. — Член Головної редакційної колегії, заступник відповідального редактора кн. 1.

15. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 9: Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945 — начало 60-х гг.). — Киев: Наукова думка, 1985. — 582 с. — Відповідальний секретар Головної редакційної колегії.

16. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 10: Украинская ССР в условиях развитого социализма (60-е — начало 80-х годов). — Киев: Наукова думка, 1985. — 776 с. — Відповідальний секретар Головної редакційної колегії.

17. Наука і суспільство: Науково-популярний журнал товариства «Знання» УРСР. — Київ, 1985. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

18. *Ткачова Л. І.* Інтелігенція Радянської України в період побудови соціалізму / АН УРСР, Інститут історії. — Київ: Наукова думка, 1985. — 192 с. — Відповідальний редактор.

19. Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления Украинской ССР: Краткий справочник. — Киев: Главное архивное управление при Совете Министров УССР, 1985. — 418 с. — Відповідальний редактор.

1986

1. Окремі видання

1. Економічний розвиток України на початку ХХ ст.: [Навчальний діафільм]. — Київ: Київнаукфільм, 1986.

2. Розділи у колективних виданнях

2. В борьбе за социализм // Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность / Ответ. ред. Ю. Кондуфор. — Киев: Наукова думка, 1986. — С. 76–126, 234–235.

3. В годы завершения социалистической реконструкции народного хозяйства (1933–1937) // История завода «Арсенал» / Глав. ред. П. Тронько. — Киев: Наукова думка, 1986. — С. 213–252.

4. Мы — мирные люди // Становится город героем. — Киев: Политиздат Украины, 1986. — С. 7–26.

5. Город-герой, город-труженик // Становится город героем. — Киев: Политиздат Украины, 1986. — С. 239–257.

6. Проблемы индустриализации в системе экономической политики переходного периода // Экономическая политика Советского государства в переходный период от капитализма к социализму / Ответ. ред. М. Ким. — Москва: Наука, 1986. — С. 82–95. — Співавтор З. Звездін.

7. Рабочий класс и социалистические преобразования в промышленности // Историография истории Украинской ССР / Ответ. ред. И. Хмель. — Киев: Наукова думка, 1986. — С. 301–314.

8. Украина — БАМу // БАМ — знамя комсомольское. Панорама всенародной стройки. Вып. 12. — Благовещенск, 1986. — С. 81–93. — Співавтори О. Данильченко, Ю. Сиволюб.

9. Building Socialism in Ukraine // A Short History of the Ukraine. — Киев: Наукова думка, 1986. — С. 179–211.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях). Передмови та післямови

10. Заключение // Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность. — Киев: Наукова думка, 1986. — С. 224–229.

11. Наступність і новаторство // Наука і суспільство. — Київ, 1986. — № 2. — С. 2–5.

12. [Передмова] // Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941 р.: Збірник документів і матеріалів. — Київ: Наукова думка, 1986. — С. 3–10.

13. Подолання правоопортуністичних поглядів у профрусі (1928–1929 рр.) // Український історичний журнал. — Київ, 1986. — № 6. — С. 91–102.

14. Проблеми історії робітничого класу // Український історичний журнал. — Київ, 1986. — № 7. — С. 17–25. — Співавтор В. Сарбей.

15. Пропаганда революционных, боевых и трудовых традиций рабочего класса в изданиях по истории фабрик и заводов // Всесоюзная научно-практическая конференция «История предприятий СССР: социальное развитие трудового коллектива»: Тезисы докладов. — Кременчуг, 1986. — С. 27–28.

16. Рец. на кн.: История Украинской ССР: В 10 т. Киев: Наукова думка, 1981–1985 гг. // Наука і суспільство. — Київ, 1986. — № 5. — С. 22–23.

17. Рец. на кн.: *В. М. Федин*. Ведущая сила БАМа. Партийное руководство строительством Байкало-Амурской магистрали. — Хабаровск: Книжное издательство, 1984. — 272 с. // Український історичний журнал. — Київ, 1986. — № 2. — С. 145–146. — Співавтор О. Данильченко.

18. Рец. на кн.: Історія Львова. — Київ: Наукова думка, 1984, 414 с. // Український історичний журнал. — Київ, 1986. — № 4. — С. 150–153. — Співавтор М. Котляр.

19. Рец. на кн.: *Ю. И. Терещенко*. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Очерк истории экономической

політики (1917–1920). — Київ: Наукова думка, 1986. — 255 с. // Вісник Академії наук Української РСР. — Київ, 1986. — № 11. — С. 107–108.

5. Редакційна діяльність

20. Архіви України: Науково-інформаційний бюлетень ДАУ при РМ УРСР. — Київ, 1986. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

21. Історія Києва: В 3 т., 4 кн. Т. 3, кн. 2: Київ соціалістический / АН УРСР, Інститут історії. — Київ: Наукова думка, 1986. — 440 с. — Член Головної редакційної колегії, заступник відповідального редактора.

22. Історія Києва: У 3 т., 4 кн. Т. 1: Стародавній і середньовічний Київ. — Київ: Наукова думка, 1986. — 386 с. — Член Головної редакційної колегії.

23. Історія Києва: У 3 т., 4 кн. Т. 2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. — Київ: Наукова думка, 1986. — 440 с. — Член Головної редакційної колегії.

24. Історія класів і соціальних верств радянського суспільства. Показчик літератури за 1970–1985 рр. — Київ: Інститут історії АН УРСР, 1986. — Відповідальний редактор

25. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941 р.: Збірник документів і матеріалів. — Київ: Наукова думка, 1986. — 416 с. — Член редакційної колегії.

26. Наука і суспільство: Науково-популярний журнал товариства «Знання» УРСР. — Київ, 1986. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

1987

2. Розділи у колективних виданнях

1. Закономерности развития классов и социальных групп в переходный период от капитализма к социализму // Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917–1937. — Київ: Наукова думка, 1987. — С. 6–26, 214–216.

2. Ми наш, ми новий світ збудуєм // Великий Жовтень і Україна. — Київ: Політвидав України, 1987. — С. 198–312.

3. Трудовий героїзм робітників Києва у відродженні промисловості (1921–1925) // Історія Києва: В 3 т., 4 кн. Т. 3, кн. 1: Київ соціалістичний. — Київ: Наукова думка, 1987. — С. 126–135.

4. Участь трудящих Києва в соціалістичній індустріалізації країни // Історія Києва: В 3 т., 4 кн. Т. 3, кн. 1: Київ соціалістичний. — Київ: Наукова думка, 1987. — С. 169–191.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

5. Предисловие // Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917–1937. — Киев: Наукова думка, 1987. — С. 3–5.

6. Заключение // Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917–1937. — Киев: Наукова думка, 1987. — С. 210–213.

7. Висновки // Історія Києва: В 3 т., 4 кн. Т. 3, кн. 1: Київ соціалістичний. — Київ: Наукова думка, 1987. — С. 442–445.

8. Историки пришли на завод // Социалистическое соревнование. — Москва, 1987. — № 3. — С. 43.

9. Ленінська ідея госпрозрахунку // Наука і суспільство. — Київ, 1987. — № 2. — С. 8–9.

10. Робітничий клас як творець безкласового суспільства (деякі питання теорії) // Український історичний журнал. — Київ, 1987. — № 4. — С. 92–101.

11. Социалистическая индустриализация как фактор коренного преобразования социально-классовой структуры советского общества // Рабочий класс СССР ведущая революционная и созидательная сила советского общества (К 90-летию со дня рождения академика А. М. Панкратовой): Тезисы докладов и сообщений республиканской научной конференции 5–7 февраля 1987 г. — Донецк, 1987. — Ч. 1. — С. 68–70.

12. Рец. на кн.: *В. Е. Мельниченко*. Интернациональное сплочение трудящихся: страницы исторического опыта. — Киев: Вища школа, 1986. — 304 с. // Наука і суспільство. — Київ, 1987. — № 5. — С. 18.

13. Рец. на кн.: *Г. Н. Топузлу*. Сотрудничество Молдавской ССР с братскими республиками. — Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1986. — 192 с. // Український історичний журнал. — Київ, 1987. — № 2. — С. 148–149.

14. Рец. на кн.: *Ф. Г. Турченко*. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине // Архіви України. — Київ, 1987. — № 6. — С. 75–76.

15. Рец. на кн.: *И.А. Аргунов*. Социальное развитие якутского народа. — Новосибирск: Наука, 1985 // Известия Сибирского отделения АН СССР. Серия истории, филологии и философии. Вып. 1. — 1987. — № 3. — С. 59–60. — Співавтори В. Ніколаєва, В. Луковцев.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

16. Село перепахивает межи // Правда Украины (Киев). — 1987. — 11 сентября.

5. Редакційна діяльність

17. Архіви України: Науково-інформаційний бюлетень ДАУ при УРСР. — Київ, 1987. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

18. Історія Києва: В 3 т., 4 кн. Т. 3, кн. 1: Київ соціалістичний / АН УРСР, Інститут історії. — Київ: Наукова думка, 1987. — 476 с. — Член Головної редакційної колегії; заступник відповідального редактора тому.

19. Історія Києва: В 3 т., 4 кн. Т. 3, кн. 2: Київ соціалістичний / АН УРСР, Інститут історії. — Київ: Наукова думка, 1987. — 456 с. — Член Головної редакційної колегії; заступник відповідального редактора тому.

20. Історія класів і соціальних верств суспільства: Показчик / АН УРСР, Інститут історії. — Київ, 1987. — 56 с. — Відповідальний редактор.

21. Наука і суспільство: Науково-популярний журнал товариства «Знання» УРСР. — Київ, 1987. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

22. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917–1937 гг. — Киев: Наукова думка, 1987. — 240 с. — Відповідальний редактор.

23. Страною возвеличенний Донбасс. — Донецк: Донбасс, 1987. — 272 с. — Член редакційної колегії.

1988

1. Окремі видання

1. Революционные традиции — на службу перестройке. — Киев: Обво «Знание» УССР, 1988. — 24 с.

2. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / Ответ. ред. И. Маковийчук. — Киев: Наукова думка, 1988. — 180 с. — Співавтори С. Лях, В. Марочко.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

3. Дальній приціл непу // Комуніст України. — Київ, 1988. — № 11. — С. 46–54.

4. Демографічні наслідки голоду 1933 року на Україні // Інформаційний бюлетень Інституту історії АН УРСР. Вип. 1. — К., 1988. — С. 32–39.

5. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931–1933 рр. // Український історичний журнал. — Київ, 1988. — № 3. — С. 15–27.

6. Нова технічна реконструкція народного господарства // Український історичний журнал. — Київ, 1988. — № 6. — С. 5–14.

7. Ленінський підхід до методів управління соціалістичною промисловістю // Український історичний журнал. — Київ, 1988. — № 8. — С. 73–76.

8. Обговорення «білих плям» вітчизняної історії в міському молодіжному дискусійному центрі при Інституті історії АН УРСР // Український історичний журнал. — Київ, 1988. — № 8. — С. 157–158.

9. Історія одного законопроекту (Про задум, який хотів, та не встиг реалізувати В. І. Ленін) // Наука і суспільство. — Київ, 1988. — № 2. — С. 6–9.

10. Картографічна інтерпретація процесів соціалістичної індустріалізації в Українській РСР // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні: Збірник наукових праць. — Київ: Наукова думка, 1988. — С. 12–18.

11. Малодосліджені проблеми історії Української РСР в документальних виданнях Археографічної комісії // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради. — Київ: АН УРСР, 1988. — С. 38–30.

12. На крутих переломах історії (Соціалістична індустріалізація в СРСР) // Радянська школа. — Київ, 1988. — № 7. — С. 17–23.

13. На крутих переломах історії (Колективізація сільського господарства в СРСР) // Радянська школа. — Київ, 1988. — № 8. — С. 17–26.

14. Рец.: *М. П. Костюк*. Трудовой вклад крестьянства в победу и упорочение социализма. — Минск: Наука и техника, 1986. — 238 с. // Український історичний журнал. — Київ, 1988. — № 2. — С. 153. — Співавтор І. Маковійчук.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

15. До становища в сільському господарстві України (1931–1933) // Вісті з України (Київ). — 1988. — № 3 (січень), 4 (січень).

16. Historical Experience: Vital Today // News from Ukraine (Kiev). — 1988. — № 2 (January).

17. Прогноз на два десятилетия // Правда Украины (Киев). — 1988. — 6 февраля.

18. Майбутнє виростає з минулого // Радянська Україна (Київ). — 1988. — 3 березня.

19. 1933 famine led to tremendous losses // News from Ukraine (Kiev). — 1988. — № 22 (May).

20. Документи розкривають маловідоме // Прапор комунізму (Київ). — 1988. — 8 червня.

21. Тридцять третій // Сільські вісті (Київ). — 1988. — 12 червня.
22. Ленінські ідеї про кооперацію // Сільські вісті (Київ). — 1988. — 13 липня.
23. Ленінські ідеї кооперування і сталінське трактування // Вісті з України (Київ). — 1988. — № 34 (серпень).
24. Трагічний рік: Повертаючись до надрукованого // Вісті з України (Київ). — 1988. — № 40 (вересень).
25. Трагедия, которая могла не случиться // Правда Украины (Киев). — 1988. — 16 октября.
26. «33-й голод». Запрошуємо до створення книги-меморіалу // Сільські вісті (Київ). — 1988. — 9 грудня.

5. Редакційна діяльність

27. Архіви України. — Київ, 1988. — № 1–6. — Член редакційної колегії.
28. *Мовчан О. Н.* Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к непу. — Киев: Наукова думка, 1988. — 124 с. — Відповідальний редактор.
29. Наука і суспільство. — Київ, 1988. — № 1–12. — Член редакційної колегії.
30. Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР. — Киев: Наукова думка, 1988. — 472 с. — Член редакційної колегії.
31. Український історичний журнал. — Київ, 1988. — № 5–12. — Член редакційної колегії.
32. *Шаталіна Е. П.* Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской ССР (30-е гг.). — Киев: Наукова думка, 1988. — 276 с. — Відповідальний редактор.

1989

1. Окремі видання

1. 1933: трагедія голоду. — Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1989. — 48 с.
2. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. — Київ: АН УРСР, Інститут історії, 1989. — 16 с.
3. Історія Української РСР: Матеріали до підручника для 9–10 класів середньої школи. — Київ: Радянська школа, 1989. — 96 с. — Співавтор Ю. Курносов.
4. История Украинской ССР: Материалы к учебнику для 9–10 классов средней школы. — Киев: Радянська школа, 1989. — 96 с. — Співавтор Ю. Курносов. — Переклад російською мовою з вид.: 1989–3.

5. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр.: Документальна розповідь. — Київ: АН УРСР, Інститут історії, 1989. — 28 с. — Співавтор Є. Шаталіна.

6. Україна: діалектика національного розвитку. — Київ: АН УРСР, Інститут історії, 1989. — 32 с. — Співавтори В. Сарбей, В. Смолій.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

7. Демографические последствия голода 1933 г. на Украине // Философская и социологическая мысль. — Киев, 1989. — № 6. — С. 35–41.

8. Традиції великого почину // Під прапором ленінізму. — Київ, 1989. — № 5. — С. 52–55.

9. Досліджувати, вивчати, пропагувати. Розробляється республіканська науково-практична програма історичного профілю // Під прапором ленінізму. — Київ, 1989. — № 12. — С. 79–82.

10. Неп. Погляд крізь час. Судження про економічну основу ленінської моделі соціалізму // Під прапором ленінізму. — Київ, 1989. — № 16. — С. 47–57; № 17. — С. 49–58; № 18. — С. 54–62.

11. «Загадкова фраза» з ленінського заповіту // Наука і суспільство. — Київ, 1989. — № 4. — С. 2–6.

12. Шукати правду, сказати правду. Демографічні наслідки голоду 1933 року на Україні // Наука і суспільство. — Київ, 1989. — № 7. — С. 17–21.

13. Публічний діалог: «Перебудова й історична наука» // Український історичний журнал. — Київ, 1989. — № 2. — С. 157–158.

14. Місце національних економік у рамках народногосподарського комплексу СРСР // Український історичний журнал. — Київ, 1989. — № 6. — С. 6–9.

15. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР // Український історичний журнал. — Київ, 1989. — № 8. — С. 88–93.

16. Значення для долі українського народу утворення багатонаціональної держави — СРСР // Український історичний журнал. — Київ, 1989. — № 9. — С. 88–94.

17. Особливості індустріалізації народного господарства УРСР // Український історичний журнал. — Київ, 1989. — № 10. — С. 107–113.

18. Суцільна колективізація на Україні // Український історичний журнал. — Київ, 1989. — № 11. — С. 70–77.

19. На строительстве основ социализма // Партия первопроходцев. — Киев: Вища школа, 1989. — С. 91–141.

20. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации на Украине // История СССР. — Москва, 1989. — № 5. — С. 20–36.

21. [Передмова] // Хроника социалистического строительства на Украине. 1921–1925. — Киев: Наукова думка, 1989. — С. 3–7.

22. Україна: діалектика історичного розвитку // Комуніст України. — Київ, 1989. — № 9. — С. 13–20; № 11. — С. 42–51. — Співавтори Ю. Кондуфор, В. Сарбей, В. Смолій, І. Хміль.

23. Україна. Голод 1932–1933 років. Свідощтва доби: [Передмова до фрагменту з книги «Міністерство закордонних справ і голод. Британські документи про Україну і великий голод 1932–1933 рр.» — Кінгстон (Онтаріо) — Нью-Йорк, 1988. — Упорядники Марко Царинник, Любомир Луцюк, Богдан Кордан. — Англ. мовою] // Всесвіт: Журнал іноземної літератури. — Київ, 1989. — № 11. — С. 153–161.

24. Рец. на кн.: *Э. И. Квиринг. Избранные речи и статьи.* — Киев: Политиздат Украины, 1988. — 486 с. // Архіви України. — Київ, 1989. — № 2. — С. 71.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

25. 1933: трагедія голоду // Літературна Україна (Київ). — 1989. — № 2, 3, 4, 5 (січень–лютий).

26. Так хто ж винен? // Молода гвардія (Київ). — 1989. — 26 травня.

27. Горький хлеб 33-го // Строительная газета (Москва). — 1989. — 1 октября.

28. Яким мав стати Союз Соціалістичних Радянських Республік? Х. Г. Раковський — проти Й. В. Сталіна // Культура і життя (Київ). — 1989. — 26 листопада.

29. Місце вбивства — орловська в'язниця // Друг читача (Київ). — 1989. — 7 грудня. — Співавтор В. Волковинський.

30. В ті голодні роки... // Радянська освіта (Київ). — 1989. — 5 грудня, 8 грудня.

31. Історична наука: нові рубежі // Радянська Україна (Київ). — 1989. — 15 грудня.

31–1. [Передруковано]: Історична наука: нові рубежі // Культура і життя (Київ). — 1989. — 24 грудня.

32. Міцніють зв'язки наукових закладів: [Інтерв'ю] // Університетські вісті (Донецький державний університет). — 1989. — 12 травня. — Розмовляв Є. Стуканов.

5. Редакційна діяльність

33. Архіви України. — Київ, 1989. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

34. Наука і суспільство. — Київ, 1989. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

35. Український історичний журнал. — Київ, 1989. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

36. Хроника социалистического строительства на Украине. 1921–1925 / Упоряд. С. Кокин, В. Марочко, О. Мовчан. — Киев: Наукова думка, 1989. — 232 с. — Відповідальний редактор.

1990

1. Окремі видання

1. История РСС Украине: Материале ла мануалул пентру класеле 9–10 але школий медий ку лимба де предаре молдовеняскэ дин РССУ. — Київ: Радянська школа, 1990. — 96 с. — Співавтор Ю. Курносов. — Переклад молдавською мовою з вид.: 1989–3.

2. Historia Ukrainkiej SRR: Materialy do podręcznika dla klas 9–10 szkoły średniej. — Київ, Львів: Радянська школа, 1990. — 80 с. — Співавтор Ю. Курносов. — Переклад польською мовою з вид.: 1989–3.

3. Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. — Київ: Інститут історії АН УРСР, 1990. — 89 с.

4. Програма з історії Української РСР, 8–11 класи: Проект / Міністерство народної освіти УРСР. — Київ: Радянська школа, 1990. — 40 с. — Співавтори М. Коваль, Ю. Курносов, В. Сарбей, В. Смолій.

5. Программа по истории Украинской ССР, 8–11 классы: Проект / Министерство народного образования УССР. — Киев: Радянська школа, 1990. — 48 с. — Співавтори М. Коваль, Ю. Курносов, В. Сарбей, В. Смолій. — Переклад російською мовою з вид. 1990–4.

6. Християн Раковський. Політичний портрет. — Київ: Політвидав України, 1990. — 272 с. — Співавтор В. Волковинський.

2. Розділи у колективних виданнях

7. Україна: діалектика історичного розвитку // Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди. Посібник для вчителів. — Київ: Радянська школа, 1990. — С. 3–18. — Співавтори Ю.Ю. Кондуфор, І.С. Хміль.

8. Особливості індустріалізації народного господарства УРСР // Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди. Посібник для вчителів. — Київ: Радянська школа, 1990. — С. 130–140.

9. 1933: трагедія голоду // Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди. Посібник для вчителів. — Київ: Радянська школа, 1990. — С. 165–202.

10. Х. Раковський на Україні // Сторінки політичної історії України. Методичні рекомендації викладачам та студентам. — Київ: Міністерство

вищої і середньої спеціальної освіти, 1990. — С. 478–487. — Співавтор В. Волковинський.

11. Особливості індустріалізації народного господарства УРСР // Сторінки політичної історії України: Методичні рекомендації викладачам та студентам. — Київ: Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти, 1990. — С. 186–193.

12. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации на Украине // Сторінки політичної історії України: Методичні рекомендації викладачам та студентам. — Київ: Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти, 1990. — С. 194–207.

13. Нова економічна політика: уроки для сьогодення // Маршрутами історії. — Київ: Політвидав України, 1990. — С. 135–173.

14. Трагічна статистика голоду // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — Київ: Політвидав України, 1990. — С. 66–85.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

15. 1933: трагедія голоду // Агропром України. — Київ, 1990. — № 6. — С. 67–73.

16. В. И. Ленин и Донбасс // Сердцем и именем. — Донецк: Донбасс, 1990. — С. 3–18.

17. Неп — наше майбутнє? Розмова з професором С. В. Кульчицьким: [Інтерв'ю] // Наука і суспільство. — Київ, 1990. — № 2. — С. 6–8.

18. Ленін і українська державність // Наука і суспільство. — Київ, 1990. — № 4. — С. 2–4.

19. Відлуння голоду 1933 року у переписі населення 1959-го року. Коментар до однієї карти // Наука і суспільство. — Київ, 1990. — № 7. — С. 38–40.

20. Звідки взялася на Україні загальносоюзна власність? Нотатки історика // Наука і суспільство. — Київ, 1990. — № 9. — С. 9–12.

21. Дискусія про архіви. З приводу створення Товариства архівістів України // Архіви України. — Київ, 1990. — № 5. — С. 6–7.

22. Джерела про колективізацію і голод на Україні (за матеріалами ЦДАЖР УРСР 1929–1933 рр.) // Архіви України. — Київ, 1990. — № 6. — С. 38–49. — Співавтор Є. Шаталіна.

23. На шляху до парламентаризму. Роздуми історика щодо еволюції радянської влади // Під прапором ленінізму. — Київ, 1990. — № 19. — С. 33–36.

24. «Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР» // Український

історичний журнал. — Київ, 1990. — № 11. — С. 3–9; № 12. — С. 3–11. — Упорядник документу.

25. Х. Г. Раковський на Україні // Під прапором ленінізму. — Київ, 1990. — № 3. — С. 47–54. — Співавтор В. Волковинський.

26. Чи можна так спрощувати? З приводу статті В. Константинова і В. Науменка «Через ряд конкретних спроб...» (Про сутнісні риси побудованого у нас суспільства) // Під прапором ленінізму. — Київ, 1990. — № 6. — С. 31–37.

27. Як це було? Читаючи документи створеної при Конгресі США «Комісії по голоду 1932–1933 рр. на Україні» // Під прапором ленінізму. — Київ, 1990. — № 23. — С. 79–86.

28. *Solchanyk R. An Interview with Stanislav Kulchyts'kyi: [Інтерв'ю] // Journal of Ukrainian Studies (Toronto). — 1990. — № 27. — P.39–52.*

29. Filling in the «Blank spots» in Ukrainian History: An Interview with Stanislav V. Kul'chitskyi // Report of the USSR (Radio Liberty). — 1990. — Vol. 2. — № 16 (April).

30. Рец.: Погляд з-за океану на наше минуле. Про «Історію України» Ореста Субтельного // Під прапором ленінізму. — Київ, 1990. — № 12. — С. 72–79.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

31. Декрет про землю // Сільські вісті (Київ). — 1990. — 10 січня.

32. Голод. Несколько страниц трагической статистики // Союз (Москва). — 1990. — № 3 (январь).

33. Тепер потрібен музей // Сільські вісті (Київ). — 1990. — 16 серпня.

34. Голодомор 1933-го: кількість жертв уточнюється: [Інтерв'ю] // Радянська Україна (Київ). — 1990. — 1 вересня.

35. Глуха стіна. Чому Сталін відмовився від міжнародної допомоги голодуючим у 1933 році // Сільські вісті (Київ). — 1990. — 4 вересня.

36. Сумна доля союзного договору // Сільські вісті (Київ). — 1990. — 12 жовтня.

37. Возз'єднання // Сільські вісті (Київ). — 1990. — 27 жовтня.

5. Редакційна діяльність

38. Архіви України. — Київ, 1990. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

39. Наука і суспільство. — Київ, 1990. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

40. Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди: Посібник для вчителів / Під ред. акад. АН УРСР Ю. Кондуфора. — Київ:

Радянська школа, 1990. — Співупорядник разом із А. Чубом, Н. Дехтярвою.

41. Український історичний журнал. — Київ, 1990. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

1991

1. Окремі видання

1. Історія України: Пробний навчальний посібник для 10–11 класів середньої школи / За ред. Ю. Кондуфора. — Київ: Радянська школа, 1991. — 336 с. — Співавтори М. Коваль, Ю. Курносів, В. Сарбей.

2. История Украины: Пробное учебное пособие для 10–11 классов средней школы / Под ред. Ю. Кондуфора. — Киев: Освіта, 1991. — 368 с. — Співавтори М. Коваль, Ю. Курносів, В. Сарбей. — Переклад російською мовою з вид. 1991–1.

3. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — Київ, Едмонтон: Либідь, КІУС, 1991. — 344 с. — Співавтори В. Даниленко, Г. Касьянов.

4. Ціна «великого перелому». — Київ: Україна, 1991. — 432 с.

2. Розділи у колективних виданнях

5. Становище дітей на Україні у 1931–1933 роках. Документальна розповідь // Минуле України: відновлені сторінки. — Київ: Наукова думка, 1991. — С. 168–190. — Співавтор Є. Шаталіна.

6. Трагічна статистика голодомору // Минуле України: відновлені сторінки. — Київ: Наукова думка, 1991. — С. 151–190.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

7. Втрати населення України від голоду 1933 р. // Український історичний журнал. — Київ, 1991. — № 2. — С. 3–10. — Співавтор С. Максудов.

8. Історія України: спроби нового бачення // Український історичний журнал. — Київ, 1991. — № 4. — С. 3–5.

9. Між двома війнами (1921–1938 рр.) // Український історичний журнал. — Київ, 1991. — № 8. — С. 3–20; № 9. — С. 3–17.

10. Новітня історія України // Український історичний журнал. — Київ, 1991. — № 10. — С. 11–20; № 12. — С. 3–16.

11. Погляд з-за океану. Про завершення перекладу книжки Ореста Субтельного на українську мову // Наука і суспільство. — Київ, 1991. — № 2. — С. 13.

12. Лінія Керзона в історичній долі українського народу // Наука і суспільство. — Київ, 1991. — № 11. — С. 6–13.

13. Правда і тільки правда. Суб'єктивні замітки «офіційного» історика // Політика і час. — Київ, 1991. — № 3. — С. 65–73.

14. Х. Г. Раковський на чолі Раднаркому УРСР у перші роки непу (1921–1923) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. I. — Київ: Наукова думка, 1991. — С. 3–23.

15. Чорна борозна. Сталін і суцільна колективізація на Україні // Донбас. — Донецьк, 1991. — № 1. — С. 116–140.

16. Памяти Саула Яковлевича Борового // Боровой С. Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации. — Київ: Інститут історії України АН України, 1991. — С. 1–3.

17. Розповідь канадського історика про минуле й сучасне // Субтельний О. Україна: Історія. — Київ: Либідь, 1991. — С. 5–14.

18. Демографические последствия голода 1933 г. на Украине // Тезисы докладов и сообщений VII Всесоюзной конференции по исторической демографии. Ч. 1. — Москва, 1991. — С. 28–39.

19. Смертність населення УСРР (у 1933 р.): територіальний аспект // Тези доповідей і повідомлень V Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. — Кам'янець-Подільський, 1991. — С. 303–304.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

20. Стіна // Ленінський прапор (Херсон). — 1991. — 2 лютого.

21. Чорно-білий портрет на червоному фоні (До 100-річчя з дня народження В. Я. Чубаря) // Радянська Україна. — Київ, 1991. — 21 лютого.

22. Яка влада нам потрібна? // Сільські вісті (Київ). — 1991. — 7 червня.

23. Сохранить наследие выдающегося ученого // Правда Украины (Киев). — 1991. — 17 вересня. — Співавтор П. Сохань.

24. До істини без «вирубубання» цитат // Голос України (Київ). — 1991. — 27 грудня. — Співавтор А. Чуб.

25. Пам'ятна дата історії // Голос України (Київ). — 1991. — 31 грудня.

5. Редакційна діяльність

26. Архіви України. — Київ, 1991. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

27. Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Формування державних кордонів України. 1917–1940 рр. / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України АН УРСР, 1991. — 58 с. — Головний редактор.

28. *Боровой С. Я.* Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1991. — 33 с. — Головний редактор.

29. *Елисаветский С. Я.* Бердичевская трагедия / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України АН України, 1991. — 40 с. — Головний редактор.

30. Історія України: дослідження та інтерпретації: Тези VI республіканських читань 22–25 травня 1991 р. (м. Новгород-Сіверський). — Київ: Інститут історії України АН УРСР, 1991. — Відповідальний редактор.

31. *Коваль В. С.* Довкола радянсько-польської війни / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України АН України, 1991 — 78 с. — Головний редактор.

32. *Коваль В. С.* Путь к Бабьему Яру (Германский антисемитизм: история, теория, политика) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України АН України, 1991. — 56 с. — Головний редактор.

33. *Кучерук О. С.* Матеріали до початкового курсу історії України для 5-го класу загальноосвітніх шкіл // Освіта: Педагогічна газета України (Київ), 1991. — Спеціальний випуск. — 16 с. — Відповідальний редактор.

34. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 1. — Київ: Наукова думка, 1991. — 94 с. — Член головної редакційної колегії.

35. Наука і суспільство. — Київ, 1991. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

36. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 1. — Київ: Наукова думка, 1991. — 104 с. — Відповідальний редактор.

37. *Субтельний О.* Україна: Історія. — Київ: Либідь, 1991. — 512 с. — Редактор перекладу.

38. Український історичний журнал. — Київ, 1991. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

39. *Яневський Д. Б.* Маловідомі конституційні акти України 1917–1920 рр. / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України АН УРСР, 1991. — 68 с. — Головний редактор.

1992

1. Окремі видання

1. Історія України: Матеріали до підручника для 10–11 класів середньої школи. — Київ: Райдуга, 1992. — 512 с. — Співавтори М. Коваль, Ю. Курносов.

2. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в радянській Україні у 1919–1920 рр. (до питання про так званій «воєнний комунізм»). — Київ: Інститут історії України АН України, 1992. — 64 с.

2. Розділи у колективних виданнях

3. Нова економічна політика (1921–1927 рр.) // Історія України: Курс лекцій: В 2 кн. Кн. 2: XX століття. — Київ: Либідь, 1992. — С. 197–231. — Співавтор Г. Сургай.

4. Успіхи й труднощі індустріалізації // Історія України: Курс лекцій: В 2 кн. Кн. 2: XX століття. — Київ: Либідь, 1992. — С. 232–251. — Співавтор Г. Сургай.

5. Колективізація сільського господарства // Історія України: Курс лекцій: В 2 кн. Кн. 2: XX століття. — Київ: Либідь, 1992. — С. 252–281. — Співавтор Г. Сургай.

6. Між двома війнами (1921–1941 рр.) // Сторінки історії України. XX століття. — Київ: Освіта, 1992. — С. 61–104.

7. Новітня історія України // Сторінки історії України. XX століття. — Київ: Освіта, 1992. — С. 252–280.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

8. Джерела про голод 1921–1923 рр. на півдні України // Архіви України. — Київ, 1992. — № 6. — Співавтор О. Мовчан.

9. Чи були троцькісти у вітчизняній історії? // Український історичний журнал. — Київ, 1992. — № 2. — С. 3–6.

10. Історія і час. Роздуми історика // Український історичний журнал. — Київ, 1992. — № 4. — С. 3–10.

11. Центральна Рада. Утворення УНР // Український історичний журнал. — Київ, 1992. — № 5. — С. 71–88; № 6. — С. 73–95.

12. Українська Держава часів гетьманщини // Український історичний журнал. — Київ, 1992. — № 7–8. — С. 60–80.

13. Дорога до державності // Розбудова держави. — Київ, 1992. — № 6. — С. 4–16.

14. Україна як об'єкт комуністичного експерименту // Розбудова держави. — Київ, 1992. — № 6. — С. 38–46.

15. Изменения административно-территориального деления Одесщины (конец — XVIII в. — 1992 г.) // Историческое краеведение Одесщины: Сб. материалов. Вып. 1. — Одесса, 1992. — С. 80–98. — Співавтори А. Бачинський, В. Ващенко. — Републікація з вид.: 1976–7.

16. На допомогу повсталому Криту // Историческое краеведение Одесщины: Сб. материалов. Вып. 3: Из истории греческого населения Одессы. — Одеса, 1992. — С. 56–61. — Співавтори А. Бачинський, А. Гуляк.

17. Коллективизация сельского хозяйства и голод 1932–1933 гг. // Новые страницы в истории Донбасса. Кн. 2. — Донецьк: Донбасс, 1992. — Співавтор Є. Шаталіна.

18. Легенда про «воєнний комунізм» // Донбасс. — Донецьк, 1992. — № 6. — С. 86–98.

19. Первый бросок в коммунизм. «Еретические» мысли на переломе двух эпох // Донбасс. — Донецьк, 1992. — № 11–12. — С. 222–242.

20. Людомор-33: продовження геноциду // Україна. — Київ, 1992. — № 28. — С. 14–16.

21. Полеміка між Павлом Поповим і Львом Троцьким: чи потрібна Українська Червона армія? // Україна. — Київ, 1992. — № 34. — С. 8–10.

22. Українська Держава Павла Скоропадського // Рідна школа. — Київ, 1992. — № 9–10. — С. 48–53; № 11–12. — С. 51–59. — Передруковано з вид.: 1992–1 (розділ 2).

23. Центральна Рада. Утворення УНР // Рідна школа. — Київ, 1992. — № 5–6. — С. 27–42; № 7–8. — С. 35–53. — Передруковано з вид.: 1992–1 (розділ 1).

24. Передмова // Сторінки історії України. ХХ століття. — Київ: Освіта, 1992. — С. 3–4.

25. Передмова // Колективізація і голод на Україні. 1929–1933: Збірник документів і матеріалів. — Київ: Наукова думка, 1992. — С. 5–18. — Співавтор Є. Шаталіна.

26. Процес розкуркулення 1929–1932 рр. очима селян // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 2. — Київ: Наукова думка, 1992. — С. 41–46. — Співавтор Є. Шаталіна.

27. Проблема українського кордону 1918–1923 рр. // Польща-Україна: історична спадщина і суспільна свідомість: Міжнародна наукова конференція. Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. — Київ: Національна асоціація українознавців, 1992. — С. 51–53.

28. Виховання історією // Республіканська науково-методична конференція «Ринок і проблеми гуманітарної підготовки економічних кадрів у вищій школі: Тези доповідей. — Київ: НМК ВО при Міністерстві освіти України, 1992. — С. 48–52.

29. Програма з історії України. 7–11 класи // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. — Київ, 1992. — № 7–8. — С. 39–52. — Співавтори М. Коваль, Ю. Курносів, В. Сарбей, В. Смолій.

30. Розповідь канадського історика про минуле й сучасне // Субтельний О. Україна: Історія. — Вид. 2-е. — Київ: Либідь, 1992. — С. 5–14.

31. Filling in the «Blank Spot» in Ukrainian History: an Interview with Stanislav Kul'chits'kyi // Ukraine: From Chernobyl' to Sovereignty. A collection of Interviews. — Edited by Roman Solchanyk. — London, 1992. — P. 81–94.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

32. Програма курсу «Історія України» // Освіта (Київ). — 1992. — 21 лютого.

33. Невідомі сторінки з історії голоду 1921–1923 рр. // Народна газета (Київ). — 1992. — № 23 (червень). — Співавтор О. Мовчан.

34. Ціна «великого перелому» // Андріївський узвіз (Київ). — 1992. — № 6.

35. Центральна Рада: 75 років тому // Андріївський узвіз (Київ). — 1992. — № 9.

36. The truth about famine of 1933 in Ukraine // News from Ukraine (Kiev). — 1992. — № 9 (березень).

5. Редакційна діяльність

37. Архіви України. — Київ, 1992. — № 1–3, 4, 5–6. — Член редакційної колегії.

38. *Бойко О. Д., Заруда Т. В.* Шляхи до української державності / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1992. — 40 с. — Головний редактор.

39. *Галенко О. І., Яневський Д. Б.* Перший уряд демократичної України / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України АН України, 1992. — 74 с. — Головний редактор.

40. *Гриценко А. П.* Українські робітники на шляху творення національної держави (1-й Всеукраїнський робітничий з'їзд 11–14 липня 1917 р.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України АН України, 1992. — 52 с. — Головний редактор.

41. *Гуржій О. І.* Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1992. — 56 с. — Головний редактор.

42. *Дубина О. К.* Геополітичні долі України / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1992. — 52 с. — Головний редактор.

43. Колективізація і голод на Україні. 1929–1933: Збірник документів і матеріалів / Упор. Г. Михайличенко, Є. Шаталіна. — Київ: Наукова думка, 1992. — 736 с. — Відповідальний редактор.

44. *Кучерук О. С.* Оповідання з історії України: Пробний підручник для 5 кл. — Київ: Освіта, 1992. — 160 с. — Відповідальний редактор.

45. *Кучерук А. С.* Рассказы по истории Украины: Пробный учебник для 5 кл. — Київ: Освіта, 1992. — 160 с. — Відповідальний редактор. Переклад російською мовою з вид.: 1992–44.

46. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 2 — Київ: Наукова думка, 1992. — 92 с. — Член головної редакційної колегії.

47. Наука і суспільство. — Київ, 1992. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

48. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць Вип. 2. — Київ: Наукова думка, 1992. — 104 с. — Відповідальний редактор.

49. *Симоненко Р. Г.* Вічно живі гілки України: Північна Буковина й Південна Бессарабія / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1992. — 120 с. — Головний редактор.

50. Сторінки історії України. XX століття. Посібник для вчителів. — Київ: Освіта, 1992. — 336 с. — Відповідальний редактор.

51. *Субтельний О.* Україна: Історія. — Київ: Либідь, 1992. — 512 с. — Редактор перекладу.

52. Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25–26 серпня 1992 р. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1992. — 241 с. — Упорядник.

53. Український історичний журнал. — Київ, 1992. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

54. *Хміль І. В.* Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня — 2 червня 1917 р.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1992. — 36 с. — Головний редактор.

55. *Щусь О. Й.* Всеукраїнські військові з'їзди / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1992. — 88 с. — Головний редактор.

1993

1. Окремі видання

1. Історія України. Пробний підручник для 10–11 класів середньої школи. В 2 ч. — Київ: Освіта, 1993. — Ч. 1. — 256 с.; Ч. II. — 112 с. — Співавтори М. Коваль, Ю. Курносів.

2. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. — 70 с. — Співавтор О. Мовчан.

3. Шляхами віків: Довідник з історії України. — Київ: Україна, 1993. — 384 с. — Співавтор М. Котляр.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

4. Голод 1921–1923 рр. на півдні України (за фондами ЦДАВО України) // Архіви України. — Київ, 1993. — № 1–3. — С. 68–72; № 4–6. — С. 37–44. — Співавтор О. Мовчан.

5. І все ж таки незалежна! Роздуми над статтею американського політолога А. Брамберга «Кінець кінцем, не така вже й незалежна» // Політика і час. — Київ, 1993. — № 1. — С. 4–11; № 2. — С. 35–42.

6. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 років // Україна. — Київ, 1993. — № 13. — С. 10–13.

7. Передмова // Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — Київ: Наукова думка, 1993. — С. 5–19. — Співавтор О. Мовчан.

8. Передмова // Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Вид. 2-е, стереотип. — Київ: Наукова думка, 1993. — С. 5–18. — Співавтор Є. Шаталіна.

9. Причини Голодомору // Український світ. — Київ, 1993. — № 3–12. — С. 44–46.

10. Причини трагедії 1933 року в Україні // Золоті ворота. — Київ, 1993. — № 4. — С. 33–45.

11. Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919–1921 рр. // Україна–Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції. — Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. — Київ: Либідь, 1993. — С. 187–199.

12. Розповідь канадського історика про минуле й сучасне // Субтельний О. Україна: Історія. — Вид. 3-тє. — Київ: Либідь, 1993. — С. 5–17.

13. Російська тінь на незалежності України // Політика і час. — Київ, 1993. — № 10. — С. 4–11; № 11. — С. 44–55; № 12. — С. 24–35.

14. Рец. на кн.: А. Жуковський, О. Субтельний. Нариси історії України. — Львів: НТШ, 1991, 1992 // Український історичний журнал. — Київ, 1993. — № 2–3. — С. 122–129.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

15. Не підірвати капітал довіри (Національна злагода як гарантія незалежності) // Голос України (Київ). — 1993. — 20 січня.

16. Свідчення про голодомор 1932–1933 рр.: [Інтерв'ю] // Сільські вісті (Київ). — 1993. — 27 лютого.

17. Лист до редакції // Комсомольская правда (Москва). — 1993. — 3 марта.

18. Геноцид? Геноцид! // Демократична Україна (Київ). — 1993. — 10 червня.

19. Державний антисемітизм в добу пізньої сталінщини // Вісті з України (Київ). — 1993. — № 23 (червень).

20. Держава — без своєї назви. Стратегія поступу нашої державності // Голос України (Київ). — 1993. — 22 липня.

21. Суспільство, хворе на алергію // Освіта (Київ). — 1993. — 27 серпня.

22. Великий терор: момент істини // Голос України (Київ). — 1993. — 10 вересня.

23. Наслідки комуністичної доктрини. Про Голодомор 1932–1933 рр. // Українська газета (Київ). — 1993. — 7–20 жовтня.

5. Редакційна діяльність

24. Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлева. — Київ: Наукова думка, 1993. — 240 с. — Відповідальний редактор.

25. *Гриценко А. П.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. — початок 1919 р.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. — 100 с. — Головний редактор.

26. *Данильченко О. П.* Етнічні групи півдня України / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. — 58 с. — Головний редактор.

27. *Кокін С. А., Мовчан О. М.* Ліквідація більшовиками правесерівської і меншовицької опозицій в Україні в 1920–1924 рр. / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. — 58 с. — Головний редактор.

28. Колективізація і голод в Україні. 1929–1933: Збірник документів і матеріалів. Вид. 2-е, стереотип / Упоряд. Г. Михайличенко, Є. Шаталіна. — Київ: Наукова думка, 1993. — 733 с. — Відповідальний редактор.

29. *Котляр М. Ф.* Утворення Давньоруської держави / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. — 46 с. — Головний редактор.

30. *Кучерук О.* Оповідання з історії України. Пробний підручник до початкового курсу з історії України. — Київ: Освіта, 1993. — 240 с. — Відповідальний редактор.

31. *Лісевич І. Т.* У затінку двоголавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. — на початку XX ст.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. — 88 с. — Головний редактор.

32. Наука і суспільство. — Київ, 1993. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

33. *Панченко П. П.* Релігійні конфесії в Україні (40-і — початок 90-х рр.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Наукова думка, 1993. — 50 с. — Головний редактор.

34. *Прилуцький В. І.* Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. — 58 с. — Головний редактор.

35. *Реснт О. П.* Робітництво України і Центральна Рада / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. — 48 с. — Головний редактор.

36. *Санцевич А. В.* Видатний український історик М. Є. Слабченко / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. — 70 с. — Головний редактор.

37. *Симоненко Р. Г.* До концепції багатотомної «Історії українського народу» (міжнаціональний та міжнародний аспекти) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. — 90 с. — Головний редактор.

38. *Субтельний О.* Україна: Історія. — Київ: Либідь, 1993. — 720 с. — Редактор перекладу.

39. Український історичний журнал. — Київ, 1993. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

40. *Хміль І. С.* Деякі проблеми історії України крізь призму бачення І. Лисяка-Рудницького / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. — 18 с. — Головний редактор.

1994

1. Окремі видання

1. Історія України. Пробний підручник для 10–11 класів середньої школи: В 2 ч. — 2-е вид. — Київ: Освіта, 1994. — Ч. 1. — 256 с.; Ч. 2. — 112 с. — Співавтори М. Коваль, Ю. Курносов.

2. История Украины. Пробный учебник для 10–11 классов средней школы: В 2 ч. — Київ: Освіта, 1994. — Ч.1. — 256 с.; Ч. 2. — 144 с. — Переклад російською мовою з вид. 1994–1. — Співавтори М. Коваль, Ю. Курносов.

3. Ukrajna története. Kísérleti tankönyv a középiskolák 10–11. osztálya számára: I-II rész. — Kijev, Ungvár: Osztvit Tankönyvkiadó, 1994. — R. 1. — 256 o.; R. 2. — 112 o. — Переклад угорською мовою з вид. 1994–1. — Співавтори М. Коваль, Ю. Курносов.

4. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917–1920 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 142 с.

2. Розділи у колективних виданнях

5. Післявоєнний період у житті АН УРСР (1946–1960) // Історія Академії наук України (1918–1993) / Голова ред. кол. Б. Патон. — Київ: Наукова думка, 1994. — С. 129–178.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

6. Партійно-радянський апарат у системі влади // Український історичний журнал. — Київ, 1994. — № 6. — С. 3–15.

7. Роль радянського апарату в примусовій колективізації українського селянства (1928–1933) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 3. — Київ: Наукова думка, 1994. — С. 40–49. — Співавтор Є. Шаталіна.

8. Формування економічного фундаменту тоталітаризму в радянській Україні // Другий міжнародний конгрес україністів, Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 2. — Львів, 1994. — С. 36–43.

9. Чи була радянська Україна у 1917–1922 рр. незалежною? // Політика і час. — Київ, 1994. — № 9. — С. 57–64; № 10. — С. 69–74; № 11. — С. 66–72; № 12. — С. 64–70.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

10. Україна доби Леніна, Сталіна, Хрущова // Демократична Україна (Київ). — 1994. — 21 квітня.

11. Міф, що породив блеф // Демократична Україна (Київ). — 1994, 21 травня.

12. Виборча кампанія як дзеркало нашої еволюції // Голос України (Київ). — 1994. — 8 липня.

13. Яка найголовніша подія ХХ століття? // Демократична Україна (Київ). — 1994. — 2 серпня.

14. Кордон легітимний, а значить і безсумнівний: До 55-ої річниці возз'єднання українських земель // Укрінформ. — 1994. — Вересень*.

14–1. [Передруковано]: Кордон легітимний, а значить і безсумнівний: До 55-ої річниці возз'єднання українських земель // Вінниччина (Вінниця). — 1994. — 16, 20 вересня.

* Кореспонденції Укрінформу розсилалися в усі обласні і районні газети. Тут і далі наведені вибіркові дані про їх публікацію, які випадково опинялися у розпорядженні автора.

14–2. [Передруковано]: Кордон легітимний, а значить і безсумнівний: До 55-ої річниці возз'єднання українських земель // Черкаський край (Черкаси). — 1994. — 17, 24 вересня.

14–3. [Передруковано]: Кордон легітимний, а значить і безсумнівний: До 55-ої річниці возз'єднання українських земель // Время (Харьков). — 1994. — 20 вересня.

5. Редакційна діяльність

15. *Віднянський С. В.* Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 82 с. — Відповідальний редактор.

16. *Головко О. Б.* Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 30 с. — Головний редактор.

17. *Горбик В. О., Денисенко Г. Г., Скрипник П. І.* Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 42 с. — Головний редактор.

18. *Гуржій О. І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 104 с. — Головний редактор.

19. *Гуржій О. І.* Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 48 с. — Головний редактор.

20. *Дмитрієнко М., Савчук Ю.* Короткий нарис міської геральдики Поділля / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 106 с. — Головний редактор.

21. *Єременко Т. І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX століття / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994 — 74 с. — Головний редактор.

22. *Історія Академії наук України (1918–1993).* — Київ: Наукова думка, 1994. — 320 с. — Відповідальний секретар.

23. *Клоков В. И.* О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 75 с. — Головний редактор.

24. *Коваль М. В.* Україна у Другій світовій війні і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Спроба сучасного концептуального бачення / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 58 с. — Головний редактор.

25. *Лобач К. В.* Непмани на споживчому ринку України (20-ті роки) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 42 с. — Головний редактор.

26. *Лупандін О. І.* Українсько-російські мирні переговори 1918 р. / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 42 с. — Головний редактор.

27. Нариси з історії українського національного руху: Колективна монографія / Під ред. В. Сарбея / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 189 с. — Головний редактор.

28. Наука і суспільство. — Київ. — 1994. — № 1, 2–3, 4–6, 7–8, 9–10. — Член редакційної колегії.

29. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 3. — Київ: Наукова думка, 1994. — 101 с. — Відповідальний редактор.

30. *Реснт О. П.* Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 38 с. — Головний редактор.

31. *Реснт О. П., Андрусішин Б. І.* З'їзд поневолених народів (8–15 вересня 1917 р.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 72 с. — Головний редактор.

32. *Ричка В. М.* Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 34 с. — Головний редактор.

33. *Рудий Г. Я.* У дзеркалі преси / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 36 с. — Головний редактор.

34. *Сарбей В. Г.* До вироблення концепції багатотомної «Історії українського народу» (роздуми і пропозиції) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 22 с. — Головний редактор.

35. *Ткаченко В. М.* Україна: історіософія самоорганізації / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 42 с. — Головний редактор.

36. *Толочко О. П.* Русь: держава і образ держави / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 38 с. — Головний редактор.

37. Український історичний журнал. — Київ, 1994. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

38. *Хміль І. В.* На шляху відродження української державності: український національний конгрес — з'їзд 6–8 квітня 1917 р. / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. — 62 с. — Головний редактор.

1995

1. Окремі видання

1. История Украины. Пробный учебник для 10–11 классов средней школы: В 2 ч. — 2-е изд. — Киев: Освіта, 1995. — Ч. I. — 330 с.; Ч. II. — 143 с. — Співавтори М. Коваль, Ю. Курносов. — Переклад російською мовою з вид. 1994–1.

2. Istoria Ukrainei: Manual de proba pentru clasele 10–11 ale scolarilor cu limba de predare romana din Ucraina: În 2 р. — Київ: Освіта, 1995. — Р. I. — 256 р.; р. II. — 144 р. — Співавтори М. Коваль, Ю. Курносов. — Переклад румунською мовою з вид. 1994–1.

3. Історія України: Проект типової програми курсу для вищих навчальних закладів. — Київ: Інститут системних досліджень освіти Міністерства освіти України, 1995. — 20 с. — Співавтори Я. Калакура, Б. Корольов, Г. Швидько.

4. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — 204 с.

5. Ukraine's Demographical Losses from Famine in 1932–1933 According to the General Census of the Population in 1937: [Доповідь на міжнародному симпозіумі «Населення СРСР 20–30-х рр. у світлі нових документальних свідчень» в Університеті Торонто (Канада) у лютому 1995 р.]. — Toronto, 1995. — 18 р.

2. Розділи у колективних виданнях

6. Християн Раковський // Історія України в особах. XIX–XX ст. — Київ: Україна, 1995. — С. 226–234.

7. XX ст. в українській історії // Історія України в особах. XIX–XX ст. — Київ: Україна, 1995. — С. 155–187. — Співавтор В. Вашкевич.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

8. Україна у добу Леніна, Сталіна і Хрущова // М. С. Хрущов і Україна: Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — С. 6–11.

9. Документи про вибірккову депортацію українських селян // М. С. Хрущов і Україна: Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — С. 171–181.

10. «Слід прогнозувати зростання громадської активності в архівній справі»: [Інтерв'ю] // Архіви України. — Київ, 1995. — № 4–6. — С. 29–32.

11. Концепція «кооперативного соціалізму» // Український історичний журнал. — Київ, 1995. — № 2. — С. 3–17.

12. Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Україні // Український історичний журнал. — Київ, 1995. — № 5. — С. 137–141.

13. Терор голодом як інструмент колективізації сільського господарства // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — С. 23–35.

14. Концепція безперервної історичної освіти в Україні: Проект документу // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. — 1995. — № 8. — С. 11–24. — Співавтори Л. Артемова, О. Ганжа, Я. Калакура, Г. Кирка, В. Коденко, І. Коляда, Б. Корольов, О. Малій, С. Осмоловський, Д. Чередниченко, С. Черненко.

15. Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991–2000 рр.» як історіографічне явище // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.). — Київ, Харків: Інститут історії України НАН України, Харківський державний університет, 1995. — С. 138–143.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

16. Чи є шанс на відновлення Радянського Союзу? // Укрінформ. — 1995. — Січень.

16–1. [Передруковано]: Чи є шанс на відновлення Радянського Союзу? // Сумщина (Суми). — 1995. — 7 січня.

17. «Україна — для всіх, хто живе на Україні...»: До дня проголошення незалежності УНР // Укрінформ. — 1995. — 9 січня.

17–1. [Передруковано]: «Україна — для всіх, хто живе на Україні...»: До дня проголошення незалежності УНР // Вінниччина (Вінниця). — 1995. — 24 січня.

17–2. [Передруковано]: «Україна — для всіх, хто живе на Україні...»: До дня проголошення незалежності УНР // Деснянська правда (Чернігів). — 1995. — 24 січня.

17–3. [Передруковано]: «Україна — для всіх, хто живе на Україні...»: До дня проголошення незалежності УНР // Сумщина (Суми). — 1995. — 25 січня.

17–4. [Передруковано]: «Україна — для всіх, хто живе на Україні...»: До дня проголошення незалежності УНР // Днепровская панорама (Днепропетровск). — 1995. — 25 січня.

- 17–5. [Передруковано]: «Україна — для всіх, хто живе на Україні...»: До дня проголошення незалежності УНР // Робітнича газета (Київ). — 1995. — 25 січня.
18. Одна влада... у всій її багатолітності. Історичний аналіз суті радянської влади // Укрінформ. — 1995. — Березень.
- 18–1. [Передруковано]: Одна влада... у всій її багатолітності. Історичний аналіз суті радянської влади // Слобідський край (Харків). — 1995. — 7, 14, 16, 21 березня.
- 18–2. [Передруковано]: Одна влада... у всій її багатолітності. Історичний аналіз суті радянської влади // Зоря (Дніпропетровськ). — 1995. — 10, 14 березня.
- 18–3. [Передруковано]: Одна влада... у всій її багатолітності. Історичний аналіз суті радянської влади // Новини Закарпаття (Ужгород). — 1995. — 23 березня.
- 18–4. [Передруковано]: Одна влада... у всій її багатолітності. Історичний аналіз суті радянської влади // Хочу все знати: Спецвипуск газети «Вінниччина» (Вінниця). — 1995. — № 11, 12.
19. Еволюція автора комуністичної доктрини // Укрінформ. — 1995. — Квітень.
- 19–1. [Передруковано]: Еволюція автора комуністичної доктрини // Деснянська правда (Чернігів). — 1995. — 20 квітня.
20. «Не так сталося, як гадалося...». До 10-ої річниці пленуму ЦК КПРС, що проголосив курс на перебудову // Укрінформ. — 1995. — Квітень.
- 20–1. [Передруковано]: «Не так сталося, як гадалося...». До 10-ої річниці пленуму ЦК КПРС, що проголосив курс на перебудову // Вінниччина (Вінниця). — 1995. — 22 квітня.
21. Від указу про опитування до конституційного договору // Укрінформ. — 1995. — Червень.
22. До 50-ої річниці возз'єднання Закарпаття // Укрінформ. — 1995. — Червень.
23. Какою історію ми знаєм? Рец. на кн.: Таран Л. В. Историческая мысль Франции и России. — Київ: Наукова думка, 1994. — 200 с. // Независимость (Київ). — 1995. — 28 юлія.
24. Власність на землю; якою їй бути? // Укрінформ. — 1995. — Вересень.
25. Довгий шлях до ринкового мислення // Укрінформ. — 1995. — Вересень.
- 25–1. [Передруковано]: Довгий шлях до ринкового мислення // Правда України (Київ). — 1995. — 26 вересня.
26. Глибинні корені економічної кризи // Укрінформ. — 1995. — Серпень.

27. Ринку альтернативи немає. Або: чи був у нас соціалізм? // Укрінформ. — 1995. — Жовтень.
28. Чи був у нас соціалізм? // Укрінформ. — 1995. — Жовтень.
29. Все-таки революція // Укрінформ. — 1995. — Листопад.
- 29–1. [Передруковано]: Все-таки революція // Робітнича газета (Київ). — 1995. — 4 листопада.
- 29–2. [Передруковано]: Все-таки революція // Чорноморські новини. (Одеса). — 1995. — 16 грудня.
30. Гасла Жовтневої революції // Укрінформ. — 1995. — Листопад.
31. Два корені української державності // Укрінформ. — 1995. — Листопад.
- 31–1. [Передруковано]: Два корені української державності // Крымская газета (Ялта). — 1996. — 17 січня.
32. Дні покаяння і примирення // Укрінформ. — 1995. — Листопад.
33. Чи можна повернутися у недавнє минуле? // Укрінформ. — 1995. — Листопад.
34. Ностальгія — туга за минулим. Та чи можна повернутися у нього? // Укрінформ. — 1995. — Листопад.
- 34–1. [Передруковано]: Ностальгія — туга за минулим. Та чи можна повернутися у нього? // Донбасс (Донецьк). — 1996. — 13 січня.
- 34–2. [Передруковано]: Ностальгія — туга за минулим. Та чи можна повернутися у нього? // Индустриальное Запорожье (Запорожье). — 1996. — 13 січня.
35. До 75-річчя завершення громадянської війни в Росії // Укрінформ. — 1995. — Листопад.
36. Вудро Вільсон // Укрінформ. — 1995. — Грудень.
37. Фальшиві гасла // Чорноморські новини (Одеса). — 1995. — 16 грудня.

5. Редакційна діяльність

38. *Вронська Т. В.* В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — 84 с. — Головний редактор.
39. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — 199 с. — Відповідальний редактор.
40. *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — 70 с. — Головний редактор.

41. *Дзьобак В. В.* Отаман Тарас Бульба-Боровець (штрихи до політичного портрета) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — 90 с. — Головний редактор.

42. Історія України: Проект типової програми курсу для вищих навчальних закладів. — Київ: Інститут системних досліджень освіти Міністерства освіти України, 1995. — 20 с. — Відповідальний редактор (разом з Б. Корольовим).

43. Історія українського середньовіччя: козацька доба: В 2 ч. — Київ: Інститут історії України НАН України, Фондація ім. О. Ольжича, 1995. — Ч. 1. — 162 с.; Ч. 2. — 136 с. — Член редакційної колегії.

44. *Лісевич І. Т.* Родом з України (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — 102 с. — Головний редактор.

45. М. С. Хрущов і Україна: Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова. — Київ: Інститут історії України, 1995. — 200 с. — Відповідальний редактор.

46. Наука і суспільство. — Київ, 1995. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

47. *Палієнко В. І.* Пам'ятні дати історії України на 1995 рік: Історико-хронологічний довідник / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — 35 с. — Головний редактор.

48. Політика і час. — Київ. — 1995. — № 9–12. — Член редакційної колегії.

49. *Реснт О. П., Ткаченко В. М.* Україна на межі цивілізацій: історико-політологічні розвідки / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — 159 с. — Головний редактор.

50. *Санцевич А. В.* М. І. Яворський: нарис життя та творчості / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — 62 с. — Головний редактор.

51. Український історичний журнал. — Київ, 1995. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

52. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків: Матеріали науково-теоретичного семінару / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — 69 с. — Головний редактор.

53. Це — Україна. — Київ: Комп'ютерні системи, 1995. — 352 с. — Консультант.

54. Чорнобиль: проблеми здоров'я населення: Збірник документів: У 2 ч. — Київ: Інститут історії України НАН України, Головархів

України, 1995. — Ч. 1. — 260 с.; Ч. 2. — 240 с. — Член редакційної колегії.

55. *Шенель Л. Ф.* Проблема підготовки кадрів спеціалістів в УСРР з робітників та селян (20-ті рр. XX ст.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — 34 с. — Головний редактор.

56. *Шун Н. А.* Церковно-православний рух в Україні (початок XX ст.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — 66 с. — Головний редактор.

1996

1. Окремі видання

1. Довідник з історії України. — Київ: Україна, 1996. — 464 с. — Співатор М. Котляр.

2. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — Київ: Основи, 1996. — 396 с.

3. Історія України: Програма для шкіл з поглибленим вивченням історії / Міністерство освіти України. — Київ: Перун, 1996. — 38 с. — Співатори М. Коваль, Ю. Курносів, В. Сарбей, В. Смолій.

4. Програма з курсу «Історія України XIX–XX ст.». — Київ: Київський інститут «Слов'янський університет», 1996 — 58 с.

2. Розділи у колективних виданнях

5. УСРР в добу непу // Історія України: нове бачення: В 2 т. / Під заг. ред. В. Смолія. Т. 2. — Київ: Україна, 1996. — С. 173–213.

6. «Великий перелом» // Історія України: нове бачення: В 2 т. / Під заг. ред. В. Смолія. Т. 2. — Київ: Україна, 1996. — С. 214–255.

7. Україна незалежна // Історія України: нове бачення: В 2 т. / Під заг. ред. В. Смолія. Т. 2. — Київ: Україна, 1996. — С. 429–466. Підрозділ «Зміни у культурному житті» (с. 458–466) написаний В. Даниленком.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

8. Гострим зором талановитого дослідника (про двотомник праць українського мислителя І. Лисяка-Рудницького) // Політика і час. — Київ, 1996. — № 1. — С. 57–66.

9. А нам що робити з Росією? // Політика і час. — Київ, 1996. — № 3. — С. 7–18; № 4. — С. 12–25.

10. У площині державного співіснування. Радянська Україна і Радянська Росія: відносини між першою і другою світовими війнами // Політика і час. — Київ, 1996. — № 4. — С. 61–70; № 5. — С. 61–70.

11. Давньокиївська спадщина у висвітленні Михайла Грушевського: До 130-річчя від дня народження // Політика і час. — Київ, 1996. — № 9. — С. 71–80.

12. Державотворчий процес в Україні (підсумки першого п'ятиріччя) // Український історичний журнал. — Київ, 1996. — № 6. — С. 69–78.

13. Фантоми нашої історії // Віче. — Київ, 1996. — № 2. — С. 146–153.

14. Досить уже випробувати долю. Капіталізм, соціалізм, комунізм... Що ж у нас було і що є? // Віче. — Київ, 1996. — № 8. — С. 14–21.

15. Передмова // Голод в Україні 1946–1947. — Київ, Нью-Йорк: Видво М. Коць, 1996. — С. 6–14. — Співавтор О. Веселова.

16. Суть проблеми: законність чи свавілля? // Демократическое действие. Политико-аналитический вестник. — Одеса, 1996. — № 3. — С. 15–16.

17. Феномен радянської державності // Розбудова держави. — Київ, 1996. — № 6. — С. 56–62.

18. Знищення тоталітаризму — головний підсумок горбачовської перебудови // Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи): Матеріали науково-теоретичного семінару. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. — С. 3–6.

19. Концепція історичної освіти в загальноосвітній школі // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Стандарти загальної середньої освіти. Проблеми, пошуки, перспективи». 25–26 червня 1996 р. — Київ, 1996. — С. 85–87.

20. Про перспективи публікаторської діяльності архівів України // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні. Доповіді і повідомлення наукової конференції. 15–16 березня 1995 р. — Київ, 1996. — С. 19–21.

21. Проблема столиці України в період між першою і другою світовими війнами (Київ–Харків–Київ) // Роль столиці у процесах державотворення. Історичний та сучасний аспекти: Матеріали науково-практичної конференції. Київ. 26 лютого 1996 року. — Київ, 1996. — С. 70–79.

22. Реорганізація профспілок УСРР (1920–1924 рр.) // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Матеріали наукової конференції «Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності». — Київ: Логос, 1996. — С. 114–117.

23. Утвердження радянського тоталітаризму // Третій міжнародний конгрес українців. 26–29 серпня 1996 р. Історія. — Харків, 1996. — С. 87–94.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

24. Гасла класової боротьби чи соціального партнерства? // Укрінформ. — 1996. — Січень.

25. Посмертний виклик Й. Сталіну: Про закриту доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС // Укрінформ. — 1996. — Січень.

25–1. [Передруковано]: Посмертний виклик Й. Сталіну: Про закриту доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС // Одеські вісті (Одеса). — 1996. — 23 лютого.

25–2. [Передруковано]: Посмертний виклик Й. Сталіну: Про закриту доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС // Сумщина (Суми). — 1996. — 6 березня.

26. Ця невідома для нас Кубанська Народна Республіка // Укрінформ. — 1996. — Січень.

26–1. [Передруковано]: Ця невідома для нас Кубанська Народна Республіка // Народне слово (Кіровоград). — 1996. — 20 лютого.

27. Кубанська Народна Республіка 1918–1920 рр. // Укрінформ. — 1996. — Січень.

28. Міжнародні гарантії незалежності України // Укрінформ. — 1996. — Січень.

28–1. [Передруковано]: Міжнародні гарантії незалежності України // Хрещатик (Київ). — 1996. — 20 січня.

28–2. [Передруковано]: Міжнародні гарантії незалежності України // Крымская газета (Ялта). — 1996. — 13 лютого.

29. Початок десталінізації: [для районних газет] // Укрінформ. — 1996. — Січень.

30. Феномен радянської державності // Історія України (Київ). — 1996. — № 2 (січень). — Передруковано з вид.: 1996–17.

31. Карпатська Україна: одна доба незалежності // Укрінформ. — 1996. — Лютий.

31–1. [Передруковано]: Карпатська Україна: одна доба незалежності // Новини Закарпаття (Ужгород). — 1996. — 16 березня.

31–2. [Передруковано]: Карпатська Україна: одна доба незалежності // Индустриальное Запорожье (Запоріжжя). — 1996. — 22 травня.

32. НЕП: Чи прийнятні її уроки для нас? // Укрінформ. — 1996. — Лютий.

32–1. [Передруковано]: НЕП: Чи прийнятні її уроки для нас? // Индустриальное Запорожье. — 1996. — 4 березня.

32–2. [Передруковано]: НЕП: Чи прийнятні її уроки для нас? // Луцький замок (Луцьк). — 1996. — 29 березня.

33. Неп: чи прийнятні його уроки зараз? : [для районних газет] // Укрінформ. — 1996. — Лютий.

34. «Царський дарунок» Хрущова Україні? // Укрінформ. — 1996. — Лютий.

34–1. [Передруковано]: «Царський дарунок» Хрущова Україні? // Зоря Полтавщини (Полтава). — 1996. — 17 лютого.

35. О чем скрипит колесо истории? // Донбасс (Донецьк). — 1996. — 7 лютого.

36. Постріл «Аврори» по Біловезьким угодам // Укрінформ. — 1996. — Березень.

37. Один з могутньої трійці: С. Петлюра і творіння ідеї української державності // Укрінформ. — 1996. — Квітень.

37–1. [Передруковано]: Один з могутньої трійці: С. Петлюра і творіння ідеї української державності // Вінниччина (Вінниця). — 1996. — 25 травня.

38. Народовладдя в житті і в Конституції // Укрінформ. — 1996. — Квітень.

39. «Історія України: нове бачення». Огляд видання: [для районних газет] // Укрінформ. — 1996. — Квітень.

40. Вторгнення: [для районних газет] // Укрінформ. — 1996. — Травень.

41. Ціна перемоги: До 55-ої річниці нападу гітлерівської Німеччини на СРСР // Укрінформ. — 1996. — Травень.

41–1. [Передруковано]: Ціна перемоги: До 55-ої річниці нападу гітлерівської Німеччини на СРСР // Сумщина (Суми). — 1996. — 21 червня.

42. Іноземні інвестиції: годі їх сприймати як дари данайців // Укрінформ. — 1996. — Червень.

42–1. [Передруковано]: Іноземні інвестиції: годі їх сприймати як дари данайців // Слобідський край (Харків). — 1996. — 2 липня.

42–2. [Передруковано]: Іноземні інвестиції: годі їх сприймати як дари данайців // Київська правда. — Київ, 1996. — 24 липня.

42–3. [Передруковано]: Іноземні інвестиції: годі їх сприймати як дари данайців // Крымская газета (Ялта). — 1996. — 24 вересня.

43. Революції в житті суспільства // Укрінформ. — 1996. — Червень.

44. Сучасний державотворчий процес у дзеркалі історії // Укрінформ. — 1996. — Червень.

44–1. [Передруковано]: Сучасний державотворчий процес у дзеркалі історії // Донбас (Донецьк). — 1996. — 27 серпня.

45. Нелегкий він, шлях незалежної України // Укрінформ. — 1996. — Липень.

- 45–1. [Передруковано]: Нелегкий він, шлях незалежної України // Київська правда (Київ). — 1996. — 20 серпня.
- 45–2. [Передруковано]: Нелегкий він, шлях незалежної України // Вільне слово (Рівне). — 1996. — 28 серпня.
46. Ось як це було... (Шлях України до незалежності) // Укрінформ. — 1996. — Липень.
- 46–1. [Передруковано]: Ось як це було... (Шлях України до незалежності) // Слобідський край (Харків). — 1996. — 20 серпня.
- 46–2. [Передруковано]: Ось як це було... (Шлях України до незалежності) // Сумщина (Суми). — 1996. — 21 серпня.
- 46–3. [Передруковано]: Ось як це було... (Шлях України до незалежності) // Демократична Україна (Київ). — 1996. — 23 серпня.
- 46–4. [Передруковано]: Ось як це було... (Шлях України до незалежності) // Наша газета (Луганськ). — 1996. — 24 серпня.
47. Історія України. 7–11 класи: Програма для шкіл з поглибленим вивченням історії // Історія України (Київ). — 1996. — № 5–14. — Спів-автори М. Коваль, Ю. Курносів, В. Сарбей, В. Смолій.
48. Київ–Харків–Київ: столиця України // Історія України (Київ). — 1996. — № 14.
49. «Україна-Русь» Михайла Грушевського // Укрінформ. — 1996. — Серпень.
50. Михайло Грушевський як вчений і державний діяч: [для районних газет] // Укрінформ. — 1996. — Серпень.
51. Як крига і полум'я, як живе і мертво (Про політичний зміст термінів «тоталітаризм» та «демократія») // Укрінформ. — 1996. — Жовтень.
- 51–1. [Передруковано]: Як крига і полум'я, як живе і мертво (Про політичний зміст термінів «тоталітаризм» та «демократія») // Крымская газета (Ялта). — 1996. — 26 листопада.
- 51–2. [Передруковано]: Як крига і полум'я, як живе і мертво (Про політичний зміст термінів «тоталітаризм» та «демократія») // Одеські вісті (Одеса). — 1996. — 3 грудня.
52. Про «борги» народів, про українську Кубань і безвідповідальність деяких політиків // Укрінформ. — 1996. — Листопад.
- 52–1. [Передруковано]: Про «борги» народів, про українську Кубань і безвідповідальність деяких політиків // Київська правда (Київ). — 1996. — 11 листопада.
53. Влада і власність // Укрінформ. — 1996. — Грудень.
54. Класи і партії в нашому житті // Укрінформ. — 1996. — Грудень.

5. Редакційна діяльність

55. Вчені Інституту історії України. Бібліографічний довідник. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. — Член редакційної колегії.

56. *Ганжа О. І.* Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. — 42 с. — Головний редактор.

57. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. — Київ, Нью-Йорк: Вид-во М. Коць, 1996. — 375 с. — Член редакційної колегії.

58. *Гриценко А. П.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. — 81 с. — Головний редактор.

59. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії і правознавства. — Київ, 1996. — Вересень–грудень. — Член редакційної ради.

60. *Кот С., Нестуля О.* Українські культурні цінності в Росії. Перша спроба повернення, 1917–1918 // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — Київ: Видавничий дім «Сборна Україна», 1996. — 300 с. — Член редакційної колегії.

61. *Кручек О. А.* Становлення державної політики УСРР у галузі національної культури (1920–1923 рр.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. — 50 с. — Головний редактор.

62. Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. — Київ: Інститут історії України НАН України, Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, 1996. — Ч. 1. — 96 с.; Ч. 2. — 144 с. — Відповідальний редактор.

63. *Матях В. М.* Медієвістика в Україні другої половини XIX — початку XX століття: криза чи прогрес? / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. — 58 с. — Головний редактор.

64. Наука і суспільство. — Київ, 1996. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

65. *Палієнко В. І.* Пам'ятні дати історії України на 1996 рік: історико-хронологічний довідник / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. — 50 с. — Головний редактор.

66. Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи): Матеріали науково-теоретичного семінару / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. — 48 с. — Відповідальний редактор.

67. Політика і час. — Київ, 1996. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

68. *Струкевич О. К.* Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (Політико-адміністративний аспект проблеми) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. — 100 с. — Головний редактор.

69. Третій Міжнародний конгрес україністів. Харків, 26–29 серпня 1996. Історія: Тези та повідомлення. — Харків: Око, 1996. — Ч. II. — 304 с. — Упорядник.

70. У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інститут історії України НАН України (1936–1956 рр.): Збірник документів і матеріалів: В 2 ч. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. — Ч. 1. (1936–1944 рр.). — 148 с.; Ч. 2. (1945–1956 рр.). — 246 с. — Член редакційної колегії.

71. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. — Київ: Наукова думка, 1996. — Т. 1. — 590 с. — Член редакційної колегії.

72. Український історичний журнал. — Київ, 1996. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

73. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків: Матеріали науково-теоретичного семінару / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — 69 с. — Головний редактор.

74. Чорнобильська трагедія: Документи і матеріали. — Київ: Наукова думка, 1996. — 784 с. — Член редакційної колегії.

75. *Чухліб Т. В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. — 90 с. — Головний редактор.

1997

1. Окремі видання

1. Курс політичної історії України XX століття (для магістеріуму з порівняльної політології). — Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. — 30 с.

2. Історія України: Навчальна програма нормативної дисципліни для вищих закладів освіти. Проект для обговорення на Всеукраїнській нараді завідуючих кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін. — Київ: Генеза, 1997. — 48 с. — Співавтори Я. Калакура, В. Калініченко, Б. Ковальський та ін.

2. Розділи у колективних виданнях

3. УРСР в умовах утвердження тоталітарного режиму // Історія України: Навчальний посібник / Під заг. ред. В. Смолія. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1997. — С. 262–296.

4. Утвердження незалежної України // Історія України: Навчальний посібник / Під заг. ред. В. Смоля. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1997. — С. 368–388.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

5. Короткий історичний нарис // Малий словник історії України. — Київ: Либідь, 1997. — С. 10–36.

6. Автономізація радянських республік // Малий словник історії України. — Київ: Либідь, 1997. — С. 38.

7. Голодомор 1932–1933 // Малий словник історії України. — Київ: Либідь, 1997. — С. 115.

8. Раковський Х. Г. // Малий словник історії України. — Київ: Либідь, 1997. — С. 332.

9. Демографічні втрати від голоду 1933 р. в областях УСРР // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Вип. 5. — Одеса, 1997. — С. 178–182.

10. Еволюція державного устрою в Україні: від тоталітаризму до демократії // Віче. — Київ, 1997. — № 1. — С. 21–31.

11. Книги, на які чекають. Два томи про ратну справу українців // Книжковий світ. — Львів, 1997. — № 6. — С. 2–3. — Співавтори Я. Дашкевич, І. Мельник.

12. Шлях України до незалежності // Історія в школах України. — Київ, 1997. — № 3. — С. 2–4.

13. Межі реформаторської діяльності М. Хрущова // Історія в школах України. — Київ, 1997. — № 4. — С. 6–10. — Передруковано з вид.: 1997–21.

14. Міжнародна діяльність керівництва УСРР. За матеріалами «особих тек» політбюро ЦК КП(б)У 1924–1930 років // Політика і час. — Київ, 1997. — № 2. — С. 71–80.

15. Національний герой і тоталітарна система // Політика і час. — Київ, 1997. — № 5–6. — С. 81–86.

16. «Націоналістичний ухил» О. Шумського на X з'їзді КП(б)У (1927) // Український альманах. — Варшава, 1997. — С. 127–129.

17. Історія // Державний стандарт загальної середньої освіти в Україні. Проект. Освітня галузь «Суспільствознавство». — Київ: Генеза, 1997. — С. 37–60. — Співавтори Л. Калініна, О. Крижанівський, К. Крилач, Т. Ладиченко, О. Малій, П. Панченко.

18. Пошуки столиці радянської України // Розбудова держави. — Київ, 1997. — № 4. — С. 50–54.

19. Принципи побудови державного стандарту з освітньої галузі «Суспільствознавство» // Нива знань: Інформаційно-педагогічний альманах. — Дніпропетровськ, 1997. — № 1. — С. 36–44.

20. Про спадщину радянського тоталітаризму // Політична думка. — Київ, 1997. — № 4. — С. 43–50.

21. Межі реформаторської діяльності М. Хрущова // Початок деєсталінізації в Україні (До 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України (26 лютого 1996 р.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. — С. 11–18.

22. Форма і зміст радянської національної державності // Центральна Рада і український державотворчий процес: Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. — Київ, 1997. — С. 3–36.

23. На шляху до незалежності // Незалежність України: історичні вигоди та перспективи: Матеріали наукової конференції 22 серпня 1996 р. — Київ, Інститут історії України НАН України, 1997. — С. 118–134.

24. Державний антисемітизм в АН УРСР (1949–1953 рр.) // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції 2–5 вересня 1996 р. — Київ: Інститут юдаїки, 1997. — С. 66–69.

25. Сільськогосподарські кампанії в Україні під час Голодомору 1933 р. // Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. — Ч. 2. — Київ: Інститут історії України НАН України, Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, 1997. — С. 53–61.

26. Співдружність архівістів і науковців // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (Київ, 19–20 листопада 1996 року). Ч. 1. — Київ: Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1997. — С. 20–22.

27. XX століття в курсі вітчизняної історії // Соціально-гуманітарна освіта України та шляхи її розбудови: Матеріали Всеукраїнської наради завідуючих кафедр. — Київ: Генеза, 1997. — С. 20–23.

28. Рец. на кн.: *М. Богачевська-Хом'як*. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884–1939 рр. — Київ: Либідь, 1995 // Український історичний журнал. — Київ, 1997. — № 2. — С. 147–152.

29. Рец. на кн.: Студії з архівної справи та документознавства. Т. 1. — Київ: Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1996 // Український історичний журнал. — Київ, 1997. — № 5. — С. 155–157.

30. Рец. на кн.: *Г. И. Чернявский, М. Г. Станчев*. В борьбе против самовластия: Х. Г. Раковский в 1927–1941 гг. — Харьков, 1993; *В. А. Головкин, М. Г. Станчев, Г. И. Чернявский*. Между Москвой и Западом:

дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского. — Харьков, 1994; М. Г. Станчев, Г. И. Чернявский. Фарс на крови. — Харьков, 1997 // Український історичний журнал. — Київ, 1997. — № 6. — С. 140–142.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

31. Битва під Крутами // Укрінформ. — 1997. — Січень.
 - 31–1. [Передруковано]: Битва під Крутами // Слобідський край (Харків). — 1997. — 28 січня.
 - 31–2. [Передруковано]: Битва під Крутами // Дніпровская панорама (Дніпропетровськ). — 1997. — 29 січня.
32. Доба Центральної Ради: [для районних газет] // Укрінформ. — 1997. — Січень.
 - 32–1. [Передруковано]: Доба Центральної Ради // Червоний прапор (Казанка Миколаївської обл.). — 1997. — 19 березня.
 - 32–2. [Передруковано]: Доба Центральної Ради // Рідний край (Куйбишеве, Запорізької обл.). — 1997. — 19 березня.
 - 32–3. [Передруковано]: Доба Центральної Ради // Макарівські вісті (Макарів Київської обл.). — 1997. — 19 березня.
 - 32–4. [Передруковано]: Доба Центральної Ради // Вісті Софіївщини (Софіївка Дніпропетровської обл.). — 1997. — 19 березня.
 - 32–5. [Передруковано]: Доба Центральної Ради // Козацька вежа (Орджонікідзе Дніпропетровської області.). — 1997. — 19 березня.
33. «Єдиний найвищий орган революційної демократії»: Українській Центральній Раді — 80 років // Укрінформ. — 1997. — Січень.
 - 33–1. [Передруковано]: «Єдиний найвищий орган революційної демократії»: Українській Центральній Раді — 80 років // Наддніпрянська правда (Херсон). — 1997. — 18 березня.
 - 33–2. [Передруковано]: «Єдиний найвищий орган революційної демократії»: Українській Центральній Раді — 80 років // Робітничая газета (Київ). — 1997. — 19 березня.
34. Трагедія 1937-го року: [для районних газет] // Укрінформ. — 1997. — Січень.
35. Трагедія Миколи Скрипника // Укрінформ. — 1997. — Січень.
 - 35–1. [Передруковано]: Трагедія Миколи Скрипника // Крымская газета. — 1997. — 29 січня.
36. Лютнева революція у дзеркалі історії // Укрінформ. — 1997. — Січень.
 - 36–1. [Передруковано]: Лютнева революція у дзеркалі історії // Історія України (Київ). — 1997. — № 6 (лютий).
37. Масовий терор 1937-го: погляд через 60 років // Укрінформ. — 1997. — Лютий.

- 37–1. [Передруковано]: Масовий терор 1937-го: погляд через 60 років // Історія України (Київ). — 1997. — № 19.
38. Українські спецслужби чекістських традицій не потребують // День (Київ). — 1997. — 6 лютого.
39. 80 років Української Центральної Ради // Історія України (Київ). — 1997. — № 12.
40. Початок і кінець Російської революції // День (Київ). — 1997. — 7 березня.
41. Акція «Вісла» // Укрінформ. — 1997. — Квітень.
42. «Цей живцем похований народ живий і хоче жити» // Укрінформ. — 1997. — Квітень.
- 42–1. [Передруковано]: «Цей живцем похований народ живий і хоче жити» // Наддніпрянська правда (Херсон). — 1997. — 22 квітня.
43. Денаціоналізація українського Закарпаття: [для районних газет] // Укрінформ. — 1997. — Квітень.
44. Держава не відділена від економіки й за капіталізму // День (Київ). — 1997. — 22 квітня.
45. Коли, чому і як Україні було передано Крим? // Сільські вісті (Київ). — 1997, 24 квітня.
46. Чехія рятувала українську вільну науку // День (Київ). — 1997. — 24 травня. Співавтор Ю. Шаповал.
47. Від імені українського народу — громадян України всіх національностей // Укрінформ. — 1997. — Червень.
- 47–1. [Передруковано]: Від імені українського народу — громадян України всіх національностей // Сумщина (Суми). — 1997. — 25 червня.
48. «...Однині самі будемо творити наше життя. Настав час великої роботи». До 80-річчя Української революції // Укрінформ. — 1997. — Червень.
- 48–1. [Передруковано]: «...Однині самі будемо творити наше життя. Настав час великої роботи». До 80-річчя Української революції // Деснянська правда (Чернігів). — 1997. — 21 червня.
- 48–2. [Передруковано]: «...Однині самі будемо творити наше життя. Настав час великої роботи». До 80-річчя Української революції // Кіровоградська правда (Кіровоград). — 1997. — 21 червня.
- 48–3. [Передруковано]: «...Однині самі будемо творити наше життя. Настав час великої роботи». До 80-річчя Української революції // Одеські вісті (Одеса). — 1997. — 25 червня.
49. Голод 1946–1947 рр. в Україні: [для районних газет] // Укрінформ. — 1997. — Червень.

50. Річниця Конституції. До першої річниці Конституції незалежної України // Укрінформ. — 1997. — Червень.

50–1. [Передруковано]: Річниця Конституції. До першої річниці Конституції незалежної України // Крымская газета (Ялта). — 1997. — 26 червня.

51. Ще одна українська трагедія (Про голодомор 1946–1947 рр.) // Укрінформ. — 1997. — Червень.

51–1. [Передруковано]: Ще одна українська трагедія (Про голодомор 1946–1947 рр.) // Макарівські вісті (Макарів Київської обл.). — 1997. — 18 червня.

51–2. [Передруковано]: Ще одна українська трагедія (Про голодомор 1946–1947 рр.) // Днепровская панорама (Дніпропетровськ). — 1997. — 19 червня.

51–3. [Передруковано]: Ще одна українська трагедія (Про голодомор 1946–1947 рр.) // Історія України (Київ). — 1997. — № 37 (жовтень).

52. Концепція вітчизняної історії // Історія України (Київ). — 1997. — № 33.

53. Яким бути Державному стандарту з історії? Передмова до проекту Державного стандарту загальної середньої освіти в Україні з освітньої галузі «Історія» // Історія України (Київ). — 1997. — № 34.

54. Державний стандарт загальної середньої освіти. Історія. Проект, підготовлений робочою групою у складі С. Кульчицького (керівник), Л. Калініної, О. Крижанівського, К. Крилач, Т. Ладиченко, О. Малій, П. Панченка, О. Пометун, Н. Теплоухової // Історія України (Київ). — 1997. — № 34, 35, 36.

54–1. [Передруковано]: Державний стандарт загальної середньої освіти. Історія // Освіта України (Київ). — 1997. — № 30 (15 липня).

55. Перший національний уряд України // Укрінформ. — 1997. — Липень.

55–1. [Передруковано]: Перший національний уряд України // Наддніпрянська правда (Херсон). — 1997. — 15 липня.

55–2. [Передруковано]: Перший національний уряд України // Вінниччина (Вінниця). — 1997. — 15 липня.

55–3. [Передруковано]: Перший національний уряд України // Сумщина (Суми). — 1997. — 16 липня.

56. Шість років незалежності: [для районних газет] // Укрінформ. — 1997. — Липень.

57. Російський фактор в Україні має два виміри // Укрінформ. — 1997. — Липень.

- 57–1. [Передруковано]: Російський фактор в Україні має два виміри // Народна армія (Київ). — 1997. — 19 липня.
- 57–2. [Передруковано]: Російський фактор в Україні має два виміри // Сумщина (Суми). — 1997. — 25 липня.
58. Як Лазар Каганович воював проти Михайла Грушевського // Укрінформ. — 1997. — Серпень.
- 58–1. [Передруковано]: Як Лазар Каганович воював проти Михайла Грушевського // Деснянська правда (Чернігів). — 1997. — 21 серпня.
- 58–2. [Передруковано]: Як Лазар Каганович воював проти Михайла Грушевського // Галичина (Івано-Франківськ). — 1997. — 27 серпня.
59. З'їзд поневолених народів // Укрінформ. — 1997. — Вересень.
- 59–1. [Передруковано]: З'їзд поневолених народів // Новини Закарпаття (Ужгород). — 1997. — 20 вересня.
60. Українська повстанська армія: погляд через 55 років // Укрінформ. — 1997. — Вересень.
- 60–1. [Передруковано]: Українська повстанська армія: погляд через 55 років // Днепровская панорама (Дніпропетровськ). — 1997. — 14 жовтня.
- 60–2. [Передруковано]: Українська повстанська армія: погляд через 55 років // Вінниччина (Вінниця). — 1997. — 14 жовтня.
- 60–3. [Передруковано]: Українська повстанська армія: погляд через 55 років // За вільну Україну (Львів). — 1997. — 14 жовтня.
- 60–4. [Передруковано]: Українська повстанська армія: погляд через 55 років // Новини Закарпаття (Ужгород). — 1997. — 14 жовтня.
- 60–5. [Передруковано]: Українська повстанська армія: погляд через 55 років // Столичная газета (Київ). — 1997. — 29 жовтня.
61. Жовтнева революція: народна чи більшовицька? // ДІНАУ — Укрінформ. — 1997. — Жовтень.
- 61–1. [Передруковано]: Жовтнева революція: народна чи більшовицька? // Освіта України (Київ). — 1997. — 31 жовтня.
- 61–2. [Передруковано]: Жовтнева революція: народна чи більшовицька? // Історія України (Київ). — 1997. — № 40 (жовтень).
- 61–3. [Передруковано]: Жовтнева революція: народна чи більшовицька? // Новини Закарпаття (Ужгород). — 1997. — 1 листопада.
- 61–4. [Передруковано]: Жовтнева революція: народна чи більшовицька? // Урядовий кур'єр (Київ). — 1997. — 6 листопада.
- 61–5. [Передруковано]: Жовтнева революція: народна чи більшовицька? // Вінниччина (Вінниця). — 1997. — 6 листопада.

- 61–6. [Передруковано]: Жовтнева революція: народна чи більшовицька? // Крымская газета (Ялта). — 1997. — 6 листопада.
- 61–7. [Передруковано]: Жовтнева революція: народна чи більшовицька? // Слобідський край (Харків). — 1997. — 6 листопада.
62. Жовтнева революція з відстані у 80 років: [для районних газет] // Укрінформ. — 1997. — Жовтень.
63. Українська Народна Республіка в нашому сьогоденні // ДІНАУ — Укрінформ. — 1997. — Листопад.
- 63–1. [Передруковано]: Українська Народна Республіка в нашому сьогоденні // Галичина (Івано-Франківськ). — 1997. — 18 листопада.
- 63–2. [Передруковано]: Українська повстанська армія: погляд через 55 років // Історія України (Київ). — 1997. — № 41 (листопад).
64. Два ювілеї національної радянської державності: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1997. — Грудень.
65. «Караючий меч революції» (3 історії діяльності і трансформації чекістських органів) // ДІНАУ — Укрінформ. — 1997. — Грудень.
- 65–1. [Передруковано]: «Караючий меч революції» (3 історії діяльності і трансформації чекістських органів) // Вінниччина (Вінниця). — 1997. — 20 грудня.
66. Радянського Союзу ніхто не перемагав, він упав під тягарем власних нерозв'язних проблем // ДІНАУ — Укрінформ. — 1997. — Грудень.
- 66–1. [Передруковано]: Радянського Союзу ніхто не перемагав, він упав під тягарем власних нерозв'язних проблем // Вінниччина (Вінниця). — 1997. — 25 грудня.
- 66–2. [Передруковано]: Радянського Союзу ніхто не перемагав, він упав під тягарем власних нерозв'язних проблем // Сільські вісті (Київ). — 1997. — 26 грудня.
67. Державний освітній стандарт з історії. Результати обговорення // Освіта України (Київ). — 1997. — 26 грудня. — Співавтор К. Крилач.
68. Органи державної безпеки в системі тоталітарної влади: До 80-річчя утворення ВЧК // Історія України (Київ). — 1997. — № 48 (грудень).

5. Редакційна діяльність

69. Буцко О. В. Украина — Польша: миграционные процессы 40-х годов / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України. 1997. — 151 с. — Головний редактор.
70. Верменич Я. В. Початки національної історичної науки: київські центри регіональних досліджень у 50–70-х рр. ХІХ ст. / Сер. «Історичні

зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. — 44 с. — Головний редактор.

71. *Вронська Т. В., Лисенко О. Є.* Українські громади зарубіжжя в роки Другої світової війни: акції допомоги народу України / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. — 96 с. — Головний редактор.

72. *Гриценко А. П.* Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Рік 1920-й / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. — 94 с. — Головний редактор.

73. *Гурбик А.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. — 66 с. — Головний редактор.

74. Державний стандарт загальної середньої освіти. Історія // «Історія України» (Київ). — 1997. — № 34–37. — Керівник авторського колективу.

75. Державний стандарт загальної середньої освіти. Суспільствознавство // Освіта України (Київ). — 1997. — № 22 (30 травня). — № 23 (6 червня). — № 24 (13 червня). — Керівник авторського колективу.

76. Історія в школах України. Науково-методичний журнал. — Київ: Педагогічна преса, 1997. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

77. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії і правознавства (Київ). — 1997. — № 1–47. — Член редакційної ради.

78. Історія України: Навчальна програма нормативної дисципліни для вищих закладів освіти. Проект для обговорення на Всеукраїнській нараді завідуючих кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін. — Київ: Генеза, 1997. — 48 с. — Керівник авторського колективу.

79. Історія України: Навчальний посібник. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1997. — 424 с. — Керівник авторського колективу.

80. *Лісевич І. Т.* Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. — 240 с. — Головний редактор.

81. Малий словник історії України. — Київ: Либідь, 1997. — 464 с. — Заступник відповідального редактора.

82. *Мовчан О.М.* Наукові праці, видані поліграфічною дільницею Інституту історії України НАН України. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. — 166 с. — Відповідальний редактор.

83. Наука і суспільство. — Київ, 1997. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

84. *Новохатько Л. М.* М. Волобуєв і «волобуєвщина» / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії НАН України, 1997. — 82 с. — Головний редактор.

85. *Новохатько Л. М.* Національний аспект доктрини «соціалістичної реконструкції» (Спроба історико-теоретичного переосмислення) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. — 110 с. — Головний редактор.

86. *Панащенко В. В.* Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. — 75 с. — Головний редактор.

87. *Першина Т. С.* Господарська номенклатура в Україні (1943–1945 рр.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. — 114 с. — Головний редактор.

88. *Петренко Є. Д.* Переселенський рух з України на Кубань (друга половина XIX — початок XX ст.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. — Головний редактор.

89. Політика і час. — Київ, 1997. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

90. Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС). — Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. — 132 с. — Відповідальний редактор.

91. *Ресніт О., Лисенко О.* «Історичні зошити»: Огляд видань Інституту історії України НАН України за останнє 10-річчя. — Київ: Інститут історії НАН України, 1997. — 118 с. — Відповідальний редактор.

92. *Руденко Н. М.* Українці і вихідці з України — учасники партизанського руху в Білорусії (червень 1941 — липень 1944 рр.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. — 82 с. — Головний редактор.

93. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: В 2 т. — Київ: Наукова думка, 1997. Т. 2. — 424 с. — Член редакційної колегії.

94. Український історичний журнал. — Київ, 1997. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

95. *Шаталіна Є. П.* Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928–1932 рр.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. — 68 с. — Головний редактор.

1998

1. Окремі видання

1. Історія України. Підручник для 10 класу середньої школи. — Київ: Освіта, 1998. — 288 с. — Співавтори М. Коваль, Ю. Лебедева.

2. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Всесвітня історія. Історія України. 5–11 класи. — Київ: Спецвипуск газети «Витоки», 1998. — Серпень. — Співавтори В. Власов, Я. Грицак, К. Крилач та ін.

3. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Всесвітня історія. Історія України. 5–11 класи. — Київ: Перун, 1998. — 94 с. — Співавтори В. Власов, Я. Грицак, К. Крилач та ін. — Передруковано з вид. 1998–2.

4. Хрестоматія з історії України. — Київ: Освіта, 1998. — 176 с. — Співавтор О. Ганжа.

2. Розділи у колективних виданнях

5. Історія // Все про Україну. Том 1. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. — С. 201–294. — Співавтор В. Смолій.

6. Промисловий розвиток. Кінець 40-х років XIX ст.; Фабрично-заводська промисловість 1913 р.; Сільське господарство 40–50-х років XIX ст.; Сільське господарство 1909–1913 рр.; Торгівля. Кінець 50-х років XIX ст.; Україна у загальноросійському внутрішньому ринку. Зовнішньоторгівельні зв'язки 30–50-ті роки XIX ст.; Економічні зв'язки (1913 р.): [Карти] // Україна: Навчальний атлас. — К.: Головне управління геодезії, картографії та кадастру при Кабінеті Міністрів України, 1998. — С. 72–73, 86–88, 94–95.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

7. Вектор антисемітизму. Чи була можливою у 1953 році депортація радянських євреїв? // Політика і час. — Київ, 1998. — № 1. — С. 70–77.

8. Визначена наслідками світових воєн. До історії становлення лінії сучасного українсько-румунського кордону // Політика і час. — Київ, 1998. — № 8. — С. 74–78.

9. Тридцять третій рік. Чи потрібна пам'ять про нього українському суспільству? // Політика і час. — Київ, 1998. — № 11–12. — С. 68–83.

10. Велика Російська революція // Сучасність. — Київ, 1998. — № 1. — 84–90.

11. Комуністична партія і радянське суспільство (До 100-річчя КПРС) // Сучасність. — Київ, 1998. — № 4. — С. 108–113.

12. Зміст радянської українізації 20-х років // Сучасність. — Київ, 1998. — № 9. — С. 66–70.

13. Велика Російська революція // Історія в школах України. — Київ, 1998. — № 2. — С. 2–7. — Передруковано з вид.: 1998–11.

14. Голодомори в радянській Україні: схожість та відмінність // Історія в школах України. — Київ, 1998. — № 3. — С. 19–22. — Передруковано з вид.: 1998–28.

15. Всесвітня історія. 5–11 класи: Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України: Нова редакція: [Рекомендовані Мініс-

терством освіти України] / За ред. В. Смолія // Історія в школах України. — Київ, 1998. — № 4. — С. 6–27. — Співавтори В. Власов, Я. Грицак, К. Криlach, В. Мисан, Р. Лях, П. Панченко, І. Підкова, Н. Теплоухова, Ф. Турченко, Г. Швидько, Р. Шуст (з історії України).

16. Національній академії наук України — 80 років // Київська старовина. — Київ, 1998. — № 6. — С. 22–44. — Співавтори Л. Матвеева, П. Панченко.

17. Періодизація вітчизняної історії // Студії з архівної справи та документознавства. — Київ: Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1998. — Т. 3. — С. 53–56.

18. Зустрічі в Одесі й Києві: [Спогади] // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів. Пам'яті Івана Олександровича Гуржія. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. — С. 425–431.

19. Спроби реформ (1956–1964) // Український історичний журнал. — Київ, 1998. — № 2. — С. 102–114; № 3. — С. 120–129; № 4. — С. 91–102.

20. Християн Раковський на чолі зовнішньополітичного відомства УСРР // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Вип. 1. — К., 1998. — С. 88–91.

21. Депортації польського і німецького населення з України (1934–1937 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 4. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. — С. 196–208.

22. Передмова // Українське село у 20–90 роках ХХ століття: Короткий історико-економічний нарис / Під ред. Л. Беренштейна, Г. Мигрина, П. Панченка. — Київ: Інститут історії України НАН України, Національний аграрний університет, 1998. — С. 3–5.

23. Передмова // Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. — С. 5–6.

24. Перші депортації польського населення УРСР у світлі сталінської національної політики // Депортації українців та поляків: кінець 1939 — початок 50-х років: 50-річчя операції «Вісла». — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. — С. 13–18.

25. Постать Миколи Скрипника в нашій історії // Скрипник Микола Олексійович. До 125-річчя з дня народження. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. — С. 6–14.

26. Чи була можливою у 1953 р. депортація радянських євреїв? // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи: Збірник наукових праць. Т. І. — Київ: Інститут юдаїки, 1998. — С. 96–106.

27. Голоди 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.: схожість і відмінність // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. — Київ, Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1998. — С. 7–13.

28. Методи роботи ДПУ УСРР та відображення їх у службовій документації // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Збірник наукових праць. — К., 1998. — С. 12–18.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

29. Останній Універсал Центральної Ради // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Січень.

29–1. [Передруковано]: Останній Універсал Центральної Ради // Вінниччина (Вінниця). — 1998. — 24 січня.

29–2. [Передруковано]: Останній Універсал Центральної Ради // Історія України (Київ). — 1998. — № 5 (лютий).

30. Брестський мирний договір // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Січень.

30–1. [Передруковано]: Брестський мирний договір // Слобідський край (Харків). — 1998. — 10 лютого.

30–2. [Передруковано]: Брестський мирний договір // Історія України (Київ). — 1998. — № 6 (лютий).

31. Подвійний ювілей національної радянської державності // Історія України (Київ). — 1998. — № 3 (січень).

32. У гривні — ювілей (3 історії українських грошей) // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Лютий.

32–1. [Передруковано]: У гривні — ювілей (3 історії українських грошей) // Наддніпрянська правда (Херсон). — 1998. — 21 лютого.

32–2. [Передруковано]: У гривні — ювілей (3 історії українських грошей) // вісті (Одеса). — 1998. — 26 лютого.

33. Йосип Сталін у нашій історії // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Лютий.

33–1. [Передруковано]: Йосип Сталін у нашій історії // Южная правда (Николаев). — 1998. — 3 березня.

33–2. [Передруковано]: Йосип Сталін у нашій історії // Новини Закарпаття (Ужгород). — 1998. — 7 березня.

33–3. [Передруковано]: Йосип Сталін у нашій історії // вісті (Одеса). — 1998. — 10 березня.

33–4. [Передруковано]: Йосип Сталін у нашій історії // Високий замок (Львів). — 1998. — 11 березня.

33–5. [Передруковано]: Йосип Сталін у нашій історії // Історія України (Київ). — 1998. — № 9 (березень).

34. Перші українські гривні: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Лютий.
35. Пошуки столиці радянської України // Сумщина (Суми). — 1998. — 11 лютого.
36. Принадність гіпнотична та кут глухий (до 100-річчя утворення КПРС) // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Березень.
- 36–1. [Передруковано]: Принадність гіпнотична та кут глухий (до 100-річчя утворення КПРС) // вісті (Одеса). — 1998. — 31 березня.
37. Дивізія «СС-Галичина»: погляд з відстані у 55 років // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Березень.
- 37–1. [Передруковано]: Дивізія «СС-Галичина»: погляд з відстані у 55 років // Вільне слово (Рівне). — 1998. — 20 травня.
- 37–2. [Передруковано]: Дивізія «СС-Галичина»: погляд з відстані у 55 років // вісті (Одеса). — 1998. — 21 травня.
38. Флірт, що обернувся трагедією (Про рішення XII з'їзду партії більшовиків щодо курсу на українізацію) // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Березень.
- 38–1. [Передруковано]: Флірт, що обернувся трагедією (Про рішення XII з'їзду партії більшовиків щодо курсу на українізацію) // вісті (Одеса). — 1998. — 21 квітня.
- 38–2. [Передруковано]: Флірт, що обернувся трагедією (Про рішення XII з'їзду партії більшовиків щодо курсу на українізацію) // Галичина (Івано-Франківськ). — 1998. — 22 квітня.
39. Перші українські гривні: [розширений варіант] // Історія України (Київ). — 1998. — № 10 (березень).
40. Казалось бы, «все мовчить, бо благоденствує...» — и вдруг «Собор!» // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Квітень.
- 40–1. [Передруковано]: Казалось бы, «все мовчить, бо благоденствує...» — и вдруг «Собор!» // Днепровская правда (Дніпропетровськ). — 1998. — 19 травня.
- 40–2. [Передруковано]: Казалось бы, «все мовчить, бо благоденствує...» — и вдруг «Собор!» // Сумщина (Суми). — 1998. — 23 травня.
- 40–3. [Передруковано]: Казалось бы, «все мовчить, бо благоденствує...» — и вдруг «Собор!» // вісті (Одеса). — 1998. — 5 червня.
41. Нерозв'язані проблеми викладання історії у середній школі // Історія України (Київ). — 1998. — № 11 (березень).
42. Короткий вік держави гетьмана Павла Скоропадського // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Квітень.

42–1. [Передруковано]: Короткий вік держави гетьмана Павла Скоропадського // вісті (Одеса). — 1998. — 7 травня.

43. Сталінські політичні процеси: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Квітень.

44. Комуністична партія і радянське суспільство (до 100-річчя КПРС) // Історія України (Київ). — 1998. — № 14 (квітень).

45. «Шахтинська справа» // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Травень.

45–1. [Передруковано]: «Шахтинська справа» // Мелочи жизни (Донецьк). — 1998. — № 20.

46. Історія в середній школі // Альтернативи (Київ). — 1998. — 18–24 травня.

47. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського // Історія України (Київ). — 1998. — № 18 (травень).

48. Зміст радянської українізації 20-х років // Історія України (Київ). — 1998. — № 19 (травень).

49. Тридцять третій рік: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Червень.

50. Пам'ять про тридцять третій // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Червень.

50–1. [Передруковано]: Пам'ять про тридцять третій // Слобідський край (Харків). — 1998. — 7 липня.

50–2. [Передруковано]: Пам'ять про тридцять третій // Історія України (Київ). — 1998. — № 24 (червень).

51. Культура парламентаризму // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Червень.

51–1. [Передруковано]: Культура парламентаризму // вісті (Одеса). — 1998. — 3 липня.

51–3. [Передруковано]: Культура парламентаризму // Церква і життя (Мельбурн). — 1998. — 6–12 липня.

52. Петро Шелест: слід в історії // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Червень.

52–1. [Передруковано]: Петро Шелест: слід в історії // Дніпровская правда (Днепропетровськ). — 1998. — 1 липня.

52–1. [Передруковано]: Петро Шелест: слід в історії // Слобідський край (Харків). — 1998. — 2 липня.

52–3. [Передруковано]: Петро Шелест: слід в історії // Історія України (Київ). — 1998. — № 29–32 (серпень).

52–4. [Передруковано]: Петро Шелест: слід в історії // Освіта України (Київ). — 1998. — 16 вересня.

53. Зробивши перший крок до незалежності... (До 8-ої річниці Декларації Верховної Ради про державний суверенітет України) // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Червень.

53–1. [Передруковано]: Зробивши перший крок до незалежності... (До 8-ої річниці Декларації Верховної Ради про державний суверенітет України) // Деснянська правда (Чернігів). — 1998. — 16 липня.

53–2. [Передруковано]: Зробивши перший крок до незалежності... (До 8-ої річниці Декларації Верховної Ради про державний суверенітет України) // За вільну Україну (Львів). — 1998. — 16 липня.

53–3. [Передруковано]: Зробивши перший крок до незалежності... (До 8-ої річниці Декларації Верховної Ради про державний суверенітет України) // Вінниччина (Вінниця). — 1998. — 18 липня.

54. Історичні діячі сучасності у висвітленні шкільних підручників України // Історія України (Київ). — 1998. — № 22 (червень).

55. День незалежності: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Липень.

56. Забутий ювілей Верховної Ради // Освіта України (Київ). — 1998. — 1 липня.

57. Декларація про державний суверенітет: погляд із сьогодення // Освіта України (Київ). — 1998. — 22 липня.

58. Верховній Раді України — 60 років // Історія України (Київ). — 1998. — № 25–28 (липень).

59. Місце Микити Хрущова у вітчизняній історії // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Серпень.

59–1. [Передруковано]: Місце Микити Хрущова у вітчизняній історії // Южная правда (Николаев). — 1998. — 4 вересня.

59–2. [Передруковано]: Місце Микити Хрущова у вітчизняній історії // Наддніпрянська правда (Херсон). — 1998. — 5 вересня.

59–3. [Передруковано]: Місце Микити Хрущова у вітчизняній історії // Днепровская правда (Днепропетровск). — 1998. — 8 вересня.

59–4. [Передруковано]: Місце Микити Хрущова у вітчизняній історії // вісті (Одеса). — 1998. — 10 вересня.

59–5. [Передруковано]: Місце Микити Хрущова у вітчизняній історії // Історія України (Київ). — 1998. — № 42 (листопад).

60. Микита Хрущов і Україна: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Серпень.

61. Християн Раковський: слід в українській історії // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Серпень.

- 61–1. [Передруковано]: Християн Раковський: слід в українській історії // Днепровская правда (Дніпропетровськ). — 1998. — 27 серпня.
62. Сім років проголошення Акта незалежності // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Серпень.
- 62–1. [Передруковано]: Сім років проголошення Акта незалежності // Днепровская правда (Дніпропетровськ). — 1998. — 21 серпня.
- 62–1. [Передруковано]: Сім років проголошення Акта незалежності // Освіта України (Київ). — 1998. — 24 серпня.
63. Погром біологічної науки в Академії наук УРСР // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Вересень.
- 63–1. [Передруковано]: Погром біологічної науки в Академії наук УРСР // Днепровская правда (Дніпропетровськ). — 1998. — 6 жовтня.
- 63–2. [Передруковано]: Погром біологічної науки в Академії наук УРСР // Наддніпрянська правда (Херсон). — 1998. — 6 жовтня.
64. Микита Хрущов — то тимчасове потепління серед тоталітарної зими // Освіта України (Київ). — 1998. — 30 вересня.
65. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5–11 класи (нова редакція) / Під ред. В. Смолія // Історія України (Київ). — 1998. — № 33, 34 (вересень). — Співавтори по історії України: В. Власов, Я. Грицак, К. Крилач, В. Мисан, Р. Лях, П. Панченко, І. Підкова, Н. Теплоухова, Ф. Турченко, Г. Швидько, Р. Шуст.
66. Проблеми періодизації вітчизняної історії // Історія України (Київ). — 1998. — № 36 (вересень).
67. Роман-набат Олеся Гончара // Українська мова та література (Київ). — 1998. — № 34 (вересень).
68. Буковинське народне віче: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Жовтень.
69. Вибір буковинців у листопаді 1918 року (До 80-річчя Буковинського народного віча) // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Жовтень.
- 69–1. [Передруковано]: Вибір буковинців у листопаді 1918 року (До 80-річчя Буковинського народного віча) // Одеські вісті (Одеса). — 1998. — 3 листопада.
70. Згусток інтелекту: До 80-річчя Національної академії наук України // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Жовтень.
- 70–1. [Передруковано]: Згусток інтелекту: До 80-річчя Національної академії наук України // вісті (Одеса). — 1998. — 26 листопада.

71. НАН України — 80 років: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Жовтень.

72. Нелегко йшли ми до своєї держави: 80-річчя Української революції // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Жовтень.

72–1. [Передруковано]: Нелегко йшли ми до своєї держави: 80-річчя Української революції // Вінниччина (Вінниця). — 1998. — 17 жовтня.

73. Складова в історії українського державотворення: До 80-річчя утворення ЗУНР // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Жовтень.

73–1. [Передруковано]: Складова в історії українського державотворення (До 80-річчя утворення ЗУНР) // Дніпровська правда (Дніпропетровськ). — 1998. — 20 жовтня.

73–2. [Передруковано]: Складова в історії українського державотворення (До 80-річчя утворення ЗУНР) // Галичина (Івано-Франківськ). — 1998. — 3 листопада.

74. Українські фронти Другої світової // ДІНАУ — Укрінформ. — Жовтень.

74–1. [Передруковано]: Українські фронти Другої світової // Вінниччина (Вінниця). — 1998. — 20 жовтня.

74–2. [Передруковано]: Українські фронти Другої світової // вісті (Одеса). — 1998. — 23 жовтня.

74–3. [Передруковано]: Українські фронти Другої світової // Деснянська правда (Чернігів). — 1998. — 3 листопада.

74–4. [Передруковано]: Українські фронти Другої світової // Новини Закарпаття (Ужгород). — 1999. — 31 липня.

75. Чотири українські фронти: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Жовтень.

75–1. [Передруковано]: Чотири українські фронти // Освіта України (Київ). — 1998. — 23 грудня.

76. Західноукраїнській Народній Республіці — 80 років // Освіта України (Київ). — 1998. — 14 жовтня.

77. Проголошення Української Народної Республіки // Історія України (Київ). — 1998. — № 39 (жовтень).

78. До 80-річчя утворення Національної академії наук // Історія України (Київ). — 1998. — № 41 (жовтень).

79. Що сталося в Росії 7 листопада 1917 року? // Урядовий кур'єр. — 1998. — 5 листопада.

79–1. [Передруковано]: Що сталося в Росії 7 листопада 1917 року? // вісті (Одеса). — 1998. — 6 листопада.

80. Головна подія століття: місце України в історичному контексті Першої світової війни // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Листопад.

80–1. [Передруковано]: Головна подія століття: місце України в історичному контексті Першої світової війни // Новини Закарпаття (Ужгород). — 1998. — 3 листопада

80–2. [Передруковано]: Головна подія століття: місце України в історичному контексті Першої світової війни // Слобідський край (Харків). — 1998. — 10 листопада.

80–3. [Передруковано]: Головна подія століття: місце України в історичному контексті Першої світової війни // Днепровская правда (Днепропетровск). — 1998. — 11 листопада.

80–4. [Передруковано]: Головна подія століття: місце України в історичному контексті Першої світової війни // вісті (Одеса). — 1998. — 13 листопада.

81. Михайло Грушевський в національній історії // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Листопад.

81–1. [Передруковано]: Михайло Грушевський в національній історії // Наддніпрянська правда (Херсон). — 1998. — 8 грудня.

81–2. [Передруковано]: Михайло Грушевський в національній історії // вісті (Одеса). — 1998. — 9 грудня.

82. Перша світова війн : [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Листопад.

83. Війна радянської Росії проти УНР // Історія України (Київ). — 1998. — № 41 (листопад).

84. Відроджені з небуття. Про реабілітацію жертв політичних репресій // ДІНАУ — 1998. — Укрінформ. — Грудень.

84–1. [Передруковано]: Відроджені з небуття. Про реабілітацію жертв політичних репресій // Днепровская правда (Дніпропетровськ). — 1998. — 29 грудня.

85. Реабілітація: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1998. — Грудень.

86. Михайло Грушевський першим показав на карті державу, названу Україною // Освіта України (Київ). — 1998. — 2 грудня.

87. До історії становлення сучасного українсько-румунського кордону // Історія України (Київ). — 1998. — № 45 (грудень).

5. Редакційна діяльність

88. *Бацак Н. І.* Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII–XIX ст.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. — 58 с. — Головний редактор.

89. *Бондарчук П. М.* Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 20-х років / Сер. «Історичні зошити». — Київ:

Інститут історії України НАН України, 1998. — 46 с. — Головний редактор.

90. Вчені Інституту історії України. Бібліографічний довідник. — Київ: Інститут історії НАН України, 1998. — 426 с. — Член редакційної колегії.

91. Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція. Київ, 27 травня 1997 р. — Київ, Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1998 — 208 с. — Відповідальний редактор.

92. *Горобець В. М.* Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. — 98 с. — Головний редактор.

93. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. — Київ, 1998. — № 1/2 (6/7). — 407 с.; № 3/4 (8/9). — 356 с. — Член редакційної колегії.

94. Історія в школах України: Науково-методичний журнал. — Київ, 1998. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

95. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії і правознавства (Київ). — 1998. — № 1–48. — Член редакційної ради.

96. *Кентій А. В.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. — 200 с. — Відповідальний редактор.

97. *Кентій А. В.* Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. — 82 с. — Відповідальний редактор.

98. *Котляр М. Ф.* Як і чому настала удільна роздробленість на Русі (XII–XIII ст.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. — 106 с. — Головний редактор.

99. Наука і суспільство. — Київ, 1998. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

100. *Нерод В. О.* Історія у вимірах статистики (огляд статистичних публікацій в Україні (1919–1990) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. — 98 с. — Головний редактор.

101. *Палієнко В. І.* Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX–XX ст. / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. — 80 с. — Головний редактор.

102. Пам'ятки: Археографічний щорічник. Т. 1. — Київ: Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1998. — 228 с. — Член редакційної колегії.

103. Південна Україна ХХ століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. — 278 с. — Член редакційної колегії.

104. Політика і час. — Київ, 1998. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

105. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 4. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. — 370 с. — Відповідальний редактор.

106. Скрипник Микола Олексійович: До 125-річчя з дня народження: Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України 24 січня 1997 р. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. — 96 с. — Відповідальний редактор.

107. Соціально-економічні проблеми реформ у агропромисловому комплексі України (1991–1998 роки). — Київ: Інститут історії України НАН України, Національний аграрний університет, 1998. — 200 с. — Член редакційної колегії.

108. Український історичний журнал. — Київ, 1998. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

109. *Чернухін Є. К.* Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. — 98 с. — Головний редактор.

110. Члени-засновники Національної академії наук України: збірник нарисів. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. — 375 с. — Упорядник.

111. *Шабульдо Ф. М.* Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. — 86 с. — Головний редактор.

112. *Шевченко Л. А., Рогожа М. М.* Духовна спадщина в контексті національно-культурної розбудови в незалежній Україні / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. — 38 с. — Головний редактор.

1999

1. Окремі видання

1. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Серія «Україна крізь віки»: У 15 т. Т. 11. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 336 с.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

2. Вибір України: Північноатлантичний альянс чи Слов'янський союз? // Політика і час. — Київ, 1999. — № 3. — С. 47–59.
3. «П'ята графа» — спадок державного терору // Політика і культура. — Київ, 1999. — № 22. — С. 26–27. — Співавтор Т. Вронська.
4. Петро Шелест у вітчизняній історії // Київська старовина. — Київ, 1999. — № 2. — С. 162–167.
5. Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина. — Київ, 1999. — № 6. — С. 80–96.
6. Українські націоналісти в червоно-коричневій Європі // Сучасність. — Київ, 1999. — № 4. — С. 71–74.
7. Історичне місце радянського комунізму // Сучасність. — Київ, 1999. — № 6. — С. 79–91.
8. К п'ятиліттю Международной ассоциации академий наук // Общество и экономика. — Москва, 1999. — № 2. — С. 4–7.
9. Курс — українізація // Родина. — Москва. — 1999. — № 8. — С. 108–110.
10. Народження терміну «президент» // Президент. — Київ, 1999. — № 4. — С. 4–5.
11. Національна академія наук у 90-х роках очима історика // Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану М. Я. Варшавчика. — Київ: Національний університет ім. Т. Шевченка, 1999. — С. 25–33.
12. Нові підручники з історії України // Історія в школах України. — Київ, 1999. — № 1. — С. 36, 42.
13. Проголошення незалежності УНР // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Вип. 5. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — С. 12–19.
14. Радянська паспортна система // Український історичний журнал. — Київ, 1999. — № 3. — С. 33–43; № 4. — С. 3–15. — Співавтор Т. Вронська.
15. Спілка архівістів України між другим і третім з'їздом // Архівіст. — Київ, 1999. Вип. 1. — С. 19–26.
16. Стратегія злочину // Самостійна Україна. — Київ, 1999. — Ч. 11–12. — С. 4.
17. УССР в 1917–1922 годах: характер и пределы советской национальной государственности // Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений. — Москва: Наука, 1999. — С. 221–231.
18. До історії становлення сучасного українсько-румунського кордону // Румунсько-українські відносини: історія та сучасність. — Сату Маре, 1999. — С. 429–436.

19. Історіографічні праці з проблем розвитку аграрних відносин в Україні в другій половині ХХ століття // Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття. — Київ: Інститут історії України НАН України, Національний аграрний університет, 1999. — С. 4–15. — Співавтори В. Михайлик, В. Корнієнко.

20. Виступ на «круглому столі» // Великий договір України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство? Матеріали «круглого столу» 30 квітня 1999 р. — Київ: Інститут українсько-російських відносин, 1999. — С. 39–43.

21. Місце гетьманської держави в українському державотворчому процесі 1917–1920 рр. // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 5: Друга міжнародна наукова конференція «Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року». — Київ, 1999. — С. 10–12.

22. Народження і смерть радянського комунізму // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р.: Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. II: ХХ століття. — Одеса, Львів, Київ, 1999. — С. 330–343.

23. Передмова // Юркова О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — С. 3–4.

24. Передмова // Якубова Л. Д. Маріупольські греки. (Етнічна історія). 1778 р. — початок 30-х років ХХ ст. — Київ, Інститут історії України НАН України, 1999. — С. 3–4.

25. Передмова // Словник «Енциклопедії історії України» у 5-ти томах. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — С. 2–3.

26. Скаба А. Д. // Довідник з історії України. — Том 3 (Р–Я). — Київ: Генеза, 1999. — С. 180.

27. Скрипник М.О. // Довідник з історії України. — Том 3 (Р–Я). — Київ: Генеза, 1999. — С. 191–192.

28. Союз РСР // Довідник з історії України. — Том 3 (Р–Я). — Київ: Генеза, 1999. — С. 238–240.

29. Сталін Й. В. // Довідник з історії України. — Том 3 (Р–Я). — Київ: Генеза, 1999. — С. 251–253.

30. Українізація // Довідник з історії України. — Том 3 (Р–Я). — Київ: Генеза, 1999. — С. 381–383.

31. Українська академія наук // Довідник з історії України. Т. 3. (Р–Я). — Київ: Генеза, 1999. — С. 441–443.

32. Українська Держава // Довідник з історії України. — Том 3 (Р–Я). — Київ: Генеза, 1999. — С. 385–388.

33. Українська Радянська Соціалістична Республіка // Довідник з історії України. Т. 3. (Р–Я). — Київ: Генеза, 1999. — С. 405–407.

34. Die Diskussionen in der Ukraine über die Schulbücher zur vaterländischen Geshichte // Auf den Kehrichthaufen der Geshichte? Der Umgang mit der sozialistischen Vergangenheit. — Hannover, 1999. — S. 161–169. — Співавтор К. Крилач.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

35. Воедино злилася наша держава: Про приєднання Закарпаття до України // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Січень.

35–1. [Передруковано]: Воедино злилася наша держава: Про приєднання Закарпаття до України // Новини Закарпаття (Ужгород). — 1999. — 21 січня.

35–2. [Передруковано]: Воедино злилася наша держава: Про приєднання Закарпаття до України // Історія України (Київ). — 1999. — № 34.

36. Знати свої корені // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Січень.

36–1. [Передруковано]: Знати свої корені // Вінниччина (Вінниця). — 1999. — 9 лютого.

37. Йдучи за найгарячішим бажанням українського народу...» // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Січень.

37–1. [Передруковано]: Йдучи за найгарячішим бажанням українського народу...» // Вечірній Київ (Київ). — 1999. — 21 січня.

37–2. [Передруковано]: Йдучи за найгарячішим бажанням українського народу...» // Вінниччина (Вінниця). — 1999. — 22 січня.

37–3. [Передруковано]: Йдучи за найгарячішим бажанням українського народу...» // Днепровская правда (Дніпропетровськ). — 1999. — 22 січня.

37–4. [Передруковано]: Йдучи за найгарячішим бажанням українського народу...» // Київська правда (Київ). — 1999. — 22 січня.

38. З «червоного вогню» — та в «коричневе» полум'я // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Січень.

38–1. [Передруковано]: З «червоного вогню» — та в «коричневе» полум'я // Вечірній Київ (Київ). — 1999. — 23 січня.

38–2. [Передруковано]: З «червоного вогню» — та в «коричневе» полум'я // Днепровская правда (Дніпропетровськ). — 1999. — 3 лютого.

39. Чи буде кому розбудувати нову Україну? : [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Січень.

40. Між Європейським і Слов'янським союзами // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Січень.

- 40–1. [Передруковано]: Між Європейським і Слов'янським союзами // Вінниччина (Вінниця). — 1999. — 2 березня.
- 40–2. [Передруковано]: Між Європейським і Слов'янським союзами // Історія України (Київ). — 1999. — № 9 (березень).
- 40–3. [Передруковано]: Між Європейським і Слов'янським союзами // Освіта України (Київ). — 1999. — 5 травня.
41. 22 січня — день української соборності (до 80-річчя злуки УНР і ЗУНР) // Освіта України (Київ). — 1999. — 20 січня.
- 41–1. [Передруковано]: 22 січня — день української соборності (до 80-річчя злуки УНР і ЗУНР) // Історія України (Київ). — 1999. — № 4 (січень).
42. Українські націоналісти в червоно-коричневій Європі: До 70-річчя створення ОУН // Освіта України (Київ). — 1999. — 27 січня.
- 42–1. [Передруковано]: Українські націоналісти в червоно-коричневій Європі: До 70-річчя створення ОУН // Історія України (Київ). — 1999. — № 5 (лютий).
43. Радянсько-польська війна // Історія України (Київ). — 1999. — № 2 (січень).
44. «Безродні космополіти»: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Лютий.
45. «Безродні космополіти»: погляд через півстоліття: [розширений варіант] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Лютий.
- 45–1. [Передруковано]: «Безродні космополіти»: погляд через півстоліття // Закарпатський калейдоскоп (Ужгород). — 1999. — 18 лютого.
46. Він наставляв покоління, яке ще не народилося // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Лютий.
- 46–1. [Передруковано]: Він наставляв покоління, яке ще не народилося // Дніпровская правда (Днепропетровськ). — 1999. — 10 березня.
47. Земля за Карпатськими горами // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Лютий.
48. Український етнос на межі тисячоліть: камо грядеші? // Українське слово (Київ–Париж). — 1999. — 18 лютого.
49. Початок століття — роки найбільш таємничі // Голос України (Київ). — 1999. — 27 лютого.
50. Реабілітація жертв політичних репресій // Історія України (Київ). — 1999. — № 6 (лютий).
51. Україна у часі і просторі // Історія України (Київ). — 1999. — № 7 (лютий).
52. Національна історія як чинник державотворчого процесу // Історія України (Київ). — 1999. — № 8 (лютий).

53. Перші вільні вибори // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Березень.
54. держава, яка народилася й загинула в один день (Карпатська Україна: спроба утвердження незалежності) // День (Київ). — 1999. — 19 березня.
55. держава вперше назвалась — Україна // Голос України (Київ). — 1999. — 20 березня.
56. Що повинен знати як «Отче наш» український громадянин з вітчизняної історії? // День (Київ). — 1999. — 27 березня.
57. Чи буде кому розбудовувати нову Україну? : [розширений варіант] // Історія України (Київ). — 1999. — № 10 (березень).
58. Сталінські атаки на «безродних космополитів»: До 50-річчя терористичної кампанії // Історія України (Київ). — 1999. — № 12 (березень).
59. Симон Петлюра у вітчизняній історії: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Квітень.
60. Перемога після загибелі: Про Симона Петлюру // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Квітень.
- 60–1. [Передруковано]: Перемога після загибелі: Про Симона Петлюру // Демократична Україна (Київ). — 1999. — 21 травня.
61. Якою бути шкільній історичній освіті? // День (Київ). — 1999. — 24 квітня.
- 61–1. [Передруковано]: Якою бути шкільній історичній освіті? // Історія України (Київ). — 1999. — № 21–24 (червень).
62. Карпатоукраїнська держава 1938–1939 років // Історія України (Київ). — 1999. — № 14 (квітень).
63. Народження і загибель радянського комунізму // Історія України (Київ). — 1999. — № 15, 16 (квітень).
64. План чи ринок: дещо з історії радянських п'ятирічок // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Травень.
- 64–1. [Передруковано]: План чи ринок: дещо з історії радянських п'ятирічок // вісті (Одеса). — 1999. — 13 липня.
65. Доба національного відродження // Голос України (Київ). — 1999. — 8 травня.
66. Дискусії навколо ОУН–УПА // Освіта України (Київ). — 1999. — 26 травня.
67. Повернення М. С. Грушевського в радянську Україну // Історія України (Київ). — 1999. — № 17 (травень).
68. Перенесення столиці України до Києва: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Червень.
69. Київ — столиця України // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Червень.
- 69–1. [Передруковано]: Київ — столиця України // Народна газета (Київ). — 1999. — 24–30 червня.

70. Суверенізація України // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Червень.
71. Кольори прапора для незалежної України // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Червень.
- 71–1. [Передруковано]: Кольори прапора для незалежної України // Освіта України (Київ). — 1999. — 25 серпня.
- 71–2. [Передруковано]: Кольори прапора для незалежної України // Історія України (Київ). — 1999. — № 37 (жовтень).
72. Проблема ОУН–УПА // Голос України (Київ). — 1999. — 19 червня.
73. Тридцять роки // Голос України (Київ). — 1999. — 25 червня.
74. Здобутки незалежності: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Липень.
75. Україна вийде на магістральні шляхи розвитку цивілізації // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Липень.
- 75–1. [Передруковано]: Україна вийде на магістральні шляхи розвитку цивілізації // Київська правда. — 1999. — 5 серпня.
- 75–2. [Передруковано]: Україна вийде на магістральні шляхи розвитку цивілізації // Високий замок (Львів). — 1999. — 18 серпня.
- 75–3. [Передруковано]: Україна вийде на магістральні шляхи розвитку цивілізації // вісті (Одеса). — 1999. — 19 серпня.
- 75–4. [Передруковано]: Україна вийде на магістральні шляхи розвитку цивілізації // Дніпровська правда (Херсон). — 1999. — 21 серпня.
- 75–5. [Передруковано]: Україна вийде на магістральні шляхи розвитку цивілізації // Советский Измаил (Измаил). — 1999. — 21 серпня.
- 75–6. [Передруковано]: Україна вийде на магістральні шляхи розвитку цивілізації // Українська думка (Лондон). — 1999. — 14 жовтня.
76. Великий договір» України з Росією з позицій сьогодення // Український форум (Київ). — 1999. — 23 липня.
77. Возз'єднання українських земель: з відстані шести десятиріч: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Серпень.
78. Возз'єднання українських земель: погляд з відстані шести десятиліть: [розширений варіант] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Серпень.
- 78–1. [Передруковано]: Возз'єднання українських земель: погляд з відстані шести десятиліть // Історія України (Київ). — 1999. — № 34 (вересень).
79. Перше «возз'єднання» // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Серпень.

79–1. [Передруковано]: Перше «возз'єднання» // Вінниччина (Вінниця). — 1999. — 31 серпня.

80. Місце Другої світової війни в історії людства // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Серпень.

81. Найбільший катаклізм минаючого століття (до 60-річчя початку Другої світової війни): [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Серпень.

82. Договір про ненапад з таємними статтями // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Серпень.

82–1. [Передруковано]: Договір про ненапад з таємними статтями // Вінниччина (Вінниця). — 1999. — 20 серпня.

83. Україна у Першій світовій війні: [Розділ з підручника С. Кульчицького і Ю. Лебедевої «Історія України» для 11-го класу, який готувався до друку у видавництві «Освіта»] // Історія України (Київ). — 1999. — № 31–32 (серпень). — Вкладка, с. 1–24.

84. Битва за Україну: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Вересень.

85. Битва за Україну: роль і місце у перебігу Другої світової війни: [розширений варіант] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Вересень.

85–1. [Передруковано]: Битва за Україну: роль і місце у перебігу Другої світової війни // Крымская газета (Ялта). — 1999. — 28 жовтня.

85–2. [Передруковано]: Битва за Україну: роль і місце у перебігу Другої світової війни // вісті (Одеса). — 1999. — 28 жовтня.

86. Як Україна перестала бути «заповідником застою» // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Вересень.

87. Пакт Ріббентропа–Молотова // Історія України (Київ). — 1999. — № 33 (вересень).

88. Колективне господарство: історія і сучасність // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Жовтень.

88–1. [Передруковано]: Колективне господарство: історія і сучасність // вісті (Одеса). — 1999. — 24 грудня.

88–2. [Передруковано]: Колективне господарство: історія і сучасність // Історія України (Київ). — 1999. — № 46 (грудень).

89. На шляху до свободи і незалежності (1985–1991 рр.): [Розділ з підручника С. Кульчицького і Ю. Лебедевої «Історія України» для 11-го класу, який готувався до друку у видавництві «Освіта»] // Історія України (Київ). — 1999. — № 40 (жовтень). — Вкладка, с. 1–24.

90. Проблема, яка чекала на вирішення понад вісім десятиліть: 3 історії походження молдавсько-українського кордону // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Жовтень.

- 90–1. [Передруковано]: Проблема, яка чекала на вирішення понад вісім десятиліть: З історії походження молдавсько-українського кордону // Вінниччина (Вінниця). — 1999. — 6 листопада.
91. Народження колгоспного ладу: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Жовтень.
92. Трагедія і героїка сорокових років // Голос України (Київ). — 1999. — 2 жовтня.
93. Как рождался колхозный строй // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Листопад.
- 93–1. [Передруковано]: Как рождался колхозный строй // Советская новь (Сарата Одесской области). — 1999. — 20 листопада.
- 93–2. [Передруковано]: Как рождался колхозный строй // Знамя труда (Первомайск Харьковской области). — 1999. — 18–24 грудня.
94. Трагедія і її відлуння // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Листопад.
- 94–1. [Передруковано]: Трагедія і її відлуння // Демократична Україна (Київ). — 1999. — 30 листопада.
95. Правда про Голодомор необхідна, аби не поверталось минуле // Освіта України (Київ). — 1999. — 24 листопада.
96. Реквієм жертвам Голодомору // День (Київ). — 1999. — 27 листопада.
97. Останні роки політичної кар'єри В. Щербицького // Історія України (Київ). — 1999. — № 42 (листопад).
98. Трагічна доля «куркулів»: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Грудень.
99. Ліквідація куркульства як класу // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Грудень.
100. 16 років Молдавської автономної республіки у складі України // Історія України (Київ). — 1999. — № 44 (листопад).
101. XX століття в історії людства: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Грудень.
102. XX століття; зміст історичного процесу: [розширений варіант] // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Грудень.
103. Третя українська революція // ДІНАУ — Укрінформ. — 1999. — Грудень.
- 103–1. [Передруковано]: Третя українська революція // Київська правда (Київ). — 2000. — 21 січня.
- 103–2. [Передруковано]: Третя українська революція // Новини Закарпаття (Ужгород). — 2000. — 22 січня.
104. Колабораціонізм ОУН–УПА: державної зради не було // Україна молода (Київ). — 1999. — 8 грудня.

105. Українські національні формування // Історія України (Київ). — 1999. — № 45 (грудень).

106. Убивство Сергія Кірова: відлуння в Україні // Історія України (Київ). — 1999. — № 47 (грудень).

5. Редакційна діяльність

107. Архівіст: Орган Спілки архівістів України. — Київ, 1999. Вип. 1 (4). — Член редакційної колегії.

108. Архівознавство, археографія, джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 1. — Київ: Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1999. — 328 с. — Член редакційної колегії.

109. *Бацак Н. І.* Культурно-просвітительські заклади та громадські організації греків Північного Приазов'я / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 53 с. — Головний редактор.

110. *Бондарчук П. М.* Українізаційні процеси у профспілковому русі УСРР (20-ті роки) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999 — 46 с. — Головний редактор.

111. *Герасименко Н. О.* Історичні події на Україні 1657–1659 рр. / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 98 с. — Головний редактор.

112. *Гриневич Л. В., Здіорук С. І., Здіорук О. І.* Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998 рр.). — Київ: Інститут історії України, НАН України, Національний інститут стратегічних досліджень, 1999. — 174 с. — Відповідальний редактор.

113. *Гриценко А. П.* Діяльність українських організацій на теренах Росії за доби Української Центральної Ради / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 64 с. — Головний редактор.

114. Енциклопедія історії України. Типові статті. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 86 с. — Упорядник (разом з О. Реєнтом і Р. Симоненко).

115. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. — Київ, 1999. — № 1/2 (10–11). — 512 с. — Член редакційної колегії.

116. Звід пам'яток історії та культури України. Київ: Енциклопедичне видання. — Кн. 1, ч. 1: А–Л. — Київ: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. — 608 с. — Член редакційної колегії.

117. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття. — Київ: Інститут історії України НАН України,

Національний аграрний університет, 1999. — 76 с. — Відповідальний редактор.

118. Історія в школах України. — Київ, 1999. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

119. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії і правознавства (Київ). — 1999. — № 1–48. — Член редакційної ради.

120. Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Вип. 5. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 362 с. — Член редакційної колегії.

121. *Кентій А. В.* Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 112 с. — Відповідальний редактор.

122. *Кентій А. В.* Нариси історії Організації українських націоналістів. 1941–1943 рр. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 201 с. — Відповідальний редактор.

123. *Кентій А. В.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. — Київ: Інститут історії України НАН України. — 1999. — 288 с. — Відповідальний редактор.

124. *Кентій А. В.* Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. — Київ: Інститут історії України НАН України. — 1999. — 220 с. — Відповідальний редактор.

125. *Коваль М. В.* Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.). Історіософські нотатки / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 76 с. — Головний редактор.

126. *Комаренко Т. О., Шипович М. А.* Влада і літературно-мистецька інтелігенція Радянської України: 20-ті роки ХХ ст. / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України. — 1999. — 62 с. — Головний редактор.

127. Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів. — Київ, Нью-Йорк, Філадельфія: Видавництво М. П. Коць, 1999. — 368 с. — Член редакційної колегії.

128. *Мовчан О. М.* Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 277 с. — Відповідальний редактор.

129. Наука і суспільство. — Київ, 1999. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

130. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ, 1999. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

131. Національне примирення чи конфронтація? : Збірник документів / Упор. О. Веселова. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 545 с. — Відповідальний редактор.

132. Політика і час. — Київ, 1999. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

133. *Прилуцький В. І.* Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928–1933 рр.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 62 с. — Головний редактор.

134. Протистояння. Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН–УПА. 1996–1998 рр. / Упор. і автор передмови Л. Гриневич. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 406 с. — Відповідальний редактор.

135. Розбудова громадянського суспільства в Україні. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 256 с. — Член редакційної колегії.

136. Студії з архівної справи та документознавства. Т. 5 (спеціальний): Друга міжнародна наукова конференція «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року». Київ, Чернігів, Тростянець, 21–23 травня 1998 р. — Київ, 1999. — 264 с. — Член редакційної колегії.

137. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 3. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 268 с. — Член редакційної колегії.

138. Український історичний журнал. — Київ, 1999. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

139. Український історичний збірник. Вип. 2. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 312 с. — Член редакційної колегії.

140. Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. Вип. 1: Анотований покажчик фондів УПА (1942–1946) / Упор. Г. Папакін, О. Вовк, З. Яцишин. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 62 с. — Відповідальний редактор.

141. Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26–29 серпня 1999 р.: Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. II: ХХ століття. — Одеса, Львів, Київ, 1999. — 644 с. — Відповідальний редактор.

142. *Юркова О. В.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 434 с. — Відповідальний редактор.

143. *Якубова Л. Д.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. — початок 30-х років ХХ ст. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 332 с. — Відповідальний редактор.

2000**1. Окремі видання**

1. Економічна історія Центрально-Східної Європи в XVI–XX ст.: Програма курсу. — Київ: НАУКМА, Інститут історії НАН України, 2000. — 58 с.
2. Історія Національної академії наук України. 1918–1998. — Київ: Фенікс, 2000. — 528 с. — Співавтори Ю. Павленко, С. Руда, Ю. Храмов.
3. Історія України: Підручник для 11 класу середньої школи. — Київ: Освіта, 2000. — 368 с. — Співавтори М. Коваль, Ю. Лебедева.
4. Курс політичної історії України XX століття. — Київ: НАУКМА, Інститут історії України НАН України, 2000. — 50 с.
5. Всесвітня історія. Історія України. 5–11 класи: Програми для загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. В. Смоля. — Київ: Перун, 2000, 94 с. — Співавтори В. Власов, Я. Грицак, К. Криlach, В. Мисан, Р. Лях, П. Панченко, І. Підкова, Н. Теплоухова, Ф. Турченко, Г. Швидько, Р. Шуст.
6. Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН–УПА. Історичний висновок про діяльність ОУН–УПА (попередній варіант). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — 38 с.
7. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). — Київ: Екс.-Об., 2000. — 296 с. — Співавтори Ю. Алексеев, А. Слюсаренко.

2. Розділи у колективних виданнях

8. Ідеологія і практика українського праворадикального руху у довоєнній Польщі (1920–1939 рр.) // Проблема ОУН–УПА: Попередня історична довідка. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 7–18.
9. Акт 30 червня 1941 року // Проблема ОУН–УПА: Попередня історична довідка. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 19–42.
10. Історіографічні праці з проблем розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині XX ст. // Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині XX ст. — Київ: Інститут історії України НАН України; Національний аграрний університет, 2000. — С. 10–19.
11. Історія // Портрет України. — Київ: МЗС України, 2000. — С. 19–25.

12. Теоретичні аспекти нової економічної політики // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 3–15.

13. Непівська концепція «кооперативного соціалізму» // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 85–114.

14. Комітети незаможних селян // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 141–155.

15. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) // Новітня історія України, 1900–2000: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — Київ: Вища школа, 2000. — С. 244–297. — Співавтор Г. Сургай.

16. Україна в добу М. Хрущова // Новітня історія України, 1900–2000: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — Київ: Вища школа, 2000. — С. 373–421.

17. Україна в період наростання системної кризи радянського ладу // Новітня історія України, 1900–2000: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — Київ: Вища школа, 2000. — С. 422–473. — Співавтор А. Слюсаренко.

18. Шлях України до незалежності // Новітня історія України, 1900–2000: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — Київ: Вища школа, 2000. — С. 474–539. — Співавтор А. Слюсаренко.

19. Національно-державне відродження українського народу // Новітня історія України, 1900–2000: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — Київ: Вища школа, 2000. — С. 540–614. — Співавтор А. Слюсаренко.

20. Україна в умовах утвердження тоталітарного ладу // Історія України: нове бачення: Навчальний посібник. Вид. 2-е, доповнене й перероблене / Під заг. ред. В. Смоля. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. — С. 289–323.

21. Утвердження незалежної України // Історія України: нове бачення: Навчальний посібник. Вид. 2-е, доповнене й перероблене / Під заг. ред. В. Смоля. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. — С. 395–425.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

22. Вступ // Проблема ОУН–УПА: Попередня історична довідка. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 3–6.

23. Державний стандарт освіти й вимоги до нового покоління підручників з історії // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог. — Київ: Генеза, 2000. — С. 227–232.

24. Історична пам'ятка — спогад, застереження, пізнання: Матеріали II Всеукраїнського конкурсу учнівських пошукових робіт. — Львів: Львівська політехніка, 2000. — С. 3.

25. Історія. Введення в рубрику // Репетитор: Журнал для тих, хто хоче вчитися. — Київ, 2000. — № 1/13. — С. 13.

26. Підручники з історії // Репетитор: Журнал для тих, хто хоче вчитися. — Київ, 2000. — № 1/13. — С. 13.

27. Крізь московські перепони. Іноземна допомога України під час голоду 1921–1923 рр. // Політика і час. — Київ, 2000. — № 9–10. — С. 92–102. — Співатор О. Мовчан.

28. Львів, 30 червня 1941 р. // Київська старовина. — Київ, 2000. — № 2. — С. 32–44.

29. Проблема голоду 1932–1933 рр. та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х — початку 90-х рр. // Голод — геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. Київ, 28 листопада 1998 р. — Київ, Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2000. — С. 7–45.

30. Розвиток промисловості Києва // Київ. Історична енциклопедія з найдавніших часів до 1917 р.: [Компакт-диск]. — Київ: 3 Media. 2000.

31. Мої студентські враження: [Спогади] // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Вип. 10. — Одеса, 2000. — С. 15–16.

32. Наша спільна робота: [Спогади] // Свічення душі: Збірник пам'яті Наталії Теплоухової. — Київ: Генеза, 2000. — С. 7–9.

33. Схожість і відмінність радянських голодів 20-х, 30-х і 40-х років // Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні 1921–1923 — 1932–1933 — 1946–1947: Злочини проти народу. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 7–14.

34. Схожість і відмінність радянських голодів 20-х, 30-х і 40-х років // Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні 1921–1923 — 1932–1933 — 1946–1947: Злочини проти народу. — Київ, Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2000. — С. 8–15. — Передруковано із вид.: 2000–33.

35. Таємниця тридцять сьомого року (Проблема джерел) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Ч. 5; Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10: Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В. А. Смолія. Ч. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 378–395.

36. Україна ХХ століття: від імператорів до президентів // Президент. — Київ, 2000. — № 4. — С. 70–74; № 5. — С. 56–59.

37. Україна: від імперської периферії до незалежної держави // Сучасність. — Київ, 2000. — № 12. — С. 64–90.

38. Формування політичної системи у незалежній Україні // Історія в школах України. — Київ, 2000. — № 1. — С. 8–12; № 2. — С. 21–24.

39. Dostępność źródeł z punktu widzenia ukraińskich historyków // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku. — Kraków: Universitas, 2000. — S. 269–273.

40. Рец. на кн.: *І. Верба*. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. — Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. — 384 с. // Київська старовина. — Київ, 2000. — № 5. — С. 172–175.

41. Рец. на кн.: *Ф. О. Самойлов, М. О. Скрипник, О. Т. Яреценко*. Одеса на зламі століть (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). — Одеса: Маяк, 1998. — 232 с. // Український історичний журнал. — Київ, 2000. — № 4. — С. 153–154.

42. Рец. на кн.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів. Ч. 3: Пам'яті А. В. Санцевича. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 288 с. // Український історичний журнал. — Київ, 2000. — № 5. — С. 134–137.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

43. Ялтинська конференція 1945 року: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Січень.

44. Нова Європа народжувалася в Ялті // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Січень.

44–1. [Передруковано]: Нова Європа народжувалася в Ялті // Індустріальное Запорожье. — 2000. — 4 лютого.

44–2. [Передруковано]: Нова Європа народжувалася в Ялті // вісті (Одеса). — 2000. — 11 лютого.

45. Хто першим сказав: «самостійна Україна»: До 100-ліття створення РУП // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Січень.

45–1. [Передруковано]: Хто першим сказав: «самостійна Україна»: До 100-ліття створення РУП // Новини Закарпаття (Ужгород). — 2000. — 29 січня.

- 45–2. [Передруковано]: Хто першим сказав: «самостійна Україна»: До 100-ліття створення РУП // Донеччина (Донецьк). — 2000. — 10 лютого.
46. Входимо у Третє тисячоліття // Історія України (Київ). — 2000. — № 1 (січень).
47. 10-річчя «Української хвилі» // Історія України (Київ). — 2000. — № 4 (січень).
48. Бои за историю по-украински: [Інтерв'ю] // Столичные новости (Київ). — 2000. — № 2. — 25 январа — 1 фебруала.
49. За лаштунками процесу «СВУ» // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Лютий.
- 49–1. [Передруковано]: За лаштунками процесу «СВУ» // Історія України (Київ). — 2000. — № 11 (березень).
50. Це було недавно, це було давно // Наша газета (Київ). — 2000. — 26 лютого.
51. Спроби реформ: Розділ шкільного підручника // Історія України (Київ). — 2000. — № 8 (лютий). — Вкладка, с. 1–24. — Співавтор Ю. Лебедева.
52. Бунт в державній партії: До 80-річчя IV конференції КП(б)У // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Березень.
- 52–1. [Передруковано]: Бунт в державній партії: До 80-річчя IV конференції КП(б)У // Вісті (Одеса). — 2000. — 22 березня.
53. Перша світова війна // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Березень.
54. Лазар Каганович: діяч, про якого хотіли якнайшвидше забути // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Березень.
- 54–1. [Передруковано]: Лазар Каганович: діяч, про якого хотіли якнайшвидше забути // Новини Закарпаття (Ужгород). — 2000. — 8 квітня.
- 54–2. [Передруковано]: Лазар Каганович: діяч, про якого хотіли якнайшвидше забути // Історія України (Київ). — 2000. — № 16 (квітень).
- 54–3. [Передруковано]: Лазар Каганович: діяч, про якого хотіли якнайшвидше забути // Одеські вісті (Одеса). — 2000. — 26 вересня.
55. В. Ленін — творець диктатури // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Квітень.
- 55–1. [Передруковано]: В. Ленін — творець диктатури // Новини Закарпаття (Ужгород). — 2000. — 22 квітня.
56. Доля партії боротьбистів // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Березень.

- 56–1. [Передруковано]: Доля партії боротьбистів // Історія України (Київ). — 2000. — № 15 (квітень).
57. Петро Шелест: слід в історії // Високий замок (Львів). — 2000. — 2 березня.
58. Всеукраїнський конкурс пошукових робіт «Слідами історії» // Історія України (Київ). — 2000. — № 12 (березень).
59. Кооперативний план Леніна: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Квітень.
60. Великий договір України з Росією // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Травень.
- 60–1. [Передруковано]: Великий договір України з Росією // Історія України (Київ). — 2000. — № 33 (вересень).
61. Шлях до перемоги: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Квітень.
62. Ціна перемоги // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Квітень.
- 62–1. [Передруковано]: Ціна перемоги // Вечерний Донецк. — 2000. — 18 травня.
63. Горькие истины об Украине в Великой Отечественной войне // Наша газета (Киев). — 2000. — 6 мая.
64. Чи можлива реабілітація Лаврентія Берії? // День (Київ). — 2000. — 25 травня.
65. Україна ХХ ст.: від імператорів до президентів // Історія України (Київ). — 2000. — № 20 (травень).
66. Ближчі і віддалені наслідки ноти Керзона // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Червень.
- 66–1. [Передруковано]: Ближчі і віддалені наслідки ноти Керзона // Історія України (Київ). — 2000. — № 37 (вересень).
67. Декларація про державний суверенітет: Роздуми напередодні 10-річного ювілею: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Червень.
68. Акт 30 червня 1941 року // Історія України (Київ). — 2000. — № 23–24 (червень).
69. Два виміри незалежності // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Липень.
- 69–1. [Передруковано]: Два виміри незалежності // Історія України (Київ). — 2000. — № 35 (вересень).
70. Пройдений шлях: роздуми в День незалежності: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Липень.
- 70–1. [Передруковано]: Пройдений шлях: роздуми в День незалежності // Форум (Рим) — 2000. — 30 липня.

71. Подія, яка не мала альтернативи: До 10-річчя прийняття Декларації про державний суверенітет України // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Липень.

71–1. [Передруковано]: Подія, яка не мала альтернативи: До 10-річчя прийняття Декларації про державний суверенітет України // Деснянська правда (Чернігів). — 2000. — 15 липня.

71–2. [Передруковано]: Подія, яка не мала альтернативи: До 10-річчя прийняття Декларації про державний суверенітет України // Новини Закарпаття (Ужгород). — 2000. — 15 липня.

72. Останній епізод Другої світової війни: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Липень.

73. У горнилі Першої світової // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Липень.

74. Точка відліку: Ювілейні роздуми // День (Київ). — 2000. — 15 липня.

75. Україна крізь віки: [Виступ на «круглому столі» в Інституті історії України, присвяченому багатотомному виданню «Україна крізь віки»] // Президентський вісник (Київ). — 2000. — № 4. — 17–23 липня.

76. «Україна крізь віки» // Президентський вісник (Київ). — 2000. — № 5. — 24–30 липня.

77. Завершальна сторінка Другої світової війни // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Серпень.

77–1. [Передруковано]: Завершальна сторінка Другої світової війни // Історія України (Київ). — 2000. — № 37 (жовтень).

78. Перші радянські дисиденти: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Серпень.

79. Дисиденти виходять з тіні: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Серпень.

79–1. [Передруковано]: Дисиденти виходять з тіні // Поштовий вісник (Київ). — 2000. — № 32 (серпень).

80. Перший колективний виступ радянських дисидентів // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Серпень.

80–1. [Передруковано]: Перший колективний виступ радянських дисидентів // Історія України (Київ). — 2000. — № 39 (жовтень).

81. Коли визнають ОУН і УПА: [Інтерв'ю] // Українське слово (Київ). — 2000. — № 32 (10–17 серпня).

82. Українська військова організація // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Серпень.

83. Ми повинні берегти і зміцнювати нашу незалежність // Освіта України (Київ). — 2000. — 22 серпня.

84. Феномен радянського президентства // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Вересень.

84–1. [Передруковано]: Феномен радянського президентства // вісті (Одеса). — 2000. — 18 жовтня.

85. За Україну, за її волю. 80 років тому постала Українська військова організація — попередниця ОУН // Україна молода (Київ). — 2000. — 31 серпня.

86. Декларація про державний суверенітет: До 10-річного ювілею: [розширений варіант] // Історія України (Київ). — 2000. — № 29–32 (серпень).

87. Організації Об'єднаних Націй — 55 років: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Вересень.

88. І знову про 17 вересня 1939 року // День (Київ). — 2000. — 16 вересня.

88–1. [Передруковано]: І знову про 17 вересня 1939 року // Історія України (Київ). — 2000. — № 38 (жовтень).

89. День більшовицької революції: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Вересень.

90. Тоталітаризм ленінського зразка // Історія України (Київ). — 2000. — № 33 (вересень).

91. День більшовицької революції: [розширений варіант] // Історія України (Київ). — 2000. — № 40 (жовтень).

92. Громадянська війна в Україні: нове бачення: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Жовтень.

93. День пам'яті жертв Голодомору: [для районних газет] // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Жовтень.

94. Організації Об'єднаних Націй — 55 років: [розширений варіант] // Історія України (Київ). — 2000. — № 40 (жовтень).

95. Памфлет Івана Дзюби: До 35-річчя політичного життя у «сам-видавці»: [для районних газет] // Укрінформ. — 2000. — Листопад.

96. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби // Укрінформ. — 2000. — Листопад.

96–1. [Передруковано]: «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби // Історія України (Київ). — 2001. — № 3 (січень).

97. Українська радянська державність: форма і зміст // ДІНАУ — Укрінформ. — 2000. — Листопад.

98. Два в одному // День (Київ). — 2000. — 7 листопада.

99. Вибір шляху для України: роки 1917–1920 // День (Київ). — 2000. — 21 листопада.

100. Геноцид українського народу // Урядовий кур'єр (Київ). — 2000. — 25 листопада.

- 100–1. [Передруковано]: Геноцид українського народу // Аркасівська вулиця (Дніпропетровськ) — 2000. — Ч. 2 (грудень).
101. Громадянська війна в Україні: нове бачення: [розширений варіант] // Історія України (Київ). — 2000. — № 43 (листопад).
102. Загострення кризи радянського ладу (1965–1985 рр.): [Розділ з підручника С. Кульчицького і Ю. Лебедевої «Історія України» для 11 класу] // Історія України (Київ). — 2000. — № 44 (листопад). — Вкладка, с. 1–24.
103. Індустріалізація радянського типу: здобутки і ціна // Укрінформ. — 2000. — Грудень.
- 103–1. [Передруковано]: Індустріалізація радянського типу: здобутки і ціна // Історія України (Київ). — 2000. — № 47 (грудень).
- 103–2. [Передруковано]: Індустріалізація радянського типу: здобутки і ціна // вісті (Одеса). — 2001. — 13 січня.
104. Полум'я з «Искры»: До 100-річчя першої масової більшовицької газети: [для районних газет] // Укрінформ. — 2000. — Грудень.
105. ОУН–УПА: справа в істині, а не в політичній монополії на минуле // День (Київ). — 2000. — 6 грудня.
106. Нація тільки тоді стає нацією, коли етнос перетворюється на суб'єкт світової історії: [Дискусія] // День (Київ). — 2000. — 12, 13 грудня.
107. Символічний імперіалізм // День (Київ). — 2000. — 20 грудня.
108. ХХ століття і ми // Урядовий кур'єр (Київ). — 2000. — 29 грудня.
109. День пам'яті жертв Голодомору: [розширений варіант] // Історія України (Київ). — 2000. — № 46 (грудень).
110. Полум'я з «Искры»: [розширений варіант] // Історія України (Київ). — 2000. — № 48 (грудень).

5. Редакційна діяльність

111. *Абдуллаєва М. А.* Духовно-релігійне життя греків Криму наприкінці ХVІІІ — на початку ХХ ст. / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — 114 с. — Головний редактор.
112. Архівознавство, археографія, джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 2: Архівознавчі читання. — Київ: Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2000. — 280 с. — Член редакційної колегії.
113. *Ганжа О. І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — Київ: Інститут історії НАН України, 2000. — 208 с. — Відповідальний редактор.

114. Голод — геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. Київ, 28 листопада 1998 р. — Київ, Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2000. — 536 с. — Відповідальний редактор.

115. Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії, документи, матеріали, карти. — Київ: Либідь, 2000. — 488 с. — Член редакційної колегії.

116. Греки Одессы. 1800–1831. — Одеса: Державний архів Одеської області, 2000. — 336 с. — Член редакційної колегії.

117. Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в Україні. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — 224 с. — Член редакційної колегії.

118. *Сфіменко Г. Г.* Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932–1938 рр.: освіта та наука / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — 72 с. — Головний редактор.

119. 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. — Київ, 2000. — № 1 (12). — 407 с.; 2–4 (13/15). — 560 с. — Член редакційної колегії.

120. *Здіорук О. І. (Стельмах).* Літопис УПА: час, події, джерела: джерелознавча достовірність та інформаційна цінність багатотомного видання «Літопис УПА». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — 142 с. — Відповідальний редактор.

121. *Льюшин І. І.* ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — 198 с. — Відповідальний редактор.

122. Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — 136 с. — Член редакційної колегії.

123. Історія в школах України. — Київ, 2000. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

124. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії і правознавства (Київ). — 2000. — № 1–48. — Член редакційної ради.

125. Історія України: нове бачення: Навчальний посібник. Вид. 2-е, доповнене й перероблене. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. — 464 с. — Керівник авторського колективу.

126. Козацтво на півдні України. Кінець XVIII–XIX століття. — Одеса: Друк, 2000. — 282 с. — Член редакційної колегії.

127. *Кокін С. А.* Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного галузевого архіву СБУ. Вип. 1. — Київ:

Інститут історії України НАН України, 2000. — 214 с. — Відповідальний редактор.

128. *Мартинюк А. Ю.* Українсько-німецьке співробітництво в контексті європейської інтеграції (90-ті роки ХХ ст.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — 86 с. — Головний редактор.

129. Наука і суспільство. — Київ, 2000. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

130. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ, 2000. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

131. Політика і час. — Київ, 2000. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

132. Проблема ОУН–УПА. Попередня історична довідка. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — 130 с. — Відповідальний редактор.

133. Репетитор: Журнал для тих, хто хоче вчитися. — Київ: Київський слов'янський університет, 2000. — Член редакційної колегії.

134. Свічення душі: Збірник пам'яті Наталії Теплоухової. — Київ: Генеза, 2000. — 309 с. — Відповідальний редактор.

135. *Симоненко Р. Г.* Нариси історії виконавчої влади в Україні. 1917 — квітень 1918 рр. / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — 150 с. — Головний редактор.

136. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Ч. 5; Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10: Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В. А. Смоляка. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — Ч. 1. — 466 с.; Ч. 2. — 476 с. — Член редакційної колегії.

137. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — 224 с. — Відповідальний редактор.

138. Україна на зламі історичних епох. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — 396 с. — Член редакційної колегії.

139. Український історичний журнал. — Київ, 2000. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

140. Український історичний збірник. Вип. 3. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — 285 с. — Член редакційної колегії.

141. Фонди з історії Української повстанської армії у державних архівосховищах України (1941–1957 рр.). Вип. 2: Анотований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбулася боротьба з УПА / Автор передмови та упорядник Г. Папакін. — Київ: Інститут історії України, 2000. — 48 с. — Відповідальний редактор.

142. *Хміль І. В.* Аграрна революція на Україні: березень 1917 — квітень 1918 рр. / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — 90 с. — Головний редактор.

143. *Шаповал Ю. І.* ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — 232 с. — Відповідальний редактор.

144. *Шитюк М. М.* Масові репресії проти населення України в 20–50-ті роки ХХ століття. — Київ: Тетра, 2000. — 534 с. — Відповідальний редактор.

2001

1. Окремі видання

1. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 160 с.

2. Історія України. 5–11 класи. Всесвітня історія. 6–11 класи: Програми для загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. В. Смолія. — Київ: Шкільний світ, 2001. — Співавтори В. Власов, Я. Грицак, І. Гирич, Р. Євтушенко, К. Крилач, В. Мисан, Р. Лях, П. Панченко, І. Підкова, Н. Теплоухова, Ф. Турченко, Г. Швидько, Р. Шуст.

3. Нотатки про українські революції. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 88 с.

2. Розділи у колективних виданнях

4. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939) // Нариси з історії дипломатії України / Відповід. ред. В. Смолій. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. — С. 397–490. — Співавтори О. Павлюк, М. Кірсенко.

5. Київ у ХІХ–ХХ ст. — Київ-Київ, Енциклопедичне видання. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. — С. 179–191.

6. Українсько-російські відносини в ХІХ–ХХ ст. // Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива. — Київ: Національний інститут проблем міжнародної безпеки, 2001. — С. 55–76.

7. Уряди Української Радянської Соціалістичної Республіки (1917–1991 рр.) // Уряди України у ХХ ст.: Науково-документальне видання / Відповід. ред. В. Литвин. — Київ: Наукова думка, 2001. — С. 305–331.

8. Раковський Християн Георгійович // Уряди України у ХХ ст.: Науково-документальне видання / Відповід. ред. В. Литвин. — Київ: Наукова думка, 2001. — С. 345–351.

9. Феномен національної радянської державності // Україна: утвердження незалежної держави. 1991–2001 / Відповід. ред. В. Литвин. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. — С. 97–125.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

10. Більшовизм // Довідник з історії України. — Київ: Генеза, 2001. — С. 74.
11. Боротьбисти // Довідник з історії України. — Київ: Генеза, 2001. — С. 83–84.
12. Волюнтаризм // Довідник з історії України. — Київ: Генеза, 2001. — С. 129.
13. Голодомор // Довідник з історії України. — Київ: Генеза, 2001. — С. 167–168.
14. Грушевський Михайло Сергійович // Довідник з історії України. — Київ: Генеза, 2001. — С. 183–186. — Співавтор І. Верба.
15. Демографічні втрати України // Довідник з історії України. — Київ: Генеза, 2001. — С. 200–2001.
16. Скаба Андрій Данилович // Довідник з історії України. — Київ: Генеза, 2001. — С. 763.
17. Скрипник Микола Олексійович // Довідник з історії України. — Київ: Генеза, 2001. — С. 770–771.
18. Союз Радянських Соціалістичних Республік // Довідник з історії України. — Київ: Генеза, 2001. — С. 806–807.
19. Сталін (Джугашвілі) Йосип Віссаріонович // Довідник з історії України. — Київ: Генеза, 2001. — С. 817–818.
20. Українізація // Довідник з історії України. — Київ: Генеза, 2001. — С. 899–900.
21. Українська академія наук // Довідник з історії України. — Київ: Генеза, 2001. — С. 902–904.
22. Українська Держава // Довідник з історії України. — Київ: Генеза, 2001. — С. 917–918.
23. Українська Радянська Соціалістична Республіка // Довідник з історії України. — Київ: Генеза, 2001. — С. 946–947.
24. Автономізація // Енциклопедія сучасної України. Т. 1: А. — Київ: Координаційне бюро «Енциклопедія сучасної України» НАН України, 2001. — С. 114.
25. Алексєєв Юрій Миколайович // Енциклопедія сучасної України. Т. 1: А. — Київ: Координаційне бюро «Енциклопедія сучасної України» НАН України, 2001. — С. 367.
26. Післясталінська доба в Україні // Історичний календар. Вип. 7. — Київ, 2001. — С. 388–390.
27. УСРР-УРСР // Історичний календар. Вип. 7. — Київ, 2001. — С. 328–333.

28. Україна у вирі Другої світової війни // Історичний календар. Вип. 7. — Київ, 2001. — С. 369–371.

29. Україна стає незалежною // Історичний календар. Вип. 7. — Київ, 2001. — С. 400–402.

30. Акт 30 червня 1941 року // Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2001. — № 1/2 (22/23) — С. 111–122.

31. Таємниця Тридцять сьомого року // Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2001. — № 3/4 (24/25). — С. 116–125.

32. Борці за незалежність чи прислужники нацизму? (З приводу полеміки щодо проблеми ОУН–УПА) // Політика і час. — Київ, 2001. — № 10. — С. 72–83.

33. Відкладена революція. Про події 1989–1991 рр. в Україні // Політика і час. — Київ, 2001. — № 8. — С. 13–23.

34. Як розуміти термін «десталінізація»? // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2001. — № 5/17. — С. 11.

35. Як розуміти нову економічну політику? // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2001. — № 10/22. — С. 13.

36. Зміст терміну «індустріалізація» // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2001. — № 10/22. — С. 14.

37. Воєнний комунізм // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2001. — № 11/23. — С. 13–14.

38. Колективізація сільського господарства: пропагандистська оболонка і справжня суть // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2001. — № 18/30. — С. 13.

39. Українізація: зміст, форма, наслідки // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2001. — № 19/31. — С. 11–12.

40. Пакт Ріббентропа–Молотова // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2001. — № 21/33. — С. 12.

41. Велика Вітчизняна війна (походження і суть терміну) // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2001. — № 24/36 — С. 13.

42. [Інтерв'ю з приводу 90-річчя від дня смерті П. Столипіна] // Нова політика. — Київ, 2001. — № 4 (36). — С. 29.

43. Історичний висновок про діяльність ОУН–УПА (попередній варіант) // Сучасність. — Київ, 2001. — № 2. — С. 50–58.

44. Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989–1991 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 5. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 330–350.

45. Конституція незалежної України // Архівознавство, археографія, джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 4: Студії на

пошану Руслана Пирого. — Київ: Держкомархівів України, 2001. — С. 10–18.

46. Найчорніша сторінка в історії України // Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик. — Одеса, Львів: Видавництво М. П. Коць, 2001. — С. 25–66.

47. Неп в загальноісторичному контексті // Український селянин: Збірник наукових праць. — Черкаси, 2001. Вип. 3. — С. 7–9.

48. Політичне і соціально-економічне становище в перші роки незалежності // Україна в ХХ столітті: уроки, проблеми, перспективи. — Київ: Український центр духовної культури, 2001. — С. 368–383.

49. Історія України. Всесвітня історія. 5–11 класи: Програми для загальноосвітніх навчальних закладів: [Редакція 2001 року] / За ред. В. Смолія // Історія в школах України. — Київ, 2001. — № 4. — С. 4–14; № 5. — С. 2–16. — Співавтори В. Власов, Я. Грицак, І. Гирич, Р. Євтушенко, Н. Криlach, В. Мисан, Р. Лях, П. Панченко, І. Підкова, Н. Теплоухова, Ф. Турченко, Г. Швидько, Р. Шуст.

50. Утвердження незалежної України: перше десятиліття // Український історичний журнал. — Київ, 2001. — № 2. — С. 3–22; № 3. — С. 48–68; № 4. — С. 3–40.

51. Звернення до швейцарських школярів з приводу Голодомору в Україні // Vergessen oder Erinnern? Völkermord in geschichte und gegenwart. — Zürich, Lehrmittelverlag des Kantons Zürich, 2001. — S. 57.

52. Political Elite in the Soviet and Independent Ukraine // Politics and the Times. — Kyiv, 2001. — № 4. — P. 82–86.

53. Рец. на кн.: В. В. Ченцов. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. — Тернопіль, 2000. — 481 с. // Український історичний журнал. — Київ, 2001. — № 2. — С. 129–133.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

54. Україна незалежна: [для районних газет] // Укрінформ. — 2001. — Січень–липень.

55. Українці у Другій світовій війні: пошук істини чи «полювання на відьом»? // День (Київ). — 2001. — 20 січня.

56. Свято є. Ідеї немає? // День (Київ) — 2001. — 23 січня.

57. Символи сучасної Росії // Історія України (Київ). — 2001. — № 2 (січень).

58. Державний стандарт освіти і вимоги до нового покоління підручників з історії // Історія України (Київ). — 2001. — № 5 (лютий).

59. Хроніка державотворчого процесу // Історія України (Київ). — 2001. — № 8 (лютий); № 11 (березень); № 16 (квітень); № 17 (травень); № 19 (травень); № 20 (травень); № 25–26 (липень); № 27–28 (липень).

60. Захід очима Сходу, Схід очима Заходу. До дискусії навколо проблеми ОУН і УПА // День (Київ). — 2001. — 16 березня.
61. Хто такий Ленін? : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2001. — 21 квітня.
62. Чи буде кому розбудовувати нову Україну? // Сільська школа (Київ). — 2001. — № 17. — 25 квітня.
63. Україна — суверенна і незалежна держава: [Розділ з підручника] // Історія України (Київ). — 2001. — № 12 (березень). — Вкладка, с. 1–32. — Співавтор Ю. Лебедева.
64. Запровадження нової економічної політики (до 80-річчя) // Історія України (Київ). — 2001. — № 13 (квітень).
65. Утворення Союзу РСР // Історія України (Київ). — 2001. — № 15 (квітень).
66. УСРР у добу «воєнного комунізму» (1919–1920): [Розділ з підручника] // Історія України (Київ). — 2001. — № 21–24 (червень). — Вкладка, с. 1–72. — Співавтор Ю. Лебедева.
67. Трагедія, що обросла міфами: [Коментар] // День (Київ). — 2001. — 21 липня.
68. Ветерани, ветерани... «Гордіїв вузол» проблеми ОУН–УПА — підживлювач сепаратизму // День (Київ). — 2001. — 28 липня.
69. Політична еліта в радянській і незалежній Україні // День (Київ). — 2001. — 11 серпня.
70. Україна вийшла на перше місце серед країн СНД // Освіта України (Київ). — 2001. — 21 серпня.
71. Українські уряди від Винниченка до Кінаха: [Інтерв'ю] // Влада і політика (Київ). — 2001. — № 32 (серпень).
72. Професор Станіслав Кульчицький: «В 1939 году галичане попали в объятия не матери-Украины, а “отца” — Сталина»: [Інтерв'ю] // Независимость (Київ). — 2001. — № 20 (август).
73. До минулого не можна підходити зі своїм «ситом» // День (Київ). — 2001. — 28 вересня.
74. Бесіди про українські революції: [для районних газет] // Укрінформ. — 2001. — Жовтень–грудень.
75. Михайло Коваль — дослідник «непарадної» війни в Україні // День (Київ). — 2001. — 13 жовтня.
76. Таємниця тридцять сьомого року // Історія України (Київ). — 2001. — № 37, 38 (жовтень).
77. Геноцид українського народу // Укрінформ. — 2001. — Листопад.
- 77–1. [Передруковано]: Геноцид українського народу // Дворічанський край (Дворічна, Харківська обл.). — 2001. — 24 листопада.
78. Терновий вінець 1917 року // Дзеркало тижня (Київ). — 2001. — 10 листопада.

79. Революція, яка відкинула нас на сто років назад // Експрес (Львів). — 2001. — 8–15 листопада.

80. Воєнний комунізм: перша посмішка «світлого майбутнього» // День (Київ). — 2001. — 17 листопада.

81. Як таємне стало явним. «Кістяки у шафі» у світлі «перебудови» // День (Київ). — 2001. — 24 листопада.

82. Конституція незалежної України // Історія України (Київ). — 2001. — № 42 (листопад).

83. Довіритися народу // Дзеркало тижня (Київ). — 2001. — 1 грудня.

5. Редакційна діяльність

84. *Абдуллаєва М. А.* Грецькі громади в Криму у 1917–1938 рр. (Етноконфесійний аспект) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 66 с. — Головний редактор.

85. Архівознавство, археографія, джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. — Київ: Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. — 2001. — 576 с. — Член редакційної колегії.

86. Архівознавство, археографія, джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. — Київ: Держкомархів України, 2001. — 588 с. — Член редакційної колегії.

87. *Барановська Н. П.* Соціальні та економічні наслідки Чорнобильської катастрофи / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 96 с. — Головний редактор.

88. Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2001. — № 3–4. — Член редакційної колегії.

89. *Васюта С. І.* Постчорнобильський період: національний досвід в контексті цивілізаційних стратегій / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 132 с. — Головний редактор.

90. *Верменич Я.* Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 232 с. — Головний редактор.

91. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик. — Одеса, Львів: видавництво М. П. Коць, 2001. — 656 с. — Відповідальний редактор.

92. *Гриневич В. А., Гриневич Л. В.* Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917 — січень 1918 р.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 152 с. — Головний редактор.

93. Енциклопедія сучасної України. Т. 1: А. — Київ: Координаційне бюро «Енциклопедія сучасної України» НАН України, 2001. — 824 с. — Член Головної редакційної колегії.

94. *Єфіменко Г. Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 304 с. — Відповідальний редактор.

95. архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. — Київ, 2001. — № 1 (16), 2 (17). — Член редакційної колегії.

96. *Льюшин І. І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 290 с. — Відповідальний редактор.

97. Історія в школах України. — Київ, 2001. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

98. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії і правознавства (Київ). — 2001. — № 1–48. — Член редакційної ради.

99. Київ. Київ Енциклопедичне видання. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. — 624 с. — Член редакційної ради, керівник авторського колективу.

100. Нариси з історії дипломатії України. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. — 736 с. — Керівник авторського колективу.

101. Наука і суспільство. — Київ, 2001. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

102. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ, 2001. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

103. *Нізова Л. В.* Одержавлення кустарно-ремісничої промисловості в УРСР (20–30-ті рр.) / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 147 с. — Головний редактор.

104. *Нікольський В. М.* Підпілля ОУН(б) в Донбасі. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 180 с. — Відповідальний редактор.

105. Пам'ятки: Археографічний щорічник. Т. 2: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. — Київ: Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2001. — 478 с. — Член редакційної колегії.

106. Подвижники й меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст.: Історико-біографічні нариси. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 342 с. — Член редакційної колегії.

107. Політика і час. — Київ, 2001. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

108. *Прилуцький В. І.* Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 249 с. — Відповідальний редактор.

109. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 5. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 362 с. — Відповідальний редактор.

110. Репетитор: Журнал для тих, хто хоче вчитися. — Київ: Київський слов'янський університет, 2001. — Член редакційної колегії.

111. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 4. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 381 с. — Член редакційної колегії.

112. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 5. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 220 с. — Член редакційної колегії.

113. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. — 704 с. — Керівник авторського колективу.

114. Український історичний журнал. — Київ, 2001. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

115. Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. — Черкаси, 2001. Вип. 1. — 96 с.; Вип. 2. — 112 с.; Вип. 3. — 202 с. — Відповідальний редактор.

116. Уряди України у ХХ ст.: Науково-документальне видання. — Київ: Наукова думка, 2001. — 608 с. — Керівник авторського колективу.

2002

1. Окремі видання

1. Історичне місце української радянської державності. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. — 64 с.

2. Розділи у колективних виданнях

2. Історичне місце української радянської державності // Плав'юк Микола. Україна — життя моє. Т. 3. — Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2002. — С. 572–590.

3. Масовий терор як метод колективізації селян-власників // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. / Відповід. ред. В. Смолій. — Київ: Наукова думка, 2002. — С. 340–399.

4. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) // Новітня історія України. 1900–2000: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — 2-ге видання, перероблене і доповнене. — Київ: Вища школа, 2002. — С. 262–327. — Співавтор Г. Сургай.

5. Україна в добу М. Хрущова // Новітня історія України. 1900–2000: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних

закладів. — 2-ге видання, перероблене і доповнене. — Київ: Вища школа, 2002. — С. 413–461.

6. Україна в період наростання системної кризи радянського ладу // Новітня історія України. 1900–2000: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — 2-ге видання, перероблене і доповнене. — Київ: Вища школа, 2002. — С. 462–513. — Співавтор А. Слюсаренко.

7. Шлях України до незалежності // Новітня історія України. 1900–2000: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — 2-ге видання, перероблене і доповнене. — Київ: Вища школа, 2002. — С. 514–575. — Співавтор А. Слюсаренко.

8. Національно-державне відродження українського народу // Новітня історія України. 1900–2000: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — 2-ге видання, перероблене і доповнене. — Київ: Вища школа, 2002. — С. 576–667. — Співавтори В. Литвин, А. Слюсаренко.

9. Україна в умовах утвердження тоталітарного ладу // Історія України: Навчальний посібник. Видання третє / Під заг. ред. В. Смолія. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. — С. 289–323.

10. Утвердження незалежної України // Історія України: Навчальний посібник. Видання третє / Під заг. ред. В. Смолія. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. — С. 395–433. — Співавтор В. Литвин.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

11. Велика вітчизняна війна // Військово-історичний календар. — Київ, 2002. — С. 135.

12. Взаємовідносини з ельцинською Росією // Діалог. — Київ, 2002. — № 3. — С. 183–189.

13. Російська революція // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2002. — № 3/40. — С. 18; № 5/42. — С. 15; № 7/44. — С. 18.

14. Світова війна 1914–1918 рр. як глобальна криза цивілізації // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2002. — № 19/52. — С. 24.

15. Світова революція // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2002. — № 19/52. — С. 25.

16. Великий терор // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2002. — № 23–24/54. — С. 22–23.

17. Хо́да історії: нове бачення // Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2002. — № 3/4 (28/29) — С. 89–93.

18. Російська революція 1917 року: буржуазна чи радянська? // Історія в школах України. — Київ, 2002. — № 1. — С. 23–26.

19. Ідеологія і практика українського праворадикального руху в довоєнній Польщі (1920–1939 рр.) // Історія в школах України. — Київ, 2002. — № 3. — С. 11–15.

20. Історична термінологія на уроках історії України в 10–11 класах // Історія в школах України. — Київ, 2002. — № 4. — С. 11–15; № 5. — С. 2–4.

21. Історичне місце української радянської державності // Історія в школах України. — Київ, 2002. — № 6. — С. 18–22; 2003. — № 1. — С. 35–37.

22. Революції в новій і новітній історії України // Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Вип. 46 (історичні науки). — К. — Бердянськ, 2002. — С. 79–84.

23. Ринкові реформи в сільському господарстві // Український селянин: Збірник наукових праць. — Черкаси, 2002. Вип. 4. — С. 16–21.

24. Вибір шляху для України. Роки 1917–1920 // Україна Incognita: [Бібліотека газети «День»]. — Київ: Факт, 2002. — С. 235–238.

25. ОУН–УПА: справа в істині, а не в політичній монополії на минуле // Україна Incognita: [Бібліотека газети «День»]. — Київ: Факт, 2002. — С. 322–327.

26. Точка відліку. Ювілейні роздуми // Україна Incognita: [Бібліотека газети «День»]. — Київ: Факт, 2002. — С. 375–379.

27. Переїзд республіканських установ до Києва // Київ. Історична енциклопедія. 1917–2000: [Компакт-диск]. — Київ: 3 Media, 2002.

28. Проголошення незалежності України // Київ. Історична енциклопедія. 1917–2000: [Компакт-диск]. — Київ: 3 Media, 2002.

29. У вогні Другої світової війни // Київ. Історична енциклопедія. 1917–2000: [Компакт-диск]. — Київ: 3 Media, 2002.

30. Ринкові реформи: досягнення і невдачі // Історичні і політологічні дослідження. — Донецьк: Донецький національний університет, 2002. — № 2 (10). — С. 189–204.

31. «Всесвітня історія» Михайла Грушевського як історіографічне явище // Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності. — Київ: Українська видавнича спілка, 2002. — С. 10–15.

32. Украинская революция 1989–1991 годов: истоки, цели, идейный арсенал // Россия в XX веке. Реформы и революции: В 2 т. Т. 2. — Москва: Наука, 2002. — С. 401–413.

33. Polska problematyka w ukraińskich badaniach historii OUN–UPA // Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje. — Warszawa, 2002. — S. 133–140.

34. Three Pereyaslavs // Politics and the times. — Kyiv, 2002. — № 4. — S. 83–93.

35. [Виступ на науковому семінарі] // Викладання вітчизняної історії в школах і вузах України: останнє десятиліття. — Київ: Інститут Кеннана, Київський проект, Інститут історії України НАН України, 2002. — С. 3–12.

36. [Виступи на науковому семінарі] // Polska–Ukraina: trudne pytania, t. 9. Materiały IX i X międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko — ukraińskie w latach II wojny światowej». Warszawa, 6–10 listopada 2001. — Warszawa, 2002. — S. 25–26, 76–77, 280–281, 342, 358–359, 392–393.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

37. Про викладання історії в школі // День (Київ). — 2002. — 5 січня.

38. Велика Вітчизняна війна (походження і суть терміна) // День (Київ). — 2002. — 19 січня.

39. Злука чи возз'єднання? // Дзеркало тижня (Київ). — 2002. — 19 січня.

40. Академія Патонів // Дзеркало тижня (Київ). — 2002. — 16 лютого.

41. Він мав мужність пізнати і розповісти правду про український Голодомор. Джеймсу Мейсу — 50 років // День (Київ). — 2002. — 19 лютого.

42. Нотатки про українські революції // Історія України (Київ). — 2002. — № 6 (лютий); № 7 (лютий); № 8 (лютий); № 10 (березень); № 16 (квітень); № 17 (травень).

43. Воїни УПА заслужили на історичну справедливість // Слово Просвіти (Київ). — 2002. — 15–21 березня.

44. Не від світу сього // Дзеркало тижня (Київ). — 2002. — 29 березня.

45. Хода історії: нове бачення // Дзеркало тижня (Київ). — 2002. — 18 травня.

46. Як відзначати Переяславську раду? // Слово Просвіти (Київ). — 2002. — 24 травня.

47. Технологія незалежності: уроки минулого століття // День (Київ). — 2002. — 25 травня, 1 червня, 7 червня, 3, 10, 17, 22 серпня.

48. Українська Голгофа: нас було б 100 мільйонів: [Інтерв'ю] // Робітничая газета (Київ). — 2002. — 28, 29, 30 травня.

49. Політичне і соціально-економічне становище в перші роки незалежності // Історія України (Київ). — 2002. — № 18 (травень).

50. Право на власну історію // День (Київ). — 2002. — 19 червня.

51. Історія, которую нужно переписать: [Інтерв'ю] // Киевские ведомости. (Київ). — 2002. — 18, 19 липня.

52. Тепер вони «воюють» не за пільги, а за визнання: [Інтерв'ю] // Високий замок (Львів) 2002. — 25 липня.

52–1. [Передруковано]: Тепер вони «воюють» не за пільги, а за визнання: [Інтерв'ю] // Вільна думка (Сідней, Австралія). — 2002. — 12 серпня.

53. Історія Батьківщини в шкільних підручниках // Дзеркало тижня (Київ). — 2002. — 3 серпня.

53–1. [Передруковано]: Історія Батьківщини в шкільних підручниках // Історія України (Київ). — 2002. — № 36 (вересень).

54. Не по-братськи, а по-науковому // Високий замок (Львів). — 2002. — 8 серпня.

55. Три Переяслава // Дзеркало тижня (Київ). — 2002. — 31 серпня.

55–1. [Передруковано]: Три Переяслава // Вечерний Донецк (Донецк). — 2002. — 9, 12, 13, 16 листопада.

56. Раціональне відчуття історії // День (Київ). — 2002. — 13 вересня.

57. Воював — але не ветеран, боровся, але не борець? // Дзеркало тижня (Київ). — 2002. — 21 вересня.

58. Рада у Переяславі // Українська газета (Київ). — 2002. — 26 вересня.

59. Технологія політичної кризи: революції 1917 року в Україні // День (Київ). — 2002. — 7 листопада.

60. 1933 рік: сталінський терор голодом // Урядовий кур'єр (Київ). — 2002, 8 листопада.

60–1. [Передруковано]: 1933 рік: сталінський терор голодом // Черкаський край. — 2002. — 27 листопада.

60–2. [Передруковано]: 1933 рік: сталінський терор голодом // Народна думка (Городок Львівська обл.). — 2003. — 4, 11, 18 січня.

61. Підручник — це втілення знань у життя // День (Київ). — 2002. — 8 листопада.

62. Золота лихоманка смерті // Робітничка газета (Київ). — 2002. — 20 листопада.

63. Скільки нас загинуло від Голодомору 1933 року? // Дзеркало тижня (Київ). — 2002. — 23 листопада.

5. Редакційна діяльність

64. Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2002. — № 1/2 (26/27), 3/4 (28/29). — Член редакційної колегії.

65. Бібліографія основних видань Інституту історії України НАН України. 1936–2001 / Укл. І. Азарх, Л. Муха. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. — 162 с. — Відповідальний редактор.

66. Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — Нетішин: Нетішинський міський краєзнавчий музей, 2002. — 264 с. — Член редакційної колегії.

67. *Горенко О. М.* Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. — 154 с. — Головний редактор.

68. Гуманітарна освіта України. — Київ: Інститут Кеннана, Київський проект, 2002. — 54 с. — Член редакційної колегії.

69. *Дзьобак В.* Тарас Бульба-Боровець і його військові структури в українському русі Опору (1941–1944 рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. — 262 с. — Відповідальний редактор.

70. 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. — Київ, 2002. — № 1 (18), 2 (19). — Член редакційної колегії.

71. Історичний календар: 2002 р. — Київ: Планета, 2002. — 428 с. — Член редакційної колегії.

72. Історія в школах України. — Київ, 2002. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

73. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії і правознавства (Київ). — 2002. — № 1–48. — Член редакційної ради.

74. Історія України: Навчальний посібник. Видання 3-тє. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. — 472 с. — Керівник авторського колективу.

75. *Кальницький М., Малаков Д., Юркова О.* Нариси з історії Києва: Навчальний посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ: Генеза, 2002. — 384 с. — Відповідальний редактор.

76. *Катунин Ю. А.* Православие Крыма в 1917–1939 годах: проблема взаимоотношений с государством. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. — 416 с. — Відповідальний редактор.

77. *Криlach К. І.* Історія України: 10 клас. Зошит для тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів. — Київ: А. С. К., 2002. — 84 с. — Відповідальний редактор.

78. *Кудлай О. Б.* Законотворча діяльність Народного міністерства судових справ Української Центральної Ради / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. — 72 с. — Головний редактор.

79. *Лисенко О. Є., Марущенко О. В.* Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 рр. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. — 202 с. — Відповідальний редактор.

80. Наука і суспільство. — Київ, 2002. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

81. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ, 2002. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

82. Політика і час. — Київ, 2002. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

83. Політична історія України. XX століття: У 6 т. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. — 1917 р.) . — Київ: Генеза, 2002. — 424 с. — Член редакційної колегії.

84. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: історичні нариси. — Київ: Наукова думка, 2002. — 952 с. — Член редакційної ради, керівник авторського колективу.

85. Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ: Київський слов'янський університет, 2002. — Член редакційної колегії.

86. Україна дипломатична: Науковий щорічник. — Київ: Планета, 2002. Вип. 2. — 608 с. — Член редакційної колегії.

87. Україна XX століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 6. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. — 368 с. — Член редакційної колегії.

88. Український історичний журнал. — Київ, 2002. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

89. Український історичний збірник. Вип. 4. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. — 466 с. — Член редакційної колегії.

90. Український національно-визвольний рух (березень — листопад 1917 року): Документи і матеріали. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. Вип. 6. — 1024 с. — Член редакційної ради.

91. Український селянин: Збірник наукових праць. — Київ, Черкаси: Інститут історії України НАН України, Черкаський держуніверситет ім. Б. Хмельницького, 2002. Вип. 4. — 126 с.; Вип. 5. — 278 с.; Вип. 6. — 150 с. — Відповідальний редактор.

92. *Якубова Л. Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років XX ст. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. — 190 с. — Відповідальний редактор.

2003

1. Окремі видання

1. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — 192 с. — Співавтор Г. Єфіменко.

2. Економічна історія Центрально-Східної Європи в XVI–XX ст.: Матеріали до навчального курсу. — Київ: НАУКМА, Інститут історії України НАН України, 2003. — 56 с.

3. Історія України для старшокласників і абітурієнтів. — Київ: Вища школа, 2003. — 432 с. — Співавтори В. І. Гусєв, Ю. О. Калінцев.

4. Методологія і методика наукового дослідження. Матеріали до нормативного курсу. — Київ: Київський славістичний університет, Інститут історії України НАН України, 2003. — 32 с.

5. Новітня історія України (1914–1939): Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ: Генеза, 2003. — 304 с. — Співавтор Ю. Шаповал.

6. Російська революція 1917 року: новий погляд. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — 78 с.

7. Nation-Building in the Independent Ukraine. — Kyiv, New York: Ukrainian-American Association of University Professors, 2003. — 188 p.

2. Розділи у колективних виданнях

8. Суцільна колективізація українського села // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Відповід. ред. В. Смолій. — Київ: Наукова думка, 2003. — С. 324–415.

9. Демографічна катастрофа // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Відповід. ред. В. Смолій. — Київ: Наукова думка, 2003. — С. 478–513.

10. Радянська зовнішня політика у міжвоєнний період // Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Голова ред. кол. І. Курас. Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938). — Київ: Генеза, 2003. — С. 19–82.

11. Форма і суть української радянської державності // Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Голова ред. кол. І. Курас. Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938). — Київ: Генеза, 2003. — С. 145–220.

12. Економічна політика тоталітарного режиму // Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Голова ред. кол. І. Курас. Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938). — Київ: Генеза, 2003. — С. 329–432.

13. The Phenomenon of Soviet Statehood // Culture, Nation and Identity. The Ukrainian–Russian Encounter, 1600–1945. — Toronto, 2003. — P. 345–359.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

14. Автономізація // Енциклопедія історії України. Т. 1: А–В. — Київ: Наукова думка, 2003. — С. 22–23.

15. Анархо-синдикалізм // Енциклопедія історії України. Т. 1: А–В. — Київ: Наукова думка, 2003. — С. 78.
16. Більшовики // Енциклопедія історії України. Т. 1: А–В. — Київ: Наукова думка, 2003. — С. 294.
17. Буржуазна революція // Енциклопедія історії України. Т. 1: А–В. — Київ: Наукова думка, 2003. — С. 410–411.
18. «Великий перелом» // Енциклопедія історії України. Т. 1: А–В. — Київ: Наукова думка, 2003. — С. 467.
19. «Воєнний комунізм» // Енциклопедія історії України. Т. 1: А–В. — Київ: Наукова думка, 2003. — С. 595–597.
20. Ворошилов Климент Єфремович // Енциклопедія історії України. Т. 1: А–В. — Київ: Наукова думка, 2003. — С. 636–637.
21. Криза колгоспного ладу // Український історичний журнал. — Київ, 2003. — № 5. — С. 5–25.
22. Демографічні наслідки голоду-геноциду 1933 р. в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 7: Спеціальний. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 7–19. — Передруковано з вид.: 2003–50.
23. Володимир Винниченко: життя в еміграції (1920–1934 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 8. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 240–265.
24. Володимир Винниченко: перші етапи життєвого шляху // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 9. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 3–37.
25. Скільки нас загинуло під час Голодомору 1933 року? // Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2003. — № 1/2. — С. 86–93. — Передруковано з вид.: 2002–63.
26. Великий голод // Історія в школах України. — Київ, 2003. — № 3. — С. 51–52.
27. Сталінська індустріалізація: [Розділ з підручника] // Історія в школах України. — Київ, 2003. — № 6. — С. 48–53.
28. Виникнення і розпад Радянського Союзу // Науковий вісник Українського університету. Т. IV. — Москва: Український університет, 2003. — С. 140–149.
29. Співробітництво українських і польських істориків у підготовці підручників для школи // Історичний журнал. — Київ, 2003. — № 1. — С. 77–80.
30. Ліквідація господарств заможних селян при переході до суцільної колективізації сільського господарства України в 1929–1931 рр. // Історичний журнал. — Київ, 2003. — № 2. — С. 3–13.

31. Феномен Сталіна // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2003. — № 5/57. — С. 24–25.
32. Великий голод // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2003. — № 6/58. — С. 22–23. — Передруковано з вид.: 2003–26.
33. Ювілеї Переяславської ради // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2003. — № 7–8/59. — С. 22–25.
34. Ялтинська Європа // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2003. — № 11–12/61. — С. 22–23.
35. Кримська війна // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2003. — № 13–18/62. — С. 22–23.
36. Діяльність комісії Конгресу США по голоду 1932–1933 рр. в Україні // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2003. — № 19–20/63. — С. 22–23.
37. Німецький окупаційний режим в Україні // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2003. — № 21–22/64. — С. 22–23.
38. «План Барбаросса» // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2003. — № 23–24/65. — С. 22–23.
39. Комбінований методологічний підхід до осмислення історичного процесу та його практичні застосування // Вища освіта України. — Київ, 2003. — № 4. — С. 21–24.
40. Сталінський слід у вітчизняній історії // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Вип. 24. — Київ, 2003. — С. 25–33.
41. Суспільне значення історико-пошукової роботи школярів на прикладі програми Всеукраїнських конкурсів учнівських пошукових робіт «Слідами історії» // Доба: Науково-методичний часопис з історії і громадянської освіти. — Львів, 2003. — № 3. — С. 3–5.
42. Українська історична наука як знаряддя легітимізації пострадянського політичного устрою // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Вип. 14. — Одеса, 2003. — С. 79–81.
43. Українсько-польська «підручникова» комісія: досвід і підсумки роботи // Україна–Польща: історія і сучасність: Збірник наукових статей і спогадів пам'яті Павла Михайловича Калениченка (1923–1983): У 2 ч. Ч. 2. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 90–95.
44. 1933 рік: сталінський терор голодом // Український історик. — Нью-Йорк, Київ, Львів, Острог, Торонто, Париж. — 2003. — Т. 1–5 (156–160). — С. 199–208.
45. Третій Переяслав // Наш голос. — Нью-Йорк, 2003. — № 10–12. — С. 2–8. — Передруковано з вид.: 2003–55.

46. Скільки нас загинуло під час Голодомору 1933 року? // Посольство України в Державі Ізраїль: Бюлетень. — Тель-Авів, 2003. — 24 січня. — Передруковано з вид.: 2002–63.

47. Історія України: 10, 11 класи: Програма для класів суспільно-гуманітарного профілю загальноосвітніх навчальних закладів // Історія в школах України. — Київ, 2003. — № 4. — С. 3–10. — Співавтори В. Даниленко, Р. Євтушенко, Ф. Турченко, О. Удод.

48. [Вступ] // Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Голова ред. кол. І. Курас. Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938). — Київ: Генеза, 2003. — С. 7–18.

49. [Виступ] // Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років. 12 лютого 2003 р. — Київ, 2003. — С. 35–37.

50. Демографічні наслідки голоду-геноциду 1933 р. в Україні // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 25 листопада 2000 р. — Київ, Нью-Йорк, 2003. — С. 7–23.

51. Сталінський терор голодом і його демографічні наслідки // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. — Київ: МАУП, 2003. — С. 19–31.

52. Problem nie tylko weteranów UPA. Ze Stanisławem Kulchyskim rozmawiają Izabella Chruślinska i Piotr Tuma: [Інтерв'ю] // Wiesz. — Warszawa, 2003. — № 12 (Grudzien).

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

53. Держава, в якій ми прожили 69 років // Дзеркало тижня (Київ). — 2003. — 11 січня.

54. Символи та ілюзії комуністичної картини світу // День (Київ). — 2003. — 11 січня.

55. Третій Переяслав // Дзеркало тижня (Київ). — 2003. — 8 лютого.

56. Вітчизняна історія в школах і ВНЗ України: останнє десятиріччя // Історія України (Київ). — 2003. — № 15 (квітень).

57. «Выползание» Украины из России // Киевский телеграф (Київ). — 2003. — 23 червня.

58. Причини голоду 1933 року в Україні (1) // Дзеркало тижня (Київ). — 2003. — 16 серпня.

59. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): [Розділ з посібника: В. Гусев, Ю. Калінцев, С. Кульчицький. Історія України для старшокласників і абітурієнтів. — Київ: Вища школа, 2003. — 432 с.] // Історія України (Київ). — 2003. — № 33–34 (вересень).

60. Причини голоду 1933 року в Україні (2) // Дзеркало тижня (Київ). — 2003. — 4 жовтня.

60–1. [Передруковано]: Причини голоду 1933 року в Україні (2) // Історія України (Київ). — 2003. — № 42, 43 (листопад).

61. Російська революція 1917 року: новий погляд // День (Київ). — 2003. — 4, 11, 18 жовтня.

61–1. [Передруковано]: Російська революція 1917 року: новий погляд // Історія України (Київ). — 2003. — № 45, 46 (грудень).

62. Як зробити минуле «своїм»? // День (Київ). — 2003. — 8 жовтня.

63. Голодомор був актом геноциду: [Інтерв'ю] // Демократична Україна (Київ). — 2003. — 21 листопада.

63–1. [Передруковано]: Голодомор був актом геноциду: [Інтерв'ю] // Честь хлібороба (Бобринець Кіровоградської обл.). — 2003. — 23 листопада.

64. Про міжнародний симпозіум у Віченці (Італія): [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2003. — 22 листопада.

64–1. [Передруковано]: Про міжнародний симпозіум у Віченці (Італія): [Інтерв'ю] // Обрії Ізюмщини (Ізюм Харківської обл.). — 2003. — 23 листопада, 2 грудня.

64–2. [Передруковано]: Про міжнародний симпозіум у Віченці (Італія): [Інтерв'ю] // Новомиргородщина (Новомиргород Кіровоградської обл.). — 2003. — 25 листопада.

5. Редакційна діяльність

65. Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2003. — № 1/2 (30/31). — № 3/4 (32/33). — Член редакційної колегії.

66. *Вирський Д.* Кременчук. 1917–1920 рр.: провінційні образи революції / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України, 2003. — 96 с. — Головний редактор.

67. Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали. — Київ, Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2003. — 596 с. — Член редакційної колегії.

68. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — Київ: Наукова думка, 2003. — 888 с. — Член редакційної ради.

69. Голодомори в підрадянській Україні. — Київ, Львів, Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2003. — 727 с. — Член редакційної колегії.

70. *Горбуров Є. Г., Шитюк М. М.* Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — 58 с. — Відповідальний редактор.

71. *Гусев В. І., Калінцев Ю. О., Кульчицький С. В.* Історія України для старшокласників та абітурієнтів. — Київ: Вища школа, 2003. — 432 с. — Відповідальний редактор.

72. Енциклопедія історії України. Т. 1: А–В. — Київ: Наукова думка, 2003. — 686 с. — Член редакційної ради, заступник голови редакційної колегії.

73. Енциклопедія сучасної України. Т. 2: Б–Біо. — Київ: Координаційне бюро «Енциклопедія сучасної України» НАН України, 2003. — 872 с. — Член Головної редакційної колегії.

74. 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. — Київ: Сфера, 2003. — № 1 (20). — 468 с.; № 2 (21). — 508 с. — Член редакційної колегії.

75. *Льюшин І. І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — 314 с. — Відповідальний редактор.

76. Історичний журнал: Наукове і громадсько-політичне видання. — Київ, 2003. — № 1, 2. — Член редакційної колегії.

77. Історичний календар. 2003 р. — Київ: Планета, 2003. — 440 с. — Член редакційної колегії.

78. Історія в школах України. — Київ, 2003. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

79. Історія України. 10, 11 класи: Програма для класів суспільно-гуманітарного профілю загальноосвітніх навчальних закладів // Історія в школах України. — Київ, 2003. — № 4. — С. 3–10. — Відповідальний редактор.

80. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії і правознавства (Київ). — 2003. — № 1–48. — Член редакційної ради.

81. *Касьянов Г.* До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — 64 с. — Відповідальний редактор.

82. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. — Київ, Львів, 2003. — 328 с. — Член редакційної ради.

83. *Лисенко О. Є., Марущенко О. В.* Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: Бібліографічний покажчик. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — 124 с. — Відповідальний редактор.

84. *Лисенко О. Є., Патрляк І. К.* Служба безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр.: Матеріали та документи. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — 254 с. — Відповідальний редактор.

85. Наука і суспільство. — Київ, 2003. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

86. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ, 2003. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

87. *Нізова Л. В.* Промислова кооперація радянської України в добу непу. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — 214 с. — Науковий редактор.

88. *Нікольський В. М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — 624 с. — Відповідальний редактор.

89. Політика і час. — Київ, 2003. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

90. Політична історія України. XX століття: У 6 т. Т. 2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). — Київ: Генеза, 2003. — 487 с. — Член редакційної колегії.

91. Політична історія України. XX століття: У 6 т. Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938). — Київ: Генеза, 2003. — 448 с. — Член редакційної колегії, керівник тому.

92. Політична історія України. XX століття: У 6 т. Т. 4: Україна і Друга світова війна (1939–1945). — Київ: Генеза, 2003. — 584 с. — Член редакційної колегії.

93. Політична історія України. XX століття: У 6 т. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). — Київ: Генеза, 2003. — 720 с. — Член редакційної колегії.

94. Політична історія України. XX століття: У 6 т. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). — Київ: Генеза, 2003. — 696 с. — Член редакційної колегії.

95. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 7: Спеціальний. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — 484 с. — Відповідальний редактор.

96. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 8. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — 490 с. — Відповідальний редактор.

97. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 9. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — 450 с. — Відповідальний редактор.

98. Репетитор: Журнал для тих, хто хоче вчитися. — Київ: Київський слов'янський університет, 2003. — Член редакційної колегії.

99. Україна XX століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 7. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — 542 с. — Член редакційної колегії.

100. Україна дипломатична: Науковий щорічник. Вип. 3. — Київ: Планета, 2003. — 824 с. — Член редакційної колегії.

101. Україна–Польща: історія і сучасність: Збірник наукових статей і спогадів пам'яті Павла Михайловича Калениченка (1923–1983). — Київ:

Інститут історії України, 2003. — Ч. 1. — 500 с.; Ч. 2. — 330 с. — Член редакційної колегії.

102. Український історичний журнал. — Київ, 2003. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

103. Український історичний збірник. Вип. 5. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — 460 с. — Член редакційної колегії.

104. Український національно-визвольний рух (березень–листопад 1917 року): Документи і матеріали. — Київ: Видавництво Олени Теліги, 2003. — 1024 с. — Член редакційної ради.

105. Український селянин: Збірник наукових праць. — Київ, Черкаси, Інститут історії України НАН України, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2003. Вип. 7 — 150 с. — Відповідальний редактор.

106. Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. Вип. 2, ч. 1. — Київ, Львів: Інститут історії України НАН України. — 2003. — 396 с. — Член редакційної колегії.

107. *Фролов М. О.* Компарти́но-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.): становлення і функціонування. — Запоріжжя: Прем'єр, 2003. — 448 с. — Відповідальний редактор.

2004

1. Окремі видання

1. Важливі віхи на шляху становлення незалежної соборної України. — Київ: Київське крайове об'єднання «Просвіта», 2004. — 29 с. — Спів-автор Б. Возницький.

2. Проблема ОУН–УПА. Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Основні тези з проблеми ОУН–УПА (історичний висновок). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 96 с.

3. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. Т. 2: Радянський проект для України. — Київ: Наукова думка, 2004. — 532 с. — Співавтори В. Гриневич, В. Даниленко, О. Лисенко.

4. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. Т. 3: Новітній український державотворчий проект. — Київ: Наукова думка, 2004. — 328 с. — Співавтор Б. Парахонський.

5. Україна і Росія: переваги і небезпеки «особливих відносин». Роздуми історика. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 112 с.

2. Розділи у колективних виданнях

6. Історія // Моя Україна. My Ukraine: Енциклопедичне видання. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2004. — С. 127–220. — Співавтор В. Смолій.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

7. Грошова реформа 1922–1924 рр. // Енциклопедія історії України. Т. 2: Г–Д. — Київ: Наукова думка, 2004. — С. 221–222.

8. Демографічні втрати України // Енциклопедія історії України. Т. 2: Г–Д. — Київ: Наукова думка, 2004. — С. 322–325.

9. Демократичного централізму принцип // Енциклопедія історії України. Т. 2: Г–Д. — Київ: Наукова думка, 2004. — С. 328–329.

10. Диктатура пролетаріату // Енциклопедія історії України. Т. 2: Г–Д. — Київ: Наукова думка, 2004. — С. 381–383.

11. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 р. // Енциклопедія історії України. Т. 2: Г–Д. — Київ: Наукова думка, 2004. — С. 431.

12. Бойко Микола Корнійович // Енциклопедія сучасної України. Т. 3: Біо–Бя. — Київ: Координаційне бюро «Енциклопедія сучасної України» НАН України, 2004. — С. 194.

13. Боротьбисти // Енциклопедія сучасної України. Т. 3: Біо–Бя. — Київ: Координаційне бюро «Енциклопедія сучасної України» НАН України, 2004. — С. 368–369.

14. Брежнев Леонід Ілліч // Енциклопедія сучасної України. Т. 3: Біо–Бя. — Київ: Координаційне бюро «Енциклопедія сучасної України» НАН України, 2004. — С. 440–441. — Співавтор Ю. Шаповал.

15. Брестський мирний договір // Енциклопедія сучасної України. Т. 3: Біо–Бя. — Київ: Координаційне бюро «Енциклопедія сучасної України» НАН України, 2004. — С. 443–444.

16. Взаимоотношения Украины с ельцинской Россией // Диалог. — Київ, 2004. — № 4. — С. 127–133.

17. Людські і матеріальні втрати України в Другій світовій війні // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2004. — № 1/66. — С. 22–23.

18. Передача Криму радянській Україні // Репетитор: Журнал для тих, хто хоче вчитися. — Київ, 2004. — № 2/67. — С. 22–23.

19. Передача Криму Україні: інтерпретація події // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2004. — № 3/68. — С. 30–31.

20. Лінія Керзона в українській і польській історіографії // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2004. — № 7/72. — С. 22–23.

21. Перша світова війна: причини і наслідки // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2004. — № 9/74. — С. 22–23.

22. Демографічні втрати України // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2004. — № 10/75. — С. 22–23. — Передруковано з вид.: 2004–8.

23. Християн Раковський — голова уряду радянської України // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2004. — № 11–12/76 — С. 22–23.

24. Місце Джеймса Мейса в українській історії // Український селянин: Збірник наукових праць. — Черкаси, 2004. Вип. 8. — С. 16–21.

25. Національна політика Кремля в Україні // Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2004. — № 3/4 (36/37). — С. 145–151.

26. Ніхто не забутий? До проблеми кількості жертв останньої світової війни // Історія в школах України. — Київ, 2004. — № 9–10. — С. 45–47.

27. Новий погляд на Російську революцію 1917 року // Історія в школах України. — Київ, 2004. — № 1. — С. 43–46; № 2. — С. 38–39; № 3. — С. 45–46; № 4. — С. 49–50; № 5. — С. 45–48; № 6. — С. 54–55; № 7. — С. 47–49; № 8. — С. 54–55.

28. Опір селянства суцільній колективізації // Український історичний журнал. — Київ, 2004. — № 2. — С. 31–50.

29. Останні роки життя Володимира Винниченка // Проблеми історії України: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 10. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 3–30.

30. Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу // Проблеми історії України, факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 11. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 3–31.

31. Проблема колективізації сільського господарства в сталінській «революції зверху» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 12. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 21–69.

32. Підготовка керівництвом ВКП(б) політичних та економічних передумов для примусової колективізації сільського господарства (1919–1929 рр.) // Україна соборна: Збірник наукових статей. Вип. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 217–249.

33. Посібник з історії, створений школярами // Доба: Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. — Львів, 2004. — № 3. — С. 1.

34. Вибір шляху для України. Роки 1917–1920 // Україна Incognita: [Бібліотека газети «День»]. — Київ: Видавництво «Українська прес-група», 2004. — С. 254–258. Передруковано з вид.: 2002–24.

35. ОУН–УПА: справа в істині, а не в політичній монополії на минуле // Україна Incognita: [Бібліотека газети «День»]. — Київ: Видавництво «Українська прес-група», 2004. — С. 322–327. — Передруковано з вид.: 2002–25.

36. Точка відліку. Ювілейні роздуми // Україна Incognita: [Бібліотека газети «День»]. — Київ: Видавництво «Українська прес-група», 2004. — С. 409–414. — Передруковано з вид.: 2002–26.

37. Геополітичні уроки Тузли // Важливі віхи на шляху становлення незалежної соборної України. — Київ, 2004. — С. 3–13.

38. Дискусії про Голодомор наприкінці 80-х рр. // З непереможною правдою життя: Збірник наукових праць на пошану Є. М. Складенка. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 69–81.

39. Закономірності Російської революції 1917 року // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Ю. Ю. Кондуфора: В 2 т. Т. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 194–236.

40. І знову про 17 вересня 1939 року // Війни і мир, або «Українці — поляки: брати/вороги, сусіди ...»: [Бібліотека газети «День»]. — Київ: Українська прес-група, 2004. — С. 458–462.

41. Українсько-польський кордон: тридцять років протистояння // Війни і мир, або «Українці — поляки: брати/вороги, сусіди ...»: [Бібліотека газети «День»]. — Київ: Українська прес-група, 2004. — С. 502–511.

42. Організація науково-дослідної роботи і основні творчі здобутки // Проблема ОУН–УПА. Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Основні тези з проблеми ОУН–УПА (історичний висновок). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 3–25.

43. Передмова // Українці в Російській Федерації: Бібліографічний покажчик. — Київ: ВІК, 2004. — С. 5–6.

44. Полеміка в українському суспільстві стосовно ОУН та УПА // Українська повстанська армія в боротьбі проти тоталітарних режимів. — Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2004. — С. 14–26.

45. Українська історія як знаряддя легітимації пострадянського політичного устрою наприкінці 80-х років // Історична наука як засіб політичної легітимації в Німеччині та в Україні у ХХ столітті (Історія та історіографія в Європі. Вип. 3). — Київ: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2004. — С. 101–106.

46. Програма розвитку історичних досліджень в УРСР // Історична наука як засіб політичної легітимації в Німеччині та в Україні у ХХ столітті (Історія та історіографія в Європі. Вип. 3). — Київ: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2004. — С. 159–178.

47. Радянська державність: національний вимір // Магістеріум НАУКМА. Магістерські програми. Вип. 17: Історичні студії. — Київ, 2004. — С. 35–44.

48. Український Крим: До 50-річчя входження Кримської області в УРСР // Важливі віхи на шляху становлення незалежної соборної України. — Київ, 2004. — С. 14–20. — Передруковано з вид.: 2004–58.

49. «Царський дарунок» Микити Хрущова // Крим в історичних реаліях України. — Київ: Інститут історії України, 2004. — С. 299–306.

50. [Виступи на наукових семінарах] // Україна-Польща: важкі питання: Матеріали IX і X міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6–10 листопада 2001 р. — Варшава, 2004. — С. 26, 82, 390–391, 427–429, 447, 453.

51. Голод-геноцид 1933 року в Україні // Голодомор 1932–1933 років: основні дійові особи і механізми здійснення: Матеріали другої наукової конференції. Київ, 28 листопада 2003 р. — Київ: МАУП, 2004. — С. 43–62.

52. Колективізація в Україні: сталінський терор голодом // «Совершенно секретно...» «Таємно...»: Матеріали Першої Всеукраїнської студентської наукової конференції до 70-річчя голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні. — Київ: Київський міжнародний університет, 2004. — С. 9–19.

53. Соціальні та етнічні спільності в плині історичного часу // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. Ч. 2. — Чернівці: Рута, 2004. — С. 323–328.

54. Три Переяслава // Уроки Переяслава: До 350-річчя Московсько-Переяславської угоди: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Київ: Київський міжнародний університет, 2004. — С. 5–45.

55. Terror als Methode Hungergenozid in der Ukraine 1933 // Osteuropa. — Berlin, 2004. — 12 December. — S. 57–71.

56. Il tema della carestia nella vita politica e sociale dell' Ucraina alla fine degli anni Ottanta [Тема голодомору у політичному та суспільному житті України наприкінці 80-х років] // La morte della terra. La grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33. — Roma, 2004. — S. 431–448.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

57. Геополітичні уроки Тузли: До 350-річчя Переяславської ради // Дзеркало тижня (Київ). — 2004. — 17 січня.

58. Український Крим: До 50-річчя входження Кримської області в УРСР // Дзеркало тижня (Київ). — 2004. — 14 лютого.

59. Сталінська індустріалізація України: [розділ з підручника: Кульчицький С., Шаповал Ю. Новітня історія України (1914–1939): Підручник

для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ: Генеза, 2003. — 304 с.] // Історія України (Київ). — 2004. — № 5 (лютий).

60. Російська революція 1917 року // Історія України (Київ). — 2004. — № 7 (лютий).

61. Що хорошого? // День (Київ). — 2004. — 6 березня.

62. Вхідження Кримської області до складу УРСР // Історія України (Київ). — 2004. — № 12 (березень).

63. Україна між Росією і Америкою // Дзеркало тижня (Київ). — 2004. — 17 квітня.

64. Українці і поляки: альтернативи співробітництву немає // День (Київ). — 2004. — 29 квітня.

65. Чому А. Гітлер напав на СРСР у 1941 р.? // Історія України (Київ). — 2004. — № 14 (квітень).

66. Безповоротні втрати України в Другій світовій війні // Історія України (Київ). — 2004. — № 20 (травень).

67. Поділимося славою? // Голос України (Київ). — 2004. — 5 червня.

68. Роль Джеймса Мейса у розкритті найбільшого злочину Сталіна: [Спогади] // День (Київ). — 2004. — 9 червня.

69. Українсько-польський кордон: тридцять років протистояння // День (Київ). — 2004. — 12, 19 червня.

69–1. [Передруковано]: Формування українсько-польського кордону (1918–1945) // Історія України (Київ). — 2004. — № 33–34 (вересень).

70. Легенди не вмирають // День (Київ). — 2004. — 19 червня.

71. Незакінчена декомунізація // День (Київ). — 2004. — 23 червня.

72. James Mace's Role in Exposing Stalin's Greatest Crime // America (New York, NY, USA). — 2004. — 26 June, 3 July.

73. Плани А. Гітлера щодо України // Історія України (Київ). — 2004. — № 23–24 (червень).

74. Пам'яті Джеймса Мейса // День (Київ). — 2004. — 8 липня.

75. Україна суверенна: від витоків до сьогодні (Походження й функції найвищих посад у системах державного управління) // Урядовий кур'єр (Київ). — 2004. — 10, 17, 24, 31 серпня.

76. Перша світова війна: початок ХХ століття, яке закінчилося... в 1991 році // Дзеркало тижня (Київ). — 2004. — 14 серпня.

77. Демографічні втрати України в ХХ ст. // Дзеркало тижня (Київ). — 2004. — 2 жовтня.

78. Нас вітають // Дзеркало тижня (Київ). — 2004. — 9 жовтня.

79. Не хватает твоего голоса! // Газета по-киевски (Київ). — 2004. — 29 октябрю.

80. Хто змусив В. Щербицького визнати голод 1933 року ? // Історія України (Київ). — 2004. — № 40 (жовтень).

81. Україна–Польща: без стереотипів // День (Київ). — 2004. — 5 листопада.

82. Терновий вінець 1917 року–2. Чи були події 1917 року революцією? // Дзеркало тижня (Київ). — 2004. — 6 листопада. — Продовження публікації 2001–78.

83. Націоналізація історії // День (Київ). — 2004. — 16 листопада.

84. Терновий вінець 1917 року–3. Коли і чому зазнала поразка Українська революція // Дзеркало тижня (Київ). — 2004. — 27 листопада. — Завершення публікацій 2001–78; 2004–82.

85. Безусловно, это — революция. Революция, растянувшаяся на 14 лет: [Интерв'ю] // Газета по-киевски (Киев). — 2004. — 30 ноября.

86. Християн Раковський // Історія України (Київ). — 2004. — № 47 (грудень).

5. Редакційна діяльність

87. Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Ю. Ю. Кондуфора: В 2 т. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — Т. 1. — 422 с.; Т. 2. — 422 с. — Керівник авторського колективу.

88. Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2004. — № 1/2 (34/35), 3/4 (36/37). — Член редакційної колегії.

89. Военні конфлікти другої половини ХХ століття / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 100 с. — Головний редактор.

90. Гуржій О., Парахіна М. Етнологічні осередки України в 20-х — на початку 30-х років ХХ ст. Нарис діяльності. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 348 с. — Відповідальний редактор.

91. Енциклопедія сучасної України. Т. 3: Біо–Бя. — Київ: Координаційне бюро «Енциклопедія сучасної України» НАН України, 2004. — 696 с. — Член Головної редакційної колегії.

92. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. — Київ: Сфера, 2004. — № 1/2 (22/23). — 510 с. — Член редакційної колегії.

93. Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. 1, ч. II: М–С. — Київ: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 2004. — С. 586–1216. — Член редакційної колегії.

94. «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2: Наукові студії. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 552 с. — Член редакційної колегії.

95. Історичний журнал. — Київ, 2004. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

96. Історія в школах України. — Київ, 2004. — № 1–8. — Член редакційної колегії.

97. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії і правознавства (Київ). — 2004. — № 1–48. — Член редакційної ради.

98. Кияни: Біографічний словник. — Київ: Фенікс, 2004. — 456 с. — Член редакційної колегії.

99. *Комаров Ю., Мисан В., Осмоловський А., Білоножко С., Зайцев О.* Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках: Навчальний посібник. — Київ: Генеза, 2004. — 256 с. — Експерт.

100. Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України. До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». Київ, 19 лютого 2004 р. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 404 с. — Член редакційної колегії.

101. Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Збірник документів і матеріалів: В 2 ч. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — Ч. 1. — 396 с.; ч. 2. — 364 с. — Член редакційної колегії.

102. Локальні війни сучасності / Сер. «Історичні зошити». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 188 с. — Головний редактор.

103. *Мовчан О. М.* Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 420 с. — Відповідальний редактор.

104. Моя Україна. My Ukraine. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2004. — 600 с. — Член редакційної ради.

105. Наука і суспільство. — Київ, 2004. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

106. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ, 2004. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

107. *Нізова Л. В.* Промислова кооперація радянської України в добу непу. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 214 с. — Відповідальний редактор.

108. П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. Ч. 2. — Чернівці: Рута, 2004. — 640 с. — Член редакційної колегії.

109. *Патриляк І. К.* Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 598 с. — Відповідальний редактор.

110. Політика і час. — Київ, 2004. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

111. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 10. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 488 с. — Відповідальний редактор.

112. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 11. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 510 с. — Відповідальний редактор.

113. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 12. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 406 с. — Відповідальний редактор.

114. Репетитор: Журнал для тих, хто хоче вчитися. — Київ: Київський слов'янський університет, 2004. — № 1/68–12/77. — Член редакційної колегії.

115. *Рубльов О. С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — Київ, 2004. — 632 с. — Відповідальний редактор.

116. «Совершенно секретно»... «Таємно»...: Матеріали Першої Всеукраїнської студентської наукової конференції до 70-річчя Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні. — Київ: Київський міжнародний університет, 2004. — 474 с. — Член редакційної колегії.

117. Україна і Росія в історичній ретроспективі: В 3 т. — Київ: Наукова думка, 2004. — Т. 1. — 504 с.; Т. 2. — 532 с.; Т. 3. — 328 с. — Член редакційної ради.

118. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 7. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 542 с. — Член редакційної колегії.

119. Український історичний журнал. — Київ, 2004. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

120. Український історичний журнал. Систематичний покажчик 1987–2001 рр. / Упор. Л. Муха, І. Островська, О. Заплотинська, А. Невмержицька. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 264 с. — Відповідальний редактор.

121. Український історичний збірник. Вип. 6. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 448 с. — Член редакційної колегії.

122. Український історичний збірник. Вип. 7. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 502 с. — Член редакційної колегії.

123. Український селянин: Збірник наукових праць. Вип. 8. — Черкаси: Інститут історії України НАН України, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2004. Вип. 8. — 330 с. — Відповідальний редактор.

124. Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. Вип. 2, ч. 2. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 382 с. — Член редакційної колегії.

125. Уроки Переяслава. До 350-річчя Московсько-Переяславської угоди // Київ: Київський міжнародний університет, 2004. — 452 С. — Член редакційної колегії.

126. *Фролов М. О.* Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. — Запоріжжя: Прем'єр, 2004. — 800 с. — Відповідальний редактор.

127. *Якубова Л. Д.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті — початок 30-х років ХХ ст.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 456 с. — Відповідальний редактор.

2005

1. Окремі видання

1. Володимир Винниченко. Особистість і доба. — Київ: Альтернативи, 2005. — 376 с. — Співавтор В. Солдатенко.

2. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — 220 с.

3. Новітня історія України (1939–2001): Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ: Генеза, 2005. — 320 с. — Співавтор Ю. Шаповал.

4. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — Київ: Наукова думка, 2005. — 56 с.

5. Помаранчева революція. — Київ: Генеза, 2005. — 368 с. [Частина накладу видана під назвою «Українська революція 2004 року»].

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

6. Закон про соціалізацію землі // Енциклопедія історії України. Т. 3: Е–Й. — Київ: Наукова думка, 2005. — С. 218.

7. Закон УСРР про землю 5 лютого 1920 р. // Енциклопедія історії України. Т. 3: Е–Й. — Київ: Наукова думка, 2005. — С. 212.

8. Залізничне будівництво в Україні 19 — поч. 20 ст. // Енциклопедія історії України. Т. 3: Е–Й. — Київ: Наукова думка, 2005. — С. 234–239.

9. Зімон Герхард // Енциклопедія історії України. Т. 3: Е–Й. — Київ: Наукова думка, 2005. — С. 360–361.

10. Імператор // Енциклопедія історії України. Т. 3: Е–Й. — Київ: Наукова думка, 2005. — С. 452.

11. Імперіалізм // Енциклопедія історії України. Т. 3: Е–Й. — Київ: Наукова думка, 2005. — С. 452.

12. Імперій, імперіум // Енциклопедія історії України. Т. 3: Е–Й. — Київ: Наукова думка, 2005. — С. 453.
13. Імперія // Енциклопедія історії України. Т. 3: Е–Й. — Київ: Наукова думка, 2005. — С. 453–458.
14. Індустріалізація // Енциклопедія історії України. Т. 3: Е–Й. — Київ: Наукова думка, 2005. — С. 468–475.
15. Інтернаціонал Комуністичний / Енциклопедія історії України. Т. 3: Е–Й. — Київ: Наукова думка, 2005. — С. 518–521.
16. Історична наука в Україні та в українській діаспорі // Енциклопедія історії України. Т. 3: Е–Й. — Київ: Наукова думка, 2005. — С. 568–572.
17. Історичний процес // Енциклопедія історії України. Т. 3: Е–Й. — Київ: Наукова думка, 2005. — С. 576.
18. Владимиров Мирон Костянтинович // Енциклопедія сучасної України. Т. 4: В–Вог. — Київ: Координаційне бюро «Енциклопедія сучасної України» НАН України, 2005. — С. 651.
19. Механізм утворення Союзу РСР // Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2005. — № 1/2 (38/39). — С. 128–140.
20. Антикомуністична революція // Воєнна історія. — Київ, 2005. — № 1–2. — С. 18–36.
21. Велика війна: три зрізи причинно-наслідкових зв'язків // Генеза. — Київ, 2005. — № 1 (10). — С. 32–36.
22. Володимир Винниченко: світоглядна революція // Український історичний журнал. — Київ, 2005. — № 4. — С. 47–70.
23. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 13. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 3–56.
24. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 14. — Київ: Інститут історії України, 2005. — С. 225–300.
25. Помаранчева революція: між минулим і майбутнім // Доба: Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. — Львів, 2005. — № 1. — С. 2–7. — Передруковано з вид.: 2005–51.
26. Звернення до школярів України — учасників п'ятого Всеукраїнського конкурсу учнівських пошукових робіт // Доба: Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. — Львів, 2005. — № 3. — С. 4. — Співавтор П. Кендзьор.
27. Між дисгармонією та чесністю з собою: [Інтерв'ю з В. Панченком, В. Солдатенком і С. Кульчицьким] // Книжковий клуб плюс. — Київ, 2005. — № 7–8. — С. 26–31.

28. Дуже важливо відчутися себе частиною європейської цивілізації: [Інтерв'ю] // Книжник-review. — Київ, 2005. — № 1. — С. 6–7.
29. В Україні внутрішні і зовнішні війни тривали з 1914 по 1991 рр.: [Інтерв'ю] // Телекритика. — Київ, 2005. — № 11 (листопад). — С. 21–24.
30. Новий погляд на Російську революцію 1917 року: [Статті 9–11] // Історія в школах України, 2005. — № 1. — С. 36–40. [Попередні статті друкувалися у 2004 р.].
31. Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу // Історія в школах України. — Київ, 2005. — № 4. — С. 49–53.
32. Комуністична і антикомуністична революції в Україні: два обличчя комунізму // Історія в школах України. — Київ, 2005. — № 5. — С. 50–55; № 6. — С. 50–55; № 7. — С. 48–51; № 8. — С. 38–39; № 9. — С. 47–51; № 10. — С. 43–49.
33. Молодь учора, молодь сьогодні // Історія в школах України. — Київ, 2005. — № 8. — С. 2–7. — Співавтор П. Кендзьор.
34. Антикомуністична революція // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2005. — № 1–2/77. — С. 22–23. — Передруковано з вид.: 2005–20.
35. Помаранчева революція 2004 року // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2005. — № 3/78. — С. 22–23.
36. Новий посібник з вітчизняної історії // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2005. — № 4–5/79. — С. 38–39.
37. Залізничне будівництво в Україні 19 — поч. 20 ст. // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2005. — № 6/80. — С. 22–23. — Передруковано з вид.: 2005–8.
38. Індустріалізація // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2005. — № 7–9/81. — С. 14–15. — Передруковано з вид.: 2005–14.
39. Комуністичний інтернаціонал // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2005. — № 10/82. — С. 14–15. — Передруковано з вид.: 2005–15.
40. Голодомор-33 як наслідок колективізації селянства // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2005. — № 11–12/83. — С. 14–15.
41. Передмова // Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? До 40-річчя оприлюднення. — Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — С. 28–31.
42. Передмова // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. — Київ: Наукова думка, 2005. — С. 5–14.
43. Роль Джеймса Мейса у розкритті найбільшого злочину Сталіна: [Спогади] // День і вічність Джеймса Мейса. — Київ: Українська прес-група, 2005. — С. 310–323.

44. Університетська освіта і наука в Україні // Покликання університету: Збірник наукових праць. — Київ: РІА «Янко», «Веселка», 2005. — С. 246–249.

45. Наукові здобутки Інституту історії України НАН України в добу незалежності // Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. II міжнародний науковий конгрес українських істориків. — Кам'янець-Подільський, Київ, Нью-Йорк, Острог, 2005. — С. 65–68.

46. Memoirs: James Mace's role in exposing Stalin's greatest crime // Day and Eternity of James Mace. — Kyiv: Ukrainian press-group, 2005. — P. 283–296. — Переклад англійською мовою з вид.: 2005–43.

47. Problem nie tylko weteranów UPA: [Інтерв'ю] // Wiele twarzy Ukrainy. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. — S. 109–117. — Rozmawiali i przypisami opatrzylі Izabela Chrušlinska і Piotr Tyma.

48. Tradycje і wspolczesny system szkolnictwa wyzczego na Ukraini // Biuletyn ukrainoznawczy. — Przemysl: Poludniowo-Wschodni instytut naukowy. — 2005. — № 11. — P. 78–85.

49. I znów o 17 września 1939 roku // Wojny а pokój. Ukraińcy і Polacy: bracia/wrogowie, sąsiedzi. — Kijów: W-wo Ukraińska grupa prasowa, 2005. — S. 387–391. — Переклад польською мовою з вид.: 2004–40.

50. Granica ukraińsko-polska: trzydzieści lat konfrontacji // Wojny а pokój. Ukraińcy і Polacy: bracia/wrogowie, sąsiedzi. — Kijów: W-wo Ukraińska grupa prasowa, 2005. — S. 427–435. — Переклад польською мовою з вид.: 2004–41.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

51. Помаранчева революція: між минулим і майбутнім // День (Київ). — 2005. — 27 січня.

52. Таємниця Великого терору. «Вільні вибори» 1937–1938 років. Сучасний контекст // День (Київ). — 2005. — 12 лютого.

53. Антикомуністична революція: 1991-й рік, 2004-й рік... Що далі? // Історія України (Київ). — 2005. — № 7 (лютий).

54. Поминати чи святкувати? // День (Київ). — 2005. — 12 березня.

55. Визрівання помаранчевої революції // День (Київ). — 2005. — 29, 30, 31 березня.

56. Це потрібно не мертвим, це потрібно живим: Відкритий лист Президенту України В. Ющенку, голові Верховної Ради В. Литвину, прем'єр-міністру України Ю. Тимошенко // День (Київ). — 2005. — 9 квітня. — Співавтори О. Гуржій, В. Король, В. Кучер, О. Лисенко, О. Реєнт, В. Сергійчук, В. Стецкевич, О. Удод, Ю. Шаповал.

56–1. [Передруковано]: Це потрібно не мертвим, це потрібно живим: Відкритий лист Президенту України В. Ющенку, голові

Верховної Ради В. Литвину, прем'єр-міністру України Ю. Тимошенко // Історія в школах України (Київ). — 2005. — № 5. — С. 2–3. — Співатори О. Гуржій, В. Король, В. Кучер, О. Лисенко, О. Реєнт, В. Сергійчук, В. Стецкевич, О. Удод, Ю. Шаповал.

56–2. [Передруковано]: Це потрібно не мертвим, це потрібно живим: Відкритий лист Президенту України В. Ющенку, голові Верховної Ради В. Литвину, прем'єр-міністру України Ю. Тимошенко // Доба: Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. — Львів, 2005. — № 2. — С. 28–30. — Співатори О. Гуржій, В. Король, В. Кучер, О. Лисенко, О. Реєнт, В. Сергійчук, В. Стецкевич, О. Удод, Ю. Шаповал.

56–3. [Передруковано]: Це потрібно не мертвим, це потрібно живим: Відкритий лист Президенту України В. Ющенку, голові Верховної Ради В. Литвину, прем'єр-міністру України Ю. Тимошенко // Генеза. — Київ, 2005. — № 1 (10). — С. 6–8. — Співатори О. Гуржій, В. Король, В. Кучер, О. Лисенко, О. Реєнт, В. Сергійчук, В. Стецкевич, О. Удод, Ю. Шаповал.

57. Кінець суперечкам? Спеціальна комісія уряду, яка шість років вивчала діяльність ОУН–УПА, пропонує визнати бійців учасниками війни: [Інтерв'ю] // Експрес (Львів). — 2005. — 21–28 квітня.

58. «Вільні вибори» 1937–1938 рр. у світлі сьогодення // Історія України (Київ). — 2005. — № 14 (квітень).

59. Міфи радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. // Форум націй (Київ). — 2005. — № 4/35 (квітень).

60. Советская история войны была сфальсифицирована ещё в процессе создания: [Інтерв'ю] // Вечерние вести (Київ). — 2005. — 6 травня.

61. Мы горды, что вырастили поколение Помаранчевой революции: [Інтерв'ю] // Магістраль (Київ). — 2005. — 12 мая.

62. Замість історії — концепція // День (Київ). — 2005. — 13 травня.

63. Помаранчева революція: розщеплення «адміністративного ресурсу» // День (Київ). — 2005. — 20, 28 травня.

64. Якщо хтось не готовий надати воякам УПА статус учасника національно-визвольного руху, нехай доведе протилежне. Але на високому професійному рівні: [Інтерв'ю] // Народна армія. — Київ, 2005. — 4 червня.

65. Л. Кравчук — регістратор історії // Газета по-київски (Київ). — 2005. — 7 юнія.

66. Личаківський цвинтар: компроміс знайдено // День (Київ). — 2005. — 16 червня.

67. Кризис древнего возраста // Аргументы и факты в Украине (Київ). — 2005. — № 26 (июнь). — С. 16.

68. Україна у період загострення кризи радянської системи. Середина 60-х — початок 80-х рр.: [Розділ з підручника: Кульчицький С., Шаповал Ю. Новітня історія України (1939–2001): Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ: Генеза, 2005. — 320 с.] // Історія України (Київ). — 2005. — № 21–22 (червень).

69. Проти ксенофобії, за європейську Україну // Світ (Київ). — 2005. — № 27/28. — Співавтори О. Майборода, М. Попович, Ю. Шаповал, Н. Яковенко, Я. Яцків.

70. Історія в школі. Як поєднати факти та емоції // День (Київ). — 2005. — 11 серпня.

71. Український патріот із берлінською адресою. Богдану Осадчуку — 80 // День (Київ). — 2005. — 12 серпня.

72. Малімон Наталія. Вважати солдатами: [Коментар] // День (Київ). — 2005. — 20 серпня.

73. Спира Сталіна не настільки широка, щоб сховати за собою владу, яка знищила десятки мільйонів людей: [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2005. — 23 серпня.

74. Історичний процес — то зовсім не обов'язково суспільний прогрес, дуже часто це регрес: [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2005. — 27 серпня.

75. Проблема колективізації сільського господарства в сталінській «революції згори» // Історія України (Київ). — 2005. — № 29, 30, 31, 32.

76. Примирення не буде. Радянські воїни і вояки УПА ніколи не зможуть порозумітися: [Інтерв'ю] // Газета по-українськи (Київ). — 2005. — 14 жовтня.

77. Конфлікт заручників // День (Київ). — 2005. — 18 жовтня.

78. Три смисла семи днів // Газета по-київськи (Київ). — 2005. — 22 жовтня.

79. Чому Сталін нас нищив? : [Цикл статей] // День (Київ). — 2005. — 20, 27 жовтня, 3, 10, 17, 24 листопада.

80. Про державну нагороду для Джеймса Мейса: Звернення до Президента України В. Ющенка // Україна молода (Київ). — 2005. — 16 листопада. — Співавтор Л. Танюк.

81. Ключовий момент // День (Київ). — 2005. — 1 грудня.

5. Редакційна діяльність

82. Архівознавство, археографія, джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 7: Архівна наука та наука в архівах. — Київ: Державний комітет архівів України, 2005. — 256 с. — Член редакційної колегії.

83. Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2005. — № 1/2 (38/39), 3/4 (40/41). — Член редакційної колегії.

84. Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — 402 с. — Член редакційної колегії.

85. Енциклопедія історії України. Т. 3: Е–Й. — Київ: Наукова думка, 2005. — 672 с. — Член редакційної ради, заступник голови редакційної колегії.

86. Енциклопедія сучасної України. Т. 4: В–Вог. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. — 700 с. — Член Головної редакційної колегії.

87. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. — Київ, Київ: Сфера, 2005 — № 1/2 (24/25). — 345 с. — Член редакційної колегії.

88. Історичний журнал. — Київ, 2005. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

89. Історія в школах України. — Київ, 2005. — № 1–10. — Член редакційної колегії.

90. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії і правознавства (Київ). — 2005. — № 1–24. — Член редакційної ради.

91. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). — Київ: Українська видавнича спілка, 2005. — 480 с. — Член редакційної колегії.

92. Наука і суспільство. — Київ, 2005. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

93. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ, 2005. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

94. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. — Київ: Наукова думка, 2005. — 496 с. — Відповідальний редактор.

95. *Офіцинський Р.* Політичний розвиток незалежної України (на матеріалах періодики Заходу). — Ужгород, вид-во «Гражда», 2005. — 468 с. — Відповідальний редактор.

96. Пам'ятки: Археографічний щорічник. Т. 5. — Київ: Державний комітет архівів України, 2005. — 312 с. — Член редакційної колегії.

97. Політика і час. — Київ, 2005. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

98. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 13. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — 448 с. — Відповідальний редактор.

99. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 14. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — 491 с. — Відповідальний редактор.

100. Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ: Київський слов'янський університет, 2005. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

101. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 8. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — 429 с. — Член редакційної колегії.

102. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 9. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — 505 с. — Член редакційної колегії.

103. Україна: хроніка ХХ століття: Довідкове видання. Рік 1918 / Упор. А. Гриценко, О. Щусь. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — 402 с. — Заступник голови редакційної колегії, керівник авторського колективу.

104. Україна: хроніка ХХ століття: Довідкове видання. Рік 1919 / Упор. О. Бойко. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — 236 с. — Заступник голови редакційної колегії, керівник авторського колективу.

105. Україна: хроніка ХХ століття: Довідкове видання. Рік 1920 / Упор. О. Михайлова. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — 436 с. — Заступник голови редакційної колегії, керівник авторського колективу.

106. Україна: хроніка ХХ століття: Довідкове видання. Рік 1922 / Упор. О. Мовчан. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — 336 с. — Заступник голови колегії, керівник авторського колективу.

107. Україна: хроніка ХХ століття: Довідкове видання. Роки 1941–1943 / Упор. Т. Пастушенко, Т. Заболотна, М. Дубик. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — 534 с. — Заступник голови колегії, керівник авторського колективу.

108. Україна: хроніка ХХ століття: Довідкове видання. Роки 1944–1945 / Упор. І. Дерейко, В. Левикін, О. Лисенко, М. Лобода. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — 280 с. — Заступник голови колегії, керівник авторського колективу.

109. Україна: хроніка ХХ століття: Довідкове видання. Роки 1946–1960. Ч. 1: 1946–1952 / Упор. О. Рабенчук, М. Смольницька. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — 286 с. — Заступник голови колегії, керівник авторського колективу.

110. Україна: хроніка ХХ століття: Довідкове видання. Роки 1946–1960. Ч. 2: 1953–1960 / Упор. М. Смольницька. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 278–614. — Заступник голови колегії, керівник авторського колективу.

111. Україна: хроніка XX століття: Довідкове видання. Роки 1961–1975. Ч. 1: 1961–1965 / Упор. В. Крупина. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 1–294. — Заступник голови колегії, керівник авторського колективу.

112. Україна: хроніка XX століття: Довідкове видання. Роки 1961–1975. Ч. 2: 1966–1975 / Упор. О. Бажан, О. Рабенчук. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 294–614. — Заступник голови колегії, керівник авторського колективу.

113. Україна: хроніка XX століття: Довідкове видання. Роки 1991–1995 / Упор. О. Андрощук, С. Падалка, Л. Ковпак. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — 452 с. — Заступник голови редакційної колегії, керівник авторського колективу.

114. Україна: хроніка XX століття: Довідкове видання. Роки 1996–2000 / Упор. Л. Ковпак, Н. Барановська. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — 434 с. — Заступник голови редакційної колегії, керівник авторського колективу.

115. Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. II міжнародний науковий конгрес українських істориків. — Кам'янець-Подільський, Київ, Нью-Йорк, Острог, 2005. — 480 с. — Член редакційної колегії.

116. Український історичний журнал. — Київ, 2005. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

117. Український історичний збірник. Вип. 8. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — 554 с. — Член редакційної колегії.

118. Український селянин: Збірник наукових праць. Вип. 9. — Черкаси, 2005. — 250 с. — Заступник головного редактора.

2006

1. Окремі видання

1. Голод-геноцид 1932–1933 рр. в Україні: Матеріали до навчального курсу. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — 256 с.

2. Новітня історія України. 2001–2006: Додаток до підручника для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ: Генеза, 2006. — 56 с.

2. Розділи у колективних виданнях

3. Колективізація сільського господарства // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / Відповід. ред. В. Смолій. — Т. 2. — Київ: Наукова думка, 2006. — С. 95–178, 212–217.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

4. «Воєнний комунізм» // Енциклопедія сучасної України. Т. 5: Вод–Гн. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. — С. 24–25.

5. Волонтаризм // Енциклопедія сучасної України. Т. 5: Вод–Гн. — Київ: Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. — С. 142.

6. Ворошилов Климент Єфремович // Енциклопедія сучасної України. Т. 5: Вод–Гн. — Київ: Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. — С. 188.

7. Голод, Голодомор 1932–1933 рр. // Енциклопедія сучасної України. Т. 6: Го–Гю. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. — С. 76–86.

8. Гонтар Олександр Васильович // Енциклопедія сучасної України. Т. 6: Го–Гю. — Київ: Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. — С. 141–142.

9. Гунчак Тарас Григорович // Енциклопедія сучасної України. Т. 6: Го–Гю. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. — С. 640.

10. XX з'їзд КПРС — переломний пункт в історії радянського комунізму // Український історичний журнал. — Київ, 2006. — № 2. — С. 106–128.

11. Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991–2006 рр.) // Український історичний журнал. — Київ, 2006. — № 4. — С. 15–32.

12. Голод 1932 р. в зацінку Голодомору–33 // Український історичний журнал. — Київ, 2006. — № 6. — С. 77–98.

13. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид // Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2006. — № 1/2 (42/43). — С. 110–136.

14. Голодомор–33: сталінський задум та його виконання // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 15. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 190–265.

15. Історична свобода починається з переосмислення себе: [Інтерв'ю] // Політика і час. — Київ, 2006. — № 10. — С. 34–37.

16. Клію служить істині. А істина? // Державна справа. — Київ, 2006. — № 7. — С. 100–101.

17. Комуністична революція в Україні // Український історик. — Нью-Йорк, Київ, Львів, Острогож, Торонто, Париж, 2006. — № 1–3. — С. 78–98. [Завершення статті див. вид. 2008–54].

18. Місце XX з'їзду КПРС в еволюції радянського комунізму // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 10. — Київ: Ніка-Центр, 2006. — С. 49–85.

19. Імперій, імператор, імперія // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2006. — № 1–2/84. — С. 22–23. — Передруковано з вид.: 2005–12.

20. Російська імперська експансія // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2006. — № 3–4/85. — С. 20–21.

21. Українські землі в Російській імперії // Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ, 2006. — № 3–4/85, 5/86, 6/87. — С. ????

22. Роль міжнародних організацій у подоланні політичної кризи 2004 р. в Україні // Проблеми державного будівництва в Україні. Вип. 11. — Київ: Київський міжнародний університет, 2006. — С. 75–88.

23. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА // Історія в школах України. — Київ, 2006. — № 1. — С. 4–9; № 2. — С. 2–8; № 3 — С. 2–8.

24. Сталінський геноцид в Україні // Історія в школах України. — Київ, 2006. — № 1. — С. 50–55; № 2. — С. 50–56; № 3. — С. 50–56; № 5. — С. 51–56; № 8. — С. 51–56; № 9. — С. 54–56; № 10. — С. 49–53.

25. Політичне життя в Україні 2002–2005 рр. // Історія в школах України. — Київ, 2006. — № 4. — С. 52–56.

26. Володимир Винниченко: світоглядна еволюція // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка: Збірник статей. — Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Ф. Кураса, 2006. — С. 32–72.

27. Раціональне відчуття історії // Івшина Л. Мої університети. — Київ: вид-во ЗАТ «Українська прес-група», 2006. — С. 12.

28. Енциклопедія українсько-польських відносин // Івшина Л. Мої університети. — Київ: вид-во ЗАТ «Українська прес-група», 2006. — С. 107.

29. Націоналізація історії // Івшина Л. Мої університети. — Київ: вид-во ЗАТ «Українська прес-група», 2006. — С. 110–111.

30. ОУН в 1941 році: Документи: В 2 ч. Ч. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 3–20.

31. Післямова історика // Смоленський П. Похорон різуна. — Київ: Наш час, 2006. — С. 146–149.

32. Помаранчева революція: зміна еліт? Погляд історика // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. — Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Ф. Кураса, 2006. — С. 117–128.

33. Праці Інституту історії України (1988–2005): Бібліографічний покажчик. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 3–7.

34. Згадуючи студентські роки: [Спогади] // Василь Терентійович Галяс: Біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження / Упор. В. Хмарський. — Одеса: «Гермес», 2006. — С. 10–12.

35. Про мої зустрічі з І. О. Гуржієм: [Спогади] // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. — Черкаси, Київ, 2006. — С. 14–21.

36. Украина в царской и советской империях: сходство и отличия // Rosja i Europa Wschodnia: «imperialogia» stosowana. — Warszawa: Institut historii PAN, 2006. — S. 353–380.

37. Українська універсальна енциклопедія: основні параметри видання // Матеріали робочої групи з підготовки проекту концепції створення Української універсальної енциклопедії. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. — С. 30–43; 85–100.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

38. Год президентского одиночества: [Інтерв'ю] // Газета по-киевски (Київ). — 2006. — 23 січня.

39. Імперія і ми: [Цикл статей] // День (Київ). — 2006. — 24, 26, 31 січня.

40. Чому ПАРЄ не визнає Голодомор геноцидом? // День (Київ). — 2006. — 2 лютого.

41. Роковини культу // День (Київ). — 2006. — 16, 22 і 23 лютого.

42. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія у роки Другої світової війни. Педагогічній громадськості представлено фаховий висновок Робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА // Історія України (Київ). — 2006. — № 7 (лютий).

43. Три смысла семи дней // Газета по-киевски (Київ). — Київ, 2006. — 20 квітня.

44. Чернобыль: життя «до» і «після» // День (Київ). — 2006. — 20 квітня.

45. Ще не сказана правда... Які питання в першу чергу повинен підняти Інститут національної пам'яті // День (Київ). — 2006. — 19 травня.

46. Слово про друга. Пам'яті Валерія Волковинського: [Спогади] // Історія України (Київ). — 2006. — 20 травня, 27 травня, 3 червня.

47. Держава має зробити рішучі кроки проти утисків української мови. Президентові В. А. Ющенку (відкритий лист) // Шлях перемоги. — Київ, 2006. — 24 травня. — Співатори В. Брюховецький, М. Жулинський, Г. Скрипник, В. Смолій, В. Шишкін, М. Попович, В. Панченко.

48. Суспільство і держава на терезах історії // День (Київ). — 2006. — 20, 27 травня, 3 червня.
49. Під штандартами державних символів: [Інтерв'ю] // Урядовий кур'єр (Київ). — 2006. — 29 липня.
50. Универсал, из которого изъят хоть один пункт, уже не Универсал, а добрые пожелания: [Інтерв'ю] // Газета по-киевски (Киев). — 2006. — 29 июля.
51. Зараз ми живемо ніби в період Руїни XVII століття: [Інтерв'ю] // Газета по-українськи (Київ). — 2006. — 24–25 серпня.
52. Чи був Голодомор 1933 р. геноцидом? // День (Київ). — 2006. — 20, 27 вересня, 4 жовтня.
53. Непечатная история: Итоги симпозиума историков СНГ в Душанбе // Российская газета (Москва). — 2006. — 4 октября.
54. «Самовозгорания» стали системой // Газета по-киевски (Киев). — Київ, 2006. — 24 октября.
55. Сталін прагнув ліквідувати Україну як національну державу: [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2006. — 17 листопада.
56. Украинский Голодомор: постижение истины // Экономические известия (Киев). — 2006. — 24 ноября.
57. Голодомор–33: чому і як? // Дзеркало тижня (Київ). — 2006. — 25 листопада.
58. Голодомор–геноцид: парламентські дискусії / День (Київ). — 2006. — 28 листопада.
59. Голодомор — не просто страшна трагедія, а злочин. Злочини ж потрібно кваліфікувати: [Інтерв'ю] // Україна молода (Київ). — 2006. — 28 листопада.
60. ...І все-таки це сталося! Верховна Рада визнала Голодомор геноцидом // День (Київ). — 2006. — 29 листопада.
61. Наша історія для Росії: [Інтерв'ю] // Львівська газета (Львів). — 2006. — 5 грудня.
62. Для комуністів переосмислення суспільством історії України — це політична смерть: [Інтерв'ю] // Україна молода (Київ). — 2006. — 14 грудня.
63. Эпоха застоя и политического спокойствия // Дело (Киев). — 2006. — 19 декабря.
64. «Союз нерушимый республик свободных»... // Дзеркало тижня (Київ). — 2006. — 23 грудня.

5. Редакційна діяльність

65. Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. Літературний і науковий історико-філологічний журнал (Луганськ). — 2006. — № 1/2 (42/43), 3/4 (44/45). — Член редколегії.

66. *Васюта І. К.* Політична історія Західної України (1918–1939). — Львів: Каменяр, 2006. — 336 с. — Відповідальний редактор.

67. Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка: До 125-річчя від дня народження. — Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 2006. — 284 с. — Член редакційної колегії.

68. *Деревінський В.* Ставлення ОУН(б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — 146 с. — Відповідальний редактор.

69. Директорія, Рада народних міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: Документи і матеріали: У 2 т. — Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2006. — Т. 1. — 686 с.; т. 2. — 744 с. — Член редакційної ради.

70. Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 2: У 2 ч. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — Ч. 1. — 498 с.; ч. 2 (appendix). — 74 с. — Член редакційної колегії.

71. Енциклопедія сучасної України. Т. 5: Вод–Гн. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. — 728 с. — Член Головної редакційної колегії.

72. Енциклопедія сучасної України. Т. 6: Го–Гю. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. — 712 с. — Член Головної редакційної колегії.

73. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. — Київ: Сфера, 2006. — №№ 3/4 (25–26). — Ч. 2. — 336 с. — Член редакційної колегії.

74. Інститут історії України Національної академії наук України. 1936–2006. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — 818 с. — Член редакційної колегії.

75. Історичний журнал. — Київ, 2006. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

76. Історія в школах України. — Київ, 2006. — № 1–10. — Член редакційної колегії.

77. Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Науково-допоміжний покажчик у виданнях від XVII ст. до 2000 року. Т. 1: Хронологічний літопис міста Києва. Кн. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, Книжкова палата України, 2006. — 396 с. — Член редакційної колегії.

78. Історія України. Всеукраїнська газета для вчителів історії та правознавства (Київ). — 2006. — № 1–24. — Член редакційної ради.

79. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. — Київ: Наукова думка, 2006. — Т. 1. — 632 с.; т. 2. — 653 с. — Член редакційної ради, керівник авторського колективу.

80. Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки. — Київ, 2006. — Т. 1. — 920 с.; т. 2. — 804 с. — Член редакційної ради.

81. Наука і суспільство. — Київ, 2006. — № 1/2, 3/4, 5/6, 7/8, 9/10, 11/12. — Член редакційної колегії.

82. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ, 2006. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

83. ОУН в 1941 році: Документи: В 2 ч. / Гол. упор. О. Веселова. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — Ч. 1. — С. 1–336; ч. 2. — С. 337–618. — Відповідальний редактор.

84. ОУН в 1942 році: Документи / Гол. упор. О. Веселова. — Київ: Інститут історії України, 2006. — 244 с. — Відповідальний редактор.

85. Політика і час. — Київ, 2006. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

86. Праці Інституту історії України НАН України (1988–2005 рр.): Бібліографічний покажчик. — Київ: Інститут історії України. НАН України, 2006. — 598 с. — Відповідальний редактор.

87. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 15. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — 452 с. — Відповідальний редактор.

88. Репетитор: Журнал для тих хто хоче вчитися. — Київ: Київський слов'янський університет, 2006. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

89. «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — 544 с. — Член редакційної колегії.

90. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 10. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — 236 с. — Член редакційної колегії.

91. Україна: хроніка ХХ століття: Довідкове видання. Рік 1921 / Упор. О. Мовчан. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — 290 с. — Заступник голови колегії, керівник авторського колективу.

92. Україна: хроніка ХХ століття: Довідкове видання. Рік 1925 / Упор. О. Мовчан. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — 408 с. — Заступник голови колегії, керівник авторського колективу.

93. Україна: хроніка ХХ століття: Довідкове видання. Роки 1976–1985 / Упор. Р. Маньковська, Н. Васильєва. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — 460 с. — Заступник голови колегії, керівник авторського колективу.

94. Україна: хроніка ХХ століття: Довідкове видання. Роки 1986–1990 / Упор. О. Ковальчук. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — 408 с. — Заступник голови колегії, керівник авторського колективу.

95. Український історичний журнал. — Київ, 2006. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

96. Український історичний збірник. Вип. 9. — Київ: Інститут історії України, 2006. — 504 с. — Член редакційної ради.

97. Український селянин: Збірник наукових праць. Вип. 10. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. — 384 с. — Заступник головного редактора.

98. Українські історики ХХ століття. Вип. 2. — Ч. 3: Біобібліографічний довідник. — Київ: Інститут історії України. НАН України, 2006. — 316 с. — Член редакційної колегії.

99. Чорноморська минувшина: Збірка наукових праць. Вип. 1. — Одеса: Фенікс, 2006. — 148 с. — Член редакційної колегії.

100. Якубова Л. Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті. 20-ті — перша половина 30-х рр. ХХ ст. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — 506 с. — Відповідальний редактор.

101. Якубова Л. Д. Етнічні меншини УСРР у 20-ті — першій половині 30-х років ХХ ст. Історіографія та джерела дослідження. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — 170 с. — Відповідальний редактор.

2007

1. Окремі видання

1. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: труднощі усвідомлення. — Київ: Наш час, 2007. — 424 с.

2. Історія України: Повний курс підготовки до вступу до вищих навчальних закладів. — Київ: Літера, 2007. — 528 с. — Співавтори Ю. Мицик, В. Власов.

3. Почему ОН НАС уничтожил? Сталин и украинский Голодомор. — Киев: Из-во ЗАО «Украинская пресс-группа», 2007. — 208 с.

2. Розділи у колективних виданнях

4. Форма і суть української радянської державності (1921–1939 рр.) // Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ століття / Співголови редакційної колегії В. Смолій, Ю. Левенець. — С. 433–480.

5. Економічна політика тоталітарного режиму (1921–1939 рр.) // Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ століття / Співголови редакційної колегії В. Смолій, Ю. Левенець. — 522–585.

6. Феномен національної радянської державності // Державотворчий процес в Україні. 1991–2006 / Відповід. ред. В. Смолій. — Київ: Наукова думка, 2007. — С. 90–117.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

7. «Квітневі тези» // Енциклопедія історії України. Т. 4: Ка–Ком. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 166–167.

8. Колгоспи, колективні господарства // Енциклопедія історії України. Т. 4: Ка–Ком. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 441–446.

9. Колесник Ірина Іванівна // Енциклопедія історії України. Т. 4: Ка–Ком. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 450.

10. Касьянов Георгій Володимирович // Енциклопедія історії України. Т. 4: Ка–Ком. — Київ: Наукова думка, 2007. — С. 130.

11. Комітети незалежних селян // Енциклопедія історії України. Т. 4: Ка–Ком. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 485–487.

12. Компартійно-радянська система державної влади в СРСР // Енциклопедія історії України. Т. 4: Ка–Ком. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 489–500.

13. Комуна сільськогосподарська // Енциклопедія історії України. Т. 4: Ка–Ком. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 500–504.

14. Комунізація українського села 1919 // Енциклопедія історії України. Т. 4: Ка–Ком. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 504–505.

15. Демографічні втрати України // Енциклопедія сучасної України. Т. 7: Г–Ді. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. — С. 341–343.

16. Демократичного централізму принцип // Енциклопедія сучасної України. Т. 7: Г–Ді. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. — С. 348–349.

17. Диктатура пролетаріату // Енциклопедія сучасної України. Т. 7: Г–Ді. — Київ: Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. — С. 583–584.

18. Грушевський Михайло // Енциклопедія Львова. — Том 1. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. — С. 591–593. — Співавтор І. Верба.

19. Видання, присвячені 140-річчю Одеського університету // Український історичний журнал. — Київ, 2007. — № 1. — С. 212–214. — Співавтор О. Бачинська.

20. Російська (русская) революція 1917 р.: реальність і міф // Український історичний журнал. — Київ, 2007. — № 2. — С. 4–23.

21. Закономірності еволюції радянської влади (короткі тези) // Український історичний журнал. — Київ, 2007. — № 6. — С. 181–218.
22. Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору // Український історичний журнал. — Київ, 2007. — № 4. — С. 4–26.
23. Я щасливий, що динаміка моїх уявлень про суспільне життя встигає за змінами в суспільстві: [Інтерв'ю] // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 16: На пошану доктора історичних наук, професора Станіслава Владиславовича Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження то 50-річчя наукової праці: У 2 ч. — Ч. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 6–14.
24. Вплив війн і революцій ХХ ст. на історичну долю України // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 17. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 402–486.
25. Голодомор 1932–1933 років в Україні // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, — 2007. — № 30. — С. 2–4.
26. Демографічні втрати України // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2007. — № 12. — Вкладка, с. 1–8. — Передруковано з вид.: 2007–15.
27. Демократичного централізму принцип // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2007. — № 15. — Додаток, с. 3–4. — Передруковано з вид.: 2007–16.
28. Диктатура пролетаріату // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2007. — № 15. — Додаток, с. 5–8. — Передруковано з вид.: 2007–17.
29. Імперія // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2007. — № 16. — Вкладка, с. 1–8. — Передруковано з вид.: 2005–13.
30. «Помаранчева революція»: до сутності поняття // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2007. — № 19–21. — С. 95–99.
31. Імператор // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2007. — № 33. — Вкладка, с. 1–2. — Передруковано з вид.: 2005–10.
32. Імперіалізм // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2007. — № 3. — Вкладка, с. 2. — Передруковано з вид.: 2005–11.
33. Індустріалізація // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2007. — № 33. — Вкладка, с. 6–8; № 36. — Вкладка, с. 1–8. — Передруковано з вид.: 2005–14.

34. Спільна праця з П. П. Гудзенком: [Спогади] // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 12: Збірник на пошану професора П. П. Гудзенка. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 77–80.

35. Голодомор 1932–1933 рр. на Кубані // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 12: Збірник на пошану професора П. П. Гудзенка. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 88–101.

36. «Великий перелом»: Україна в період 1929 — весни 1930рр. // Історія в школах України. — Київ, 2007. — № 4 — С. 50–56; № 5. — С. 51–56; № 8. — С. 53–56; № 9–10. — С. 55–56.

37. [Виступ на Міжнародній асоціації інститутів історії країн СНД] // Историческое пространство. — Москва, 2007. — № 2. — С. 224–227.

38. [Виступи в дискусії на «круглому столі» на тему: «Голод по-большевистски: организаторы и вдохновители»] // Родина. — Москва, 2007. — № 8. — С. 82–85; № 9. — С. 86.

39. Драматичний листопад сімнадцятого: Петроград і Київ // Народний депутат. — Київ, 2007. — № 11. — С. 72–74.

40. Імперський чинник в історичному розвитку України // Регіональна історія України: Збірник наукових статей. Вип. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 135–155.

41. Всім відомий вираз про суто англійське вбивство. Користуючись аналогією, можу сказати: Голодомор — це суто радянське народо-вбивство. Не російське, а радянське: [Інтерв'ю] // Політика і час. — Київ, 2007. — № 5. — С. 38–45.

42. Как осмысливали голод 1932–1933 гг. в Украине? // Историческое пространство. — Москва, 2007. — № 2. — С. 38–76.

43. Круговорот околонижного маразма: [Коментар] // Коментарии: Kyiv Weekly. — Киев, 2007. — 15 июня. [номер журналу? сторінки?]

44. Не допустимо згасання історичної пам'яті // Доба: Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. — Львів, 2007. — № 4. — С. 1.

45. Перший комуністичний штурм // Человек в истории и культуре: Сборник научных работ в честь 70-летия лауреата Государственной премии Украины, академика РАЕН, профессора, доктора исторических наук Владимира Никифоровича Станко. — Одесса, Терновка, 2007. — С. 464–486.

46. Подарунок Сталіна радянському електорату: До 70-річчя «Великого терору» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. — Київ: Сфера, 2007. — № 1. — С. 66–76. Передруковано з вид.: 2007-62.

47. Спільне минуле — спільне майбутнє // Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році. Експертна доповідь. — Київ: Інститут

стратегічних досліджень при Президентові України, 2007. — Співавтори Я. Верменич, В. Головка.

48. Два життя З. Г. Лихолобової: [Спогади] // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 13/14. — Донецьк: Донецький національний університет, 2007. — С. 5–9.

49. Радянська і комуністична революції в Росії: спільне і відмінне // Проблеми державного будівництва в Україні. Вип. 13: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції професорсько-викладацького складу «Україна в євроінтеграційних процесах» 17–18 лютого 2007 року. — Київ: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, Київський міжнародний університет. — Київ, 2007. — С. 107–126.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

50. Станіслав Кульчицький: «...я — оркестровий виконавець»: [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2007. — 10, 11 січня.

51. «Білих плям» щодо діяльності УПА вже не існує: [Інтерв'ю] // Україна молода (Київ). — 2007. — 10 січня.

51–1. [Передруковано]: «Білих плям» щодо діяльності УПА вже не існує: [Інтерв'ю] // Новий шлях (Торонто, Канада). — 2007. — 18 січня.

52. Кульчицький і Мейс — два шляхи до історичної правди: [Інтерв'ю. Записав Аркадій Сидорук] // Дзеркало тижня (Київ). — 2007. — 13 січня.

53. 40 років пророка Мойсея пройдуть ще не скоро: [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2007. — 19 січня.

54. Усвідомлення злуки: в різноманітності — наша сила: [Інтерв'ю] // Україна молода (Київ). — 2007. — 20 січня.

55. Станіслав Кульчицький: Діалоги про соборність: [Інтерв'ю] // Україна молода (Київ). — 2007. — 20 січня.

56. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: прогалини у доказовій базі // День (Київ). — 2007. — 3, 13, 17, 27 лютого.

57. Без президентів новейшая история Украины не получится: [Інтерв'ю] // Газета по-киевски (Київ). — 2007. — 5 лютого.

58. Знаками визнання стають навіть прокльони: [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2007. — 16 лютого.

59. Боротьба за свої права починається з профспілкового руху: [Інтерв'ю] // Профспілкові вісті (Київ). — 2007. — 23 лютого.

60. Коли завершилася Лютнева революція? // Дзеркало тижня (Київ). — 2007. — 3 березня.

61. Смертельний вир. Народження та загибель української Кубані // День (Київ). — 2007. — 17 березня.

62. Подарунок Сталіна радянському електорату: До 70-річчя Великого терору // День (Київ). — 2007. — 31 березня.

63. Політична криза 2007 року в Україні очима історика // Дзеркало тижня (Київ). — 2007. — 28 квітня.

64. Переселенців сортували у філіалі Освенціма: [Інтерв'ю] // Високий Замок (Львів). — 2007. — 28 квітня.

65. Становлення держави: уряди України // Урядовий кур'єр (Київ). — 2007. — 17 травня. — Співавтор М. Палій.

66. Чи є Биківня символом декомунізації українського суспільства? // День (Київ). — 2007. — 22 травня.

67. Чим пояснюється такий активний інтерес пересічних українців до політичних процесів? : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2007. — 22 травня.

68. Знати все — право кожного, пам'ятати все — обов'язок кожного, прощати все — вибір кожного: [Інтерв'ю] // Форум націй (Київ). — 2007. — № 5/60 (травень).

69. Як тоді боролися за владу. 50 років тому Микита Хрущов розгромив антипартійну групу Маленкова, Молотова, Кагановича і примкнулого до них Шепілова: [Коментар] // Високий замок (Львів). — 2007. — 23 червня.

70. Чи перебувала Україна під радянською окупацією? // День (Київ). — 2007. — 27 червня, 5 липня.

71. Уроки кризи: [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2007. — 6 липня.

72. Козаки — як окрема нація? : [Коментар] // День (Київ). — 2007. — 27 липня.

73. Фантоми сталінізму. Факт і коментарі // День (Київ). — 2007. — 4 жовтня.

74. Два обличчя терору. Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні у порівнянні з голодом 1932–1933 рр. у СРСР // День (Київ). — 2007. — 6 жовтня.

75. Іде війна на історичному фронті: [Інтерв'ю з приводу 65-річчя УПА] // Слово Просвіти (Київ). — 2007. — 11–17 жовтня.

76. Що таке радянська влада? // День (Київ). — 2007. — 27 жовтня, 9 листопада, 26 грудня.

77. «Ще не вечір». Три посили Резолюції ЮНЕСКО про вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні: [Коментар] // День (Київ). — 2007. — 3 листопада.

78. Станіслав Кульчицький: Ленін не був німецьким шпигуном і найманцем кайзера... : [Інтерв'ю] // Високий замок (Львів). — 2007. — 8 листопада.

79. Перспективи з історії : [Коментар] // Україна молода (Київ). — 2007. — 8 листопада.

80. Що таке Голодомор? // Провінція (Андрушівка Житомирської обл.). — 2007. — 22 листопада.
81. Адвокаты геноцида: [Комментарий] // Газета 24 (Київ). — 2007. — 26 ноября.
82. Загинути від голоду чи зі зброєю в руках: [Коментар] // Експрес (Львів). — 2007. — 29 листопада, 6 грудня.
83. Треба відмовитися від поняття «Український голокост» (до дискусії про Голодомор як геноцид) // Форум націй (Київ). — 2007. — № 11/66 (листопад).
84. Справа для небайдужих. В прес-центрі медіа-групи «Главред» // День (Київ). — 2007. — 5 грудня.
85. Великий терор 1937–1938 років // Свобода (Нью-Джерсі, США). — 2007. — 21 грудня.
86. Центри вільної думки і громадської активності : [Коментар] // День (Київ). — 2007. — 21 грудня.
87. Мій рік — мій «День» // День (Київ). — 2007. — 28 грудня.
88. Голодомор 1933 р.: сталінський задум та його виконання // Історія України (Київ). — 2007. — № 47 (грудень). — Передруковано з вид.: 2006–14 [1 частина].

5. Редакційна діяльність

89. Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2007. — № 1/2 (46/47), 3/4 (48/49). — Член редакційної колегії.
90. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. — Київ: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. — 1128 с. — Член редакційної колегії.
91. *Гриневич В. А.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). — Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2007. — 522 с. — Відповідальний редактор.
92. Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. — Київ, Черкаси: Інститут історії України НАН України, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2007. — 536 с. — Член редакційної колегії.
93. Державотворчий процес в Україні. 1991–2006. — Київ: Наукова думка, 2007. — 912 с. — Заступник відповідального редактора, керівник авторського колективу.
94. Енциклопедія історії України. Т. 4: Ка–Ком. — Київ: Наукова думка, 2007. — 528 с. — Член редакційної ради, заступник голови редакційної колегії.

95. Енциклопедія сучасної України. Т. 7: Г–Ді. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. — 708 с. — Член Головної редакційної колегії.

96. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. — Київ: Сфера, 2007. — № 1 (28). — 256 с.; № 2 (29). — 296 с. — Член редакційної колегії.

97. *Зарецька Т. І.* Юзеф Пілсудський і Україна. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — 274 с. — Відповідальний редактор.

98. Історичний журнал. — Київ, 2007. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

99. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 17. — Київ: Інститут історії України, 2007. — 344 с. — Член редакційної колегії.

100. Історія в школах України. — Київ, 2007. — № 1–10. — Член редакційної колегії.

101. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії і правознавства (Київ). — 2007. — № 1–24. — Член редакційної ради.

102. Нариси історії Росії. — Київ: Ніка-Центр, 2007. — 800 с. — Науковий редактор українського перекладу.

103. Наука і суспільство. — Київ, 2007. — № 1/2, 3/4, 5/6, 7/8, 9/10, 11/12. — Член редакційної колегії.

104. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ, 2007. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

105. Національний атлас України. — Київ: Картографія, 2007. — 440 с. — Член редакційної колегії.

106. Пам'ятки: Археографічний щорічник. Т. 7. — Київ: Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. — 452 с. — Член редакційної колегії.

107. Політика і час. — Київ, 2007. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

108. Проблеми історії України: факти, судження пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 17. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — 494 с. — Відповідальний редактор.

109. Регіональна історія України: Збірник наукових статей. Вип. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — 272 с. — Член редакційної колегії.

110. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 11. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — 532 с. — Член редакційної колегії.

111. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 12. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — 502 с. — Член редакційної колегії.

112. Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття: Міжнародна науково-теоретична конференція 21 листопада 2007 р. — Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2007. — 582 с. — Член редакційної колегії.

113. Україна. Ukraine. — Київ: Мистецтво, 2007. — 432 с. — Член редакційної ради.

114. Україна: політична історія ХХ — початок ХХІ століття. — Київ: Парламентське видавництво, 2007. — 1028 с. — Заступник співголів редакційної колегії.

115. Україна: хроніка ХХ століття: Довідкове видання. Рік 1928–1929 / Упор. Л. Гриневич, В. Прилуцький. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — 316 с. — Член видавничої ради, заступник голови редколегії, керівник авторського колективу.

116. Україна: хроніка ХХ століття: Довідкове видання. Рік 1939 / Упор. В. Гриневич. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — 226 с. — Заступник голови редакційної колегії, керівник авторського колективу.

117. Україна: хроніка ХХ століття: Довідкове видання. Роки 1911–1916 / Упор. О. Донік, В. Молчанов, В. Любченко, Б. Янишин. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — 148 с. — Заступник голови редколегії, керівник авторського колективу.

118. Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2007. — 294 с. — Член редакційної ради.

119. Український історичний журнал. — Київ, 2007. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

120. Український історичний збірник. Вип. 10. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — 496 с. — Член редакційної ради.

121. Чорноморська минувшина: Збірка наукових праць. Вип. 2. — Одеса: Фенікс, 2007. — 204 с. — Член редакційної колегії.

2008

1. Окремі видання

1. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. — Київ: Наш час, 2008. — 240 с.

2. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: труднощі усвідомлення. — Київ: Наш час, 2008. — 424 с. — Передруковано з вид.: 2007–1.

3. Джеймс Мейс. — Київ: Атлант ЮЕмСі, 2008. — 64 с. — («Стозір'я». Бібліотека української родини: Історики. Літописці).

4. Історія України для старшокласників та абітурієнтів: Доп. і перероб. видання. — Київ: Вища школа, 2008. — 466 с. — Співавтори В. Гусев, Ю. Калінцев.

5. Історія України: Повний курс підготовки до вступу до вищих навчальних закладів. — Київ: Літера, 2008. — 528 с. — Співавтори Ю. Мицик, В. Власов.

6. Російська революція 1917 року: новий погляд. — Київ: Наш час, 2008. — 80 с.

7. De ce urmare sa ne distruga? Stalin si Holodomorul ukrainean. — Київ: изд-во ЗАО «Украинская пресс-группа», 2008. — 72 с. — (Бібліотека газети «День»). [Румунською мовою].

8. Holodomor in Ukraine 1933: Interpretation of fact. Украинский Голодомор 1932–1933 гг.: интерпретация фактов. — Киев: Институт истории Украины НАН Украины, 2008. — 104 с.

9. Holodomor. Wielki glod na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobójstwo — problem swiadomosci. — Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jezioranskiego, 2008. — 384 с. [Польською мовою].

2. Розділи у колективних виданнях

10. Відродження академічної системи в добу післявоєнної відбудови // Національна академія наук України. 1918–2008: До 90-річчя від дня заснування / Гол. ред. Б. Патон. — Київ: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2008. — С.83–103.

11. Создание советского строя // Очерки истории Украины / Под ред. В. Смолия. — Москва: ОЛМА-Медиа Групп, 2008. — С. 599–682.

12. Специфіка радянського ладу (1917–1923 рр.) // Нариси історії державної служби в Україні / Співголови ред. кол. Т. Мотренко, В. Смолій. — Київ: Ніка-центр, 2008. — С. 313–348. — Співавтор Г. Єфіменко.

13. Структура державної влади в умовах формування тоталітарного ладу // Нариси історії державної служби в Україні / Співголови ред. кол. Т. Мотренко, В. Смолій. — Київ: Ніка-Центр, 2008. — С. 349–392. — Співавтор Г. Єфіменко.

14. Становлення та еволюція радянської політичної системи // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / Відповід. ред. В. Смолій, Ю. Левенець. — Київ: Ніка-Центр, 2008. — С. 494–553.

15. Україна // Світова історія XX століття: Енциклопедичний словник. — Львів, «Літопис», 2008. — С. 827–850.

16. Як це було // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. — Київ, Український інститут національної пам'яті, 2008. — С. 9–44.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

17. Конституційна реформа в СРСР, 1936 // Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон–Кю. — Київ: Наукова думка, 2008. — С. 55–57.

18. Конституційна реформа в СРСР, 1988 // Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон–Кю. — Київ: Наукова думка, 2008. — С. 57–60.

19. Конституційні зміни в СРСР 1944 // Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон–Кю. — Київ: Наукова думка, 2008. — С. 76–78.

20. «Кооперативного соціалізму» концепція // Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон–Кю. — Київ: Наукова думка, 2008. — С. 121–124.

21. Кордони державні України, принципи та історична практика їх визначень // Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон–Кю. — Київ: Наукова думка, 2008. — С. 137–148. — Співавтор Г. Єфіменко.

22. Косик Володимир // Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон–Кю. — Київ: Наукова думка, 2008. — С. 209.

23. Кримська війна 1853–1856, Східна війна 1853–1856 // Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон–Кю. — Київ: Наукова думка, 2008. — С. 351–356.

24. Куронь Яцек // Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон–Кю. — Київ: Наукова думка, 2008. — С. 526–527.

25. Більшовизм // Історія України: Енциклопедичний довідник. — Київ: Генеза, 2008. — С. 116.

26. Боротьбисти // Історія України: Енциклопедичний довідник. — Київ: Генеза, 2008. — С. 132.

27. Голодомор // Історія України: Енциклопедичний довідник. — Київ: Генеза, 2008. — С. 260–261.

28. Демографічні втрати України // Історія України: Енциклопедичний довідник. — Київ: Генеза, 2008. — С. 322–326.

29. Демократичного централізму принцип // Історія України: Енциклопедичний довідник. — Київ: Генеза, 2008. — С. 341–343.

30. Диктатура пролетаріату // Історія України: Енциклопедичний довідник. — Київ: Генеза, 2008. — С. 356–357.

31. Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Україною і Російською Федерацією 1997 р. // Історія України: Енциклопедичний довідник. — Київ: Генеза, 2008. — С. 443.

32. Індустріалізація // Історія України: Енциклопедичний довідник. — Київ: Генеза, 2008. — С. 489–491.

33. «Квітневі тези» // Історія України: Енциклопедичний довідник. — Київ: Генеза, 2008. — С. 539–542.

34. Комінтерн, Комуністичний інтернаціонал // Історія України: Енциклопедичний довідник. — Київ: Генеза, 2008. — С. 539–542.

35. Українізація // Історія України: Енциклопедичний довідник. — Київ: Генеза, 2008. — С. 1254–1255.
36. Українська академія наук // Історія України: Енциклопедичний довідник. — Київ: Генеза, 2008. — С. 1257–1259.
37. Українська Держава // Історія України: Енциклопедичний довідник. — Київ: Генеза, 2008. — С. 1272–1274.
38. Українська Радянська Соціалістична Республіка // Історія України: Енциклопедичний довідник. — Київ: Генеза, 2008. — С. 1299–1301.
39. «Великий перелом»: Україна в період 1923 — весни 1930 рр. Курс на колективізацію // Історія в школах України. — Київ, 2008. — № 1. — С. 55–56; № 2. — С. 52–56. № 3. — С. 54–56; № 6 — С. 46–53. [Початок серії у вид.: 2007–36].
40. Володимир Винниченко: життя в еміграції (1920–1934 рр.) // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Вип. 21: Історичні науки. — Миколаїв, 2008. — С. 103–121.
41. Голод 1932–1933 — геноцид українського народу // Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик. Вип. 2. — Одеса, 2008. — С. 15–50.
42. Голодомор 1932–1933 років: механізми сталінського терору // Чорні жнива на Фастівщині. — Фастів: Фастівський державний краєзнавчий музей, 2008. — С. 35–63.
43. Голодомор 1932–1933рр. на Кубані // Кубань–Україна: питання історико-культурної взаємодії. Вип. 3. — Краснодар, 2008. — С. 312–324.
44. Голодомор в Україні й український Голокост // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі: Науковий часопис. — Київ, 2008. — № 1 (3). — С. 88–98.
45. Гражданское общество и советская власть // Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ. — Москва, 2008. — № 1–4. — С. 185–203.
46. Джеймс Мейс — людина і вчений // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 1: Спеціальний. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 9–28.
47. Диктатура міфів // Народний депутат. — Київ, 2008. — № 5. — С. 82–86.
48. Історична наука в Україні: ХХ ст. // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2008. — № 1. — С. 16–17.
49. Комітети незаможних селян // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2008. — № 1. — С. 17–18.

50. Вплив воєн і революцій ХХ ст. на історичну долю України // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2008. — № 15, 19–21, 27, 29, 30, 32, 33, 36.

51. Україна в Другій світовій війні // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2008. — № 22–24. — С. 30–35.

52. УНР доби Директорії: боротьба за виживання // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2008. — № 26. — С. 2–3.

53. Український Голодомор у світлі останніх досліджень // Український історик. — Нью-Йорк, Київ, Львів, Острог, Торонто, Париж, 2007–2008. — № 3–4. — С. 31–46. — Передруковано з вид.: 2008–70.

54. Комуністична революція в Україні // Український історик. — Нью-Йорк, Київ, Львів, Острог, Торонто, Париж, 2007–2008. — № 3–4. — С. 135–151. [Початок статті див. вид. 2006–17].

55. Кордони і територія України в ХХ ст. // Регіональна історія України. Вип. 2. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 135–160. — Співавтор Г. Єфіменко.

56. Між історією та політикою: досвід роботи українсько-польської і українсько-російської комісій // Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 192–195.

57. Народження радянського ладу (1917–1920 рр.) // Нове державницьке воскресіння України: До 90-річчя проголошення УНР. — Київ: Київський міжнародний університет, 2008. — С. 219–244.

58. Нищення задля порятунку // Критика. — Київ, 2008. — № 3. — С. 15–17.

59. Передмова // Великий голод в Україні 1932–1933 років: У 4 т. Т. I: Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. Виконавчий директор Джеймс Мейс. — Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 10–81.

60. Передмова // *Гриневич Л.* Хроніка колективізації та Голодомору в Україні. 1927–1933. Т. 1: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. — Кн. 1. — Київ: Критика, 2008. — С. 11–13.

61. Передмова // *Назребецький А.* Трагедія мого краю. — Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2008. — С. 5–6.

62. Про діяльність українсько-російської комісії істориків при Президії НАН України і Президії РАН // Україна та Росія: як зміцнити фундамент стратегічного партнерства. Історичні, соціокультурні та геополітичні чинники розвитку відносин між двома державами і народами. — Київ: «Знання» України, 2008. — С. 73–82.

63. Революція 1917 року в Росії: якою вона була насправді? // Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2008. — № 3–4. — С. 100–116.

64. Роздуми над статтею Йогана Дитча // Голокост і сучасність. — Київ, 2008. — № 2 (4). — С. 119–125.

65. Русская революция 1917 г.: деконструкция советского концепта // Revista de istorie a Moldovei. — Кишиневу, 2008. — № 1. — С. 18–36.

66. Гражданское общество в советской смирительной рубашке // Revista de istorie a Moldovei. — Кишиневу, 2008. — № 3. — С. 59–79.

67. Мій Бачинський: [Спогади] // Анатолій Діюмидович Бачинський (1933–1995): До 75-річчя з дня народження: Біографічні матеріали. — Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, 2008. — С. 87–92.

68. Про мої зустрічі з І. О. Гуржієм: [Спогади] // Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег: Спогади, документи, статті про вченого. — Черкаси, Черкаський ЦНТІ, 2008. — С. 155–162.

69. Становлення радянської політичної системи // Наукові праці історичного факультету Запорізького університету. Т. XXIII: Тематичний випуск «Політична еліта в історії України». — Запоріжжя: Просвіта, 2008. — С. 4–38.

70. Український Голодомор у світлі останніх досліджень // «Секретно. Не для печаті»: До 75-річчя Голодомору-геноциду 1932–1933. — Київ: Київський міжнародний університет, 2008. — С. 5–26.

71. Український Голодомор–33. До 75-річчя трагедії // Світогляд: Науково-популярний журнал. — Київ, 2008. — № 6. — С. 1–5.

72. Чи є справедливою оцінка Голодомору як геноциду? // Геноцид. Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 19–20 листопада 2008 р. — Кам'янець-Подільський, 2008. — С. 14–24.

73. Bezmyslnosc i zbrodnia // Nowa Europa Wschodnia. — Wroclaw, 2008. — № 2. — S. 137–145.

74. Defining the Holodomor as Genocide // Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine. — Kingston, Ontario, 2008. — P. 129–139.

75. Gladomor 1932–1933 kao genozid: poteskoce spoznaje // Genocidni zlocin totalitarnog rezima v Ukrajini 1932–1933. — Zagreb, 2008. — P. 224–230.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

76. Істориками ведеться зараз величезна робота задля «розчищення» історичної пам'яті українців : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2008. — 10 січня.

77. Голодомор 1933 р.: сталінський задум та його виконання // Історія України (Київ). — 2008. — № 2 (січень); № 3 (лютий); № 4 (лютий); № 5 (березень). — Передруковано з вид.: 2006–14. Початок див.: 2007–87.

78. В редакції «Дня» відбулося обговорення фундаментального одномника, присвяченого політичній історії України ХХ ст.: [Виступ на «круглому столі»] // День (Київ). — 2008. — 5 лютого.

79. Неприємна глухота. Днями Росія в черговий раз виступила проти визнання Голодомору геноцидом : [Коментар] // День (Київ). — 2008. — 12 березня.

80. В чем сила Украины? : [Інтерв'ю] // Вечерние вести (Киев). — 2008. — 14 марта.

81. Станіслав Кульчицький: Не можна перетворити пам'ять про Голодомор на кампанейщину : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2008. — 22 березня.

82. Україна і Росія: історія і образ історії // День (Київ). — 2008. — 9, 10 квітня.

83. Ленін: погляд з ХХІ ст. // День (Київ). — 2008. — 22 квітня.

84. Україна в посткомуністичному світі // День (Київ). — 2008. — 23 квітня.

85. «Так само Гітлер піклувався про німців у Чехословаччині й Польщі». З приводу заяви В. Путіна про захист інтересів «17 млн.» росіян — громадян України : [Інтерв'ю] // Газета по-українськи (Київ). — 2008. — 24 квітня.

86. Наслідки голоду в СРСР : [Коментар] // The Washington Post (Washington, DC, USA). — 2008. — April 27.

87. Ціна перемоги. Як далеко просунулося наше суспільство в осмисленні подій минулої війни? : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2008. — 7 травня.

88. «Люди не відразу повірили, що про історію і сьогодення можна говорити саме так...»: День пам'яті Джеймса Мейса у Чернігові : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2008. — 17 травня.

89. Росія обере своїх «великих українців» : [Інтерв'ю] // Україна молода (Київ). — 2008. — 22 травня.

90. Віктор Кондрашин і всі-всі-всі // День (Київ). — 2008. — 3 червня.

91. Інноваційний прорив: книги «Дня» стали підручниками : [Коментар] // День (Київ). — 2008. — 7 червня.

92. ПА ОБСЄ визнала факт Голодомору в Україні у 1932–1933 роках : [Коментар] // День (Київ). — 2008. — 4 липня.

93. Як донести правду : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2008. — 5 липня.

94. Україну звинувачують у геноциді : [Інтерв'ю] // Газета-24 (Київ). — 2008. — 10 липня.

95. Важка правда: Український погляд // День (Київ). — 2008. — 11 липня.
96. The Ukrainian Famine of 1932–1933: a case of genocide // The Ukrainian Weekly (New York, NY, USA). — 2008. — July 13. — P. 9–10.
97. Слово про Джеймса Мейса // День (Київ). — 2008. — 19 липня.
98. СБУ відкриває архіви про причетних до Голодомору та репресій в Україні : [Коментар] // День (Київ). — 2008. — 24 липня.
99. Кому відповідати за Голодомор? // День (Київ). — 2008. — 26 липня.
100. Живі голоси : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2008. — 22 серпня.
101. Політична нація: вимірювання незалежністю : [Коментар] // День (Київ). — 2008. — 22 серпня.
102. Пять важнейших событий украинской истории // Левый берег: Газета Юго-Востока Украины (Днепропетровск). — 2008. — 22–28 августа.
103. Голодомор 1932–1933 рр.: вердикт учених // День (Київ). — 2008. — 27 серпня.
104. «Аналітичний щоденник поразок і перемог Української держави»: До виходу в світ книги Джеймса Мейса «Ваші мертві вибрали мене...» : [Коментар] // День (Київ). — 2008. — 4 вересня.
105. Менеджери пам'яті : [Коментар] // Україна молода (Київ). — 2008. — 7 жовтня.
106. Друге повернення Джеймса Мейса : [Коментар] // День (Київ). — 2008. — 13 вересня.
107. Український Голодомор в радянській державі-комуні // Дзеркало тижня (Київ). — 2008. — 13 вересня.
108. Уроки Голодомору // Україна молода (Київ). — 2008. — 13 вересня.
109. Краткий курс истории от ФСБ. Московские коллеги продолжают архивную войну с СБУ : [Коментар] // Газета 24 (Киев). — 2008. — 15 сентября.
110. Про свідчення Євгена Стахів: В 40-х роках у Донбасі до оунівців ставилися краще, ніж на Галичині // День (Київ). — 2008. — 17 вересня.
111. Громадянське суспільство в радянській гамівній сорочці // День (Київ). — 2008. — 17, 18, 19 вересня.
112. Американці визнали Голодомор геноцидом : [Коментар] // Газета по-українськи (Київ). — 2008. — 26 вересня.
113. Грайте за правилами, щоб вигравати! : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2008. — 17 жовтня.
114. У справі Голодомору не можна зупинятися // День (Київ). — 2008. — 18 жовтня.

115. Правда про Голодомор прозвучить у Швейцарії. Українська громада організовує симпозиум про жахливий злочин проти людства : [Коментар] // День (Київ). — 2008. — 25 жовтня.

116. Дослідження постгеноцидного суспільства вимагає культури й тактовності від тих, хто береться за цю тему : [Коментар] // День (Київ). — 2008. — 28 жовтня.

117. Историческое признание. Европарламент назвал Голодомор преступлением против украинского народа : [Коментар] // Имею право (Киев). — 2008. — 29 октября — 4 ноября.

118. Дискусійні аспекти українського Голодомору // Форум націй (Київ). — 2008. — № 10/77 (жовтень).

119. Как читать документы? По поводу статьи Сергея Лозунько о «спланированном геноциде украинцев» // 2000 (Київ). — 2008. — 7 ноября.

120. Загнаний кінь історії: До «некруглої» річниці Жовтневої контрреволюції : [Коментар] // День (Київ). — 2008. — 8 листопада.

121. Важливий крок до духовного об'єднання українців // День (Київ). — 2008. — 15 листопада.

122. Террор голодом. Миллионами жизней заплатили украинцы за сталинские «три колоска» : [Інтерв'ю] // Имею право (Киев). — 2008. — 19–25 ноября.

123. Косиор пал. На очереди — восемь Ленинов : [Коментар] // Газета по-киевски (Киев). — Київ, 2008. — 22 листопада.

124. Україна пам'ятає // День (Київ). — 2008. — 25 листопада.

125. Українська історична наука і завдання Інституту національної пам'яті : [виступ в дискусії] // Форум націй (Київ). — 2008. — № 11/78 (листопад), № 12/79 (листопад-грудень).

126. В пресс-клубе: Народ от государства не зависит // Известия в Украине (Киев, Москва). — 2008. — 5, 6, 7 декабря.

127. Піднімаючись над догмами. Іван Лісяк-Рудницький — зірка серед українських інтелектуалів // День (Київ). — 2008. — 6 грудня.

5. Редакційна діяльність

128. Анатолій Діомидович Бачинський (1933–1995): До 75-річчя з дня народження: Бібліографічні матеріали. — Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, 2008. — 216 с. — Член редакційної ради.

129. Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2008. — № 1/2 (50/51), 3/4 (52/53). — Член редакційної колегії.

130. Великий голод в Україні 1932–1933 років: В 4 т. — Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2008. — Т. 1: Свідчення

очевидців для Комісії Конгресу США. — 840 с.; Т. 2: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. — 816 с.; Т. 3: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. — 782 с.; Т. 4: Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. — 624 с. — Науковий редактор.

131. Голодомор 1932–1933 років: злочин влади, трагедія народу: Документи і матеріали. — Київ: Генеза, 2008. — 504 с. — Член редакційної колегії.

132. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик. Вип. 2. — Одеса: Студія «Негоціант», 2008. — 576 с. — Науковий редактор.

133. Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 3. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. — Ч. 1. — 525 с. — Член редакційної колегії.

134. Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон–Кю. — Київ: Наукова думка, 2008. — 568 с. — Член редакційної ради, заступник голови редакційної колегії.

135. Енциклопедія сучасної України. Т. 8: Дл–Дя. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. — 716 с. — Член Головної редакційної колегії.

136. *Єфіменко Г. Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. — 230 с. — Відповідальний редактор.

137. 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. — Київ, 2008. — № 1/2. — 512 с. — Член редакційної колегії.

138. История Украины: Научно-популярные очерки. — Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2008. — 1070 с. — Керівник авторського колективу.

139. Историчний журнал. — Київ, 2008. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

140. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 18. — Київ: Інститут історії України, 2008. — 488 с.; Вип. 19. — Київ: Інститут історії України, 2008. — 432 с. — Член редакційної колегії.

141. Історія в школах України. — Київ, 2008. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

142. Історія України для старшокласників та абітурієнтів: Доп. і перероб. видання. — Київ: Вища школа, 2008. — 512 с. — Відповідальний редактор.

143. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії і правознавства (Київ). — 2008. — № 1–24. — Член редакційної ради.

144. Історія України: Енциклопедичний довідник. — Київ: Генеза, 2008. — 1518 с. — Член наукової ради.

145. Нариси історії державної служби в Україні. — Київ: Ніка-Центр, 2008. — 536 ч. — Член редакційної колегії, керівник авторського колективу.

146. Наука і суспільство. — Київ, 2008. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

147. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ, 2008. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

148. Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського. Вип. 21: Історичні науки. — Миколаїв: МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2008. — 280 с. — Член редакційної колегії.

149. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. — Київ: Український інститут національної пам'яті, 2008. — 952 с. — Член редакційної колегії.

150. Нове державницьке воскресіння України: До 90-річчя проголошення УНР. — Київ: Київський міжнародний університет, 2008. — 680 с. — Член редакційної колегії.

151. ОУН і УПА в 1943 році: Документи / Гол. упор. О. Веселова. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. — 348 с. — Відповідальний редактор.

152. Політика і час. — Київ, 2008. — № 1–12 — Член редакційної колегії.

153. Політична еліта в історії України: Тематичний випуск наукових праць історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. XXIII. — Запоріжжя: Просвіта, 2008. — 360 с. — Член редакційної колегії.

154. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — Київ: Ніка-Центр, 2008. — 988 с. — Член редакційної колегії, керівник авторського колективу.

155. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 18: Спеціальний. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. — 470 с. — Відповідальний редактор.

156. Регіональна історія. України. Вип. 2. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. — 306 с. — Член редакційної колегії.

157. Світова історія XX століття: Енциклопедичний словник. — Львів: Літопис, 2008. — 975 с. — Член редакційної колегії.

158. «Секретно. Не для печати»: До 75-річчя Голодомору-геноциду 1932–1933. — Київ: Київський міжнародний університет, 2008. — 420 с. — Член редакційної колегії.

159. Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. — Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2008. — 571 с. — Член редакційної колегії.

160. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. Матеріали «круглого столу» (22 березня 2007 року). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. — 298 с. — Член редакційної колегії.
161. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 14. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. — 412 с. — Член редакційної колегії.
162. Український історик. — Нью-Йорк, Київ, Львів, Острог, Торонто, Париж, 2007–2008. — № 1–4. — Член редакційної колегії.
163. Український історичний журнал. — Київ, 2008. — № 1–6. — Член редакційної колегії.
164. Український історичний збірник. Вип. 11. — Київ: Інститут історії України НАН України. — 2008. — 504 с. — Член редакційної ради.
165. Український селянин: Збірник наукових праць. Вип. 11. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. — 374 с. — Заступник головного редактора.
166. Чорноморська минувшина: Збірник наукових праць. Вип. 3. — Одеса: Фенікс, 2008. — 208 с. — Член редакційної колегії.
167. Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Documents and materials. — Kyiv: Kyiv Mohyla Academy Publishing House, 2008. — 140 p. — Член редакційної колегії.

2009

2. Розділи у колективних виданнях

1. Специфіка радянського ладу (1917–1923 рр.) // Історія державної служби в Україні: У 5 т. / Відповід. ред. Т. Мотренко, В. Смолій. — Т. 2. — Київ: Ніка-Центр, 2009. — С. 151–228. — Співавтор Г. Єфіменко.
2. Структура державної влади в умовах формування тоталітарного ладу // Історія державної служби в Україні: У 5 т. / Відповід. ред. Т. Мотренко, В. Смолій. — Т. 2. — Київ: Ніка-Центр, 2009. — С. 229–288. — Співавтор Г. Єфіменко.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови і післямови

3. Лисяк-Рудницький Іван Петрович // Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла–Мі. — Київ: Наукова думка, 2009. — С. 164–167.
4. Ліквідація куркульства як класу // Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла–Мі. — Київ: Наукова думка, 2009. — С. 209–212.

5. Міжнародна комісія з розслідування голоду 1932–1933 років в Україні // Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла–Мі. — Київ: Наукова думка, 2009. — С. 704.

6. Вітчизняна історія в енциклопедичному форматі // Енциклопедичний вісник України: Збірник наукових праць. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. — Ч. 1. — С. 39–49.

7. Антикомуністична революція // Український історик. — Нью-Йорк, Київ, Львів, Острог, Торонто, Париж. — 2009. — Т. 46. — С. 254–277.

8. Січень 1933 року: від голоду до Голодомору // Сучасність. — Київ, 2009. — № 1–2. — С. 174–192.

9. Берлінська стіна // Сучасність. — Київ, 2009. — № 11. — С. 192–209.

10. Відкриваємо 7-й конкурс учнівських історичних проектів «Слідами історії» // Доба: Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. — Львів, 2009. — № 1–4. — С. 1.

11. Відносини суспільства і держави: радянський варіант // Історія в школах України. — Київ, 2009. — № 10. — С. 42–48.

12. Вітчизняна історія у випусках бібліографічного щорічника // Історія України: науково-допоміжний бібліографічний покажчик за 2007 рік. — Київ: Арістей, 2009. — С. 15–16.

13. Вплив воєн та революцій на історію України // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2009. — № 3. — С. 2–6.

14. Український Крим // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2009. — № 11. — С. 2–6; № 12. — С. 2–6; № 14 — С. 2–6; № 15. — С. 6–8. — Передруковано з вид.: 2009–37.

15. Коли і як відбулося воз'єднання Західної України з УРСР? // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2009. — № 22–24. — С. 32–37; № 26. — С. 10–12; № 27. — С. 5–7; № 29. — С. 4–6; № 30. — С. 2–4. — Передруковано з вид.: 2009–22.

16. Український національно-визвольний рух у Другій Речі Посполитій (1918–1939 рр.) // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2009. — № 32. — С. 4–7; № 33. — С. 4–7; № 35. — С. 2–5.

17. Геніальний аналітик Іван Лисяк-Рудницький // Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — Харків, 2009. — № 36. — С. 2–4.

18. Вхідження Криму до складу України // Регіональна історія України. Вип. 3. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 135–154.

19. Голодомор 1932–1933 рр.: політичні і наукові оцінки // *Hungersnot in der Ukraine 1932–1933. Sammelband der wissenschaftlichen Beiträge der*

internationalen Tagung (16 bis 18 November 2008, Munchen). — Munchen-Poltawa: ASMI, 2009. — S. 48–65.

20. Українська Голгофа: нас було б 100 мільйонів : [Інтерв'ю] // Сидорук А. Голодомор: коли Україна й світ визнають правду? — Київ: ВЦ «Просвіта», 2009. — С. 8–27.

21. Про чергове засідання Спільної українсько-російської комісії істориків // Український історичний журнал. — Київ, 2009. — № 1. — С. 231–232.

22. Коли і як відбулося возз'єднання Західної України з УРСР? // Український історичний журнал. — Київ, 2009. — № 5. — С. 121–139.

23. Чи перебувала Україна під радянською окупацією? // Екстракт-150: [Бібліотека газети «День»]. — Київ: вид-во ЗАТ «Українська прес-група», 2009. — Ч. 1. — С. 771–802.

24. Ленін: погляд із XXI століття // Екстракт-150: [Бібліотека газети «День»]. — Київ: вид-во ЗАТ «Українська прес-група», 2009. — Ч. 1. — С. 885–901.

25. «Піднімаючись над догмами». Іван Лисяк-Рудницький — зірка серед українських інтелектуалів // Екстракт-150: [Бібліотека газети «День»]. — Київ: вид-во ЗАТ «Українська прес-група», 2009. — Ч. 1. — С. 948–960.

26. Марксизм як традиція і перспектива // Україна модерна. — Київ, 2009. — № 3 (14). — С. 13–20.

27. Роль Народного руху у здобутті незалежності України: До 20-річчя утворення НРУ // Національному музею історії України — 110: Тематичний збірник наукових праць: У 2 ч. — Ч. 2. — Київ: Такі справи, 2009. — С. 83–93.

28. Спільна праця з П. П. Гудзенком : [Спогади] // Пантелеймон Петрович Гудзенко (1907–1994) — історик, архівіст, археограф і організатор науки: Збірник на пошану вченого з нагоди 100-річчя від дня народження і 90-річчя архівної справи в Україні. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 109–112.

29. Украина и Россия: сплетение исторических судеб // Историческое пространство: Проблемы истории стран СНГ. — Москва: Наука. — 2009. — № 1. — С. 90–91.

30. Хода історії // Світогляд: Науково-популярний журнал. — Київ, 2009. — № 3(17). — С. 16–19.

31. Die Grosse Hungersnot in der Ukraine 1932–1933 // Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Erfahrungen der Vergangenheit und Perspektiven. — Oldenburg, Bundesinstitut für Kultur und geschichte der Deutschen in Ostlichen Europa, 2009. — S. 74–77.

32. Investigating the Holodomor // Holodomor Studies. — Vol 1. — № 2. — Summer-autumn 2009. — P. 10–15.

33. [Виступи на конференції] // Polska-Ukraina: trudne pytania. — Warszawa, 2009. — Т. 11. — С. 32–35, 104–105.

34. Рец. на кн.: В. О. Романцов. Населення України і його рідна мова. — Київ, 2008 // Історичний журнал. — Київ, 2009. — № 1. — С. 121–123. — Співавтор Г. Єфіменко.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

35. Непереборна воля до об'єднання // Народна армія (Київ). — 2009. — 22 січня.

36. 75-ті роковини Голодомору: у чому суть українсько-російської суперечки? // День (Київ). — 2009. — 29, 30 січня, 3, 6 лютого.

37. Український Крим // День (Київ). — 2009. — 18, 20 лютого.

38. Исторические компромиссы // Известия (Київ). — 2009. — 27 февраля.

39. Голодомор-33: Сталінський задум та його виконання // Історія України (Київ) — 2009. — № 5, 6, 7, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18. Передруковано з вид.: 2006–14. Початок публікації у газеті «Історія України» див.: 2007–87 та 2008–77.

40. New View of a Famine That Killed Millions // New York Times (New York, NY, USA). — 2009. — March 16.

41. Українська історія — мислячому читачеві Вірменії // День (Київ). — 2009. — 18 березня.

42. Ще раз про Івана Дзюбу // День (Київ) — 2009. — 20 березня.

43. Приватна та колективна форми власності в історичному вимірі // День (Київ). — 2009. — 2 квітня.

44. Каталонія засудила геноцид українців : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2009. — 7 квітня.

45. Уроки мельбурнських зустрічей // День (Київ). — 2009. — 22, 23, 24 квітня.

45–1. [Передруковано]: Уроки мельбурнських зустрічей // Вільна думка (Сідней, Австралія). — 2009. — Число 16, 17, 18.

46. «Нинішнє російське керівництво використовує все, що можна взяти з історії, для зміцнення великодержавницьких традицій»: [Коментар] // День (Київ). — 2009. — 26 травня.

47. Зброя історії : [Коментар] // День (Київ). — 2009. — 26 травня.

48. Без терміну давності // День (Київ). — 2009. — 28 травня.

49. Тупик между расколом и диктатурой. Газета по-киевски (Київ). — 2009. — 3 июня.

50. Пароль «Джеймс Мейс» // День (Київ). — 2009. — 5 червня.

51. Чому треба відмовлятися від мрій про «світле майбутнє»? // День (Київ). — 2009. — 12 червня.

52. В Ереване начала работу «летняя школа» молодых историков стран СНГ : [Интерв'ю] // Российская газета (Москва). — 2009. — 17 июня.
53. У каждого своя война : [Коментар] // Российская газета (Москва). — 2009. — 22 июня.
54. Россия, у которой не осталось друзей // Газета по-киевски (Киев). — 2009. — 24 июня.
55. Нюрнберг-2 : [Коментар] // День (Київ). — 2009. — 3 липня.
56. У Конотопській битві основну справу зробило кримськотатарське військо : [Коментар] // Газета по-українськи (Київ). — 2009. — 17 липня.
57. Українська Головна Визвольна Рада — забута сторінка історії чи... // День (Київ). — 2009. — 21 липня.
58. Європа-Росія: бої навколо історичної оцінки пакту Ріббентропа-Молотова // Форум націй (Київ). — 2009. — № 7/86 (липень).
59. И кто же фальсифицирует историю? // Газета по-киевски (Киев). — 2009. — 28 серпня.
60. Феномен Народного руху України // День (Київ). — 2009. — 4, 5 вересня.
61. Світове прес-фото можна робити в Україні : [Коментар] // День (Київ). — 2009. — 29 вересня.
62. Міфи та правда. Коли Західна Україна возз'єдналася з УРСР // День (Київ). — 2009. — 3, 10 жовтня.
63. Сповідь правдборця: Гарета Джонса знову прочитає Європа : [Коментар] // День (Київ). — 2009. — 14 листопада.
64. Повторний штурм. Чому нас не розуміють? (Про український Голодомор як геноцид) // День (Київ). — 2009. — 18, 20 листопада.
65. «Регіонали» проти тризуба? : [Коментар] // Україна молода (Київ). — 2009. — 4 грудня.
66. Треба написати нові шкільні підручники : [Интерв'ю] // Газета по-українськи (Київ). — 2009. — 31 грудня.

5. Редакційна діяльність

67. Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2009. — № 1/2 (54/55). — Член редакційної колегії.
68. Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. Вип. 2. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2009. — 450 с. — Член редакційної колегії.
69. Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. — Київ, 2009. Вип. 3, ч. 2. — 483 с.; Вип. 4. — 620 с. — Член редакційної колегії.
70. Енциклопедія історії України. Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла–Мі. — Київ: Наукова думка, 2009. — 784 с. — Член редакційної ради, заступник голови редколегії.

71. Енциклопедія сучасної України. Т. 9: Е–Ж. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. — 712 с. — Член Головної редакційної колегії.

72. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. — Київ, Харків: Права людини, 2009. — № 1 (32). — 304 с.; № 2 (33). — 488 с. — Член редакційної колегії.

73. Зовнішні справи. — Київ, 2009. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

74. Історичний журнал. — Київ, 2009. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

75. Історія в школах України. — Київ, 2009. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

76. Історія державної служби в Україні: У 5 т. — Київ: Ніка-Центр, 2009. — Т. 1. — 544 с.; т. 2. — 512 с. — Член редакційної колегії, керівник авторського колективу.

77. Історія державної служби в Україні: У 5 т. — Київ: Ніка-Центр, 2009. — Т. 3. — 656 с.; т. 4. — 872 с.; т. 5, кн. 1. — 824 с.; т. 5, кн. 2. — 636 с. — Член редакційної колегії.

78. Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. — Т. I, кн. 1. — 414 с.; т. I, кн. 2. — 200 с.; т. I, кн. 3. — 426 с.; т. I, кн. 4. — 90 с.; т. II, кн. 5. — 199 с.; т. II, кн. 6. — 227 с.; т. II, кн. 7. — 102 с. — Член редакційної колегії.

79. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії та правознавства. — Київ, 2009. — № 1–24. — Член редакційної колегії.

80. *Мітягін В. Ю.* Історія України: Довідник. — Київ: Майстер-клас, 2009. — 240 с. — Відповідальний редактор.

81. Наука і суспільство. — Київ, 2009. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

82. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ, 2009. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

83. ОУН і УПА в 1944 році: Документи: В 2 ч. / Упор. О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. — Ч. 1. — 292 с.; ч. 2. — 256 с. — Відповідальний редактор.

84. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років: Свідчення: У 2 ч. / Гол. упор. О. Веселова. — Київ: ВД «Калита», 2009. Кн. 1. — 936 с.; кн. 2. — 920 с. — Член редакційної колегії.

85. Пантелеймон Петрович Гудзенко: історик, архівіст, археограф, організатор науки. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. — 312 с. — Член редакційної колегії.

86. Регіональна історія України. Вип. 3. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. — 300 с. — Член редколегії.

87. Світогляд: Науково-популярний журнал. — Київ, 2009. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

88. *Ткаченко В. В.* Наука у суспільно-політичному дискурсі розвитку УРСР (20–30-ті рр. ХХ ст.). — Київ: ДП Інформаційно-аналітичне агентство, 2009. — 375 с. — Відповідальний редактор.

89. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 15: У 2 ч. — Ч. 1. — 344 с.; ч. 2. — 349 с. — Член редакційної колегії.

90. Україна: хроніка ХХ ст.: Довідкове видання. Роки 1923–1924 / Упор. О. Мовчан. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. — 184 с. — Заступник голови редколегії, керівник авторського колективу.

91. Україна: хронологія розвитку: У 6 т. — Київ: КРІОН, 2009. Т. II. — 544 с.; т. III. — 695 с.; т. IV. — 608 с. — Член редакційної колегії.

92. Український історичний журнал. — Київ, 2009. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

93. Український історичний збірник. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 12. — 516 с. — Член редакційної ради.

94. Чорноморська минущина. Вип. 4. — Одеса: Фенікс, 2009. — 216 с. — Член редакційної колегії.

2010

1. Окремі видання

1. Збірник завдань для державної підсумкової атестації (у формі контрольних робіт) з історії України. 11-й клас. — Київ: Літера, 2010. — 96 с. — Співавтор В. Власов.

2. Історія України. 1900–1920 рр.: Підручник для 10-го класу. — Київ: Літера, 2010. — 256 с. — Співавтор В. Власов.

3. Історія України: Підручник для 10-го класу. — Київ: Генеза, 2010. — 304 с. — Співавтор Ю. Лебедєва.

4. Історія України: Повний курс підготовки до вступу до вищих навчальних закладів. — Київ: Літера, 2010. — 528 с. — Співавтори Ю. Мицик, В. Власов.

5. Новітня історія України (2001–2010): Додаток до підручника для 11-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ: Генеза, 2010. — 48 с.

6. Ինչո՞ւ էր նա սեզ ոչնչացնում: Մտախի՞նը եւ ուկրաին Հոլոքոստը. — Երևան: Նաիրի, 2010. — 268 էջ. — Переклад вірменською мовою з вид.: 2007–3 [Почему ОН НАС уничтожал? Сталин и украинский Голодомор].

2. Розділи у колективних виданнях

7. Влада і суспільство в добу нової економічної політики // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): У 2 ч. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — Ч. 1. — С. 67–94.

8. Ради і ВКП(б)–КП(б)У у політичній системі України // Історія українського парламентаризму / Відповід. ред. В. Смолій. — Київ: Дніпро, 2010. — Т. I–II. — С. 353–406.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови і післямови

9. Надзвичайні заходи 1927–1928 // Енциклопедія історії України. Т. 7: Мл–О. — Київ: Наукова думка, 2010. — С. 157–158.

10. Націоналізація // Енциклопедія історії України. Т. 7: Мл–О. — Київ: Наукова думка, 2010. — С. 239–240.

11. Нова економічна політика // Енциклопедія історії України. Т. 7: Мл–О. — Київ: Наукова думка, 2010. — С. 426–427.

12. Отаманщина // Енциклопедія історії України. Т. 7: Мл–О. — Київ: Наукова думка, 2010. — С. 700.

13. Зімон Герхард // Енциклопедія сучасної України. — Т. 10: З–Зор. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. — С. 591.

14. Водотика Сергій Григорович // Українські історики: Бібліографічний довідник. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 3. — С. 41–42.

15. Пиріг Олександра Андріївна // Українські історики: Бібліографічний довідник. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 3. — С. 219–220.

16. Савенок Людмила Андріївна // Українські історики: Бібліографічний довідник. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 3. — С. 245–246.

17. Вторгнення // Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2010. — № 3/4 (58–59). — С. 137–142.

18. Європа: гіркота війни // Віче. — Київ, 2010. — № 19. — С. 61.

19. Яку країну буде В. Янукович? : [Інтерв'ю] // Країна. — Київ, 2010. — № 38 (16 вересня).

20. Історичний вимір приватної і колективної власності // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 42–55.

21. Комуністичні перетворення в Україні: рік 1920 // *Miedzy Odra a Uralem. Księga dedykowana profesorowi Władysławowi Andrzejowi Serczykowi.* — Rzeszow, 2010. — S. 399–416.

22. Міфи та правда: Коли Західна Україна возз'єдналася з УРСР // *Екстракт +200: [Бібліотека газети «День»].* — Кн. 3. — Київ: ЗАТ Українська прес-група, 2010. — С. 441–466.

23. Таємниці радянського голоду початку 30-х рр. Звіт з московського колоквиуму // *Екстракт +200: [Бібліотека газети «День»].* — Кн. 3. — Київ: ЗАТ Українська прес-група, 2010. — С. 607–636.

24. Наші Ньютони і Галілеї. Топ-50 української науки ХХ століття // *Екстракт +200: [Бібліотека газети «День»].* — Кн. 3. — Київ: ЗАТ Українська прес-група, 2010. — С. 670–720. Передруковано з вид.: 2010-45.

25. СРСР як імперія нового типу. Чому Ленін приховав свою промову щодо «українського питання»? // *Екстракт +200: [Бібліотека газети «День»].* — Кн. 3. — Київ: ЗАТ Українська прес-група, 2010. — С. 849–883.

26. Народження Народного руху України // *Український історичний журнал.* — Київ, 2010. — № 1. — С. 8–21.

27. Як орієнтуватися в плині історичного часу? // *Історія та правознавство: Науково-методичний журнал.* — Харків, 2010. — № 14. — С. 2–5.

28. Наслідки експропріації приватної власності в комуністичній теорії і на практиці // *Історія та правознавство: Науково-методичний журнал.* — Харків, 2010. — № 15. — С. 2–5.

29. Польські свідчення про український геноцид // *Критика.* — Київ, 2010. — № 11–12. — С. 14–15.

30. Реалізована утопія // *Сучасність.* — Київ, 2010. — № 4. — С. 141–168.

31. Синтез терористичної і економічної складової в аграрній політиці Кремля (січень 1933 р.) // *Кубань-Україна: питання історико-культурної взаємодії.* — Краснодар, Киев: ЭДВИ, 2010. — С. 308–318.

32. Про Ярослава Ісаєвича : [Спогади] // *Україна модерна.* — Київ, 2010. — Вип. 6 (17). — С. 5–8.

33. Справжнє обличчя більшовицької політики «воєнного комунізму» в Україні: рік 1920-й // *Розбудова держави.* — Київ, 2010. — № 1. — С. 78–97.

34. Українське село після Голодомору // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць.* — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — Вип. 19, ч. 2. — С. 116–125.

35. Чому був створений колгоспний лад? // *Історія в школах України.* — Київ, 2010. — № 4. — С. 47–48; № 5. — С. 46–48. — № 6. — С. 46–48.

36. Чому треба вивчати повсякденне життя? // Історія повсякденності: теорія і практика: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 14–15 травня 2010 р. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — С. 10–11.

37. Яким має бути зміст сучасної історичної освіти в Україні: проблеми взаємодії академічної й дидактичної історії // Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки. — Харків: Гімназія, 2010. — С. 19–21.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

38. Таємниці радянського голоду початку 30-х рр.: Звіт із московського колоквиуму // День (Київ). — 2010. — 12, 14 січня.

39. З минулого краще видно, що відбувається зараз : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2010. — 12 січня.

40. Степан Бандера проголосив відновлення державності України // Газета по-українськи (Київ). — 2010. — 28 січня.

41. Таємниці радянського голоду початку 30-х рр.: [Відповідь на відгук читача з приводу статті, опублікованої в газеті «День» 12 і 14 січня 2010 р.] // День (Київ). — 2010. — 29–30 січня.

42. Надо было заняться просветительской работой, подготовить почву, убедить людей в том, что Бандера — национальный герой: [Інтерв'ю] // Левый берег: Газета Юго-Востока Украины (Днепропетровск). — 2010. — 29 января — 4 февраля.

42–1. [Передруковано]: Надо было заняться просветительской работой, подготовить почву, убедить людей в том, что Бандера — национальный герой: [Інтерв'ю] // The Times (London, United Kingdom). — 2010. — 2 February.

43. Ще важливіше і ще актуальніше: До дня народження Дж. Мейса : [Коментар] // День (Київ). — 2010. — 18 лютого.

44. Новий господар Банкової. Враження від інавгурації Віктора Януковича : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2010. — 25–26 лютого.

45. Наші Ньютони та Галілеї. Топ-50 української науки ХХ ст. // День (Київ). — 2010. — 26 лютого, 5, 12, 19 березня.

46. Ми та Європа: гармонізація пам'яті : [Коментар] // День (Київ). — 2010. — 18 березня.

47. Янукович повинен діяти як президент : [Скорочений передрук із стенограми прес-конференції на тему «Степан Бандера, Роман Шухевич: засади для присвоєння та скасування звання “Герой України”», що відбулась 12 березня 2010 р. у редакції сайту «Главред»] // День (Київ). — 2010. — 18 березня.

48. Український рахунок «вождю» : [Коментар] // День (Київ). — 2010. — 26–27 березня.

49. Литовський досвід. Чому нам важливо позбутися символів тоталітаризму? // День (Київ). — 2010. — 31 березня.

50. До кого звертається «луганський Ленін?» // День (Київ). — 2010. — 9–10 квітня.

51. Злочинці будуть закапсульовані : [Коментар] // День (Київ). — 2010. — 13 квітня.

52. Головне — об'єктивність та істина. Про волинську трагедію : [Інтерв'ю. Спількувалася Олена Шульга] // Слово Просвіти (Київ). — 2010. — 15 квітня.

53. СРСР як імперія нового типу // День (Київ). — 2010. — 23–24 квітня, 30 квітня — 1 травня, 7–10 травня, 18 травня.

54. Напівбрехня, брехня чи провокація? Післямова до виставки «Волинська різанина» : [Коментар] // День (Київ). — 2010. — 23–24 квітня.

55. Татарам нарешті-то отдадут их землю? : [Коментар] // Газета по-киевски (Київ). — 2010. — 27 квітня.

56. Президент, який не відчуває болю : [Коментар] // День (Київ). — 2010. — 28 квітня.

57. Потреба самопізнання в добу глобалізації : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2010. — 22–23 травня.

58. Вітання головному редактору // День (Київ). — 2010. — 11–12 червня.

59. Слід розуміти, що означатиме корекція закону про Голодомор // День (Київ). — 2010. — 22 червня.

60. Чи варто ревізувати закон про Голодомор? // День (Київ). — 2010. — 22 липня.

60–1. Передруковано: Чи варто ревізувати закон про Голодомор? // Старожитності та сучасність: Історія, Культура, Архівна справа, Краєзнавство, Новини. — 2010. — 21 липня. <http://starogit.do.am/publ/1-1-0-603>

61. Історичний вимір Голодомору // День (Київ). — 2010. — 4 серпня.

62. Скепсис недоречний. Станіслав Кульчицький про концепцію Валерія Солдатенка й інші підходи до проблеми Голодомору : [Інтерв'ю. Розмова з Ольгою Решетиловою] // День (Київ). — 2010. — 13–14 серпня.

63. Ковпак замість Шухевича. Відтепер навчальна програма з історії України працюватиме на російській імідж : [Інтерв'ю взяла Вікторія Скуба] // День (Київ). — 2011. — 1 вересня.

64. Початок Другої світової війни // Експрес (Львів). — 2010. — 2 вересня.

65. Голодомор: трагедія чи геноцид? Слідами дискусії в Москві // День (Київ). — 2010. — 15, 16, 17–18, 21 вересня.

66. Чи є питання про десталінізацію актуальним для України на сьогодні? : [Коментар] // День (Київ). — 2010. — 15–16 жовтня.

67. Історія українського парламентаризму // *Голос України* (Київ). — 2010. — 27 жовтня.
68. Чи подолані наслідки Голодомору? // *День* (Київ). — 2010. — 5 листопада.
69. Революції: локомотиви історії чи відповіді на виклик? // *День* (Київ). — 2010. — 5–6 листопада.
70. Ленін не був шпигуном і найманцем кайзера... : [Інтерв'ю. Записав Б. Козловський] // *Високий замок* (Львів). — 2010. — 7 листопада.
71. Наодинці з «Екстрактом +200» // *День* (Київ). — 2010. — 12–13 листопада.
72. Люди тікали з сіл у міста. Про Голодомор : [Коментар] // *Газета по-українськи* (Київ). — 2010. — 26 листопада.
73. В Європі голос Януковича про Голодомор звучить сильніше від мого : [Інтерв'ю. Записав Б. Козловський] // *Високий замок* (Львів). — 2010. — 26–28 листопада.
- 73–1. [Передруковано]: В Європі голос Януковича про Голодомор звучить сильніше від мого [Інтерв'ю. Записав Б. Козловський] // *Гомін України* (Торонто, Канада). — 2011. — 1 березня.
74. Шпаки і Скворцови в одній «шпаківні» // *День* (Київ). — 2010. — 9, 10–11 грудня.
75. Стыковки двух историй быть не может // *Газета по-киевски* (Київ). — 2010. — 15 декабрия.
76. Путін пояснив, у чому сила Росії : [Інтерв'ю] // *Експрес* (Львів). — 2010. — 21 грудня.
77. «Країна переможців»: міфи та реальність : [Коментар] // *День* (Київ). — 2010. — 23 грудня.

5. Редакційна діяльність

78. Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2010. — № 1/2 (56/57), 3/4 (58/59). — Член редакційної колегії.
79. Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. Вип. 3. — Черкаси, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького 2010. — 468 с. — Член редакційної колегії.
80. Енциклопедія історії України. Т. 7: Мл–О. — Київ: Наукова думка, 2010. — 728 с. — Член редакційної ради, заступник голови редакційної колегії.
81. Енциклопедія сучасної України. — Т. 10: З–Зор. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. — 712 с. — Член Головної редакційної колегії.

82. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. — Київ, Харків, 2010. — № 1 (34). — 240 с.; № 2 (35). — 448 с. — Член редакційної колегії.

83. Зовнішні справи: Науковий журнал. — Київ, 2010. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

84. Історичний журнал. — Київ, 2010. — № 1/3. — Член редакційної колегії.

85. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 20. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — 546 с. — Член редакційної колегії.

86. Історія в школах України. — Київ, 2010. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

87. Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — Т. II, кн. 8. — 116 с.; т. II, кн. 9. — 201 с.; т. II, кн. 10. — 105 с.; т. II, кн. 11. — 52 с.; т. III, кн. 12. — 106 с.; т. III, кн. 13. — 172 с.; т. III, кн. 14. — 109 с. — Член редакційної колегії.

88. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії і правознавства (Київ). — 2010. — № 1–24. — Член редакційної ради.

89. Історія українського парламентаризму: В 3 т. — Київ: Дніпро, 2010. — Т. I–II. — 636 с.; т. III. — 816 с. — Керівник авторського колективу.

90. *Мітягін В. Ю.* Історія України: Довідник. — Київ: Майстер-клас, 2010. — 240 с. — Відповідальний редактор.

91. *Мовчан О. М.* Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — 312 с. — Відповідальний редактор.

92. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928): В 2 ч. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — Ч. 1. — 424 с.; ч. 2. — 382 с. — Відповідальний редактор.

93. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ: Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. Доброва, 2010. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

94. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія: У 3 ч. / Серія монографічних видань «З історії повсякденного життя в Україні». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — Ч. 1–2. — 351 с.; ч. 3. — 336 с. — Член редакційної колегії.

95. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 19. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — Ч. 1. — 249 с.; ч. 2. — 284 с. — Відповідальний редактор.

96. Регіональна історія України. Вип. 4. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — 274 с. — Член редакційної колегії.
97. Світогляд: Науково-популярний журнал. — Київ, 2010. — № 1–6. — Член редакційної колегії.
98. Україна: хронологія розвитку: У 6 т. — Т. V. — Київ: КРІОН, 2010. — 560 с. — Заступник голови редакційної колегії.
99. Український історичний журнал. — Київ, 2010. — № 1–6. — Член редакційної колегії.
100. Український історичний збірник. Вип. 13. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — Ч. 1. — 252 с.; ч. 2. — 238 с. — Член редакційної ради.
101. Український селянин: Збірник наукових праць. Вип. 12. — Черкаси, 2010. — 346 с. — Заступник головного редактора.
102. Українські історики: Бібліографічний довідник. Вип. 3. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — 344 с. — Член редакційної колегії.
103. Чорноморська минувшина. Вип. 5. — Одеса, 2010. — 180 с. — Член редакційної колегії.
104. Holodomor Studies. — Montreal: Universite du Quebec, 2010. — Vol. 2. — Issue 1. — 344 p.; Issue 2. — 272 p. — Член редакційної колегії.

2011

1. Окремі видання

1. Історія України. 1921–1938: Підручник для 10-го класу. — Київ: Літера, 2011. — 112 с. — Співавтор В. Власов.
2. Історія України: Довідник для абітурієнтів та школярів. — Київ: Літера, 2011. — 528 с. — Співавтори Ю. Мицик, В. Власов.
3. Історія України: Додаток до підручника для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ: Генеза, 2011. — 88 с. — Співавтор Ю. Лебедева.
4. Історія України: Збірник завдань для державної підсумкової атестації з історії України. 11 клас. — Київ: Центр навчально-методичної літератури, 2011. — 112 с. — Співавтор В. Власов.
5. Історія України: Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ: Генеза, 2011. — 304 с. — Співавтор Ю. Лебедева.
6. Історія України: Повний курс підготовки до ЗНО. — Київ: Літера, 2011. — 332 с. — Співавтор В. Власов.

2. Розділи у колективних виданнях

7. Здійснення нової економічної політики (1921–1928) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: В 2 т. / Відповід. ред. В. Смолій. — Т. 2. — Київ: Ніка-Центр, 2011. — С. 154–202.

8. Більшовицькі методи «навздогінної» модернізації (1929–1938) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: В 2 т. / Відповід. ред. В. Смолій. — Т. 2. — Київ: Ніка-Центр, 2011. — С. 203–273.

9. Народження радянської України // Україна: хронологія розвитку: У 6 т. — Т. VI: Новітня історія 1917–2010 рр. — Київ: КРІОН, 2011. — С. 30–35.

10. Відомі у всьому світі // Україна: хронологія розвитку: У 6 т. — Т. VI: Новітня історія 1917–2010 рр. — Київ: КРІОН, 2011. — С. 124–131.

11. УСРР в добу непу (1921–1928 рр.) // Україна: хронологія розвитку: У 6 т. — Т. VI: Новітня історія 1917–2010 рр. — Київ: КРІОН, 2011. — С. 136–143.

12. Радянська модернізація України // Україна: хронологія розвитку: У 6 т. — Т. VI: Новітня історія 1917–2010 рр. — Київ: КРІОН, 2011. — С. 200–215.

13. Політичні і соціальні наслідки «революції згори» // Україна: хронологія розвитку: У 6 т. — Т. VI: Новітня історія 1917–2010 рр. — Київ: КРІОН, 2011. — С. 278–303.

14. Утвердження незалежної України // Україна: хронологія розвитку: У 6 т. — Т. VI: Новітня історія 1917–2010 рр. — Київ: КРІОН, 2011. — С. 584–655.

15. Київські газети про зречення Миколи II; Українська маніфестація в Петрограді; Квітневі тези; Володимир Винниченко; Переворот у Петрограді; Створення радянської УНР [1917]; Кінець Російської революції [1918]; Християн Раковський; Рада народних комісарів УСРР; Продрозверстка; Соціалістичний землеустрій; Тези РКП(б) про радянську владу в Україні; Харків — столиця УСРР [1919]; Зрівняльний поділ землі; «Бунт» ЦК КП(б)У; Поглинення боротьбистів; Договір між «незалежними» УСРР і РСФРР; Сергій Єфремов [1920]; Початок непу; Комнезами; Неп у великій промисловості [1921]; Договір з Туреччиною; Концтабори; Червінці; Пошук шляхів об'єднання республік [1922]; Теорія «двох культур»; Реакція на рішення Ради послів Антанти [1923]; XIV з'їзд ВКП(б) [1925]; Данило Заболотний [1928]; Створення ОУН; Злам непу; Стаття «Великий перелом» [1929]; Темпи колективізації; Про «ліквідацію куркулів»; Примірний статут сільгоспартілі; Лист Сталіна; Двадцятип'яти тисячники [1930]; Перша в СРСР розливальна машина; Усуспільнення худоби; Лист комсомольця; План хлібозаготівель з урожаю 1932 р.; Закон

«про п'ять колосків»; Надзвичайна комісія В. Молотова; Стимулювання хлібозаготівель; «Про заходи до посилення хлібозаготівель»; Орхівська справа; Постанова «Про хлібозаготівлі на Україні» [1932]; Лист Сталіна до селян; Політвідділи МТС; Заміна продрозверстки продподатком [1933]; Реорганізація каральних структур [1934]; Рекорд Олексія Стаханова [1935]; Гуманітарні інститути АН УСРР; Результати «чистки» КП(б)У [1936]; Пакт Ріббентропа–Молотова [1939]: [Довідки в рубриці «Жовті сторінки» (по роках — від 1917 до 1939)] // Україна: хронологія розвитку: У 6 т. — Т. VI: Новітня історія 1917–2010 рр. — Київ: КРІОН, 2011. — С. 16, 16–17, 19, 22–23, 27, 36–37, 38, 81, 86, 89, 99, 100, 104, 105, 106, 122, 123, 146, 148, 153, 158, 162–163, 165, 167, 186–187, 198, 216, 218, 218–219, 220, 220–221, 222, 223, 227, 234, 234–235, 237, 238, 238–239, 240, 241, 242–243, 244, 244–245, 245, 246, 257, 264, 270, 270–271, 309.

16. Украинский Голодомор как геноцид // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР. — Москва: РОССПЭН, 2011. — С. 107–194.

17. Виктор Кондрашин и все-все-все // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР. — Москва: РОССПЭН, 2011. — С. 430–435.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови та післямови

18. Паризький мирний договір 1856 // Енциклопедія історії України. Т. 8: Па–Прик. — Київ: Наукова думка, 2011. — С. 66–67.

19. Паспортизація населення // Енциклопедія історії України. Т. 8: Па–Прик. — Київ: Наукова думка, 2011. — С. 83–84. — Співавтор Т. Вронська.

20. Перебудова в СРСР, 1985–1991 // Енциклопедія історії України. Т. 8: Па–Прик. — Київ: Наукова думка, 2011. — С. 118–119.

21. Періодизація історії України // Енциклопедія історії України. Т. 8: Па–Прик. — Київ: Наукова думка, 2011. — С. 155–158.

22. Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б)–КПРС // Енциклопедія історії України. Т. 8: Па–Прик. — Київ: Наукова думка, 2011. — С. 330–332.

23. Помаранчева революція 2004 // Енциклопедія історії України. Т. 8: Па–Прик. — Київ: Наукова думка, 2011. — С. 412–415.

24. Постгеноцидне суспільство // Енциклопедія історії України. Т. 8: Па–Прик. — Київ: Наукова думка, 2011. — С. 437.

25. Приватизація // Енциклопедія історії України. Т. 8: Па–Прик. — Київ: Наукова думка, 2011. — С. 446–448.

26. Імперіалізм // Енциклопедія сучасної України. — Т. 11: Зор–Как. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. — С. 339.

27. Імперія // Енциклопедія сучасної України. — Т. 11: Зор–Как. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. — С. 339–343.

28. Інтернаціонал Комуністичний // Енциклопедія сучасної України. — Т. 11: Зор–Как. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. — С. 348–349.

29. Індустріалізація // Енциклопедія сучасної України. — Т. 11: Зор–Как. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. — С. 385–390.

30. Історична наука // Енциклопедія сучасної України. — Т. 11: Зор–Как. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. — С. 559–561.

31. Історичний процес // Енциклопедія сучасної України. — Т. 11: Зор–Как. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. — С. 564–565.

32. Демократичного централізму доктрина // Політична енциклопедія. — Київ: Парламентське видавництво, 2011. — С. 192–193.

33. Інтернаціоналізм // Політична енциклопедія. — Київ: Парламентське видавництво, 2011. — С. 296.

34. Колективізм // Політична енциклопедія. — Київ: Парламентське видавництво, 2011. — С. 342.

35. Космополітизм // Політична енциклопедія. — Київ: Парламентське видавництво, 2011. — С. 369–370.

36. Культ особи // Політична енциклопедія. — Київ: Парламентське видавництво, 2011. — С. 380.

37. Лисяк-Рудницький Іван // Політична енциклопедія. — Київ: Парламентське видавництво, 2011. — С. 401–402.

38. Радянська влада // Політична енциклопедія. — Київ: Парламентське видавництво, 2011. — С. 620–621.

39. Радянський комунізм // Політична енциклопедія. — Київ: Парламентське видавництво, 2011. — С. 621–622.

40. Розкуркулення політика // Політична енциклопедія. — Київ: Парламентське видавництво, 2011. — С. 641–642.

41. Фашизм // Політична енциклопедія. — Київ: Парламентське видавництво, 2011. — С. 744–745.

42. ХХ століття в історії українського народу // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2011. — № 1. — С. 43–48.

43. Українська складова у світовому науково-технічному прогресі // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2011. — № 3. — С. 44–48; № 6. — С. 45–48; № 69. — С. 44–48; № 11–12. — С. 42–46.

44. На що варто звернути увагу вчителю в процесі підготовки до ДПА з історії України 2011 р: методичні рекомендації та коментарі // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2011. — № 4. — С. 3–20. — Співавтор В. Власов.

45. Кому маємо дякувати за незалежність України? // Історія та суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2011. — № 8. — С. 43–48.

46. Вибудовування апарату влади під час опанування України більшовиками у жовтні 1919–1920 рр. // Віче: Збірник наукових праць на честь 70-річчя Ю. М. Алексеева. — Київ: Експрес-поліграф, 2011. — С. 194–216.

47. [Виступ на засіданні Асоціації інститутів історії країн СНД з приводу перспектив співробітництва в 2012 р.] // Историческое пространство: Проблемы истории стран СНГ. — Москва: Издание Международной ассоциации институтов истории стран СНГ, 2011. — С. 44–46.

48. Внесок Руслана Пирого у дослідження історії Голодомору 1932–1933 років в Україні: мовою документів // Архіви України. — Київ, 2011. — № 2–3. — С. 275–289.

49. Володимир Ілліч Ульянов-Ленін: погляд з ХХІ століття // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 20. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 29–76.

50. Історична освіта в школі // Доба: Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. — Львів, 2011. — № 1. — С. 2–5.

51. Не вщухають термінологічні суперечки // Історія в школах України. — Київ, 2011. — № 5. — С. 35–36.

52. Періодизація вітчизняної історії у працях Інституту історії України НАН // Український історичний журнал. — Київ, 2011. — № 3. — С. 161–173.

53. Першопочатки радянської українізації // Світогляд: Науково-популярний журнал. — Київ, 2011. — № 4 (30). — С. 64–76.

54. Радянський Союз: утворення і розпад // Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2011. — № 1/2 (60/61). — С. 94–99.

55. Революція як концепт // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — Вип. 5. — С. 172–192.

56. 20-та річниця незалежності України // Ювіляри України: Книга 2011 року. — Київ: 2011. — С. 1–2.

57. Передмова до другого видання українського перекладу // Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти. — Київ: Ніка-Центр, 2011. — С. 5–10.

58. Зустрічі з Ярославом Дашкевичем : [Спогади] // Лицар духу: Меморіальний збірник, присвячений професору Ярославу Дашкевичу. — Львів: Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2011. — С. 120–123.

59. Утвердження незалежності України // Здобуття незалежності України. 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. — Том I. — Житомир, Рута, 2011. — С. 63–67.

60. Чим загрожує сучасній Україні поворот Кремля до імперських цінностей? // Сила м'якого знака, або повернення Руської правди. — Київ: Українська прес-група, 2011. — С. 572–580.

61. Украинский голодомор: трагедия, вызванная геноцидом // История сталинизма: крестьянство и власть: Материалы международной научной конференции. — Екатеринбург, 29 сентября — 2 октября 2011 г. — Москва: РОССПЭН, 2011. — С. 214–223.

62. Рец. на кн.: *Л. В. Таран*. Французько-російсько-українська історіографія. 70-ті рр. ХХ ст. — поч. ХХІ ст. — Ніжин, 2009. — 249 с. // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. Вып. 34. — Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2011. — С. 388–391.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

63. Читач завжди відчуває, де історія використовується, де історія в чистому вигляді : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2011. — 11 січня.

64. «Польська операція» у Великому терорі 1937–1938 рр. // День (Київ). — 2011. — 12 січня.

65. Німецький історик Франк Гольчевський: «Завдання кожного уряду — політичне та економічні міркування Європи: про ОУН–УПА, нацистські рухи в Росії» : [Коментар] // День (Київ). — 2011. — 26 січня.

66. Країни, які офіційно визнали Голодомор геноцидом // Вільна думка (Сідней, Австралія). — 2011. — Ч. 1–3. — С. 12.

67. Історична освіта в школі // День (Київ). — 2011. — 16 лютого.

68. Замість вирішення соціальних, економічних проблем — розпалювання національного протистояння : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2011. — 22 лютого.

69. Звільнили, щоб перепризначити? Про звільнення В. Ф. Солдатенко з посади голови Інституту національної пам'яті : [Коментар] // День (Київ). — 2011. — 23–24 лютого.

70. Напередодні вторгнення. До 70-річчя Великої війни // День (Київ). — 2011. — 24–25 березня.

71. Життя і вічність Маріяна Коця // День (Київ). — 2011. — 30 березня. — Співавтор О. Веселова.

72. Міносвіти повертає у школи радянську «Зірницю» : [Коментар] // День (Київ). — 2011. — 30 березня.

73. Новий підручник з історії наблизився до європейських стандартів. — Газета по-українськи (Київ). — 2011. — 7 квітня.

74. День Победы... в якій війне? // День (Київ). — 2011. — 29–30 квітня.

75. Эта война не была великой для нас, но была отечественной : [Інтерв'ю] // Високий замок (Львів). — 2011. — 5–11 травня.

76. На Національному військовому кладовищі не знайшли місця для воїнів УПА : [Інтерв'ю. Розмовляв О. Куриленко] // Газета по-українськи (Київ). — 2011. — 3 червня.

77. Ховатимуть тільки учасників бойових дій : [Коментар] // Газета по-українськи (Київ). — 2011. — 16 червня.

78. Сили, які зацікавлені в розколі України, ставляться до народу як до біомаси : [Інтерв'ю] // Газета по-українськи (Київ). — 2011. — 30 червня.

79. Чим загрожує сучасній Україні поворот Кремля до імперських цінностей? : [Коментар] // День (Київ). — 2011. — 5–6 серпня.

80. Формула «Ідентичність і модернізація в дії» // День (Київ). — 2011. — 19–20 серпня.

81. Нова книжка «Дня» на форумі видавців : [Коментар] // День (Київ). — 2011. — 9–10 вересня.

82. Чи перепрошувати нам за Бабин Яр? // День (Київ). — 2011. — 5 жовтня.

83. Прозріння Івана Лисяка-Рудницького: До 92-ої річниці від дня народження видатного українського історика і мислителя : [Коментар] // День (Київ). — 2011. — 28–29 жовтня.

84. Чому сталося вбивство голодом? Осмислення українського Голодомору // День (Київ). — 2011. — 18–19 листопада.

85. Другий за світовим рейтингом університет видасть атлас про український Голодомор // Експрес (Львів). — 2011. — 21 листопада.

86. Відповідь на новорічну анкету «Дня» // День (Київ). — 2011. — 30–31 грудня.

5. Редакційна діяльність

87. Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2011. — № 1/2 (60/61); № 3/4 (62/63). — Член редакційної колегії.

88. *Бикова Т. Б.* Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — 248 с. — Відповідальний редактор.

89. Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. Вип. 4. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. — 300 с. — Член редакційної колегії.

90. Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010/2011. Вип. 5. — Член редакційної колегії.

91. Економічна історія України: В 2 т. — Київ: Ніка-Центр, 2011. — Том 1. — 696 с.; Т. 2. — 608 с. — Член редакційної ради, керівник авторського колективу.

92. Енциклопедія історії України. Т. 8: Па–Прик. — Київ: Наукова думка, 2011. — 520 с. — Член редакційної ради, заступник голови редакційної колегії.

93. Енциклопедія сучасної України. Т. 11: Зор–Как. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. — 2011. — 712 с. — Член Головної редакційної колегії.

94. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. — Харків: Права людини. — 2011. — № 1 (36). — 416 с.; № 2 (37). — 312 с. — Член редакційної колегії.

95. Звід пам'яток історії та культури. Київ. — Кн. 1, ч. 3: С–Я. — Київ: Головна редколегія Зводу пам'яток історії та культури, 2011. — С. 1217–2197. — Член редакційної колегії. [Електронний набір на порталі Інституту історії України НАН України за посиланням <http://history.org.ua/?libid=5681>].

96. Зовнішні справи. — Київ, 2011. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

97. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 21. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — 378 с. — Член редакційної колегії.

98. Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2011. — № 1–8. — Член редакційної ради.

99. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії і правознавства (Київ). — 2011. — № 1–24. — Член редакційної ради.

100. Історія української культури: У 5 т. Т. 5: Українська культура ХХ — поч. ХХІ ст. — Кн. 1. — Київ: Наукова думка, 2011. — 864 с. — Член редакційної колегії.

101. Історія української культури: У 5 т. Т. 5: Українська культура ХХ — поч. ХХІ ст. — Кн. 2. — Київ: Наукова думка, 2011. — 1032 с. — Член редакційної колегії.

102. *Ленартович О. Ю.* Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. — Луцьк: Волинський національний

університет ім. Лесі Українки, 2011. — 412 с. — Відповідальний редактор (помилково зазначено: науковий консультант).

103. Нариси історії Української революції 1917–1921 років. — Київ: Наукова думка, 2011. — Кн. 1. — 390 с. — Член редакційної колегії.

104. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ: Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. Доброва. — 2011. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

105. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 20. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — 342 с. — Відповідальний редактор.

106. Регіональна історія України. Вип. 5. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — 236 с. — Член редакційної колегії.

107. Світогляд: Науково-популярний журнал. — Київ, 2011. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

108. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 16. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — 328 с. — Член редакційної колегії.

109. Україна: хроніка ХХ століття: Довідкове видання. Рік 1935 / Упор. О. Юркова. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — 232 с. — Член редакційної ради, заступник голови редколегії, керівник авторського колективу.

110. Україна: хроніка ХХ століття: Довідкове видання. Рік 1930 / Упор. Т. Бикова, Л. Гриневич. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — 236 с. — Член редакційної ради, заступник голови редколегії, керівник авторського колективу.

111. Україна: хронологія розвитку: У 6 т. — Т. V: Імперська доба. 1800–1917. — Київ: КРІОН, 2011. — 560 с. — Член редакційної колегії.

112. Україна: хронологія розвитку: У 6 т. — Т. VI: Новітня історія 1917–2010 рр. — Київ: КРІОН, 2011. — 832 с. — Відповідальний редактор.

113. Український історичний журнал. — Київ: Інститут історії України НАН України. — 2011. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

114. Український історичний збірник. Вип. 14. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — 322 с. — Член редакційної ради.

115. *Фролов М. О.* Політична система та номенклатурна еліта радянської України: особливості та механізми формування і функціонування. — Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2011. — 826 с. — Науковий редактор.

116. Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. Вип. 6. — Одеса: СПД О. В. Бровкін, 2011. — 196 с. — Член редакційної колегії.

117. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст.: Документи і матеріали. — Київ: Інститут історії України НАН України, Галузевий державний архів СБУ, 2011. — 626 с. — Член редакційної колегії.

118. *Якубова Л. Д.* Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — 340 с. — Відповідальний редактор.

2012

1. Окремі видання

1. Історія України: Довідник для абітурієнтів та школярів. — Київ: Літера, 2012. — 528 с. — Співавтори Ю. Мицик, В. Власов.

2. Історія України: Збірник завдань для державної підсумкової атестації з історії України. 11 клас. — Київ: Центр навчально-методичної літератури, 2012. — 128 с. — Співавтор В. Власов.

3. Історія України: Комплексна підготовка до ЗНО. — Київ: Літера, 2012. — 340 с. — Співавтор В. Власов.

2. Розділи у колективних виданнях

4. Більшовицька експансія в Україну // Нариси історії Української революції 1917–1921 років: У 2 кн. / Голова ред. кол. В. Смолій. — Кн. 2. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 241–414. — Співавтори В. Верстюк, Г. Єфіменко.

5. І знову про 17 вересня 1939 року // Війни і мир / За заг. ред. Л. Івшиної. — Київ: АТЗТ «Українська прес-група», 2012. — С. 458–462. — Передруковано з вид.: 2004–40.

6. Українці і поляки: альтернативи співробітництву немає // Війни і мир / За заг. ред. Л. Івшиної. — Київ: АТЗТ «Українська прес-група», 2012. — С. 463–474. — Співавтори Л. Івшина, Д. Павличко, Ю. Шаповал. — Передруковано з вид.: 2004–64.

7. Українсько-польський кордон: тридцять років протистояння // Війни і мир / За заг. ред. Л. Івшиної. — Київ: АТЗТ «Українська прес-група», 2012. — С. 502–511. — Передруковано з вид.: 2004–41.

8. Історичні науки // Історія української культури: У 5 т. Т. 5: Українська культура ХХ — поч. ХХІ ст. — Кн. 3 / Гол. ред. тому М. Жулинський. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 7–24.

9. Київ у міжвоєнну добу (1921–1938) // Ілюстрована історія Києва / Відповід. ред. В. Смолій. — Київ: Фенікс, 2012. — С. 214–248.

10. Національна політика Кремля щодо УСРР (1919–1922) // Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: Історичні нариси / Відповід. ред. В. Смолій. — Київ: Ніка-Центр, 2012. — С. 155–195.

11. Зміни у національній політиці радянського керівництва в роки війни // Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: Історичні нариси / Відповід. ред. В. Смолій. — Київ: Ніка-Центр, 2012. — С. 425–458.

12. Кримське питання в контексті політичної історії ХХ сторіччя // Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: Історичні нариси / Відповід. ред. В. Смолій. — Київ: Ніка-Центр, 2012. — С. 515–532.

13. Сталінський етап в соціально-економічних перетвореннях // Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 25–96.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови і післямови

14. Примірний статут сільськогосподарської артілі // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 9–11.

15. Продзагони // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 21–22.

16. Продовольчий податок // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 22–24.

17. Промисловий переворот // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 29–31.

18. Рада міністрів Української Держави // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 94–96.

19. Рада народних комісарів УРСР // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 97–98. — Співатор О. Мовчан.

20. Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, депутатів трудящих, народних депутатів // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 110.

21. Раковський Християн Георгійович // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 129–130.

22. Революції // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 148–153.

23. Розвинутий соціалізм // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 259–260.

24. Розкуркулення політика // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 263–264.

25. Романцов Володимир Омелянович // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 286–287.

26. Середняки // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 544–545.

27. Соціалізм // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 729–731.

28. СРСР // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 772–778.

29. Сталін Йосип Віссаріонович // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 781–786.

30. Сталінізм // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — С. 788–790.

31. Класифікація революцій // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2012. — № 1. — С. 45–48; № 2. — С. 46–48.

32. Гетьманат П. Скоропадського як німецький варіант квазідержавності // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2012. — № 3. — С. 40–45.

33. Радянсько-польська війна 1920 р. // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2012. — № 4. — С. 43–48.

34. Доступно про складне: публіцистичне мистецтво Івана Лисяка-Рудницького // Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом: Формування українського народу й нації. — Київ: ПрАТ «Українська прес-група», 2012. — С. 3–4.

35. Изменения административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII в. — 1975) // Південний Захід. Одесика: Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 13. — Одеса, «Друкарський дім». 2012. — С. 40–59. — Співавтори А. Бачинський, В. Вашенко.

36. Кордони України // Україна в міжнародних відносинах: Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 3: Предметно-тематична частина. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 101–112. — Співавтор Г. Єфіменко.

37. М. Скрипник у національній та історичній пам'яті // Гілея: Науковий вісник. — Вип. 61. — Київ, 2012. — С. 8–10.

38. Напередодні Голодомору // Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2012. — № 1/2 (64/65). — С. 107–127.

39. Практика політичних репресій, геноцидів та воєнних злочинів у СРСР: погляд історика // Співпраця СРСР і Німеччини у міжвоєнний період та під час Другої світової війни: причини і наслідки. — Київ: Київська міська організація Товариства «Меморіал», 2012. — С. 60–77.

40. Про український Голодомор // Фундація Омеляна і Тетяни Антоновичів: Матеріали до історії фундації: листування, грамоти, виступи та лекції лауреатів нагород Антоновичів (1998–2011). — Львів, Вашингтон, 2012. — Кн. 2. — С. 249–260.

41. Російська партійна диктатура // Український тиждень. — Київ, 2012. — № 46. — С. 46–49.

42. Сталінська диктатура в період другого комуністичного штурму // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 21. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 118–134.

43. Влада зуміла поразку перетворити на перемогу // Країна. — Київ, 2012. — № 42. — С. 32. — 1 листопада.

44. Wielki głód na Ukrainie // Mowia wieki. — Warszawa, 2012. — № 9. — С. 16–21.

45. Why did Stalin Exterminate the Ukrainians? // The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine. — Edmonton, Toronto, 2012. — P. 26–35.

46. Holodomor in Ukraine 1932–1933: an interpretation of facts // Holodomor and Gorta Mor: Histories Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland. — Anthem Press, 2012. — P. 19–30.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

47. Росія хоче привласнити українську історичну спадщину : [Інтерв'ю. Розмова з Олександром Купрієнко] // День (Київ). — 2012. — 11 січня.

48. Глиняні ноги колоса. Причини появи і розпаду СРСР. Неювілейні роздуми над темою // День (Київ). — 2012. — 13–14 січня.

49. 2012 — «Список Сандармоху»: як позбутися тоталітарної спадщини // День (Київ). — 2012. — 20–21 січня.

50. Бій під Крутами у висвітленні істориків // Експрес (Львів). — 2012. — 25 січня.

51. Бійтеся березневих ід! Круглий стіл у Києві, присвячений Лютневій революції 1917 року, як стратегія російської зовнішньополітичної лінії : [Коментар] // День (Київ). — 2012. — 21 лютого.

52. Про Голодомор — все з більшою докладністю : [Виступ С. Кульчицького при одержанні нагороди Фундації Антоновичів у Вашингтоні] // Свобода (Нью-Йорк, НЙ, США). — 2012. — 2 березня.

53. Анатомія революції: міфи і дійсність. 1917 рік у нашій історії // День (Київ). — 2012. — 2–3 березня.

54. Комуністи пропонують заборонити перейменувати вулиці : [Інтерв'ю] // Експрес (Львів). — 2012. — 15 березня.

55. «Мазепинці», «петлюрівці», «бандерівці»... // День (Київ). — 2012. — 25–26 травня.

56. Нарешті Україна взяла на себе відповідальність за несправедливо скривджених людей : [Коментар] // День (Київ). — 2012. — 22–23 червня.

57. Напередодні вторгнення: До 70-річчя початку Великої війни // День (Київ). — 2011. — 24–25 червня.

58. Всі ми потребуємо пізнання того, що з нами відбувалося в не-далекому минулому : [Коментар] // День (Київ). — 2012. — 17–18 серпня.

59. Кого виховуємо? За цим стоять гроші, абсолютно зрозуміло, що російські : [Коментар] // День (Київ). — 2012. — 22 серпня.

60. Шанс не розминутися з розумними попередниками : [Коментар] // День (Київ). — 2012. — 7–8 вересня.

61. Несентиментальна історія — про сентименти до комунізму : [Коментар] // День (Київ). — 2012. — 20 вересня.

62. Чи можна двічі увійти в одну річку. Розглядаючи гасло сучасної КПУ «Вернем страну народу!», не буду заперечувати ні братерства народів, ні їхньої рівності — у безправ'ї // День (Київ). — 2012. — 10, 17 жовтня.

63. Яку країну бажать повернути народу комуністи? // День (Київ). — 2012. — 4 жовтня.

64. Без підтримки думаючої частини суспільства, яку опозиція матюково називає «противсіхами», вона приречена на поразку : [Коментар] // Газета по-українськи (Київ). — 2012. — 30 жовтня.

65. Маршал Малиновский предупреджал Никиту Хрущева, что надо внимательно следит за Жуковым : [Інтерв'ю: Разговаривал Александр Артазей] // Факты и комментарии (Киев). — 2012. — 8 ноября.

66. A Ukrainian quest to shed light on horror Soviets kept in dark : [Інтерв'ю] // The Globe and Mail (Toronto, Canada). — 2012. — November, 19.

67. Щоб розуміти, на що хворіє сучасне українське суспільство, треба вивчати недавнє минуле // День (Київ). — 2012. — 21–22 листопада.

68. Breaking the Silence about the Holodomor: a Conversation with Dr. Stanislav Kulchytskyi // Canadian Museum. — 2012. — November.

69. Як готувався Голодомор? // День (Київ). — 2012. — 12 грудня.

70. Канадський speaking tour з тематикою українського Голодомору // День (Київ). — 2012. — 13 грудня.

71. Круглий стіл «Історична пам'ять і нові “види зброї”» // День (Київ). — 2012. — 14–15 грудня.

72. Публіцистика — то стрілянина відважних по рухливих і замаскованих цілях : [«Круглий стіл» в редакції газети «День» з приводу виходу в світ серії книжок «Бронебійна публіцистика»] // День (Київ). — 2012. — 21–22 грудня.

73. Інтелектуальна зброя попередніх поколінь на службі сучасної України // День (Київ). — 2012. — 21–22 грудня.

5. Редакційна діяльність

74. Академічні й доакадемічні образи української історіографії. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — 720 с. — Член редакційної колегії.

75. Атлас історії України. — Київ: ДНВП «Картографія», 2012. — 152 с. — Член редакційної колегії.

76. Бахмутський шлях: Літературний і науковий історико-філологічний журнал. — Луганськ, 2012. — № 1/2 (64/65). — 196 с. — Член редакційної колегії.

77. *Бондарчук П. М.* Релігійна свідомість віруючих в Україні (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації / Серія «З історії повсякденного життя в Україні». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — 322 с. — Член редакційної колегії.

78. *Вінцовський Т.* Формування і діяльність органів влади Центральної Ради на Півдні України. — Суми: Вид-во «Папірус», 2012. — 384 с. — Відповідальний редактор.

79. *Головко В. В.* Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991–2009 рр. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — 416 с. — Відповідальний редактор.

80. Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. Вип. 5. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. — 320 с. — Член редакційної колегії.

81. Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 6. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011/2012. — 578 с. — Член редакційної колегії.

82. Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил–С. — Київ: Наукова думка, 2012. — 944 с. — Член редакційної ради, заступник голови редколегії.

83. Енциклопедія сучасної України. — Том 12: Кал–Киї. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2012. — 712 с. — Член Головної редакційної колегії.

84. *Єфіменко Г. Г.* Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — 368 с. — Відповідальний редактор.

85. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. — Харків: Права людини, 2012. — № 1 (38). — 352 с.; № 2 (39). — 424 с. — Член редакційної колегії.

86. Зовнішні справи. — Київ, 2012. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

87. Ілюстрована історія Києва. — Київ: Фенікс, 2012. — 424 с. — Керівник авторського колективу, член редакційної ради.

88. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 22. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — 736 с. — Член редакційної колегії.

89. Історія та суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2012. — № 1–6. — Член редакційної ради.

90. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії та правознавства (Київ). — 2012. — № 1–24. — Член редакційної ради.

91. Історія української культури: У 5 т. Т. 5: Українська культура ХХ — поч. ХХІ ст. — Кн. 3: Культура та розвиток науки і технологій в Україні. — Київ: Наукова думка, 2012. — 950 с. — Член редакційної колегії.

92. Нариси історії української революції 1917–1921 років: В 2 кн. Кн. 2. — Київ: Наукова думка, 2012. — 464 с. — Член редакційної колегії.

93. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ: Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. Доброва. — 2012. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

94. Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: Історичні нариси / Відповід. ред. В. Смолій. — Київ: Ніка-Центр, 2012. — 592 с. — Член редакційної колегії.

95. Повсякдення ранньомодерної України: Історичні студії: В 2 т. / Серія «З історії повсякденного життя в Україні». — Т.1: Практики, казуси та девіації повсякдення. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — 328 с. — Член редакційної колегії.

96. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 21. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — 322 с. — Відповідальний редактор.

97. Регіональна історія України: Збірник наукових статей. Вип. 6. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — 242 с. — Член редакційної колегії.

98. *Рябченко О. Л.* Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. — Харків, 2012. — 456 с. — Відповідальний редактор.

99. Світогляд: Науково-популярний журнал. — Київ: НАН України. — 2012. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

100. Україна ХХ століття. Культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 17. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — 302 с. — Член редакційної колегії.

101. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — 788 с. — Відповідальний редактор.

102. Український історичний журнал. — Київ: Інститут історії України НАН України. — 2012. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

103. Український історичний збірник. Вип. 15. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — 372 с. — Член редакційної ради.

104. Український селянин: Збірник наукових праць. Вип. 13. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. — 248 с. — Заступник головного редактора.

105. Чорноморська минувшина: Збірник наукових праць. Вип. 7. — Одеса: СПД О. В. Бровкін, 2012. — 184 с. — Член редакційної колегії.

106. Promemoria: Revista Institutului de Istorie Sociala. Vol. III. — № 4. — Chisinau, 2012. — 312 с. — Член редакційної колегії.

2013

1. Окремі видання

1. Зовнішнє незалежне опитування — 2013: Історія України: комплексне видання. — Київ: Літера, 2013. — 336 с. — Співавтор В. Власов.

2. Історія України: Збірник завдань для державної підсумкової атестації з історії України. 11 клас. — Київ: Центр навчально-методичної літератури, 2013. — 128 с. — Співавтор В. Власов.

3. Історія України: Повний курс підготовки для вступу до вищих навчальних закладів: Довідник для абітурієнтів та школярів. — Київ: Літера, 2013. — 528 с. — Співавтори Ю. Мицик, В. Власов.

4. Сталінський «сокрушительный удар». 1932–1933. — Київ: Темпора, 2013. — 316 с.

5. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — 208 с.

6. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: У 3 кн. — Київ: Темпора, 2013. — Кн. 1. — 504 с.; кн. 2. — 628 с.; кн. 3. — 388 с.

2. Розділи у колективних виданнях

7. Держава і суспільство в радянську добу // Влада і суспільство в Україні: Історичний контекст / Відповід. ред. В. Смолій. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 321–451.

8. Початок поглинення суспільства державою-комуною (1917–1928) // Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.): В 2 т. / Голова ред. кол. В. Смолій. Т. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 10–98.

9. Створення соціально-економічного фундаменту для держави-комуни (1929–1938) // Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.): В 2 т. / Голова ред. кол. В. Смолій. Т. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 99–297.

10. Українське суспільство радянської доби // Держава і суспільство в Україні: історія та сучасність / Відповід. ред. О. Майборода. — Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2013. — С. 34–52.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови і післямови

11. Терор і тероризм // Енциклопедія історії України. Т. 10: Т–Я. — Київ: Наукова думка, 2013. — С. 72–74. — Співавтор Я. Примаченко.

12. Тоталітаризм // Енциклопедія історії України. Т. 10: Т–Я. — Київ: Наукова думка, 2013. — С. 131–133.

13. Трести радянські // Енциклопедія історії України. Т. 10: Т–Я. — Київ: Наукова думка, 2013. — С. 142–143.

14. Троцький Лев Давидович // Енциклопедія історії України. Т. 10: Т–Я. — Київ: Наукова думка, 2013. — С. 160–162.

15. Турченко Федір Григорович // Енциклопедія історії України. Т. 10: Т–Я. — Київ: Наукова думка, 2013. — С. 187.

16. Шаповал Юрій Іванович // Енциклопедія історії України. Т. 10: Т–Я. — Київ: Наукова думка, 2013. — С. 594–595.

17. Коваль Віктор Савович // Енциклопедія сучасної України. Т. 13: Киї–Кок. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. — С. 465.

18. Коваль Михайло Васильович // Енциклопедія сучасної України. Т. 13: Киї–Кок. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. — С. 472.

19. Голодомор 1932–1933 років у світлі останніх досліджень // Світогляд: Науково-популярний журнал. — 2013. — № 5 (13). — С. 70–79.

20. Голодомор у працях радянських істориків 1956–1987 рр. // Історія в сучасній школі. — Київ, 2013. — № 10. — С. 29–31.

21. Якщо опинимось у Митному союзі — законсервуємо наше комуністичне минуле : [Інтерв'ю. Спілкувалася Алла Лазарева] // Український тиждень. — Київ, 2013. — № 13 (311). — С. 26–27.

22. На засадах комуністичної доктрини // Український тиждень. — Київ, 2013. — № 47 (315). — 22–28 листопада. — С. 16–19.

23. Про виклики 2014 року : [Інтерв'ю] // Український тиждень. — Київ, 2013. — № 52 (320). — С. 12–13.

24. Кілька слів про Юрія Шаповала // Юрій Іванович Шаповал. Вибрана бібліографія. — Київ: Національний авіаційний університет, 2013. — С. 11–17.

25. Передмова // *Грушевський М.* Про українську мову й українську справу. — Київ: ПрАТ «Українська прес-група», 2013. — С. 3–7.

26. Післямова // Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.): В 2 т. / Голова ред. кол. В. Смолій. Т. 2. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 768–771.

27. Румунія і Молдова: дві країни, одна нація // Регіональна історія України. Вип. 7. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 85–102.

28. Журнал «Наука і суспільство» у десятиріччі перед проголошенням незалежності України : [Спогади] // Наука і суспільство. — 2013. — № 7/8. — С. 22–24.

29. Про юнацькі роки одеського краєзнавця Анатолія Бачинського : [Спогади] // Краєзнавство. — Київ, 2013. — № 1 (82). — С. 111–115.

30. Сталінська «революція згори» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 22. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 103–135.

31. Тоталітаризм: до визначення поняття // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2013. — № 5. — С. 45–48.

32. У якій країні ми жили до 1991 року? // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2013. — № 12. — С. 43–46.

33. Романцов Володимир Омелянович: [In memorigam] // Український історичний журнал. — 2013. — № 3. — С. 235–236. — Співавтори Т. Денисова, Н. Колоколова.

34. Український Голодомор в контексті сталінської «революції згори» // Український історичний журнал. — Київ, 2013. — № 6. — С. 18–44.

35. Український Голодомор: оцінка втрат // Краєзнавство. — Київ, 2013. — № 4 (85). — С. 37–54.

36. Формування компартійної вертикалі влади в УСРР після денікінської навали (1919–1920 рр.) // Особа у контексті часу: Книга на пошану Лариси Нагорної. — Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2013. — С. 199–212.

37. Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Українсько-польське співробітництво в галузі історичної освіти: Матеріали та документи українсько-польської комісії експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії (1993–2013). — Київ: Генеза, 2013. — С. 40–60.

38. Здобутки вітчизняної науки в дослідженні Голодомору (1988–2013) // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.): Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 91–97.

39. Співробітництво українських і польських істориків у підготовці підручників для школи // Українсько-польське співробітництво в галузі історичної освіти: Матеріали та документи українсько-польської комісії експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії (1993–2013). — Київ: Генеза, 2013. — С. 232–234.

40. Проблема багатокультурності і толерантності в сучасному українському суспільстві // Актуальні проблеми викладання історії України та історії української культури у вищій школі: Матеріали V міжвузівського науково-методичного семінару (м. Київ, 14 грудня 2012 р.). — Київ: НТУУ «Київський політехнічний інститут», 2013. — С. 19–24.

41. The Holodomor and its Consequences in the Ukrainian Countryside // After the Holodomor. The Enduring Impact of the Great Famine on Ukraine / Edited by Andrea Graziosi, Lubomyr A. Hajda and Halyna Hryn. — Cambridge Mass.: Harvard University Press, 2013. — P. 1–14.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

42. Степан Бандера не прошел тест : [Коментар] // Коммерсантъ (Київ). — 2013. — 24 января.

43. История века. Эволюция знакомств // Сегодня (Київ). — 2013. — 14 февраля.

44. Джеймс Мейс — союзник української молоді : [Коментар] // День (Київ). — 2013. — 15–16 лютого.

45. Чи є можливим новий Сімнадцятий рік? Неювілейні роздуми // Дзеркало тижня (Київ). — 2013. — 23 лютого–1 березня.

46. Українська діаспора спромоглася донести світові правду про голод : [Інтерв'ю] // Урядовий кур'єр (Київ). — 2013. — 30 березня.

47. «Винищувальні акції»: пам'ять двох народів. Голодомори в Україні і Казахстані у порівняльному аналізі (до підсумків наукового семінару в Астані) // День (Київ). — 2013. — 31 травня — 1 червня, 7–8 червня.

48. Як писати про Голодомор? // День (Київ). — 2013. — 28–29 червня.

49. Колесниченко не буде просити вибачення за Волинську трагедію перед поляками : [Коментар] // Газета по-українськи (Київ). — 2013. — 5 липня.

50. Україна офіційно вшанує 80-ті роковини Голодомору. Янукович продовжує дотримуватися «суверенної позиції». Тепер — щодо вітчизняної історії : [Інтерв'ю з Анною Черевко] // День (Київ). — 2013. — 21 серпня.

51. Як більшовики будували «новий світ». Держава-комуна в комуністичних і капіталістичних шатах // День (Київ). — 2013. — 4–5 жовтня.

52. Слово — Мислителям // День (Київ). — 2013. — 25–26 жовтня, 1–2, 8–9, 15–16 листопада.

53. Великий голод ліквідував загрозу розпаду СРСР з боку України // Урядовий кур'єр (Київ). — 2013. — 22 листопада.

53–1. [Передруковано]: Великий голод ліквідував загрозу розпаду СРСР з боку України // Днепровская правда (Днепропетровск). — 2013. — 22 ноября.

54. Стимул тримати планку // День (Київ). — 2013, 22–23 листопада.

55. Нас знову ведуть до колгоспів, або як Валерій Солдатенко бачить український Голодомор // День (Київ). — 2013. — 22–23, 29–30 листопада.

5. Редакційна діяльність

56. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — Київ: Кліо, 2013. — 784 с. — Член редакційної колегії.

57. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.): В 2 т. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — Т. 1. — 776 с., т. 2. — 812 с. — Керівник авторського колективу, член редколегії.

58. Влада і суспільство в Україні: Історичний контекст. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — 506 с. — Керівник авторського колективу, член редакційної колегії.

59. Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали міжнародної конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — 366 с. — Член редакційної колегії.

60. *Гриневич Л. В.* Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — 436 с. — Відповідальний редактор.

61. Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. Вип. 6. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2013. — 388 с. — Член редакційної колегії.

62. Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 7. — Київ: Інститут історії України, 2013. — 418 с. — Член редакційної колегії.

63. Енциклопедія історії України. Т. 10: Т–Я. — Київ: Наукова думка, 2013. — 784 с. — Заступник голови редколегії, член редакційної ради.

64. Енциклопедія сучасної України. Т. 13: Киї–Кок. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. — 712 с. — Член Головної редакційної колегії.

65. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. — Харків: Права людини, 2013. — № 1/2 (40/41). — 424 с. — Член редакційної колегії.

66. Зовнішні справи. — Київ, 2013. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

67. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 23. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — 424 с. — Член редакційної колегії.

68. Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2013. — № 1–12. — Член редакційної ради.

69. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії та суспільствознавства (Київ). — 2013. — № 1–24. — Член редакційної ради.

70. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ: Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. Доброва. — 2013. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

71. Повсякдення ранньомодерної України: Історичні студії: В 2 т. / Серія «З історії повсякденного життя в Україні». — Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — 358 с. — Член редакційної колегії.

72. Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя Великого терору в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 25 березня 2012 р. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — 456 с. — Член редакційної колегії.

73. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 22. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — 358 с. — Відповідальний редактор.

74. Регіональна історія України. Вип. 7. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — 234 с. — Член редакційної колегії.

75. Світогляд: Науково-популярний журнал. — Київ: НАН України. — 2013. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

76. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 18. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — 384 с. — Член редакційної колегії.

77. Український історичний журнал. — Київ: Інститут історії України НАН України. — 2013. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

78. Український історичний збірник. Вип. 16. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — 460 с. — Член редакційної ради.

79. Чорноморська минувшина: Збірник наукових праць. Вип. 8. — Одеса, СПД-ФО О. В. Бровкін, 2013. — 216 с. — Член редакційної колегії.

2014

1. Окремі видання

1. Збірник завдань для державної підсумкової атестації з історії України: 11 клас. — Київ: Центр навчально-методичної літератури, 2014. — 128 с. — Співавтор В. Власов.

2. Історія України: Повний курс підготовки для вступу до вищих навчальних закладів: Довідник для абітурієнтів та школярів. — Київ: Літера, 2014. — 528 с. — Співавтори Ю. Мицик, В. Власов.

2. Розділи у колективних виданнях

3. Регіональний вимір етнодинамічних процесів в Україні (за матеріалами переписів 1959–2001 рр.) // Схід і Південь України: час, простір, соціум: У 2 т. / Відповід. ред. В. Смолій. Т. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — С. 253–286.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови і післямови

4. Колгоспи // Енциклопедія сучасної України. Т. 14: Кол–Кос. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. — С. 11–16.

5. Колективізм // Енциклопедія сучасної України. Т. 14: Кол–Кос. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. — С. 18.

6. Комісія з розслідування голоду в Україні (міжнародна) // Енциклопедія сучасної України. Т. 14: Кол–Кос. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. — С. 196.

7. Комітети незаможних селян // Енциклопедія сучасної України. Т. 14: Кол–Кос. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. — С. 204–205.

8. Комуна сільськогосподарська // Енциклопедія сучасної України. Т. 14: Кол–Кос. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. — С. 227–229.

9. Конституційні реформи в СРСР // Енциклопедія сучасної України. Т. 14: Кол–Кос. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. — С. 337–341.

10. Кордони державні України // Енциклопедія сучасної України. Т. 14: Кол–Кос. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. — С. 457–462. — Співатор Г. Єфіменко.

11. Косіор Станіслав Вікентійович // Енциклопедія сучасної України. Т. 14: Кол–Кос. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. — С. 662.

12. Космополітизм // Енциклопедія сучасної України. Т. 14: Кол–Кос. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. — С. 679–680. — Співавтори В. Даниленко, М. Стріха.

13. Кот Сергій Іванович // Енциклопедія сучасної України. — Т. 15: Кот–Куз. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. — С. 6.

14. Котляр Микола Федорович // Енциклопедія сучасної України. — Т. 15: Кот–Куз. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. — С. 24.

15. Вертикаль державної безпеки в системі диктатури більшовицьких вождів (1917–1938 рр.) // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — С. 17–82.

16. Вхідження Криму до складу України: політичний аспект // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — С. 499–512.

17. Інтерв'ю з відомими українськими науковцями Станіславом Кульчицьким, Олександром Добржанським, Остапом Середою з приводу актуальних проблем розвитку незалежної України // Новітня доба. — Львів, 2014. — Вип. 2. — С. 115–120; текст С. Кульчицького на с. 115–116, 118, 120.

18. Завдання на порівняння явищ та процесів у збірнику завдань для державної підсумкової атестації з історії України в 11 класі // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2014. — № 4 (35). — С. 17–25. — Співавтор В. Власов.

19. Матеріали для підготовки до державної підсумкової атестації з історії України в 11 класі // Історія і суспільствознавство в школах України. Науково-методичний журнал. — Київ, 2014. — № 4 (35). — Співавтор В. Власов.

20. Ми мусимо стати іншими, якщо хочемо залишатися самими собою : [Інтерв'ю] // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2014. — № 6 (37). — С. 2–6.

21. Невивчені уроки «світлого майбутнього» : [Інтерв'ю. Спілкувалася Олена Орлик] // Український тиждень. — Київ, 2014. — № 4 (324). — С. 40–43.

22. Відповіді на червоний виклик. Вибудування вертикалі влади за радянським зразком веде у безвихідь : [Інтерв'ю. Спілкувалася Олена Орлик] // Український тиждень. — Київ, 2014. — № 6 (326). — С. 44–47.

23. Приріст населення України за століття був поглинутий втратами : [Інтерв'ю. Спілкувався Роман Малко] // Український тиждень. — Київ, 2014. — № 31 (351). — С. 16–17.

24. Психологічна залежність від Москви обертається малоросійством : [Інтерв'ю. Спілкувався Роман Малко] // Український тиждень. — Київ, 2014. — № 34 (354). — С. 14–17.

25. Чи можна громадян України згуртувати в політичну націю? // Український тиждень. — Київ, 2014. — № 52 (372). — С. 22–27.

26. Компаративні аспекти політичної біографістики // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 8. — Київ: Інститут історії України НАН України. — 2014. — С. 225–231.

27. Коренева система Євромайдану // Світогляд: Науково-популярний журнал. — Київ, 2014. — № 2 (46). — С. 14–19.

28. Статус титульных наций в псевдофедеративной государственной структуре СССР на этапе создания советского строя (1917–1938 гг.) // Советские нации и национальная политика в 1920–1930-е годы: Материалы международной научной конференции. Киев, 10–12 октября 2013 г. — Москва: РОССПЭН, 2014. — С. 6–16.

29. Украинский Голодомор в сравнении с общесоюзным голодом 1932–1933 гг. // Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы: К 80-летию трагедии. — Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева, 2014. — С. 64–101.

30. Український Голодомор на тлі «розгорнутого» будівництва соціалізму»: [Передмова] // Голодомор в Україні 1932–1933: Бібліографічний покажчик / Упор. Л. Бур'ян, І. Рікун. Вип. 3. — Одеса: Одеська національна бібліотека ім. М. Горького, 2014. — С. 15–53.

31. Формирование советских титульных наций (1918–1938) // Codrul Cosminului. — Suceava, 2014. — № 20 (1). — P. 181–192.

32. Чому виник міф про царський подарунок Микити Хрущова? // Крим: шлях крізь віки: Історія у запитаннях і відповідях. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — С. 365–369.

33. Ukraina w rosyjskiej pamięci imperialnej // Dialog kultur pamięci w regionie ULB. — Warszawa, 2014. — S. 298–304.

34. Рец. на кн.: *О. Зайцев*. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії. — Київ, 2013. — 488 с. // Український історичний журнал. — 2014. — № 4. — С. 212–215.

35. Рец. на кн.: *Ю. Борисенко*. На крутых поворотах белорусской истории: Общество и государство между Польшей и Россией в первой половине XX в. — Москва, 2012. — 352 с. // Український історичний журнал. — Київ, 2014. — № 6. — С. 215–219.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

36. Знову гине молодь, але світ став іншим: До річниці бою під Крутами : [Коментар] // День (Київ). — 2014. — 29 січня.

37. «Ленінопад»: як його осмислити? : [Інтерв'ю] // Експрес (Львів). — 2014. — 27 лютого.

38. Crisis resurrects Crimea and Ukraine contentious history : [Інтерв'ю] // The New York Times. — 2014. — March 6.

39. Hero or villain? WWII partisan Bandera still animates Ukraine-Russia fight : [Інтерв'ю] // McClatchy Washington Bureau. — 2014. — March 28.

40. Україна: держава на терезах історії // Історія України (Київ). — 2014. — № 5 (березень). — С. 5–9; № 6 (березень). — С. 5–9; № 7 (квітень). — С. 5–10.

41. Зворотний відлік: Еволюція Східної Європи за сто років // День (Київ). — 2014. — 25–26 квітня.

42. Трикольоровий виклик людству // День (Київ). — 2014. — 10, 12–13 вересня.

43. Війна смислів : [Коментар] // День (Київ). — 2014. — 27–28 червня.

44. Історія Спотвореного світу : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2014. — 3–4 жовтня.

45. Особлива історія : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2014. — 8 жовтня.

46. Від політичної сатири до сліз і сміху : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2014. — 22 жовтня.

47. Міф про «царський подарунок» Микити Хрущова // Історія України (Київ). — 2014. — № 19 (жовтень). — С. 5–9.

48. У Спотвореному світі комунізму: Чому мертве минуле «тримає» в Україні живих людей // День (Київ). — 2014. — 7–8 листопада.

49. Четверта світова війна вже почалася, і Україна — в її епіцентрі : [Інтерв'ю] // Експрес (Львів). — 2014. — 10 листопада.

50. «Вважаю, що цього року відзнаку має отримати той автор, хто глибоко аналізував події на фронті»: До присудження премії ім. Дж. Мейса : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2014. — 14–15 листопада.

51. Радянська Україна лише зараз остаточно перетворюється на пост-радянську : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2014. — 21–23 листопада.

52. Новітня історія України (2010–2014): Додаток до підручника для 11-го класу загальноосвітніх навчальних закладів // Історія України (Київ). — 2014. — № 21 (листопад). — С. 5–14.

53. Держава-комуна в теорії і на практиці // Історія України (Київ). — 2014. — № 22 (листопад). — С. 5–10.

54. Як жити разом? Українці та росіяни в Україні: Нотатки історика // День (Київ). — 2014. — 12–13 грудня.

55. Еволюція Східної Європи за 100 років // Історія України (Київ). — 2014. — № 24 (грудень). — С. 5–11.

5. Редакційна діяльність

56. *Васильєв В. Ю.* Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр-влада (1917–1938). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — 376 с. — Відповідальний редактор.

57. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У 2 кн. Кн. 1: Історичні нариси. — Київ: Кліо, 2014. — 784 с. — Член редакційної колегії.

58. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик. Вип. 3. — Одеса: Одеська національна бібліотека ім. М. Горького, 2014. — 685 с. — Науковий редактор. [Електронний набір на порталі Інституту історії України НАН України за посиланням <http://history.org.ua/?libid=10446>].

59. Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. Вип. 7. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. — 368 с. — Член редакційної колегії.

60. Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 8. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — 394 с. — Член редакційної колегії.

61. Енциклопедія сучасної України. Т. 14: Кол–Кос. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. — 768 с. — Член Головної редакційної колегії.

62. Енциклопедія сучасної України. — Т. 15: Кот–Куз. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. — 712 с. — Член Головної редакційної колегії.

63. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. Вип. 1 (42). — Київ, Харків: Інститут історії України НАН України та ін., 2014. — 424 с. — Член редакційної колегії.

64. Зовнішні справи. — Київ, 2014. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

65. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 24. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — 430 с. — Член редакційної колегії.

66. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 25. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — 440 с. — Член редакційної колегії.

67. Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2014. — № 1–12. — Член редакційної ради.

68. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії та правознавства (Київ). — 2014. — № 1–24. — Член редакційної ради.

69. Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — 708 с. — Член редакційної колегії.

70. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ: Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. Доброва. — 2014. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

71. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу 19 грудня 2013 р., м. Київ. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — 470 с. — Член редакційної колегії.

72. Регіональна історія України: Збірник наукових статей. Вип. 8 — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — 252 с. — Член редакційної колегії.

73. *Рубльов О. С., Якубова Л. Д.* Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — 406 с. — Відповідальний редактор.

74. Світогляд: Науково-популярний журнал. — Київ, 2014. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

75. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба / Серія «З історії повсякденного життя в Україні». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — 697 с. — Член редакційної колегії.

76. Схід і Південь України: час, простір, соціум. Т. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — 378 с. — Член редакційної колегії.

77. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 19. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — 296 с. — Член редакційної колегії.

78. Український історичний журнал. — Київ, 2014. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

79. Український історичний збірник. Вип. 17. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — 390 с. — Член редакційної ради.

80. Український селянин: Збірник наукових праць. Вип. 14. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. — 251 с. — Заступник головного редактора.

81. Чорноморська минушина: Збірник наукових праць. Вип. 9. — Одеса, СПД-ФО О. В. Бровкін, 2014. — 122 с. — Член редакційної колегії.

2015

1. Окремі видання

1. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. — 814 с. — Співавтор Л. Якубова.

2. Історія України. 1921–1938: Навчальний посібник для 10 класу. — Київ: Літера, 2015. — 112 с. — Співавтор В. Власов.

3. Історія України: Повний курс підготовки для вступу до вищих навчальних закладів. — Київ: Літера, 2015. — 544 с. — Співавтори Ю. Мицик, В. Власов.

4. Колективізація сільського господарства на Донбасі: 1928–1938. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. — 188 с.

5. Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938. — Київ: Інститут історії України НАН України. — 2015. — 122 с.

2. Розділи у колективних виданнях

6. Радянський суспільно-політичний режим і його соціально-економічний фундамент в роки непу // Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928): В 2 т. Т. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 16–194.

7. Держава і робітничий клас // Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928): В 2 т. Т. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 195–280. — Співавтор О. Мовчан.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії

(у журналах, збірниках статей, енциклопедіях).

Передмови і післямови

8. Культ особи // Енциклопедія сучасної України. Т. 16. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2015: [Електронний набір].

9. Куронь Яцек // Енциклопедія сучасної України. Т. 16. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2015: [Електронний набір].

10. Суспільно-політичне й соціально-економічне становище України в 2010 — першій половині 2015 рр. // Український історичний журнал. — Київ, 2015. — № 3. — С. 154–176.

11. Закономірності формування української політичної нації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 23. — Київ: Інститут історії України НАН України. — С. 22–68.

12. Сучасна історія України: що треба знати одинадцятикласникам про події останнього року в Україні : [Інтерв'ю] // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2015. — № 1–2 (43). — С. 2–11.

13. Загальнотеоретичні засади історії як науки в новій редакції програми ЗНО // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2015. — № 9 (49). — С. 15–22.

14. Концептуальні засади до вивчення історії України від найдавніших часів до сьогодення // Історія і суспільствознавство в школах

України: теорія та методика навчання. — Київ, 2015. — № 10 (50). — С. 8–29.

15. Ціни утопії: Про природу радянської влади // Український тиждень. — Київ, 2015. — № 47 (419). — С. 28–33.

16. Оптичний обман федерації // Український тиждень. — Київ, 2015. — № 52 (423–424). — С. 36–39.

17. Передмова // Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928): В 2 т. Т. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 5–15.

18. Структура донецької промисловості у 1926–1938 рр. // Регіональна історія України. Вип. 9. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 215–228.

19. Терор голодом // Mangi El: Международный научно-популярный исторический журнал. — Астана, 2015. — № 1 (9). — С. 68–75.

20. Феномен політичної нації // Ювілейний збірник на честь професора Роберта Магочія. — Ужгород, Пряшів, Нью-Йорк: Видавництво В. Падяка, 2015. — С. 381–393.

21. Чому виник міф про «царський подарунок» Микити Хрущова? // Історія Криму в запитаннях і відповідях. — Київ: Наукова думка, 2015. — С. 431–436.

22. Політична нація і громадянське суспільство: закономірності формування у незалежній Україні (1991–2014 рр.) // Актуальні проблеми викладання історії України та історії української культури у вищій школі: Матеріали VII міжвузівського науково-методичного семінару (м. Київ, 5 грудня 2014 р.). — Київ: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», 2015. — С. 23–34.

23. Прихована інформація про Голодомор в працях українських істориків 1956–1987 рр. // Світло й тіні українського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 177–182.

24. The Holodomor of 1932–33: How and Why? // East-West: Journal of Ukrainian Studies. — Edmonton, 2015. — Vol. II. — № 1. — S. 93–116.

25. «Білі плями» в історії: наукове, культурне і повсякденне життя Одеси: [Рец. на кн.: Д. П. Урсу. Одесса в европейском научном и культурном пространстве (XIX–XX вв.): Документальные очерки. — Одесса: Государственный архив Одесской области, 2014] // Краєзнавство. — Київ, 2015. — № 1/2. — С. 277–279.

26. Рец. на кн.: Польща. Нарис історії / За ред. В. Менджецького, Є. Брацисевича. — Варшава, Інститут національної пам'яті, 2015. — 368 с. // Український історичний журнал. — 2015. — № 6. — С. 211–218.

27. Рец. на ст.: *В. Ф. Солдатенко*. Феномен утворення Донецько-Криворізької радянської республіки 1918 року // *Світогляд: Науково-популярний журнал*. — Київ, 2015. — № 4 (54). — С. 78–79.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

28. Надо честно назвать войну — войной : [Коментар] // *Комсомольская правда в Украине (Киев)*. — 2015. — 28 января.

29. На виправдання Володимира Семистяги: Відповідь на статтю Ірини Магрицької про діяльність очільника луганської «Просвіти» // *Україна молода (Київ)*. — 2015. — 29 січня.

30. Міністерство освіти дозволило скасувати вивчення гуманітарних дисциплін у непрофільних вишах : [Інтерв'ю] // *Експрес (Львів)*. — 2015. — 29 січня — 5 лютого.

31. Головний переможець на конкурсі «Книжка року–2014» — «Червоний виклик» : [Інтерв'ю] // *День (Київ)*. — 2015. — 4 лютого.

32. Сергій Квіт переосмислив те, що вони зопалу хотіли зробити : [Інтерв'ю] // *День (Київ)*. — 2015. — 5 лютого.

33. Треба пам'ятати: вся антигітлерівська коаліція погодилася з тим, що Україна і Білорусія стають членами ООН : [Інтерв'ю] // *День (Київ)*. — 2015. — 6–7 лютого.

34. Чи був Радянський Союз тоталітарною країною? // *Історія України (Київ)*. — 2015. — № 4 (лютий).

35. Росія сама себе ізолює від усього світу : [Коментар] // *День (Київ)*. — 2015. — 4 березня.

36. Ми бачимо, скільки людей було на похоронах Б. Немцова : [Інтерв'ю] // *День (Київ)*. — 2015. — 6–7 березня.

37. Це — етноцид : [Інтерв'ю] // *День (Київ)*. — 2015. — 13–14 березня.

38. Наша зброя — це наше розуміння історії : [Інтерв'ю] // *День (Київ)*. — 2015. — 1 квітня.

39. Смертний вирок народу. Вірменський геноцид 1915 року та його уроки // *День (Київ)*. — 2015. — 24–25 квітня.

40. Було б чудово, якби телеканали працювали з історичними темами саме так, як це робить «День» : [Інтерв'ю з Романом Гривінським] // *День (Київ)*. — 2015. — 24–25 квітня.

41. І все-таки то був геноцид // *День (Київ)*. — 2015. — 22–23 травня.

42. По суті, Джеймс Мейс став співавтором, не підкреслюючи своєї ролі : [Інтерв'ю] // *День (Київ)*. — 2015. — 6 серпня.

43. Станіслав Кульчицький: рішення щодо знищення пам'ятників жертвам Голодомору в «ДНР» — черговий етап «перетравлювання» цієї території Росією : [Інтерв'ю] // *День (Київ)*. — 2015. — 21–22 серпня.

44. Путіну потрібна наша історія : [Інтерв'ю] // Експрес (Львів). — 2015. — 7 вересня.

45. Наша надія в тому, що вже з'явилося перше пострадянське покоління : [Інтерв'ю] // Урядовий кур'єр (Київ). — 2015. — 21 жовтня.

46. Ми і північний сусід: Українсько-російські відносини в часі і просторі // День (Київ). — 2015. — 23–24, 30–31 жовтня, 13–14 листопада.

47. Премія опинилася в надійних руках: Про присудження премії ім. Джеймса Мейса : [Коментар] // День (Київ). — 2015. — 20–21 листопада.

48. Як на Заході розуміють український Голодомор. Роберт Девіс і Стівен Віткрофт проти Роберта Конквеста // День (Київ). — 2015. — 20–21, 28–29 листопада.

49. Етнонаціональна карта України // Історія України (Київ). — 2015. — № 24 (грудень).

5. Редакційна діяльність

50. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У 2 кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень. — Київ: Кліо, 2015. — 800 с. — Член редакційної колегії.

51. Енциклопедія сучасної України. Т. 16. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2015 : [Електронний набір]. — Член головної редакційної колегії.

52. Зовнішні справи. — Київ, 2015. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

53. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 26. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. — 482 С. — Член редакційної колегії.

54. Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2015. — № 1–12. — Член редакційної ради.

55. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії та правознавства (Київ). — 2015. — № 1–24. — Член редакційної ради.

56. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ, 2015. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

57. ОУН і УПА в 1945 році: Збірник документів і матеріалів: У 2 ч. / Упор. О. Веселова. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. — Ч. 1. — 371 с.; ч. 2. — 366 с. — Відповідальний редактор.

58. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 23. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. — 350 с. — Відповідальний редактор.

59. Регіональна історія України: Збірник наукових статей. Вип. 9. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. — 316 с. — Член редакційної колегії.

60. Світогляд: Науково-популярний журнал. — Київ, 2015. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

61. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928): В 2 т. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. — Т. 1. — 656 с.; т. 2. — 599 с. — Відповідальний редактор.

62. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 20. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. — 418 с. — Член редакційної колегії.

63. Українська Держава (квітень–грудень 1918 року): Документи і матеріали: У 2 т. — Київ: Темпора, 2015. — Т. 1. — 790 с.; т. 2. — 412 с. — Член редакційної ради.

64. Український історичний журнал. — Київ, 2015. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

65. Український історичний збірник. Вип. 18. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. — 408 с. — Член редакційної ради.

66. Чорноморська минувшина: Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Збірник наукових праць. Вип. 10. — Одеса: СПД-ФО М. О. Бондаренко, 2015. — 118 с. — Член редакційної колегії.

2016

1. Окремі видання

1. Історія України. 11 клас: Комплексна підготовка до державної підсумкової атестації у форматі ЗНО. — Київ: Літера ЛТД, 2016. — 160 с. — Співавтор В. Власов.

2. Історія України: комплексне видання: Зовнішнє незалежне оцінювання. — 2016. — Київ: Літера ЛТД, 2016. — 352 с. — Співавтор В. Власов.

3. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. — Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2016. — 720 с. — Співавтор Л. Якубова.

2. Розділи у колективних виданнях

4. 1992–2004: держава шукає себе // 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Відповід. ред. В. Смолій. — Київ: Ніка-Центр, 2016. — С. 141–276. — Співавтори: В. Головка, Л. Якубова.

5. Помаранчева революція // 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Відповід. ред. В. Смолій. — Київ: Ніка-Центр, 2016. — С. 277–395.

6. Виступ Станіслава Кульчицького: [Витяг із стенограми] // Роль Верховної Ради України в проголошенні та утвердженні незалежності Української держави. Матеріали «круглого столу». — Київ: ФОП Москаленко О. М., 2016. — С. 14.

3. Статті, інтерв'ю, рецензії (у журналах, збірниках статей, енциклопедіях). Передмови і післямови

7. Лисяк-Рудницький Іван // Енциклопедія сучасної України. Т. 17. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016 : [Електронний набір].

8. Лях Сергій Романович // Енциклопедія сучасної України. Т. 17. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016 : [Електронний набір].

9. Станіслав Кульчицький: «Політичну незалежність у 1991 році здобула радянська Україна. Трансформації в економіці і головах людей затягнулися на десятиліття» : [Інтерв'ю] // Український тиждень. — Київ, 2016. — № 3 (427). — С. 10–13.

10. Станіслав Кульчицький: «Дерадянізація пов'язана не так із декомунізацією, як із дерусифікацією» : [Інтерв'ю] // Український тиждень. — Київ, 2016. — № 46 (470). — С. 22–25.

11. Голодомор як геноцид: якою мусить бути доказова база? // Український тиждень. — Київ, 2016. — № 47 (471).

12. Вступне слово редактора // 1933: «І чого ви ще живі?» / Упоряд. Т. Боряк. — Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2016. — С. 7–18.

13. Перше двадцятиліття: феномен газети «День» // Пам'ятки України. — Київ, 2016. — № 8. — С. 12–19.

14. Гримаси сталінської українізації // Від України до УРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції до 80-річчя перенесення столиці радянської України до м. Києва. 12 грудня 2014 р. — Київ: Інститут історії України, 2016. — С. 40–49.

15. Величини радості і розчарувань : [Відповіді на анкету редакції] // Світогляд: Науково-популярний журнал. — Київ, 2016. — № 4. — С. 2–4.

16. Як зміниться світ за чотири роки, коли президентом США буде Дональд Трамп : [Інтерв'ю] // Країна. — Київ, 2016. — № 44 (347). — С. 19.

17. Голод був тільки там, де українці становили більшість населення : [Інтерв'ю] // Країна. — Київ, 2016. — № 45 (348). — С. 18–20.

18. Рец. на кн.: *С. Ляковська*. Діяльність органів ВУЧК–ДПУ УСРР у сфері економіки (1921–1928 рр.). — Київ: Інститут історії України НАН

України, Національна академія Служби безпеки України, 2016 // Український історичний журнал. — Київ, 2016. — № 3. — С. 206–212.

19. Рец. на кн.: *С. Плохий*. Брама Європи: історія України. — Нью-Йорк: Бейсік Букс, 2015. — 398 с. (англ. мовою) // Український історичний журнал. — Київ, 2016. — № 4. — С. 202–216.

4. Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)

20. Станіслав Кульчицький: про те, як історична наука допомагає зрозуміти сьогодення : [Інтерв'ю. Розмовляв Роман Гривінський] // День (Київ): Електронне вид. — 2016. — 10 січня. [Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/imperiyi-ne-mozhut-isnuvaty-u-hhi-stolitti>]

21. Висока хвороба. Владімір Путін versus Владімір Ленін // День (Київ). — 2016. — 27 січня.

22. Парадокси неосязної Марії Примаченко на новій виставці у «Мистецькому Арсеналі» : [Інтерв'ю. Питала Марія Прокопенко] // День (Київ). — 2016. — 11 лютого.

23. Ми й досі недооцінюємо історію як базис...: [Коментар] // День (Київ). — 2016. — 15–16 квітня.

24. Енн Епплбом: як розповісти про Голодомор широкому колу читачів? // День (Київ). — 2016. — 21 квітня.

25. Компаративні аспекти політичної біографістики // Історія України (Київ). — 2016. — № 7 (квітень). — С. 5–9.

26. Як Україна осмислила День пам'яті жертв політичних репресій? : [Коментар] // День (Київ). — 2016. — 17 травня.

27. «Книга Субтельного до 1995 року була основним джерелом знань про історію України...» : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2016. — 27 липня.

28. «Про цей історичний веб-портал має знати кожний освітянин та відповідальний громадянин»: До 5-річчя сайту «Україна incognita» : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2016. — 18 серпня.

29. Керманічі мали б користуватися надбанням «Дня»: Про виступ Президента Порошенка на зустрічі зі студентами-істориками : [Інтерв'ю] // День (Київ). — 2016. — 7–8 жовтня.

30. Як і чому діяв «терор голодом»? З якими аргументами підемо в ООН для визнання Голодомору геноцидом? // День (Київ). — 2016. — 13–14 жовтня, 21–22 жовтня.

31. Соціальні катастрофи ХХ століття: світ це має знати : [Інтерв'ю] // Світ (Київ). — 2016. — № 39–40 (жовтень).

32. Вітчизняна історія на сторінках газети «День» // День (Київ). — 2016. — 16 листопада.

5. Редакційна діяльність

33. 1933: «І чого ви ще живі?» / Упоряд. Т. Боряк. — Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2016. — 720 с. — Відповідальний редактор.

34. Енциклопедія сучасної України. Т. 17. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016 : [Електронний набір]. — Член Головної редакційної колегії.

35. Зовнішні справи. — Київ, 2016. — № 1–12. — Член редакційної колегії.

36. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 27. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. — 482 с. — Член редакційної колегії.

37. Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — Київ, 2016. — № 1–12. — Член редакційної ради.

38. Історія України: Всеукраїнська газета для вчителів історії та правознавства (Київ). — 2016. — № 1–24. — Член редакційної ради.

39. Крим в умовах суспільних трансформацій (1940–2015): Збірник документів та матеріалів. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. — 1092 с. — Член редакційної колегії.

40. Місто: історія, культура, суспільство : Е-журнал урбаністичних студій. Вип. 1. — Київ, 2016. — 242 с. — Член редакційної ради.

41. Наука та наукознавство: Міжнародний науковий журнал. — Київ, 2016. — № 1–4. — Член редакційної колегії.

42. Світогляд: Науково-популярний журнал. — Київ, 2016. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

43. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Вип. 21 : Матеріали «круглого столу» «Горбачовська перебудова: український контекст». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. — 328 с. — Член редакційної колегії.

44. Український історичний журнал. — Київ, 2016. — № 1–6. — Член редакційної колегії.

Оксана Юркова

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Доктор історичних наук, професор Станіслав Владиславович Кульчицький є знаним в Україні дослідником. В його науковому доробку немало наукових монографій, посібників та підручників для вищої та середньої школи. Звичайно, неможливо в історіографічному вступі до бібліографії вченого дати повну характеристику його 60-річного творчого доробку, тим більше, що С. Кульчицький продовжує активно працювати.

Подаючи ці нарисові нотатки, зауважимо, що, по-перше, всі наші висновки мають попередній характер. Адже подальша творча діяльність будь-якого вченого може зробити більш рельєфним погляд на весь його творчий доробок. По-друге, ми прагнули не відходити від фактів і не давати самостійних оціночних характеристик. Зроблені оцінки вироблені у безпосередніх бесідах із самим дослідником. По-третє, переважна більшість проблем, до яких вчений звертався, вже не є предметом його наукових зацікавлень. Це дає можливість більш-менш об'єктивно оцінити їх під історіографічним кутом зору і згрупувати за тематичними ознаками.

Принагідно зазначимо, що у працях С. Кульчицького, як і всіх інших вчених, нові сюжетні лінії і повороти певною мірою залежать від попередньо напрацьованого матеріалу. Існує, щоправда, вододіл, який поділяє всю його проблематику на дві якісно різні частини. Це — початок 1990-х років. Зрештою, це властиво майже всім українським вченим, які відтоді не припинили творчої діяльності.

* * *

Узагальнюючим підсумком бібліографії вченого служать таблиці, в якій подано структуру його наукової продукції¹.

¹ До підрахунків включені роботи, зафіксовані у бібліографічному покажчику за 1955–2015 рр.

Табл. 1.

Кількість публікацій по роках

Рік	Види публікацій					Всього, п
	Окремі видання, п	Розділи у колективних виданнях, п	Статті, інтерв'ю, рецензії, перед- мови, післямови, п	Газетні публі- кації (статті, інтерв'ю, коментарі), п	Редакційна діяльність, п	
1	2	3	4	5	6	7
1955				1		1
1957				1		1
1958				1		1
1959			2	9		11
1960			2	2		4
1961	1					1
1963	1		4			5
1965			4			4
1966		1	8	3		12
1967	1	3	5	1	1	11
1968			3	3		6
1969		5	6	2	1	14
1970	1		8	1	1	11
1971			3	5	1	9
1972		1	4	2		7
1973			2			2
1974			3	2		5
1975	1		5			6
1976	1	3	3	3		10
1977	2	3	6	4	2	17
1978	1	2	7		2	12
1979	3	1	4	1	3	12
1980	2	2	11	4	1	20
1981	1	3	11	5	8	28
1982	2	14	16	4	11	47
1983	3	5	6	1	8	23
1984		8	11	4	8	31
1985	2	2	6	2	7	19
1986	1	8	10		7	26
1987		4	11	1	7	23
1988	2		12	12	6	32
1989	6		18	8	4	36

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6	7
1990	6	8	16	7	4	41
1991	4	2	13	6	14	39
1992	2	5	24	5	19	55
1993	3		11	9	17	40
1994	4	1	4	5	24	38
1995	5	2	8	22	19	56
1996	4	3	16	31	21	75
1997	2	2	26	38	27	95
1998	4	2	22	59	25	112
1999	1		33	72	37	143
2000	7	14	21	68	34	144
2001	3	6	44	30	33	116
2002	1	9	26	27	29	92
2003	7	6	39	12	43	107
2004	5	1	50	30	41	127
2005	5		45	31	37	118
2006	2	1	34	27	37	101
2007	3	3	43	39	33	121
2008	9	7	59	52	40	167
2009		2	32	32	28	94
2010	6	2	29	40	27	104
2011	6	11	45	24	32	118
2012	3	10	33	27	33	106
2013	6	4	31	14	24	79
2014	2	1	32	20	26	81
2015	5	2	20	22	17	66
ВСЬОГО, n	136	169	947	831	799	2882

Табл. 2.

Кількість публікацій по періодах часу

Види публікацій	1955–1990, n	1991–2015, n	Всього, n
Окремі видання	37	99	136
Розділи в колективних виданнях	73	96	169
Статті, інтерв'ю, рецензії, передмови, післямови	207	740	947
Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)	89	742	831
Редакційна діяльність	82	717	799
Всього, n	488	2394	2882

Табл. 3.

Відсотки публікацій по періодах часу

Види публікацій	1955–1990, %	1991–2015, %	Всього, п
Окремі видання	7,6	4,1	136
Розділи в колективних виданнях	15	4	169
Статті, інтерв'ю, рецензії, передмови, післямови	42,4	30,9	947
Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі)	18,2	31	831
Редакційна діяльність	16,8	30	799
Всього, %	100	100	

Табл. 4.

Відсотки по видах публікацій

Види публікацій	1955–1990	1991–2015	Всього, %
Окремі видання, %	27,2	72,8	100
Розділи в колективних виданнях, %	43,2	56,8	100
Статті, інтерв'ю, рецензії, передмови, післямови, %	21,9	78,1	100
Газетні публікації (статті, інтерв'ю, коментарі), %	10,7	89,3	100
Редакційна діяльність, %	10,3	89,7	100
Всього, %	16,9	83,1	100
Всього, п	488	2394	

Оцінюючи кількість наукової, просвітницької і публіцистичної продукції С. Кульчицького, слід взяти до уваги кілька обставин.

По-перше, йдеться про великий період творчої діяльності — 60 років, якщо обраховувати перелік друкованих праць від першої замітки студента 2-го курсу в університетській газеті.

По-друге, результати науково-дослідної роботи автор неодноразово друкував у текстуально зміненому вигляді і, звичайно ж, в адаптованій формі у виданнях для вчителів та учнів, у науково-популярних журналах.

По-третє, автор користувався кожною можливістю, щоб публікувати вже розроблену тему у виданнях, призначених для різної аудиторії. Прикладом може бути тема демографічних втрат від Голодомору 1932–1933 рр. Його перші публікації на цю тему (1988–1989 рр.) ґрунтувалися

на експертних оцінках. Такі оцінки були непевними, орієнтовними. У 1990 р. в співробітництві з демографом С. Максудовим (О. Бабьонішевим), який працював у Гарвардському університеті (США), С. Кульчицький вийшов на оцінку втрат, що ґрунтувалася на науковому аналізі уперше відкритої тоді радянської демографічної статистики. Через різний підхід до оцінки деяких джерел рівень втрат в обох авторів виявився неоднаковим, але Кульчицький не раз визнавав, що без допомоги свого співавтора він не справився б з аналізом демографічної статистики, який потребує спеціальних знань та умінь. Постійно повторюваними публікаціями в різних журналах і газетах С. Кульчицький полемізував з тими авторами, які ігнорували демографічну статистику і давали вкрай завищені експертні оцінки демографічних втрат.

По-четверте, на загальну кількість публікацій істотно вплинув розділ «Редакційна діяльність» — 799 позицій. У списку друкованих праць фіксується доробок кожного року, тому багаторічне членство в редколегіях значної кількості періодичних і неперіодичних видань істотно впливає на загальну кількість публікацій. Наприклад, в редколегії науково-популярного журналу «Наука і суспільство» С. Кульчицький працював упродовж 27 років, а в редколегії «Українського історичного журналу» працює уже 28-й рік. Стільки разів ці журнали позначені у списку друкованих праць.

По-п'яте, С. Кульчицький від початку й досі працює в редакційних колегіях «Енциклопедії історії України» та «Енциклопедії сучасної України». Десятки гасел в томах цих видань у його списку друкованих праць фіксуються окремо. Нерідко ці гасла з дозволу автора використовувалися у тематичних енциклопедіях. У бібліографії всі вони одержали власну нумерацію.

У списку друкованих праць зафіксована 831 газетна публікація. Ряд років С. Кульчицький готував науково-популярні статті для Укрінформу, які розсилалися по обласних, а у скороченому вигляді — по районних газетах. Бюлетені Укрінформу розсилалися за передплатою в різні країни, і статті С. Кульчицького нерідко друкувалися в україномовних виданнях діаспори. У списку друкованих праць наводяться тільки ті статті, про публікацію яких він випадково дізнавався. Вони позначені як передруки основної статті, підготовленої для Укрінформу.

Охарактеризований у цьому списку творчий доробок С. Кульчицького не можна вважати повним. Не реєструються численні інтерв'ю і коментарі в Інтернет-виданнях, виступи на радіо і по телебаченню. Однак зміст цих виступів прямо і безпосередньо впливав з наукової і просвітницької діяльності автора, яка знайшла відображення в його друкованих працях.

Таблиця, що підсумовує друковану продукцію С. Кульчицького, має узагальнену хронологію: всі праці поділені на два періоди — радянський

і пострадянський. У списку зафіксовані усі без винятку друковані праці радянського періоду. С. Кульчицький ніколи не говорив нам, своїм учням, що надруковане до 1991 р. краще забути. Навпаки, він у публікаціях останніх років нерідко аналізує свої тогочасні погляди, щоб зрозуміти світоглядні зрушення, що відбулися (якщо відбулися) у людей як його покоління, так і значно молодших віком.

У наступних підрозділах цього історіографічного нарису ми проаналізуємо список друкованих праць за видами публікацій і по можливості за їхньою тематикою. Але спочатку треба зосередитись на обставинах його життя в перші роки наукової діяльності.

* * *

Перша лінія в творчому доробку С. Кульчицького пов'язана з темою його кандидатської дисертації. За порадою свого наукового керівника Самсона Ковбасюка він обрав тему «Залізничне будівництво на Півдні України» восени 1956 р. як курсову роботу, коли розпочав навчання на третьому курсі історичного факультету. Як розповідав сам вчений, він зрозумів, що попередні його курсові роботи були компіляціями, а дана тема була недослідженою й давала можливість працювати з архівними джерелами. Вже в квітні 1958 р. відбувся його дебют з цією темою. На науковій студентській конференції в Одеському державному університеті ім. І. Мечникова він виступив з доповіддю «Заворушення і страйки робітників на будівництві Бессарабської залізниці».

Постійна робота в читальному залі Одеського обласного державного архіву принесла побічний, але надзвичайно вагомий результат: на четвертому курсі навчання студенту запропонували посаду молодшого наукового працівника архіву. Він прийняв пропозицію і почав працювати, не перериваючи навчання на стаціонарі університету. В ті часи вільне відвідування лекцій було заборонено. Однак доцент С. Ковбасюк був не тільки завідувачем кафедри історії України на історичному факультеті, але й проректором Одеського університету. Тож він неофіційно дозволив С. Кульчицькому навчатися за індивідуальним планом.

Набагато пізніше С. Кульчицький дізнався, що Самсон Михайлович Ковбасюк був учнем видатного українського історика акад. Михайла Слабченка, і це щиро здивувало його: сам С. Ковбасюк ніколи не розповідав про свої аспірантські студії під керівництвом опального академіка. Пригадуючи свою працю під керівництвом С. Ковбасюка, вчений розповідав, що його перша публікація у збірнику студентських робіт (1959–1)² мала шість варіантів. Науковий керівник добивався від студента

² У бібліографічному покажчику публікації мають суцільну нумерацію у межах кожного року. Посилаючись на них безпосередньо у тексті, ми для зручності позна-

цілковитої логічності викладу, точності у висловах, переконливості в аргументації.

В архіві дослідник здебільшого працював над створенням першого путівника (1961–1) і одночасно «напрацьовував» стаж роботи, необхідний для вступу до аспірантури. Хоч праця в архіві виявилася недовгою, він на все життя зберіг теплі стосунки і безпосередні емоційні зв'язки з архівною системою і архівістами, які являють собою досить замкнену корпорацію. Більше того, ряд років С. Кульчицький очолював Спілку архівістів України.

Дипломна робота С. Кульчицького істотно перевищила стандартний обсяг кандидатської дисертації — адже над цією темою він працював вже три роки. Це відіграло свою роль при визначенні теми кандидатської дисертації після зарахування його в аспірантуру Інституту економіки АН УРСР у 1960 році по відділу історії народного господарства та економічної думки. Привезена з Одеси 400-сторінкова дипломна робота переконала його наукового керівника, доктора економічних наук Д. Вірника та членів Вченої ради інституту в тому, що аспіранту слід дозволити продовжити своє дослідження, а не переходити на «актуальну» тему з проблематики радянського періоду. Дисертація на тему «Розвиток залізничного транспорту на Україні в дореволюційний період» була захищена у грудні 1963 р. на спеціалізованій науковій раді Секції суспільних наук АН УРСР. Головував на захисті академік П. Копнін, першим опонентом виступив член-кореспондент АН УРСР І. Гуржій.

У 1998 р. у збірнику наукових праць та спогадів пам'яті І. Гуржія С. Кульчицький надзвичайно тепло згадував про свого першого опонента, який зіграв у його житті велику роль не тільки під час вступу до аспірантури та при захисті дисертації, а й сприяв першій публікації в «Українському історичному журналі» (1998–18).

Над кандидатською дисертацією С. Кульчицький, якщо рахувати від першого відвідання архіву по темі курсової роботи, працював сім повних років. Маючи більш ніж подвійний строк для підготовки кандидатської дисертації, він використав його досить раціонально. Дисертація виявилася значно меншою за обсягом, ніж дипломна робота, але була аналітичним, а не фактографічним дослідженням.

По темі дисертації є 12 публікацій (в авторефераті зазначені сім з них), які майже повністю відбивають зміст. Книга була прийнята до друку Видавництвом АН УРСР. Та після чергової чистки видавничого плану вона поділила долю всіх мало актуальних (в даному разі — за історичним

періодом) публікацій. У наступні роки до питання про публікацію книги автор більше не повертався, хоча й досі жалкує, що монографія не надрукована.

З автореферату видно, що в центрі уваги дисертанта опинилася проблема впливу залізничного будівництва на темпи і характер індустріального розвитку країни. Під цим кутом зору досліджувався процес формування залізничної мережі, використання коштів, які асигнувалися на будівництво безпосередньо державою або реалізувалися концесіонерами на грошових ринках Заходу шляхом продажу гарантованих урядом цінних паперів і, нарешті, попит залізничного господарства на вугілля, метал, машини.

Величезна за обсягом залізнична статистика в дисертації подавалася здебільшого не в первинному вигляді (тобто по окремих залізницях), а перераховувалася автором за його методикою в рамках дев'яти українських губерній. Такі перерахунки вимагали здійснення багатьох тисяч операцій. Нарівні з авторучкою дисертант інтенсивно використовував арифмометр.

Востаннє по темі кандидатської дисертації С. Кульчицький виступив через десять років після захисту (1974–3). Найбільш вагомою, однак, є його перша публікація в «Українському історичному журналі» (1968–1). На прохання І. Гуржія він постарався дати максимум своїх трудомістких оригінальних розрахунків, пов'язаних з виявленням впливу залізничного транспорту на розвиток ринкових відносин у сільському господарстві України.

* * *

У хронологічному бібліографічному покажчику відсутні публікації за 1964 рік, а у 1965–1966 рр. характер більшості праць не відповідає спеціалізації автора. Ці публікації стосуються економіки промисловості, найчастіше — економіки хімічної промисловості. Пояснення просте: доля молодого спеціаліста, який успішно навчався в аспірантурі та здобув науковий ступінь кандидата економічних наук, переплелася з долею країни, в якій порядкував невгамовний Микита Хрущов. Щоб наздогнати економічно розвинуті держави Заходу країна будувала «велику хімію». Після заклику М. Хрущова до прискореної хімізації народного господарства ЦК Компартії України опрацював цілий комплекс відповідних заходів. Серед них була рекомендація створити в Інституті економіки АН УРСР творчу групу з економічних проблем хімізації народного господарства. Підкріпити цю рекомендацію достатнім кадровим потенціалом, як завжди, не спромоглися, і дирекції інституту довелося вишукувати внутрішні резерви. Не дивно, що у поле зору директора інституту члена-

кореспондента АН УРСР О. Нестеренка потрапив 26-річний кандидат наук. Те, що він був істориком, нікого не обходило. С. Кульчицькому довелося оволодівати азами економіки промисловості та хімічних технологій. На щастя, він спеціалізувався в галузі економіки лакофарбової промисловості, яка здебільшого мала примітивний характер. Розібратися в таких технологіях було досить легко, і після річного «вростання» в тему пішли публікації, у тому числі в московських спеціалізованих виданнях.

Через рік після відставки М. Хрущова творча група з економічних проблем хімізації народного господарства об'єдналася із відділом економіки промисловості, на основі якого в свій час й була утворена. С. Кульчицький повернувся «під крило» проф. Д. Вірника, у відділ історії народного господарства та економічної думки. На питання про те, чи не вважає він ці два роки втраченими, вчений відповів цілком переконано: якщо історик хоче досліджувати найбільш важливу для життя суспільства економічну сферу, то повинен володіти інформацією про конкретну економіку, теорію економіки та історію економічної думки. Знання сучасного економічного стану допомагало йому розібратися в закономірностях історії народного господарства. І він послався на свою публікацію із досить типовою для тих часів назвою «Технічне переозброєння і ефективність виробництва», що була опублікована в «Комуністі України». Вона відіграла істотну роль в його становленні як вченого (1966–7).

Ця публікація з'явилася, коли в країні розгорталася масштабна робота по запровадженню нових методів планування та економічного стимулювання виробництва (косигінська економічна реформа). Головна ідея статті в «Комуністі України» була проста і зрозуміла кожному, але змальоване на глибину в кілька десятиліть (як це вміє робити історик) становище здавалося нерозв'язним.

Відомо, що вартість машин та устаткування переноситься у виробничому циклі на собівартість готової продукції не повністю, як у випадку з сировиною та енергією, а певними частинами. Амортизаційні відрахування поділяються на два фонди, призначення яких різне. За рахунок одного з них фінансуються витрати на ремонти (поточні та капітальні), а другий фонд (реновація) призначений для придбання нової машини замість спрацьованої. Як правило, нові машини більш продуктивні, дають продукцію кращої якості, сприяють економії сировини, палива тощо.

У господарстві, заснованому на приватній власності, кожний власник зацікавлений у тому, щоб якомога швидше купити нову машину і виробляти продукцію з кращими характеристиками, тому що тільки у цьому випадку вона знайде на ринку свого споживача. У господарстві, заснованому на державній власності, такої зацікавленості нема. На всіх підприємства і в усіх галузях панує один власник — держава. Вона може

розпоряджатися амортизаційними фондами як завгодно. Зрозуміло, що держава турбується передусім про пріоритетні галузі, території або підприємства. Ця турбота виявляється в тому, що асигновані на пріоритетні об'єкти капітальні вкладення штучно збільшуються за рахунок реновації, економічне призначення якої зовсім інше. Ті галузі, території або підприємства, у яких вилучили фонд реновації, змушені методами ремонтів штучно збільшувати строки використання старої, спрацьованої техніки. Продукція, яка вироблена з використанням недосконалої і застарілої техніки, не може задовольнити споживача, але він мусить її взяти, бо вона директивно розподілена. Отже, відсутність приватної власності на засоби виробництва автоматично тягне за собою випуск неефективної, неякісної, не конкурентноздатної на світовому ринку продукції. Неефективність виробництва — органічна властивість господарства, в якому немає приватної власності на засоби виробництва.

Таким був непрямий висновок з цієї статті. Трохи дивно навіть, що її опублікував журнал «Комуніст України». Дискусія по цій статті не відбулася, як планувала редакція журналу. Врешті-решт, не було предмету для дискутування. Відсутність приватної власності на засоби виробництва давала змогу вилучати фонд реновації, тобто ставитися до використання амортизаційних коштів безвідповідально, та ще й маскувати цю безвідповідальність вищими державними інтересами.

Під час косигінської реформи С. Кульчицький задумався на тему докторської дисертації. Найбільш цікавою й корисною йому здавалася тема, яку могла запропонувати історія економічної думки. Мова йшла про дискусію щодо побудови господарського механізму, які мали місце у першій половині 20-х рр. Йому стало зрозумілим, що реалізований ленінський неп увібрив в себе лише маленьку частку тих ідей, які висловлювалися «буржуазними» економістами і навіть безпосередньо В. Леніним. С. Кульчицький надавав особливу увагу нереалізованим ідеям Леніна (наприклад, участі управлінців та робітників у прибутках підприємств, запровадженню інструменту банкрутства державного підприємства, використанню категорії плати за фонди, тобто проценту на капітал, в практиці поточного господарювання). Йому здавалося, що спрямування косигінської реформи на використання ефективних, тобто капіталістичних методів господарювання полегшиться, якщо мова йтиме про реалізацію конкретних ідей, уже висловлених в свій час В. Леніним.

Кілька років вчений вивчав архіви та літературу під кутом зору обраної теми, одночасно виконуючи планові праці в Інституті економіки АН УРСР. Коли він вивчив проблему настільки, що готовий був до публікації перших здобутків і знахідок, то виявилось, що косигінська реформа не має майбутнього. Чехословацькі події 1968 р. допомогли

радянським керівникам зрозуміти: або план переможе ринок, або ринок переможе план, директиву, радянську владу. Після «празької весни» розмови про ринковий соціалізм, колективну власність, безпосередні зв'язки з іноземними фірмами, орендні відносини стали вважатися політично шкідливими.

Тут я прямо цитую параграф «Невдалі спроби реформування командної економіки» з підручника С. Кульчицького, М. Ковалю і Ю. Лебедевої (2000–3, с. 191–194). Цілком справедливо С. Кульчицький вважав ці факти настільки важливими, щоб включити їх в програму та підручники для загальноосвітньої школи.

Статті про плату за фонди були опубліковані в 1971–1972 рр., уже в рамках розробки іншої теми (1971–3, 1972–2). Порівняльний аналіз реалізованих і нереалізованих ідей ленінського непу був оприлюднений дослідником в епоху горбачовської «перебудови» (1988–3, 1988–9, 1988–23; 1989–10; 1989–11, 1989–15, 1990–13, 1990–17).

* * *

В рамках підготовки до 100-ліття від дня народження В. Леніна Секція суспільних наук АН УРСР зобов'язалася підготувати чотири томник «Ленін і Україна». Інститут економіки в 1969 р. опублікував одну з книг цього чотири томника, яка присвячувалася індустріалізації України. Третину книги становили тексти С. Кульчицького (1969–1; 1969–2; 1969–3; 1969–4; 1969–5). Найбільш вдало, в основному на московських архівах, була розроблена практично відсутня в історіографії тема фінансування капітального будівництва в УРСР за 1926–1937 рр. (1969–2). Цю тему, але вже на загальносоюзному матеріалі він обрав для підготовки докторської дисертації.

Дослідженню проблеми фінансових ресурсів для радянської індустріалізації вчений присвятив десять років праці (1966–1975). Три роки ця тема була плановою роботою, потім виконувалася паралельно з іншими.

У 1972 р. С. Кульчицький перейшов до Інституту історії АН УРСР — у відділ, який вивчав під керівництвом проф. П. Гудзенка проблеми міжвоєнного періоду. У цьому відділі С. Кульчицький працює й тепер, вже чотири з половиною десятиріччя.

Перехід був зумовлений передусім бажанням стабілізувати історичний період, який вивчався. В Інституті економіки відділ історії народного господарства і економічної думки не був профільованим. Досліджувати доводилося різні історичні періоди, можливості спеціалізації були обмеженими. Проблемно-хронологічний принцип, покладений в основу структури Інституту історії, дозволяв спеціалізуватися на певному історичному періоді.

Існувала ще одна причина для переходу — морально-психологічна. С. Кульчицький не раз розповідав, наскільки велику роль в його становленні як науковця відігравали вчителі: в університеті — Самсон Ковбасюк, в Одеському облдержархіві — Іван Хіоні, в Інституті економіки АН УРСР — Давид Вірник. В Інститут історії АН УРСР він йшов до Пантелеймона Гудзенка.

Старші за віком науковці у нашому відділі добре пам'ятають і не раз принагідно розповідали про чудові людські якості Валентина (за паспортом — Пантелеймона) Петровича Гудзенка — безконечно мудрої людини, яка вміла бути доброю і м'якою для добрих людей, але ефективно жорсткою для недобрих. Розповідають, що П. Гудзенко ніколи не вимагав від підлеглого більше того, що було у можливостях останнього. Розповідають також, що він у міру власних можливостей створював найбільш сприятливі умови для тих, хто давав багато. Такі умови він створив С. Кульчицькому, коли той прийшов у відділ. Так багато років діяв і сам Станіслав Владиславович, коли був завідувачем відділу та заступником директора Інституту історії України з наукової роботи.

Відділ, як і весь Інститут історії, тоді працював над восьми томною «Історією Української РСР». Перші тексти шостого тому, який присвячувався міжвоєнному періоду, вже були зібрані. Великий розділ про першу п'ятирічку П. Гудзенко замовив С. Кульчицькому, коли той ще працював в Інституті економіки.

Так сталося, що весь рукопис шостого тому потрапив в руки С. Кульчицькому на півроку, коли завідуючий відділу серйозно захворів. Пізніше вони обидва однаково ретельно працювали, «збиваючи» окремі розділи в єдине ціле. Шостий том вийшов з друку у 1977 р. Разом з іншими співробітниками відділу С. Кульчицький присвятив йому п'ять років напруженої праці (1977–3; 1977–4; 1977–5).

Ще кілька років було витрачено на підготовку сьомого тому російськомовного, доповненого і переробленого видання «Истории Украинской ССР» в 10-ти томах (1984–3; 1984–4; 1984–5; 1984–6).

Одночасно вчений працював над докторською дисертацією, не змінюючи після переходу в Інститут історії АН УРСР її суто економічної структури. У 1974 р. рукопис дисертації на тему «Мобілізація фінансових ресурсів для соціалістичної індустріалізації СРСР (1926–1937 рр.)» розглянули спеціалісти Інституту історії СРСР АН СРСР. Вони доброзичливо поставилися до науковця з іншої республіки, хоч і вважали його набагато молодшим, ніж треба було б для претендента в доктори. Вирішальну роль відіграла, мабуть, «піонерна» тема дисертації і не властива для історичного дослідження функціональна побудова її структури (методи мобілізації фінансових ресурсів, джерела формування

фонду індустріалізації, шляхи використання мобілізованих ресурсів). Коли через рік дисертація з усіма належними виправленнями знову потрапила в сектор історії індустріалізації Інституту історії СРСР АН СРСР, яким керувала проф. Августа Митрофанова, сектор рекомендував дисертацію до захисту і виступив провідною установою.

Після апробації дисертації дослідник став «своєю людиною» в Інституті історії СРСР АН СРСР, який мав офіційний статус головної союзної установи з вітчизняної історії. Протягом півтора десятиліття С. Кульчицький підтримував творчі зв'язки з цим інститутом, брав участь у багатьох наукових конференціях, які проводилися мало не у всіх республіках СРСР, готував розділи до планових тем, які розроблялися московськими вченими.

Захищався С. Кульчицький у квітні 1976 р. на спеціалізованій раді при Інституті історії АН УРСР. Опонентами виступили доктори історичних наук В. Довгопол, І. Коломійченко і М. Черненко.

Під час апробації у ВАК СРСР молодий пошукач докторського ступеню потрапив у становище «чужого серед чужих, чужого й серед своїх». Експертна рада з історичних наук не висунула будь-яких претензій до змісту дисертації, але рекомендувала направити її на розгляд в раду з економічних наук. Економісти не дали негативного відгуку, але питання про присудження наукового ступеня доктора економічних наук погоджувалися розглянути тільки після повноцінного захисту в економічній спеціалізованій раді з додержанням всіх встановлених процедур. Довелося викликати дисертанта на засідання експертної ради з історичних наук ВАК СРСР, щоб розглянути питання про присудження наукового ступеня доктора історичних наук в його присутності. С. Кульчицький розповідав, що через десяток років, коли він почав їздити в Москву на засідання експертної ради ВАК СРСР з історичних наук, в її складі ще працювали науковці, які викликали його «на килим».

Загальна кількість публікацій по темі докторської дисертації С. Кульчицького не перевищує двох десятків. Однак ступінь її опублікованості — максимальний. Історіографічний аналіз був опублікований журналом «История СССР» (1978–8), а весь текст дисертації — видавництвом «Наукова думка» (1979–1).

* * *

Перейдемо тепер до характеристики друкованої продукції за видами публікацій. Відділити суто наукові праці від науково-популярних і публіцистичних практично неможливо, коли маємо перед собою набір цифр. Якщо розглядати кожну публікацію окремо, то її можна віднести до одного з цих трьох жанрів. Проте у науковій творчості С. Кульчицького

наукові праці тісно поєднані з навчальними, просвітницькими і публіцистичними. Це не особливість конкретного історика, адже історична наука, а також присвячена аналізу минулого навчальна дисципліна і світоглядно-філософське вчення про минуле взаємопов'язані.

У списку друкованої продукції маємо 136 окремих видань, з них 67 книг. Серед книг — 25 монографій. Немає сенсу характеризувати кожну з них, оскільки ми зупинимося на проблемному аналізі творчості С. Кульчицького в наступній частині цього нарису. Проте треба все-таки згадати ту монографію, яку сам автор називає підсумковою. Мова йде про трикнижжя «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі» (2013–6).

До теми про комунізм в Україні С. Кульчицький підходив давно. Монографія «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)» була опублікована в 1996 р. (1996–2) і майже повністю лягла в текст трикнижжя 2013 р. Так само були використані книги «Історичне місце української радянської державності» (2002–1), «Російська революція 1917 року: новий погляд» (2003–6), «Україна і Росія: переваги і небезпеки “особливих відносин”. Роздуми історика» (2004–5). Можна навіть зазначити (автор не відмовляє собі у задоволенні зазначити це у трикнижжі), що розрахована ним у докторській дисертації 1976 р. і опублікована в 1978 р. в книзі «Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937)» (1979–1) фінансова база радянської індустріалізації без всяких змін лягла в основу відповідного розділу «Червоного виклику». Само собою зрозуміло, що в другій книзі «Червоного виклику» максимальною мірою (і навіть на певну шкоду її архітектоніці) були використані монографії автора про український Голодомор. Видавництво «Темпора» та її директор Юлія Олійник, яка була літературним редактором трикнижжя, навіть продублювали окремою книгою у тому ж 2013 р. відповідні розділи з другої книги («Сталінський “сокрушительный удар”. 1932–1933») (2013–4).

«Червоний виклик» здобув Гран-прі (Книжка року-2014), опинився в Інтернет-мережі у вигляді кількох піратських копій із багатьма тисячами скачувань, але не сподобився бути відзначеним науковою рецензією. На жаль, практика рецензування у нас недосконала, в поле зору рецензентів книги потрапляють здебільшого після артпідготовки з боку авторів. А у цьому нарисі можна зазначити тільки те, що «Червоний виклик» мусить послужити добрій справі: звільненню людей від комуністичної полуди на очах. Через чверть століття після падіння комунізму в Україні полуда, як неодноразово підкреслює С. Кульчицький, все ще залишається на очах надто великої кількості людей.

У списку друкованої продукції маємо 28 підручників і посібників, п'ять науково-популярних праць (одна з яких передрукована в інші роки

трьома мовами, а друга — двома), а також чотири науково-довідкові книги. Підручників і посібників насправді лише 16, а 12 — це передруки. Серед 16 книг переважають підручники для 10-х і 11-х класів загальноосвітньої школи кількох поколінь, які створювалися у співавторстві з В. Власовим, М. Ковалем, Ю. Курносим, Ю. Лебедевою і Ю. Шаповалом. Посібник з історії України для школярів та абітурієнтів В. Власова, С. Кульчицького і Ю. Мицика, який з'явився в 2007 р., перевидавався в наступні роки сім разів. Збірник завдань для державної підсумкової атестації з історії України В. Власова і С. Кульчицького уперше був надрукований в 2011 р., після чого тричі перевидавався.

* * *

31 січня 1989 р. на політбюро ЦК Компартії України було розглянуте питання про республіканську програму розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР. Незабаром після цього стала працювати координаційна комісія на чолі з віце-президентом АН УРСР І. Лукіновим. Вона повинна була протягом півроку накреслити заходи щодо розвитку історичних досліджень (з наголосом на ліквідацію «білих плям»), полегшення доступу до архівних джерел, видання та перевидання документів і творчої спадщини видатних українських істориків. Пропонувалося також забезпечити виділення курсу історії УРСР у середніх школах та ПТУ в окремий предмет, розширити чисельність шкіл з поглибленим вивченням історії та суспільствознавства, запровадити курси історії України у вузах і технікумах, організувати підготовку у провідних університетах фахівців з історії України, розробити та видати нові підручники, хрестоматії, книги для читання з вітчизняної історії, у тому числі з історії рідного краю.

На Всеукраїнській науковій конференції «Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи», яка відбулася у Харкові в листопаді 1995 року, С. Кульчицький зробив доповідь на тему «“Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991–2000 рр.” як історіографічне явище». Доповідь була опублікована у матеріалах конференції (1995–14). Доповідач підкреслював виняткову важливість рішень, ухвалених компартійним керівництвом республіки у такій життєво важливій для ідеології галузі, як вітчизняна історія. Особливо наголошувалося на тому, що в 1989 р. вітчизняною історією нарешті була названа історія України. До того часу вітчизняною вважалася історія СРСР, тобто фактично — історія Росії. В умовах кризи влади, робив висновок доповідач, периферійні ланки державної партії почали повертатися обличчям до національних проблем.

На основі пропозицій академічних установ та міністерств і відомств Координаційна комісія за півроку розробила комплексну програму розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії України. Найбільш об'ємний розділ «Публікація джерел з історії України» налічував 87 позицій, у тому числі цілий ряд багатотомних видань. У розділі програми «Дослідження актуальних проблем історії України» налічувалося 44 позиції, в основному теми з історії радянського періоду. У розділі «Видання і перевидання пам'яток української історіографії» було названо 47 пам'яток української історіографії XIX–XX ст., серед них — всі основні праці акад. М. Грушевського. У розділах програми, присвячених поліпшенню вивчення і пропаганди історії України, накреслювалися організаційні заходи та конкретні завдання щодо публікації підручників, посібників і довідкової літератури. Варто зазначити, що на момент подачі комплексної програми замовникові твори М. Грушевського і В. Винниченка ще перебували «під арештом» — у спецховищах бібліотек.

Переростання бюрократичної «перебудови» в революційний процес набувало різних форм. Однією з них стала величезна зацікавленість широкої громадськості проблемами вітчизняної історії. Рішення партійного керівництва УРСР щодо створення координаційної програми викликалося бажанням не втратити ініціативу, взяти під контроль розкриття «білих плям», бути на гребені високої хвилі інтересу до вітчизняної історії, що піднялася в суспільстві. Тому апарат ЦК не втручався в обговорення програми і не робив спроб корегувати цей документ. Програма була розглянута і затверджена політбюро ЦК у вигляді, представленому Координаційною комісією, через кілька днів після прийняття Декларації про державний суверенітет України. Вона настільки відповідала інтересам суспільства, що виконувалася навіть після заборони Компартії України.

У виступі на конференції в Харкові, як і в своїх підручниках, де комплексна програма розглядається як один з важливих елементів національно-визвольного руху, С. Кульчицький не згадував власної участі в розробці цього документу як відповідального секретаря координаційної комісії. Фактично ж робота по зведенню всіх пропозицій в єдиний документ зосереджувалася в Інституті історії АН УРСР.

1990-ті роки характеризувалися великим піднесенням ролі соціогуманітарних підрозділів Національної академії наук. Інститути відповідного профілю, які мали найбільший творчий потенціал (особливо Інститут історії України, Інститут держави і права, Інститут філософії), внесли істотний вклад у державотворчий процес. Виявилося, зокрема, що історики можуть сказати вагоме слово у будівництві нової держави.

Одним з численних напрямків діяльності українських істориків, який набув державного значення, було створення підручника з вітчизняної історії. Такий підручник мав бути універсальним, тобто відповідати запитам вчителів та учнів загальноосвітньої школи, викладачів та студентів вищої школи, широкої маси читачів, які вперше дістали можливість вивчати історію України. Викладені тут положення сформульовані через багато років після описуваних подій. А тоді мало хто розумів довгострокові наслідки рутинної професійної діяльності.

Перебуваючи у 1990 р. у Торонто на науковій конференції «Україна під Сталіним», С. Кульчицький познайомився з професором Йоркського університету Орестом Субтельним. Той подарував йому книгу «Україна: історія», написану англійською мовою для канадських українців. Книгу випускника Гарвардського університету, учня Омеляна Пріцака, українця за походженням О. Субтельного визнали на Заході кращим популярним нарисом історії України. Автор її прагнув до наукової об'єктивності, неупередженості і зваженості викладу, ретельно уникав ідеологічних «фобій». Через всю книгу проходила одна наскрізна ідея — національного відродження України.

Незабаром у найбільш тиражному громадсько-політичному журналі республіки «Під прапором ленінізму», який видавався двічі на місяць українською і російською мовами, з'явилася велика рецензія С. Кульчицького на книгу канадського історика (1990–30). За всі роки існування журналу це була перша позитивна рецензія на працю вченого, який в СРСР за своїм соціально-посадовим статусом розглядався як «український буржуазний націоналіст». В журналі «Наука і суспільство», де С. Кульчицький працював членом редколегії, почали з'являтися уривки з книги О. Субтельного, які представляли великий інтерес для читачів (1991–11). Нарешті, С. Кульчицький зустрівся із керівництвом видавництва «Либідь», в якому готував до видання разом із своїми учнями книгу «Сталінізм на Україні» (1991–3) і запропонував терміново перекласти і видати українською мовою книгу О. Субтельного. Найбільш переконливим аргументом виявилася позитивна рецензія в авторитетному компартійному виданні. Ця ж рецензія в розширеному вигляді стала вступним словом в книзі О. Субтельного, яка витримала кілька видань (1991–17; 1992–30; 1993–12). Значно пізніше в одному із інтерв'ю О. Субтельний віддасть належне зробленому С. Кульчицьким для підготовки до видання підручника, зазначивши, що це «було досить нелегко» («День». — 1999. — 5 січня).

Своїм гучним успіхом в Україні підручник О. Субтельного завдячував власним перевагам. Радянські історики не могли тоді запропонувати рівноцінного видання. Ті з них, хто продовжував інтенсивно працювати,

заглибилися у доступні тепер архіви й досліджували «білі плями» історії. Їх виявилось так багато, що утворився суцільний «білий килим». Вітчизняну історію доводилося переглядати одразу в багатьох місцях, щоб позбавитися перекручень і фальсифікацій радянської доби.

Книга О. Субтельного, однак, мала істотний недолік: вона була позбавлена архівної основи. Це ставало все більш очевидним в міру того, як почали з'являтися десятками й навіть сотнями сенсаційні публікації українських вчених, присвячені тим або іншим «білим плямам» вітчизняної історії.

Навесні 1991 року С. Кульчицький виступив в «Українському історичному журналі» із статтею «Історія України: спроби нового бачення» (1991–8). Він закликав провідних істориків об'єднати свої зусилля у спробі по-новому подивитися на вітчизняну історію і запропонувати читачам курс, який спирався б на результати останніх архівних пошуків. Незабаром у чотирьох номерах журналу були надруковані розділи майбутнього універсального підручника, присвячені міжвоєнному і новітньому періодам в історії України (1991–9, 1991–10). Інші вчені інституту теж надрукували у 1991–1992 рр. розділи такого підручника по історичним періодам, з яких спеціалізувалися. Рукопис підручника був підготовлений і переданий до видавництва. Однак не всі розділи виглядали як «нове бачення» історичного процесу. Видавництво відмовилося друкувати книгу.

Безсумнівно, що таке рішення було розумним. Видавництво «Либідь» у 1992 р., тобто одночасно з книгою О. Субтельного, випустило в світ двотомник «Історія України. Курс лекцій». Тексти лекцій подавалися у двотомнику в авторській редакції. Зокрема, С. Кульчицький написав три лекції у співавторстві із Г. Сургаєм (1992–3; 1992–4; 1992–5). Однак деякі лекції у двотомнику мало відрізнялися за своєю концепцією від того, що друкувалося раніше. Тому цей об'ємний підручник не склав конкуренції книзі О. Субтельного.

У 1995–1996 рр. Інститут історії України НАН України опублікував у видавництві «Україна» (колишній «Політвидав України») двотомний універсальний підручник «Історія України: нове бачення». Відповідальний редактор цього видання акад. НАН України В. Смолій залучив до написання книги найбільш кваліфікованих істориків, які працювали безпосередньо в інституті (їх більшість), в інших установах НАН України, в державному апараті. За плечима кожного з авторів були оригінальні, створені з урахуванням новітніх архівних джерел монографії, які становили нове слово в українській історіографії. Кожний з них був спеціалістом у тому хронологічному періоді, який висвітлював у двотомнику. С. Кульчицький став керівником авторського колективу. Такий підхід до

створення навчальної книги з історії України не залишив шансів книзі О. Субтельного, що поступово витіснилась двотомником.

Як і в журнальній публікації 1991 року, вчений надрукував у двотомнику нариси, які стосувалися міжвоєнного і новітнього періодів в історії України (1996–5; 1996–6; 1996–7). Співставлення текстів, розділених п'ятьма роками, засвідчує велику роботу над осмисленням історичного процесу, яку здійснив автор. Мова йде не стільки про відмову від старих концепцій (це вже було досягнуто в текстах 1991 року), скільки про нове осмислення історії України в контексті загальнонародської історії, про виявлення закономірностей історичного процесу, які пробивали собі дорогу навіть під важким пресом комуністичної диктатури.

Виданий у 1995–1996 рр. двотомник швидко розійшовся. У 1997 році за редакцією В. Смолія у видавництві «Альтернативи» вийшов з друку одностомник «Історія України. Навчальний посібник». Склад авторського колективу порівняно з двотомником майже не змінився, але деякі розділи були скорочені і об'єднані. С. Кульчицький зберіг за собою попередні хронологічні періоди — міжвоєнний і новітній (1997–4). У 2000 р., коли тираж книги розійшовся, видавництво перевидало її у переглянutoму і дещо збільшеному за рахунок останнього розділу обсязі.

Тим часом наблизилася подія, яку на Заході назвали Мілленіумом. В усьому світі почали з'являтися узагальнюючі, часом багатотомні праці, присвячені історії ХХ століття і Другого тисячоліття. Ці праці користувалися великим попитом. Було щось містичне у тому, що сучасне покоління землян стало свідком зміни тисячоліть.

Акад. НАН України В. Смолій виступив із пропозицією створити до цієї дати фундаментальну працю, яка залишилася б на довгі роки. Так з'явилося 15-томне видання «Україна крізь віки», присвячене двом тисячоліттям вітчизняної історії. Це була створена за єдиним планом і на єдиному диханні збірка авторських монографій, яку оперативно, за 1998–1999 рр. опублікували «Альтернативи». Переважну більшість авторів становили вчені, які готували відповідні розділи книги «Історія України: нове бачення». С. Кульчицький опублікував книгу про історію України між двома війнами (1999–1).

3 грудня 2001 р. Президент України підписав указ про присвоєння Державних премій України. С. Кульчицькому разом із іншими дев'ятьма авторами, які зробили найбільший внесок у створення 15-томника «Україна крізь віки», була присуджена Державна премія України за 2001 р.

* * *

Починаючи з 1989 року провідне місце у творчій діяльності ряду вчених Інституту історії України почали займати підручники та інші навчальні матеріали для загальноосвітньої школи. Можна твердити, що Інститут створив навчально-методичну базу для середньої школи, коли в ній з'явилася історія України як профільююча навчальна дисципліна.

Курс історії УРСР став самостійним предметом з 1989/90 навчального року. На чотири класи було відведено навчальними планами лише 102 години. Паралельно читалися курси історії СРСР та всесвітньої історії. Раніше, однак, курс історії УРСР вважався додатковим і розраховувався тільки на 30 навчальних годин. Отже, кількість годин збільшувалася в 3,5 рази. Додаткові години треба було забезпечити не підручниками — для їх підготовки часу не залишалось, а матеріалами до них.

У 1989 р. С. Кульчицький і Ю. Курносів у видавництві «Радянська школа» видали українською і російською мовами тексти з історії УРСР періоду непу і соціально-економічних перетворень 1928–1941 рр. (1989–3; 1989–4). Наступного року такі книжки були видані польською і молдавською мовами (1990–1; 1990–2). Загальний тираж їх становив 900 тис. примірників. Подібні матеріали були видані й по інших історичних періодах іншими вченими.

У 1990 році з'явилася нова програма з історії УРСР для 8–11 класів загальноосвітньої школи. Авторами її були завідувачі відповідних (за хронологією) відділів Інституту історії — В. Смолій, В. Сарбей, С. Кульчицький, М. Коваль і Ю. Курносів (1990–4; 1990–5). На основі цієї програми був написаний і виданий в 1991 р. підручник з історії України для 10–11 класів українською та російською мовами (1991–1; 1991–2). Назва навчальної дисципліни змінилася. Тепер це була не історія УРСР, а історія України. Між виданням підручника українською і російською мовами змінилася й назва видавництва: «Радянська школа» стала «Освітою».

Підручник безнадійно застарів вже через кілька місяців після видання: Україна стала незалежною державою. З 1991/92 навчального року Міністерство освіти запровадило нову структуру шкільної історичної освіти. Вводилися два самостійні курси історії — всесвітня і вітчизняна. Вивчення історії України починалося з 7-го класу і закінчувалося в 11-му. Було здійснено істотне перегрупування навчального матеріалу, визначено новий порядок його вивчення у різних класах. Все це вимагало термінової розробки нових програм і підручників.

Цього разу вчені Інституту історії України зосередилися спочатку на написанні тексту підручників, а вже потім — на створенні програм. Навесні 1992 р. школи одержали нову програму, розроблену тим же

авторським колективом, і затверджену Вченою радою Інституту історії України АН України (1992–29). Міністерство освіти знайшло кошти, щоб видати масовим тиражем (370 тис. примірників) у приватному видавництві тексти до підручника для 10-го і 11-го класів, який готувався «Освітою» (1992–1). У липні–серпні 1992 р. тираж цього гостродефіцитного видання був відвантажений у школи. Авторський колектив у складі М. Коваля, С. Кульчицького і Ю. Курносова дав повноцінний заміник книзі О. Субтельного по ХХ ст. Висновки авторів ґрунтувалися на новітніх дослідженнях, які спиралися, у свою чергу, на недоступні раніше для істориків архівні джерела. У наступному році істотно менший за обсягом підручник у двох частинах видала «Освіта» (1993–1). Друге видання цього підручника українською, російською і угорською мовами з'явилося у 1994 році (1994–1; 1994–2; 1994–3), російською та румунською мовами — у 1995 р. (1995–1; 1995–2).

Поки матеріали до підручника 1992 р. готувалися до друку, часописи «Рідна школа» та «Український історичний журнал» помістили на своїх сторінках окремі розділи по темах, які висвітлювалися тоді в газетах і журналах з протилежних позицій. Вчителі, які губилися в цій плутанині поглядів, могли оперативного скористатися оцінками академічної науки по таким, наприклад, темам, як діяльність Української Центральної Ради і гетьмана П. Скоропадського (1992–11; 1992–12, 1992–22; 1992–23). Десятиліття, які пройшли відтоді, практично не змінили оцінок, сформульованих у цих журнальних публікаціях і в матеріалах до підручника 1992 року видання.

У середині 1990-х років Міністерство освіти України створило творчі групи з різних навчальних дисциплін, які зайнялися розробкою державного стандарту загальної середньої освіти. С. Кульчицький очолив роботу групи істориків, до якої увійшли представники академічної і педагогічної науки, вчителі-методисти, працівники міністерства. Стандартизація знань та умінь була потрібною, щоб упорядкувати викладання, визначити гарантований мінімум навчального матеріалу, полегшити навантаження на вчителів та учнів і перешкодити зайвій самодіяльності тих вчителів, які робити спроби політизувати навчальний процес. Проект державного стандарту був опублікований (1997–17), але далі справа не пішла: перешкодили стан перманентного реформування загальноосвітньої школи, часта зміна керівників Міністерства освіти, злиденність міністерського бюджету, концептуальна нерозробленість викладання провідних навчальних дисциплін.

Ще з 1993 року С. Кульчицький разом з великою групою спеціалістів розробляв концепцію безперервної історичної освіти в Україні. Проект такої концепції було опубліковано в офіційному виданні Міністерства

освіти України (1995–11). Безсумнівно, що він вплинув на дальші дискусії, які велися в країні, у тому числі разом з фахівцями Ради Європи. Учасники дискусій погоджувалися з тим, що європейський досвід має бути врахований, але висловлювали різні точки зору щодо необхідності врахування української специфіки. Наприклад, й досі не розв'язане питання про те, які підручники потрібні у найближчій перспективі: інтегровані чи поділені на окремі курси всесвітньої та вітчизняної історії.

Наприкінці 1990-х рр. видавництво «Освіта» випустило в світ нові підручники для 10-го та 11-го класів, підготовлені С. Кульчицьким, М. Ковалем та Ю. Лебедевою (1998–1, 2000–3). Вони були істотно покращені порівняно з попередніми і оснащені досконалішим методичним апаратом.

Перший досвід участі дослідника у створенні вузівських підручників, був, як уже відзначалося, невдалим. Однак у 2000 р. з'явився цілком сучасний підручник для студентів історичних спеціальностей вузів, в якому С. Кульчицький у співавторстві з А. Слюсаренком і Г. Сургаєм написав чотири розділи (2000–15; 2000–17; 2000–18; 2000–19) плюс один розділ самостійно (2000–16). Цей великий том став популярним серед студентів і викладачів вузів, а тому в 2002 р. був перевиданий у переробленому і доповненому вигляді (2002–4; 2002–5; 2002–6; 2002–7; 2002–8).

* * *

Переходимо тепер до творчого доробку С. Кульчицького, опублікованого в газетному форматі. В структурі друкованої продукції маємо 831 газетну публікацію, тобто 28,8% від загальної кількості. З цього обсягу 236 публікацій (28,4%) припадає на газету «День», яку Лариса Івшина видає з 1996 р. українською, російською і англійською (у тижневому дайджесті) мовами.

Перша стаття «Українські спецслужби чекістських традицій не потребують» була надрукована газетою в 1997 р. (1997–38). Поступово співробітництво з цією газетою для С. Кульчицького стало традиційним. Він міг друкувати в ній великі за обсягом статті, іноді в чотирьох номерах поспіль. Редактори газети, які відповідали за історичну тематику (спочатку С. Махун, потім І. Сюдюков) залюбки готували до друку матеріали, які користувалися попитом у читачів. Викладачі історії у середній і вищій школах не раз говорили автору, що збирають ці публікації і використовують їх у своїй повсякденній роботі. Газета зробила з цього свої висновки і почала щорічно друкувати кращі статті своїх постійних авторів у книжкових збірках. Одна з книг була зібрана з статей С. Кульчицького по Голодомору 1932–1933 рр. і опублікована в 2007 р.

видавництвом «Українська прес-група», створеним якраз для видання газети (2007–3). Відповідаючи на запит, видавництво опублікувало книгу румунською мовою (2008–7), а редакція газети «День» організувала її презентацію в Бухаресті за участю автора. Завдяки ініціативі посла України у Вірменії Олександра Божка книга була перекладена вірменською мовою і у 2010 р. з передмовою Л. Івшиної видана у Єревані (2010–6).

Ряд років (1994–2002) С. Кульчицький активно співпрацював з агентством Укрінформ. Наслідком такої співпраці стали 183 матеріали, підготовлені для публікації в обласних і районних газетах, а також в українськомовних виданнях інших країн. Автор не знає статистики своїх публікацій по лінії Укрінформу, але має уривчасті відомості про те, що його статті передруковувалися в Мельбурні, Нью-Йорку, Парижі, Сіднеї, Торонто.

Певний час С. Кульчицький активно друкувався у впливовій серед українських інтелектуалів газеті «Дзеркало тижня», яка видається двома мовами і теж має сайт в Інтернеті. За 2001–2004 рр. в цій газеті він опублікував 22 матеріали. Але в наступні роки співробітництво стало нерегулярним, автор фізично не встигав готувати статті одночасно для двох газет — «Дня» і «Дзеркала тижня».

Загальна кількість статей, опублікованих газетою для вчителів «Історія України», теж досить велика. Проте у цьому виданні переважно друкувалися статті, підготовлені для публікації Укрінформом або вже опубліковані в газетах «День» і «Дзеркало тижня». З власної ініціативи ця газета публікувала розділи С. Кульчицького з підручників і посібників для загальноосвітньої та вищої школи. Наприклад, в 2000 р. вона надрукувала розділ з підручника окремою вкладкою на 24 сторінки, а у 2001 р. — вкладкою з іншого підручника на 32 сторінки (2000–102; 2001–63).

* * *

Редакційна діяльність в структурі друкованої продукції С. Кульчицького займає 27,7% і практично на 90% припадає на пострадянський період. Істотна частина редагування пов'язана з таким історіографічним феноменом, як «Історичні зошити» — неперіодичним органом Інституту історії АН УРСР — Інституту історії України НАН України.

Майбутні історики аналізуватимуть проблематику 127 випусків «Історичних зошитів» за 1988–2004 рр. не для того, щоб встановити щось нове для себе, а з метою вивчення світоглядних зрушень в колективі Інституту в перехідний період від радянського комуністичного до нормального стану історичної науки. Під політичним і технічним кутами зору функціонування «Історичних зошитів» було великою заслугою директорів

Інституту — спочатку Ю. Кондуфора, а потім — В. Смолія. Вони надали можливість співробітникам Інституту оперативно поширювати результати своїх наукових пошуків започаткуванням й подальшим розвитком інститутської поліграфічної бази.

До горбачовської «перебудови» поява поліграфічної техніки в академічному інституті нікому не могла наснитися в страхітливому сні. С. Кульчицький розповідав нам, як він працював з редактором видавництва «Наукова думка» Тетяною Хорунжою (тепер вона випускає газету «Форум націй») над сьомим томом «Истории Украинской ССР». Коли у цензора з'явилися запитання до відповідального редактора, Тетяна Костянтинівна повідомляла останнього про необхідність зустрічі, тихенько брала його за руку і відводила у непомітну кімнату — резиденцію людини, яка працювала там постійно і мала повноваження дозволяти або не дозволяти розмноження в друкарні кожної сторінки верстки майбутніх книг. А з 1988 р., хоч цензура ще не була офіційно скасована, науковці одержали можливість друкувати все, що їм спадало на думку. Незважаючи на мізерність накладів, наукова продукція ставала доступною для співробітників Інституту. Кожний співробітник уже знав, хто над чим працює і з яким результатом. Виконавці тепер ставилися до своїх праць більш відповідально, тому що це вже були не рукописи, а роботи, що підлягали опублікуванню.

Головним редактором опублікованих у 1988–1990 рр. 22 випусків «Історичних зошитів» був заступник директора Інституту історії Ігор Хворостяний. Він підібрав редколегію, яка відповідально поставилася до свого завдання — перетворити «Історичні зошити» на полігон, де випробовувалися нові підходи в аналізі вітчизняної історії, ставилися дискусійні проблеми, висвітлювалися «білі плями» давнього і недавнього минулого. В редколегію входили В. Верстюк, О. Гарань (відповідальний секретар), В. Даниленко, В. Коваль, О. Майборода, О. Овсієнко, В. Смолій, Д. Табачник, І. С. Хміль. С. Кульчицький надрукував у 1989 р. дві брошури: «Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. на Україні» і «Становище дітей на Україні в 1931–1933 рр.» (друга — у співавторстві з Євгенією Шаталіною) (1989–2; 1989–5). Очолований ним відділ тоді розпочав роботу над дослідженням джерел з історії Голодомору.

У 1990 р. в «Історичних зошитах» з'явився довідник С. Кульчицького «Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року» (1990–3). Пізніше недобррозичливці обурювалися, чому С. Кульчицький майже до кінця існування КПРС залишався відданим історико-партійній тематиці. Однак цю «відданість» він постарався пояснити у коротенькій передмові до брошури. Його приємно вразив, писав він, додаток до книги американського вченого Леонарда Шапіро

«The Communist Party of the Soviet Union» (1960) зі списком членів політбюро ЦК. Ставало зрозумілим, які альянси й ворогуючі табори виникали у вищих ешелонах влади. Нічого подібного у виданій у Москві багатотомній «Истории КПСС» не існувало. Як же можна було вивчати історію Радянського Союзу, не знаючи персонального складу керівних органів правлячої партії?!

З 1991 р. головним редактором «Історичних зошитів» став С. Кульчицький. До складу редколегії в наступні роки увійшли О. Ганжа (відповідальний секретар), В. Горбик, М. Дмитрієнко, М. Коваль, Н. Шип. Кількість випусків досягла максимуму у 1994 р. — 19, потім кілька років тримала на удвоє меншій величині, а з 1999 р. почала стрімко скорочуватися. Майже кожний відділ одержав власний збірник статей, з'явився інститутський щорічник для аспірантів та наукової молоді. Крім того, кожний співробітник уже з середини 1990-х рр. міг надрукувати в інститутській друкарні солідну монографію, якщо вона здобувала рекомендацію відповідного відділу і Вченої ради Інституту. Бібліографи Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В. І. Вернадського (з 1996 р. — Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) були шоковані зливою публікацій, створюваних в стінах Інституту історії України. Істотно поліпшилася й якість друкованої продукції. За цих умов «Історичні зошити» вичерпали себе. У 2004 р. вийшли два останні випуски.

Аналізуючи редакційну діяльність С. Кульчицького, слід зупинитися на його ролі у створенні синтетичних праць на актуальні теми, які виходили під грифом Інституту історії України. Йдеться не про планові колективні монографії, створювані у відділі, в якому він працює з 1972 р. Мова йде про позапланові синтетичні праці, які виконувалися фахівцями найвищої кваліфікації, працюючими не тільки в Інституті, а й в інших установах — науково-дослідних або навчальних. Тему для кожної такої праці формував акад. В. Смолій. Він же знаходив позапланові й частіше за все — позабюджетні кошти для авторських гонорарів і друкування рукописів у добре поставленому професійному видавництві. Він же вичитував підготовлені до друку тексти перед здаванням їм до видавництва.

Переговорами з майбутніми авторами, опрацюванням проспекту книги, апробацією і стикуванням підготовлених текстів, різноманітними організаційними справами, у тому числі під час підготовки рукопису до друку у видавництві займався керівник авторського колективу. Частіше за все це був С. Кульчицький, і не тільки завдяки посаді заступника директора, на якій він працював до 2009 р. Керівником авторських колективів ряду важливих видань він залишався і в наступні роки. Інколи таку роль виконували й інші працюючі у відділі історії України 20–30-х рр. ХХ ст. співробітники — Василь Марочко, Лариса Якубова.

Список позапланових видань, в яких С. Кульчицький виконував роль керівника авторського колективу, виглядає так:

1. Історія України: Навчальний посібник. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1997. — 424 с.

2. Історія України: нове бачення. Навчальний посібник. Вид. 2-е, доп. і перероб. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. — 464 с.

3. Історія України. Навчальний посібник. Вид. 3-тє. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. — 472 с.

4. Київ. Куїв: Енциклопедичне видання. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. — 624 с.

5. Нариси з історії дипломатії України. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. — 624 с.

6. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. — 704 с.

7. Уряди України у ХХ ст.: Науково-документальне видання. — К.: Наукова думка, 2001. — 608 с.

8. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси. — К.: Наукова думка, 2002. — 952 с.

9. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. — К.: Наукова думка, 2006. — Т.1. — 632 с., Т.2. — 653 с.

10. Державотворчий процес в Україні. 1991–2006. — К.: Наукова думка, 2007. — 912 с.

11. История Украины: Научно-популярные очерки. — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008. — 1070 с.

12. Нариси історії державної служби в Україні. — К.: Ніка-Центр, 2008. — 536 с.

13. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — К.: Ніка-Центр, 2008. — 988 с.

14. Нариси історії державної служби в Україні. — К.: Ніка-Центр, 2008. — 536 с.

15. Історія державної служби в Україні: У 5 т. — К.: Ніка-Центр, 2009. — Т. 1. — 544 с., Т. 2. — 512 с.

16. Історія українського парламентаризму: У 2 т. — К.: Дніпро, 2010. — Т. 1. — 636 с., Т. 2. — 816 с.

17. Економічна історія України: У 2 т. — К.: Ніка-Центр, 2011. — Т. 1. — 696 с., Т. 2. — 608 с.

18. Ілюстрована історія Києва. — К.: Фенікс, 2012. — 424 с.

19. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — Т. 1. — 776 с., Т. 2. — 812 с.

20. Влада і суспільство в Україні: Історичний контекст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — 506 с.

Мабуть, не варто характеризувати всі перелічені книги, їхні назви промовляють самі за себе. Проте на деяких з них треба зупинитися. Перш за все — на навчальному посібнику з історії України, який друкувався тричі — в 1997, 2000 і 2001 рр. Науковці Інститут історії України та інших установ НАН України об'єднали свої творчі зусилля, щоб представити українському суспільству оновлену концепцію вітчизняної історії. Посібники (доводиться говорити у множині, тому що кожний наступний відрізнявся від попереднього) були розраховані на учнів старших класів, вчителів загальноосвітньої школи, студентів та викладачів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. У передмові до книги, яка з'явилася в 2000 р., акад. В. Смолій підкреслював: «Найпершим завданням авторського колективу було вироблення цілком відстороненого, нічим не пов'язаного з тривогами й передсудами сучасної епохи погляду на минуле українського народу. Реалізація цього непростого завдання полегшувалася тим, що автори посібника є спеціалістами найвищої кваліфікації. Кожен з них вільно почувається в складних перипетіях часу, який вивчає. Можна твердити без всякого перебільшення, що цей посібник вільний від новітніх історичних міфів, які заповнили нашу періодику, і телевізійні канали, і видання-одноденки, присвячені нещодавно переслідуваній, а тепер державній навчальній дисципліні — історії України».

«Нариси історії дипломатії України» готували 13 фахівців, у тому числі семеро — з інших установ. В цій книзі аналізувалися відносини України з дипломатичними службами та головами урядів інших держав, історія українських земель як об'єкту дипломатичної боротьби різних держав у періоди бездержавності. Процеси розвитку дипломатичної служби з найдавніших часів до сьогодення прослідковувалися уперше в українській історіографії. «Сподіваємося, — писав В. Смолій у передмові, — що невдовзі після цієї першої проби пера з'являться інші дослідження, ґрунтовані на матеріалах не лише вітчизняних, а й зарубіжних архівів. Адже історія дипломатії — це надзвичайно яскрава, емоційно насичена грань історичного буття українського народу, яка заслуговує на своє всебічне висвітлення».

Посольство України в Москві провело презентацію книги за участі російських дипломатів, громадських діячів і журналістів. С. Кульчицький, який представляв працю українських істориків, говорив тоді нам, що у російських гостей зробилися круглі очі, коли вони побачили грубий том. Вони сподівалися, що українські історики розповідатимуть про події після 1991 р., в крайньому разі — від 1945 р., коли в УРСР з'явилося іграшкове Міністерство закордонних справ. Вони явно не чекали, що розповідь почнеться з часів стародавньої Русі, яку вважали власним

надбанням. Поряд з С. Кульчицьким сидів космонавт Павло Попович, який аж сявав, пишаючись цією книгою і відбитою в ній історією української дипломатичної служби. Після її появи як з рога достатку в Україні почали множитися книги з історії дипломатії.

Науково-документальне видання «Уряди України у ХХ ст.» готували 13 співробітників Інституту історії України і 10 запрошених з інших установ фахівців. Книга мала складну структуру. По кожній формі вітчизняної державності (а їх було вісім: УНР доби Української Центральної Ради, Українська Держава гетьмана П. Скоропадського, УНР доби Директорії, ЗУНР, уряди Криму, Карпатська Україна, УРСР і незалежна Україна) подавався загальний нарис діяльності урядів, біографії усіх голів урядів, долучалися добірки архівних документів та фотодокументів. Український текст супроводжувався скороченим викладом англійською мовою, так що книга ставала зрозумілою для VIP-гостей Кабінету міністрів України, які одержували її у подарунок. Коли всі матеріали зібралися до купи і рукопис можна було віддавати до видавництва, автори книги навіть здивувалися розмаїттю інформації, яку вдалося здобути. Олександр Рубльов, наприклад, написав нарис про голову українського радянського уряду Миколу Марчака, якого ніхто не знав. Він знаходився при владі від жовтня 1937 р. до лютого 1938 р., коли згорів у вогні сталінських репресій. Його фотографію тоді так і не вдалося розшукати, замість неї в книзі зяяла сіра пляма.

Після 11 вересня 2001 р. стала актуальною тема тероризму. Виникла необхідність створити за короткий час фундаментальне дослідження на українському матеріалі про політичний тероризм і політичний терор. В Інституті історії України була утворена дослідницька група у складі 24 авторів (у тому числі дев'яти залучених), яка оперативно розв'язала це завдання, користуючись власними напрацюваннями. Компаративний аналіз дореволюційного тероризму і більшовицького державного терору виявився надзвичайно плідним.

Двотомна колективна монографія і тритомний (у 4-х книгах) збірник архівних документів (які готувалися під керівництвом Геннадія Боряка) під загальною назвою «Історія державної служби в Україні» були створені в рамках наукового проекту, що реалізувався на замовлення Центру адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу. Як і всі інші з переліченого списку книг (за винятком двотомної «Історії українського селянства»), це видання не мало аналогів у попередній історіографії.

75-ту річницю свого заснування Інститут історії України ознаменував цікавим творчим доробком — двотомною «Економічною історією України». Щоб проаналізувати економічне життя України в її сучасних

кордонах від привласнювальної економіки палеоліту до сьогодні, довелося створити рекордну за кількістю творчу групу у складі 38 авторів (у тому числі 11 — з інших установ).

Поза наведеним вище списком синтетичних праць, які з'являлися під грифом Інституту історії України і пов'язувалися з прізвищем С. Кульчицького (а скільки таких праць пов'язувалися із іменами інших науковців, хоча б з історії козацтва, починаючи з його 500-річного ювілею!), треба згадати довідкове видання «Україна: Хроніка ХХ століття». Задум був грандіозний: відобразити минуле століття в житті України по дням, тобто назвати із зазначенням джерел найбільш вагомні події та факти економічного, соціального, культурного і повсякденного життя. Авторським колективом у цьому випадку ставали побудовані за хронологічним принципом відділи Інституту історії України, а керівником проекту — все той же С. Кульчицький. Директор Інституту В. Смолій, який висунув ідею проекту, «вибив» солідні кошти, зважаючи на кількість виконавців, затвердив інструкцію, яка регулювала структуру видання та підходи до збирання конкретних фактів, із 2004 р. ця позапланова праця почала реалізовуватися. Відділи мали різну кількість років у межах своєї компетенції, а тому деякі з них готували книжки, присвячені кожному року, інші — групам років. Основна маса книг була надрукована в 2005–2006 рр. в інститутській друкарні, на яку тоді перетворилася колишня поліграфічна ділянка з примітивною технікою. Окремі книги виходили з друку в наступні роки, коли вже вичерпалося фінансування. Всі 100 років минулого століття вмістилися в 23 книги різного обсягу (до 400 сторінок кожна і навіть більше). Отже, з'явилося потужне джерело з історії минулого століття, яким варто користуватися, досліджуючи будь-яку тему.

* * *

Переходимо до характеристики основних проблем у науковому доробку С. Кульчицького. Цю частину історіографічного нарису доцільно розпочати з проблем теорії.

У радянські часи вчений зосереджувався на трьох проблемах, які пропонувала офіційна наука: закономірності розвитку народного господарства СРСР як єдиного економічного комплексу (1975–3; 1976–3); радянський народ як нова історична спільність (1976–4; 1978–8); закономірності становлення основ соціалістичного способу життя (1978–6; 1980–5; 1988–2). Кожного разу, як він розповідав, залишалося імлісте почуття невдоволення від праці, коли її можна вже було побачити у надрукованому вигляді. Невдоволення не було окресленим, точно сформульованим. Скоріше відчувався просто контраст з публікаціями по дисертаційних темах. Там були яскраві знахідки, приріст нового знання, а

тут доводилося шукати хоч які-небудь самостійно зроблені висновки у вивірених, цитатно підтверджених класиками марксизму-ленінізму положеннях. Іноді вдавалося шляхом рекомбінації цитат вийти на щось нове, як у випадку з темою про становлення безкласового суспільства. Проте тут існувала, як він пізніше зрозумів, об'єктивна основа для новизни. Комунізм справді розчавлює класи суспільства, які засновані на приватній власності (або на її відсутності), атомізує соціальний лад, ставить кожну людину в економічну залежність від всесильної держави. Та щоб зрозуміти це, треба було відмовитися від інтерпретації комунізму як «світлого майбутнього», а разом з цим — і від всієї формаційної теорії історичного розвитку.

На пряме питання — чи піддавав він сумніву марксистсько-ленінську теорію до середини 80-х рр., С. Кульчицький відповів цілком переконано: ні, не піддавав. Лише одного разу і з цілком конкретного приводу його охопив жах. Треба було написати параграф, присвячений економічній стратегії КПРС для книги, яка створювалась у сусідньому відділі, очолюваному проф. А. Лихолатом. С. Кульчицький довго не починав виконувати замовлення, тому що мав статтю «Економічна стратегія КПРС», надруковану за кілька років до цього (1976–6). Здавалося, що досить буде переписати цю статтю, пристосовуючи її до структури книги «Курсом коммунистического созидания». А виявилось, що треба було переформулювати кожний абзац або зупинитися на зовсім інших проблемах (1983–8). Так С. Кульчицький переконався, що партія, в якій він перебував з 1960 року (став кандидатом у члени КПРС ще під час роботи в Одеському облдержархіві), не мала будь-якої економічної стратегії.

С. Кульчицькому знадобилося півтора десятиліття напруженої праці (список друкованої продукції засвідчує, що праця справді була напруженою), щоб осмислити закономірності історичного процесу у неспотвореному класиками марксизму-ленінізму вигляді. Переосмислення почалося від середини 1980-х рр., коли внаслідок необхідності він звернувся до вивчення аграрної політики РКП(б)-ВКП(б)-КПРС і голоду 1932–1933 рр. А 18 травня 2002 р. у «Дзеркалі тижня» з'явилася його стаття «Хо́да історії: нове бачення» (2002–45), в якій викладалася цілісна концепція історичного процесу. Через три місяці, у серпні 2002 р. він організував тематичну панель на V конгресі Міжнародної асоціації українців в Чернівцях, де виступив з програмною доповіддю «Соціальні та етнічні спільності в плині історичного часу» (матеріали конгресу були опубліковані через два роки, 2004–53). Надалі свої погляди на історичний процес С. Кульчицький охарактеризував у науково-популярному журналі для вчених «Світогляд» (2009–30) і в харківському журналі для вчителів історії та правознавства (2010–27).

На висловлені у згаданих публікаціях думки ніхто з його колег не відгукувався ні в позитивній, ні в критичній формі. Наклад журналів та збірників, в яких ці публікації були розміщені, настільки мізерний (за винятком статті у «Дзеркалі тижня», але це газета), що сподіватися на майбутню увагу теж не доводилося. Наклад цієї книги так само невеликий, але в ній концентрується максимуму інформації про вченого. Доцільно на певний час надати можливість вченому самому розповісти про свої теоретичні здобутки.

Почну з визнання С. Кульчицького про те, що світоглядний перелам стався у нього після ознайомлення з архівами, а не із західною літературою. Ті вчені на Заході, хто щиро намагався щось зрозуміти в «соціалістичному і комуністичному будівництві», борсалися, мов сліпі кошенята, у багні єдино доступної для них радянської періодики. Наймудріший з них Е. Карр припинив роботу над багатотомною історією радянської Росії, зупинившись на 1929 році, коли інформативність періодики різко знизилася. Його працю продовжили учень Р. Девіс і учень Девіса С. Віткрофт тільки тоді, коли отримали доступ до радянських архівів. Проте західна література була все-таки корисною. Вона прищеплювала народженим в СРСР громадянам розкутість мислення. Відмова від одномірності марксистсько-ленінського погляду на історичний процес повертала йому природність, глибину і барви.

У спробі К. Маркса і Ф. Енгельса поділити історичний процес на етапи відповідно до ступеня розвитку ринкових відносин було раціональне зерно. Залежно від розвитку товарно-грошових відносин основоположники марксизму поділили історію людства на суспільно-економічні формації. Натомість А. Тойнбі запропонував для визначення ступеня розвитку суспільства цілу комбінацію ключових показників — не менше десятка, після чого вийшов на поняття цивілізації. Однак виокремлення цивілізацій є довільною дією, і дослідники можуть нарахувати різну їх кількість. Крім того, наявність кількох одночасно існуючих цивілізацій не дозволяє вважати їх інструментом періодизації історичного часу. Інша річ — вчення А. Тойнбі про механізм руху в історичному процесі, позначений вченим двома словами: виклик–відповідь. Концепт А. Тойнбі має форму безликої закономірності, схожої на механізм природнього відбору, в чому й полягає його сила. Він представляє історичний прогрес як наслідок дій людської спільноти, що знаходить в собі силу визначити загрожуючу небезпеку і знайти спосіб її знешкодження. Відповідно регрес представляється як наслідок бездіяльності спільнот, що не знаходять адекватної відповіді на виклики історії.

Якщо уявити собі ходу історії як суцільний потік невинно змінюваних подій і явищ, то ми зможемо розпізнати в ньому окремі струмені з

властивими тільки їм закономірностями. Це розрізнення, подібно визначенню цивілізацій, теж є суб'єктивною дією. Однак півдесятків вимірів здатні охопити переважну частину, якщо не всю сукупність незліченних фактів, з яким має справу історична наука. Мабуть, доцільно встановити такі виміри: технічний, політичний, економічний, етносоціальний, просторовий.

За технічним виміром варто виділити доіндустріальне (аграрне), індустріальне і постіндустріальне суспільства. Економічний вимір характеризується ступенем розвитку товарно-грошових відносин, а політичний визначається рухом від традиційного до громадянського суспільства. Етнічну і соціальну характеристики історичного процесу потрібно розглядати як цілісний вимір. Тривалий шлях еволюції людства від первинної орди до громадянського суспільства завершується появою цілісних етносоціальних спільнот — політичних націй. Просторовий вимір пов'язаний насамперед з переміщенням населення — колонізаційними та міграційними процесами.

Упорядковуючи історичні факти за цими вимірами, можна зрозуміти протилежність спільностей, які формувалися у двох наддержавках — Російській (Радянській) імперії і США, Нескінченні спроби Санкт-Петербурга і Москви утримати різноманітні народи Євразії під силовим контролем натрапляли на опір. Зазнала провалу й концепція радянського народу як нової історичної спільності. Російська Федерація залишається багатонаціональною країною, якій вдалося зупинити свій державний розпад різноманітними засобами, не виключаючи й силових. Однак долю цієї країни, яка називається федерацією, але не є нею, важко прогнозувати.

Американське суспільство розвивалося від початку європейської колонізації Нового світу як спільність поселенців різних національностей і конфесій. Об'єднувана тотожними економічними та політичними інтересами, вона почала набувати національні ознаки до того, як в інших регіонах світу визріли передумови для формування політичних націй. Американська нація засвідчила своє існування уже першою фразою Декларації про незалежність від 4 липня 1776 р.: «Ми, народ Сполучених Штатів». Наявність першої в світі демократичної Конституції створила у Північній Америці найбільш сприятливі умови для формування громадянського суспільства (в іншому вимірі — політичної нації).

Відмова від формаційного погляду на історичний процес представляє в іншому вимірі такі звичні для колишніх радянських людей політичні категорії, як капіталізм, соціалізм і комунізм, а також похідні від них форми державного устрою і взаємовідносин між державою і суспільством. Але перед тим, як характеризувати вклад С. Кульчицького в аналіз

соціально-політичних категорій на українському матеріалі, запинимося ще на одній суто теоретичній проблемі: історичному вимірі приватної і колективної форм власності. Цією проблемою вчений зацікавився досліджуючи закономірності формування російсько-радянського комуносоціалізму і небезпеки Червоного виклику, який постав перед українським народом у ХХ ст.

Уперше С. Кульчицький виступив зі своїми міркуванням на тему приватної та колективної власності в газеті «День» у квітні 2009 р. (2009–43). Ця стаття виявилася сильним подразником для інтелектуальної аудиторії газети, яка відгукнулася півдесятком зауважень в наступних номерах. Відгуки були різнопланові: хтось доповнював викладені міркування новознайденими аргументами, інший полемізував, не зрозумівши авторської думки, третій просто солідаризувався зі змістом. На відгуки автор відповів новою статтею (2009–51), Але зрозумів, що обмежуватися суто газетним форматом не можна. Так у збірнику наукових праць «Україна кризь віки» на пошану акад. В. Смолія у зв'язку з його 60-річчям з'явилася стаття С. Кульчицького «Історичний вимір приватної і колективної форм власності» (2010–20). «Запропонована читачам цього видання стаття, — писав С. Кульчицький, — зберігає параметри наукової публіцистики, але адресується корпорації суспільствознавців. Автор сподівається, що висловлені в ній незвичні тези можуть лягти в основу фахової дискусії». Через шість років вже можна зробити висновок, що дискусія не відбулася, хоч цей збірник статей існує в Інтернеті і помічений корпорацією суспільствознавців.

В чому полягає суть проблеми? У «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс переконано твердили: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»³. Більшовики впродовж 20 років будували комунізм і таки збудували цей суспільно-політичний і соціально-економічний лад, якщо розуміти під ним не його пропагандистський симулякр («розподіл матеріальних і культурних благ за потребами»), а реально здійснену експропріацію приватної власності членів суспільства. Радянське суспільство стало цілком залежним від держави, яка доповнила встановлену над ним у 1917 р. політичну диктатуру диктатурою економічною. Щоправда, у 1930 р. сталінській команді не вдалося загнати селян в комуни, і вона змушена була залишити за ними присадибне господарство. У січні 1933 р. Сталіну довелось відмовитись від продрозверстки і перейти на податкові засади у відносинах з селянством, тобто визнати їх право власності на продукцію,

³ Маркс К., Енгельс Ф. Твори: В 30 т. Вид. 2-е / Перекл. з рос. мови. Т. 4. — Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. — С. 422.

що вироблялася в колгоспах. Але радянське законодавство з ідеологічних міркувань скасувало категорію приватної власності і вигадало категорії особистої і кооперативної власності для позначення її решток у користуванні членами суспільства.

Тим не менш, Конституція СРСР 1936 р. визнала ту обставину, що переважна частка приватної власності членів суспільства була експропрійована радянською державною. І С. Кульчицький запитує у своїх читачів: хіба націоналізація перетворює засоби виробництва та інші матеріальні цінності на власність нації? Хіба усуспільнення (термін, прийнятий для позначення насильницької колективізації господарств дрібних товаровиробників) перетворює засоби виробництва на власність суспільства? Хто починає володіти, користуватися й розпоряджатися експропрійованою власністю від імені нації або суспільства?

Нація, суспільство, клас не мають внутрішньої структури, твердить С. Кульчицький. Тому вираз «перехід засобів виробництва в руки нації» беззмистовний. Експропрійованою власністю може володіти, користуватися й розпоряджатися тільки організація. Такою організацією може бути держава, партія, клан, церква, все те, що має структурну форму з внутрішньою ієрархією, тобто «руки». І тоді виникають запитання... Чим обернулася в реальній дійсності «експропріація експропріаторів», до якої закликали молоді автори «Маніфесту Комуністичної партії»? Який лад існував у нас під покрівлею суспільної або загальнонародної форм власності? А за цими запитаннями постає ще одне: в якому співвідношенні знаходилися держава і приватна власність?

С. Кульчицький переконаний, що історик мусить дивитися на трансформацію форм власності з пташиного лету, тобто мислити категоріями цивілізаційного масштабу. На першому плані у нього — дві всезагальні форми володіння, користування і розпорядження засобами виробництва та природними ресурсами — колективна і приватна. За цих умов державна власність зникає як самостійна категорія, перетворюючись в «сухому залишку» на власність організації, якою є кожна державна. А власність будь-якої організації є власністю тих, хто має реальний доступ до володіння, користування й розпорядження нею.

Автор нагадує фундаментальний постулат головної праці К. Маркса «Капітал», який перекреслював революційне нетерпіння «Маніфесту Комуністичної партії»: «Суспільство ... не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами»⁴. Що сталося з приватною власністю на засоби виробництва, коли більшовики оголосили

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори: В 30 т. Вид. 2-е / Перекл. з рос. мови. Т. 23. — Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. — С. 12.

її загальнонародною? У відповідності з Марксовою тезою про неможливість скасування природних фаз розвитку декретами приватна власність на засоби виробництва збереглася. Декрети змінили тільки власника, яким стала верхівка більшовицького керівництва. Поєднання політичної диктатури з економічною зробило державу всесильною, а суспільство — абсолютно безсилим перед обличчям влади.

В дискусії, що розгорілася серед читачів газети «День» після публікації статті про приватну та колективну форми власності, опоненти С. Кульчицького не називали акціонерні товариства різновидом колективної власності, пам'ятаючи про контрольний пакет акцій (а також, мабуть, про сумну долю міноритаріїв в українській приватизації 1990-х років). Не визнали вони таким різновидом і радянський колгосп, що зовсім не дивно. Але вони таки знайшли приклад колективної власності: ізраїльський кібуц з нерозпайованим майном, яке належало всім його працівникам. С. Кульчицький відповів, що колективні власники кібуцу володіли, користувалися і розпоряджалися майном на засадах приватної власності, і будь-хто інший не мав до цього майна жодного дотику. Так само, як і працівники цього кібуцу не мали стосунку до майна сусіднього. Колективно можна назвати тільки власність, до якої мають доступ усі громадяни: всі разом і кожний зокрема. Такий собі планетарний кібуц...

* * *

Не раз у вузькому колі С. Кульчицький казав, що залишається одеситом, тому що народився і став дорослим у цьому чудовому місті. Але 56 років його життя пов'язані з Національною академією наук і з Києвом. Тема Києва проходить крізь всю його наукову творчість.

Перші публікації були пов'язані із лекційною роботою. В радянські часи немало вчених регулярно читали лекції на підприємствах та установах. С. Кульчицький прочитав за кілька десятиліть багато сотень лекцій. У складі лекційної групи ЦК КПУ він об'їздив всі області України. На підприємствах та установах Києва тематика лекцій найчастіше пов'язувалася з історією і сучасними проблемами столиці. Результатом цих лекцій стали перші публікації (1977–3; 1977–4; 1979–3). Академік АН УРСР П. Тронько запропонував йому взяти участь у підготовці фундаментальної історії Києва в серії видань «Історія міст і сіл УРСР» (1979–4).

Більше десятка публікацій з цієї тематики з'явилося під час святкування 1500-річчя Києва у 1982 р. Серед них виділяється книга «Київ давній і сучасний» у співавторстві з М. Котляром. Видавництво «Політвидав України» опублікувало її чотирма мовами.

У 1977 р. С. Кульчицький почав працювати заступником директора Інституту історії АН УРСР з наукової роботи. Першою його серйозною

справою на цій посаді була розробка плану-проспекту чотиритомної «Історії Києва». Третій том, в якому висвітлювався міжвоєнний період, вийшов з друку російською мовою у 1985 р., а українською — в 1987 р. (1985–14; 1987–18). С. Кульчицький виконував у цьому виданні функції члена Головної редакційної колегії і відповідального редактора першої книги третього тому.

Слід згадати також фундаментальне видання нарисового характеру з відмінними поліграфічними характеристиками «Київ: Енциклопедичний довідник», яке вийшло у 2001 р. у видавництві «Альтернативи», а також надрукований видавництвом «Генеза» навчальний посібник з киевознавства для 7–11 класів загальноосвітньої школи трьох авторів (М. Кальницький, Д. Малаков, О. Юркова), редактором якого є С. Кульчицький (2002–75).

Встановлений археологами 1500-річний ювілей Києва не був переконливим: будь-який серйозний історик розумів, що у V столітті містоутворюючих тенденцій в розвитку східнослов'янського суспільства ще не було. Однак ювілей виявився корисним для киян і особливо для істориків, які писали про Київ.

Як любить повторювати С. Кульчицький, «якщо вовка годують ноги, то історика — ювілеї». Нескінченні роки «застою» були вщерть заповнені ювілеями, які залишали після себе фактографічно насичені і поліграфічно довершені книги. Здавалося, що будь-який ювілей з великим ентузіазмом святкувала вся країна. Таку картину, в усякому разі, створювали засоби масової інформації. Керівника відділу в академічному інституті історичного профілю постійно запрошували на всесоюзні і республіканські конференції та в авторські колективи, які скликалися або створювалися у зв'язку з ювілеями. І С. Кульчицький непомітно для себе втягнувся у написання урочисто піднесених праць, які давали пристойний додатковий заробіток, але ковзали по поверхні свідомості. І все-таки він робив спроби розібратися в суті процесів, які відбувалися в суспільстві. Для цього довелося вперше вийти за межі міжвоєнного періоду, в основному ближче до сучасності.

С. Кульчицький ще в радянські часи працював як член редколегії видання «Звід пам'яток історії та культури Української РСР. Київ», яке було започатковане акад. П. Троньком у грандіозних масштабах: вимагалось документально описати і в кольорі відобразити кожну пам'ятку, яка перебувала на обліку. Він пам'ятає нескінченні засідання редколегії, де розв'язувалися різноманітні організаційні питання, але раптом все припинилося: надійшли тяжкі часи. Лише в 1999 р. знайшлися кошти на видання першої частини першого тому, в якій фігурували пам'ятки, позначені в першій половині українського алфавіту (1999–116). Друга

частина першого тому (літери М–С) була надрукована тільки в 2004 р. (2004–93), а третя частина — вже до кінця алфавіту, за браком коштів надрукована не була, але стала доступною для користувачів в електронному вигляді на порталі Інституту історії України з 2011 р. (2011–95). Про публікацію другого тому цього видання можна тільки мріяти.

У С. Кульчицького впродовж десятиліть були і залишаються теплі стосунки з Ю. Храмовим, який багато років працював директором видавництва «Наукова думка», а у добу незалежності створив видавництво «Фенікс». Якраз це видавництво опублікувало чудовий бібліографічний словник киян, які залишили свій слід в історії міста (2004–98), а в 2012 р. — «Ілюстровану історію Києва» (2012–87). Книгу створював колектив з 17 авторів, керівником якого був С. Кульчицький. В ній міститься понад тисяча чорно-білих (історичних) і кольорових фотографій, десятки кольорових карт і картосхем. Це видання використовується як подарунок VIP-персонам, коли вони відвідують столицю України.

Нарешті, С. Кульчицький був причетний до публікації Opus Magnum багаторічної співробітниці бібліотеки Інституту історії України, бібліографа Наталії Анатоліївни Дехтярьової — науково-допоміжного бібліографічного покажчика «Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року» (2009–78; 2010–87). Поліграфічна дільниця Інституту історії України спромоглася упоратися з цим грандіозним виданням за два роки. У 2009 р. був опублікований том I (книги 1–4) і частина тому II (книги 5–7), а в 2010 р. — заключні книги тому II (книги 8–11) і том III (книги 12–14).

* * *

Вчені, які писали нові підручники з вітчизняної історії в кінці 1980-х і на початку 1990-х рр. одночасно для учнів, вчителів і студентів, самі на ходу вчилися. Цензури вже не було, але самоцензура залишалася. Коли-небудь в майбутньому історіографи проаналізують процес звільнення суспільного інтелекту від нав'язаних йому тоталітарною державою стереотипів. На жаль, в сучасній історичній науці історіографічні дослідження — одна з найслабших ланок. Мабуть, ще не надійшов час для осмислення грандіозної інтелектуальної революції, яка відбулася в наших головах на переламі двох останніх десятиліть минулого століття.

Для С. Кульчицького, як і всіх інших вчених, які не втратили перспективи творчої діяльності, це був період інвентаризації, осмислення та інтерпретації «білих плям». Швидше, ніж інші, він опрацював джерела, пов'язані з Голодомором, тому що почав працювати першим. Його книги на цю тему з'явилися уже в 1991 році. Нариси з історії сталінських перетворень в Україні, підготовлені у співавторстві з В. Даниленком і

Г. Касьяновим, опублікувало видавництво «Либідь» (1991–3), а монографію «Ціна великого перелому» — видавництво «Україна» (1991–4).

Читаючи ці книги сьогодні, ми бачимо, що автор переконливо, із залученням колосального фактичного матеріалу, відповідав на питання, як сталося те, що сталося. Відповісти на питання, чому це сталося, він ще не міг. Навіть найпотаємніші архівні джерела в комуністичній державі не дають відповіді на таке запитання.

Чому тільки в Україні і на Кубані було організовано терор голодом? Чому Тридцять сьомий рік трапився в 1937–1938 рр.? Чому сталінський режим почав застосовувати депортації населення за національною ознакою саме з 1934 року?

У своїх публікаціях С. Кульчицький підкреслює, що технологію всіх цих форм масового терору ми знаємо добре, тому що виконавці потребували інструкцій. Мотиви, якими керувався диктатор під час вибору форми терору, часу й терміну застосування каральних санкцій, регіону, на який вони поширювалися, завжди залишаються незареєстрованими джерелами. Визначення їх вимагає глибокого аналізу тоталітарної системи влади на різних етапах її функціонування.

Як керівник відділу історії 20–30-х рр. ХХ ст., вчений запропонував для колективного дослідження три теми про формування і функціонування тоталітарного ладу. Вони розгорталися послідовно впродовж дев'яти років (1991–1999) і охопили собою три різні етапи, з яких складався міжвоєнний період в історії України: 1921–1928 рр. (нова економічна політика), 1929–1933 рр. (соціально-економічні перетворення) і 1934–1938 рр. (силова стабілізація вже побудованого тоталітарного ладу). Охарактеризуємо проблеми, що відбилися в його перших наукових публікаціях після скасування цензури.

Наприкінці 1987 року, як розповідав С. Кульчицький, йому подзвонили з «Партвидаву України» і замовили книгу про Християна Раковського. Горбачовська десталінізація, що почалася, зняла табу з цього прізвища. Фігура Раковського повинна була знайти в українській історії те місце, яке їй належало по праву.

Щоб виконати замовлення у стислі строки, С. Кульчицький домовився про спільну працю з В. Волковинським. Йому істотно допомогла двотомна праця про Х. Раковського, захищена у 1975 р. як докторська дисертація в Лівльському університеті Ф. Контом. Разом із співавтором він зосередився на українських сюжетах бурхливої діяльності Раковського. Особливо ретельно виписувалися сторінки, пов'язані з утворенням СРСР (1990–6).

Перебуваючи у Києві у 2000 р., Ф. Конт відвідав Інститут історії України і С. Кульчицького. Він став всесвітньо відомим вченим, який

очолював в Сорбонні славістичні дослідження. Йому було приємно дізнатися, що його докторат відіграв свою роль у відновленні доброго імені Х. Раковського в Радянському Союзі.

У численних публікаціях, які з'явилися вже після появи книги, С. Кульчицький підкреслював основну думку: ця людина заслуговує на пам'ять. У безкомпромісній боротьбі з Й. Сталіним він домогся такої побудови радянської федерації в грудні 1922 року, яка зробила здійсненням її майже автоматичний розпад у 1991 році.

Коли вийшла книга, якраз цієї думки в ній не було. Було інше: розповідь про те, чому союзні республіки одержали рівні з Росією права у тому федеративному утворенні, яким завдяки Х. Раковському став Радянський Союз. В умовах компартійної диктатури проголошення рівності раніше формально незалежних республік і визнання за кожною з них права на вільний вихід з Союзу були тільки популістськими гаслами, які так любили більшовики. Однак горбачовська конституційна реформа 1988 р. вперше наповнила ці права конкретним змістом. Саме через це СРСР розпався по периметру кордонів союзних республік.

У 1991 р. державний кордон СРСР з Польщею, Румунією, Угорщиною і Чехословаччиною, а також адміністративні кордони України з Молдавією, Білорусією і Росією стали державними кордонами України. Створення прикордонної служби ми розглядаємо як елемент державотворчого процесу. Мабуть, у такому ж плані слід розглядати дослідження з історії походження кордонів, які негайно розгорнулися в Інституті історії АН України.

За дорученням С. Кульчицького три співробітника Інституту об'єднали свої зусилля і ще в 1991 р. опублікували в «Історичних зошитах» брошуру на цю тему (1991–27). Сам вчений виступив в популярному громадсько-політичному журналі із статтею про значення лінії Керзона в історичній долі українського народу (1991–12). Пізніше вийшли в світ матеріали польсько-української наукової конференції з його доповіддю про формування польського східного кордону в 1918–1923 рр. (1992–27).

Дослідник зробив також історичний огляд, в якому аргументовано розглянув питання, пов'язані із статусом українсько-румунського кордону (1998–8). Це ж питання він розкрив у виступі про легітимність сучасного румунсько-українського кордону на конференції в Сату Марє (Румунія) (1999–18).

З 1993 р. в публікаціях С. Кульчицького, розміщуваних в громадсько-політичних виданнях, зазвучала гострополемічна тема, яку можна назвати так: історичні аргументи на користь міцності здобутої під час розвалу Радянського Союзу української незалежності, обґрунтування суджень про необоротність всього задекларованого і здійсненого в 1990–1991 рр.

Своїми публікаціями він відповідав на просте питання: чи здатна Україна бути незалежною?

Здавалося б, в чому тут проблема? Хіба можна було сумніватися в тому, що п'ятидесятимільйонна країна з кордонами, які сформувалися ще у 1917 р., і з територією, що переважає площу будь-якої європейської держави, здатна залишатися незалежною? Тим не менш, спостерігаючи незаперечні факти, багато західних політиків висловлювали сумнів щодо перспектив існування окремої держави з центром у Києві. Їм здавалося, що сотні років спільного життя в одній державі візьмуть своє, і населення (а не політики, у бажанні яких мати вищий статус на міжнародній арені ніхто не сумнівався) висловиться за об'єднання з Росією. Інакше кажучи, їм здавалося, що процес русифікації України зайшов надто далеко.

Аргументація С. Кульчицького не зводилася до заперечення глибини і масштабів русифікації, і саме це додавало їй переконливості. Він знаходив у минулому України такі розбіжності з історією Білорусі, які переконували читачів у міцності української національної державності. Дві програмні статті на цю тему розміщувалися у п'яти номерах журналу «Політика і час» за 1993 рік (1993–5; 1993–13). Перша з них була відповіддю на статтю американського політолога Абрахама Брамберга, опубліковану у жовтні 1992 р. у популярному серед інтелектуальної еліти Північної Америки журналі «The New York Review of Books» (1992, October, 22). Майстерно комбінуючи історичні аргументи і висловлювання сучасних українських політиків на площі майже в 2 авторських аркуша, А. Брамберг обґрунтовував свій діагноз, поставлений в самій назві статті: «Кінець кінцем, не така вже й незалежна» («Not so Free at Last»)⁵.

Пізніше американський українець Р. Сольчаник, який у 1990-х рр. працював кореспондентом радіостанції «Свобода», розповідав С. Кульчицькому, як Брамберг працював над замовленою статтею. Він побував у Москві та Києві, багато розмовляв на тему про українську незалежність з різними непересічними людьми. Було у нього завдання: переконливо показати примарність української незалежності. Цей високопрофесійний журналіст чудово виконав його, хоч до того навіть не мав уявлення про те, де розташована Україна.

Весь зміст статті С. Кульчицького «І все ж таки незалежна!» теж працював на її назву. Це була не стаття-відповідь, яку можна зрозуміти лише після прочитання матеріалу опонента. В ній ставилися і пере-

⁵ <http://www.nybooks.com/articles/1992/10/22/not-so-free-at-last/>

конливо обґрунтовувалися всією тисячолітньою історією українського народу важливі проблеми сьогодення (1993–5).

С. Кульчицькому, як він розповідав, через кілька років довелося бути опонентом на захисті дисертації у колишнього харків'янина-дисидента, який у свій час залишив Радянський Союз і працював викладачем Російського інституту Збройних сил США у невеликому німецькому містечку Гармиш-Партенкірхені (тепер перетвореному на Європейський центр вивчення питань безпеки ім. Джорджа Маршалла). Той поінформував, що стаття А. Брамберга разом із відповіддю українського вченого була передрукована в інститутському журналі, щоб слухачі — представники спецслужб різних відомств — навчилися обережніше ставитися до «очевидних» фактів.

Друга стаття у журналі «Політика і час» розвивала положення першої. Назва її («Російська тінь на незалежності України») багатьом не сподобалася. Однак автор зберігав спокійний і навіть щиро приязний тон щодо Росії та її народу. Разом з тим він не вважав за потрібне додержуватися дипломатичного етикету щодо тих політиків, які бажали якомога швидше перетворити економічну залежність України від Росії на залежність політичну (1993–13).

Через сім років С. Кульчицький визнав за потрібне завершити тему, підняту у двох статтях журналу «Політика і час». Приводом до цього стало підписання Президентом Російської Федерації Б. Єльциним Договору про дружбу, співробітництво і партнерство з Україною. Воно відкладалося роками, тому що Договір мусив починатися з визнання російсько-українського державного кордону. Російські політичні діячі розуміли, що Великий договір не тільки відкриває нову сторінку у відносинах двох країн, але й закриває дорогу назад, до поглинення України.

Журнал «Сучасність» у 1996 р. опублікував цікаве дослідження професора Гарвардського університету Романа Шпорлюка «Україна: від імперської периферії до суверенної держави». Автор майже не торкався проблематики останнього століття, яке у стосунках між Україною і Росією завершувалося підписом Б. Єльцина на Великому договорі. Тому С. Кульчицький, запозичуючи у Р. Шпорлюка назву статті, надрукував у цьому ж журналі її продовження з аналізом проблематики ХХ століття (2000–38). У статті зазначалося, що від першої заяви представника Української Центральної Ради у революційному Петрограді Володимира Винниченка про бажання українського народу здобути державні права до визнання Росією статусу України як незалежної держави в реально існуючих кордонах минуло 82 роки. Саме стільки часу знадобилося російській політичній еліті, щоб переконатися в окремішності українського народу, в його праві на самостійне життя.

* * *

Тепер перейдемо до характеристики особистого вкладу С. Кульчицького в розробку проблеми тоталітаризму в Україні. Ми, співробітники відділу історії України 20–30-х років ХХ ст., вже навчилися дивитися на феномен тоталітаризму без ідеологічної упередженості. Тільки так можна об'єктивно поглянути на недавнє минуле і зрозуміти причини протистояння, яке простежується в українському суспільстві й тепер.

С. Кульчицький уникає абстрактного погляду на поняття тоталітаризму. Спроби формалізації конкретно-історичного матеріалу в рамках окремої країни, яку можна назвати тоталітарною, не дають потрібного результату. Тоталітаризм для нього — це мутація об'єктивно неминучого переходу від традиційного, ієрархічно-станового суспільства до громадянського. Це поняття протилежне демократії і зрозуміле тільки шляхом протиставлення (певною мірою штучного) держави та суспільства. Тобто тоталітаризм означає панування держави над суспільством, а демократія — панування суспільства над державою. Таке визначення тоталітаризму найбільш коротке з існуючих в літературі. Однозначної оцінки тоталітаризму на рівні особи бути не може. Він є формою силового обмеження поведінки особи в суспільстві. Але й демократія обмежує поведінку особи. Різниця тільки в тому, що обмежуючі норми приймаються більшістю, а не меншістю членів суспільства.

Проблема тоталітаризму стала для нас формою переходу від дослідження «білих плям» до намагання зрозуміти глибинні закономірності історичного процесу. Тепер нас цікавить відповідь на запитання «Чому?».

Першою публікацією С. Кульчицького в рамках поставленої проблеми є стаття в газеті «Сільські вісті» (1991–22). В цій газеті, як він нам розповідав, його поважали, статті друкували без втручання в текст. Він же цінував газету за величезний тираж. Ще продовжував існувати Радянський Союз, а він дав в газету проблемну статтю з назвою «Чи потрібна нам радянська влада?»

Радянські люди в радянські часи офіційно ставилися до радянської влади з пієтетом. Все було радянським, у тому числі спосіб життя і сім'я. Слово «Ради» у множині всупереч правилам орфографії писали з прописної літери, як і словосполучення «Радянська влада». І тепер, через десятиліття, ми зустрічаємо цю прописну літеру. Як згадував вчений, того разу редакція замінила заголовок на нейтральний («Яка влада нам потрібна?»), хоча й не втрутилася в текст.

Першою для вченого серйозною розробкою проблеми тоталітаризму стала брошура «Комуністична доктрина і спроби її реалізації в радянській Україні у 1919–1920 рр. (до питання про так званій “воєнний комунізм”» (1992–2). В радянських енциклопедіях «воєнний комунізм» характери-

зувався як система викликаних умовами громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції тимчасових надзвичайних заходів соціально-економічного характеру. Вивчаючи комуністичну доктрину за автентичними джерелами і спроби її реалізації в Україні, науковець не знайшов будь-яких слідів «воєнного» комунізму в інтерпретації радянських енциклопедій. І не тільки тому, що сам термін з'явився в обігу вже у часи непу.

Терміну приписувався цілком певний зміст: вимушені заходи, викликані потребами воєнного часу. А він не знайшов ознак вимушеності в цій політиці. Щоб встановити її дійсний характер, не треба було шукати заховані у найпотаємніших місцях рідкісні джерела. Масовий матеріал вказував на те, що більшовики енергійно будували комунізм, тобто ту змоглядну конструкцію, яка сформувалася в їх головах і була відбита як в офіційних програмних документах, так і в пропагандистських брошурах. Коли це будівництво призвело до економічного колапсу і масових селянських виступів (які характеризувалися як «політичний», або «куркульський» бандитизм), В. Ленін відступив до непу і назвав попередню політику вимушеною обставинами війни. Цим самим він врятував ідею комунізму і забезпечив можливість здійснити у майбутньому повторний комуністичний штурм під іншим гаслами. Більшовики надовго відмовилися від безпосереднього комуністичного будівництва, цілком пересунули пропагандистську оболонку поняття комунізму з сфери виробничої в сферу розподільчу (матеріальні й культурні блага — за потребами) і почали інтенсивніше експлуатувати популярний термін «соціалізм» у власній інтерпретації («перша фаза комунізму»).

Брошура, в якій розвивалися ці положення, як і всі видання поліграфічної ділянки Інституту історії АН України, мала тираж не більше сотні примірників. Тому С. Кульчицький почав пропагувати свої погляди, які були відмовою від нав'язаних стереотипів, в громадсько-політичних журналах. Статтю «Україна як об'єкт комуністичного експерименту» опублікував журнал «Розбудова держави» (1992–14). Стаття «Первый бросок в коммунизм. “Еретические” мысли на переломе двух эпох» з'явилася в журналі «Донбасс» (1992–19).

На поліграфічній ділянці Інституту він опублікував одну за одною книги про «воєнний комунізм» і неп в Україні (1994–4; 1995–4), а потім об'єднав їх в одну і почав шукати професійне видавництво. Пізніше він писав, що був вдячний колишньому директору Канадського інституту українських студій Богдану Кравченку, який приїхав будувати нову Україну, а також його покійній дружині Соломії Павличко за публікацію у видавництві «Основи» в 1996 р. книги «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)» (1996–2).

На увагу в цій книзі заслуговують передусім роздуми автора про стереотипи мислення і, насамперед, про суспільно-економічні формації як

найбільш стійкий з них. Вчений доводив, що виникнення нових концепцій історії радянської доби неможливе, перш за все, без відмови від формаційної теорії. Відходячи від традиційного аналізу першого пореволюційного десятиліття, дослідник переконливо показував, що Жовтнева революція не відбувалася під більшовицькими гаслами; що без багаторічної національно-визвольної боротьби Української Народної Республіки та її лідерів не виникла би навіть фіктивна по суті радянська форма української державності, а механічне злиття з радянською Росією було б неминуче; що під виглядом «диктатури пролетаріату» ховалася диктатура партії у формі радянської влади; що форма і суть радянської держави не збігалися між собою і що курс на комуністичне будівництво був причиною, а не наслідком громадянської війни.

Аналіз складових частин «воєнного комунізму», зроблений істориком, — націоналізації «командних висот», загальної трудової повинності, продовольчої розверстки, спроб запровадження комуністичного розподілу і комунікації села — переконливо доводили, що концепція «воєнного комунізму» була по суті маскувальною; більше того, політика, що передувала непу, була цілісною впродовж всього 1918 року: навесні 1918 р. не простежується жодних першопочатків нової економічної політики, як проголошувалось в офіційній історіографії.

Цікавою була інтерпретація вченим непу як результату переходу від концепції «світової революції» до концепції «капіталістичного оточення». Звертаючи увагу на голод 1921–1923 рр. та його зв'язок з економічною політикою державної партії, С. Кульчицький доводив, що терор голодом, уперше запроваджений в Україні у 1921 р., застосовувався виключно для приборкання селянських повстань і унеможливлення політичної активності селян.

Концептуально розглядав С. Кульчицький також й «місцевий господарський оборот», що мав на меті не дати селянину свободи господарської діяльності, а тільки, за висловом В. Леніна, «відпустити полегше». Аналізуючи крок за кроком заходи центру в цьому напрямку, автор доводив, що «місцевий господарський оборот» був перехідною формою в економічному мисленні тих, хто визначав політичний курс радянських республік. Коли із переходом до ринку ця концепція зникла з повсякденного вжитку, її замінила концепція «державного капіталізму», яка вимагала великої творчої роботи щодо опрацювання нових підходів до забезпечення розширеного відтворення суспільного продукту. В. Ленін не фіксував зайвої уваги на етапі державного комунізму, бо не втрачав комуністичної перспективи. Ось чому, робив висновок дослідник, ідея «великого перелому», який мав зруйнувати звичні ринкові форми економічного життя, логічно впливала з підходів Леніна до непу, проте не була ним чітко схарактеризована.

Думки автора щодо місця партійно-радянського апарату у системі влади, використання органів ЧК–ДПУ керівництвом РКП(б) у встановленні паралельного партійному контролю над суспільством, характеристика профспілок як «передавального пасу» від влади до мас, зв'язок із історією СРСР та міжнародним становищем тощо робили цю книгу помітною серед інших наукових видань. Нетрадиційно поставлені питання, що розв'язувалися на засадах нового концептуального підходу до висвітлення історії України цього періоду, новаторські для української історіографії положення — ось що було характерно для зазначеної монографії. Основні її положення далі обґрунтовуються і розвиваються у працях як самого С. Кульчицького, так й інших вчених.

З кожним роком в дослідженнях С. Кульчицького феномен тоталітаризму ставав більш чітким. Найбільш яскраво це простежується в його наукових доповідях на міжнародних конгресах українців (1994–8; 1996–23; 1999–22). Поряд з суто науковими публікаціями він постійно звертався до читачів через громадсько-політичні журнали. Зокрема, в журналі «Віче» прозвучав критичний виступ «Досить уже випробувати долю. Капіталізм, соціалізм, комунізм... Що ж у нас було і що є?» (1996–14). У журналі «Розбудова держави» він опублікував статтю «Феномен радянської державності» (1996–17).

Від сформульованих у 1991 р. в газетній статті перших роздумів про суть радянської влади (1991–22) до підсумкової статті в журналі «Сучасність» за 1999 р. (1999–7) пролягли роки інтенсивної праці, в ході якої осмислювалися і підсумовувалися результати власних та чужих конкретно-історичних досліджень. С. Кульчицький розглядав радянську владу як геніальний витвір В. Леніна. Це була жорстка диктатура олігархічної природи, неподоланна для зовнішніх або внутрішніх противників завдяки заглибленості через систему компартійних комітетів, рад, профспілок і громадсько-політичних організацій в народну товщу. «Народність» цієї диктатури не заважала їй вдаватися до масових репресій. Та тоталітаризм радянського зразка не тільки ставив людину в цілковиту економічну залежність від держави, але й забезпечував її певним набором матеріальних і культурних благ. Про це забезпечення із ностальгією згадують люди, які не змогли «вписатися» в сучасну капіталістичну економіку, позбавлену поки що існуючих на Заході ефективних запобіжників соціального вибуху.

Пильну увагу С. Кульчицького привертала національна радянська державність. Він відзначав, що в системі комуністичної диктатури радянські органи влади мали цілком окреслені й цілком вагомими реальні повноваження. Відповідно реальною була й національна державність в радянській оболонці. Проте «вбудованість» в комуністичну диктатуру

перетворювала республіканські й місцеві органи радянської влади на сліпе знаряддя центру в усьому, не виключаючи прямої участі у здійсненні страхітливих злочинів проти власного народу.

Надання національного вигляду комуністичній диктатурі було довготривалим, але успішним для центру процесом. Цей процес дістав цілком виразну назву — коренізація, тобто укорінення. Українській різновид коренізації назвали українізацією. Українізувалися не тільки школи й газети, але й компартійний апарат та силові структури. Радянська українізація мала тільки один спільний знаменник з українізацією, яку проводили уряди Української Народної Республіки та Української Держави — дерусифікацію. Фактично же вона була формою коренізації особливо нищівної для українського народу диктатури. Захоплення така українізація викликати не повинна, — такий висновок робив С. Кульчицький у статтях, опублікованих журналами «Сучасність» (1998–12) і «Родина» (1999–9).

Тоталітаризм радянського зразка повинен мати початок і кінець. С. Кульчицький ретельно досліджував не тільки формування тоталітарного політичного режиму і особливостей його перетворення (шляхом силового насадження різних форм державного господарювання) на суспільно-економічний лад, але й обставини занепаду останнього. Виступаючи на науково-теоретичному семінарі в Інституті історії України, він сформулював положення про вирішальну роль конституційної реформи М. Горбачова у розкладі політичної системи тоталітаризму (1996–18). Незабаром це положення було обґрунтоване у формі статті, надрукованої журналом «Віче» (1997–10), а також увійшло до створених за його участю шкільних та вузівських підручників та посібників.

Від 1970-х рр. серед науковців Заходу запанувала ревізійністська течія, яка заперечує теорію тоталітаризму. Натомість в СРСР в роки «перебудови» поширилося уявлення про радянську державу як тоталітарну. У більшості пострадянських країн, зокрема, в Україні, теорія тоталітаризму як політичної системи в СРСР і нацистській Німеччині є і досі поширеною. Усупереч Х. Арндт, яка стверджувала, що тоталітаризм якісно відрізнявся від усіх попередніх деспотичних режимів, у літературі нерідко називають тоталітарним правління деяких історичних діячів, як правило, засновників династій (Цінь у Китаї, Маур'я в Індії, режим доби Мейдзі в Японії та ін.). Виходячи з цього, С. Кульчицький вважає тоталітаризм не науковою теорією, а логічним конструктом, який склався у ХХ ст. Тим не менш, у цьому понятті існує об'єктивний зміст, що впливає з радикальної зміни взаємовідносин між державною та суспільством в індустріальну епоху (2013–12, 2013–31).

С. Кульчицький підкреслює, що створена більшовиками політична система уособлювала владу партійної олігархії, якою були члени Цент-

рального комітету РКП(б). Від 1919 р. цю владу фактично узурпували нечисленні члени політбюро ЦК. Обидві владні вертикалі — сама партія та її клон у вигляді рад — наскрізь прошивали всю товщу суспільства, створюючи в ньому залежні від себе вертикальні структури й руйнуючи горизонтальні структури, які мали тенденцію виникати шляхом самоорганізації, створюючи в кінцевому підсумку громадянське суспільство. Потрапляючи в павутиння вертикальних зв'язків, людина позбавлялася права на недозволене центром спілкування.

Аналіз радянської держави-комуни, яка сплелася із суспільством у єдине ціле, підводив С. Кульчицького до висновку, що комуністичні держави слід вивести за рамки тоталітаризму правого типу. Традиційні (тобто такі, в яких верховну владу уособлює монарх), демократичні (включаючи конституційні монархії) й такі тоталітарні держави, як Німеччина або Італія, були функціонально відділені від своїх суспільств і мали одну спільну рису: в них існувала приватна власність підданих (у монархіях) або громадян (у республіках), на якій від початку трималася людська цивілізація. Комуністичний Радянський Союз і держави, побудовані за його взірцем, випадали з цього ряду. Приватна власність на засоби виробництва в них не зникла, а зосередилася на вершині піраміди влади. Це було рівнозначне експропріації вже не окремих власників, а всього суспільства. Держава-комуна знищила горизонтальні зв'язки між людьми і перетворила свої вертикально побудовані структури на внутрішній кістяк суспільства (2013–12).

Слова і справи більшовиків не завжди узгоджувалися між собою, але визначення радянської влади як влади робітничо-селянської відповідало дійсності. Однак В. Ленін реалізував на практиці таку систему народо-владдя, яка робила громадян недієздатними. Оскільки всі структури своєрідного державосуспільства (цей термін С. Кульчицький уперше вводив до наукового обігу) будувалися за принципом «демократичного централізму», олігархічна за своєю природою радянська влада могла перетворюватися на одноосібну владу верховного вождя. Тобто у залежність від вождя потрапляло не тільки суспільство, але й держава. Ця залежність були убивчою, оскільки Й. Сталін міг використовувати не тільки в державних, але й в особистих інтересах всі засоби впливу на суспільство, включно з геноцидом.

Декларативні радянські конституції спочатку зовсім ігнорували присутність державної партії в радянській державі, а з 1936 р. формулювали її роль у державі у виразах, позбавлених правового змісту. Тому передача влади від одного верховного вождя до іншого здійснювалася або в боротьбі, або за домовленістю між членами політбюро ЦК партії (лише у двох випадках, в 1957 і 1964 роках — на пленумах Центрального

комітету). Періоди колективного керівництва змінювалися одноосібною диктатурою, але створена В. Леніним радянська політична система не зазнала принципових змін аж до конституційної реформи 1988 р.

Кінцевий висновок, який зробив С. Кульчицький на користь бачення тоталітаризму як логічного конструкту, а не наукової теорії, формулювався так: Х. Арендт, яка вважається основоположником теорії тоталітаризму, побудувала її на історичних реаліях нацистської Німеччини. Тоталітаризм лівого типу не мав органічного зв'язку з тоталітаризмом правого типу і тому може залишатися під своєю первинною назвою — як комунізм (2013–12).

* * *

Роздуми про першопочатки радянського тоталітаризму виводили на проблему Жовтневої революції. С. Кульчицький ніколи раніше її не вивчав (цим займалися співробітники сусіднього відділу нашого Інституту). Тепер же він почав вивчати події 1917 року під кутом зору генезису тоталітаризму. Першим поштовхом до цього став 80-річний ювілей Жовтневої революції (1997–61; 1997–62; 1997–40). Майже відразу він підготував статтю для «Сучасності» (1998–10).

Починаючи від цих публікацій і до останнього часу вчений наполегливо пропагує своє бачення першопочатків тоталітаризму лівого типу і у зв'язку з цим — особливостей революційного процесу в Росії.

Поняття «Велика Жовтнева соціалістична революція» він розглядає як складну політико-ідеологічну конструкцію, різноманітно і винахідливо фальсифіковану тими, хто опинився у переможцях. Рекомбінація відомих фактів дала йому можливість зробити ряд принципових висновків.

Перш за все, дві революції впродовж року — явний перебір для однієї країни. Не існувало окремих революцій — Лютневої і Жовтневої, була тільки одна — Російська.

По-друге, Російська і Українська революції співпадають між собою лише частково. Національна революція відбулася на всіх українських землях і була продуктом розпаду двох імперій, які перебували у стані війни одна з одною. Слід відокремлювати події Російської революції в українських губерніях від подій національної революції. Перші відбувалися під безпосереднім впливом Петрограду і Москви, і тому повинні бути тільки тлом для вивчення закономірностей Української революції.

По-третє, дослідник вважає найбільш яскравою рисою Російської революції наявність рад — феномену, що вперше з'явився саме в цій країні у 1905 році і цілком визначав перебіг подій у 1917 році. Класових організацій такого типу історія людства ще не знала. Як правило, ради стояли осторонь національно-визвольної боротьби, тобто були елементом

Російської, а не Української революції. Радянізація України у післяреволюційні часи стала формою відновлення імперії, що розпалася, у новому вигляді.

По-четверте, історик відділяє ради від Комуністичної партії, розглядає ці зрощені поняття окремо. Всі звикли до їх зрощеного стану. Якраз ця звичка заважає встановити істинні причинно-наслідкові зв'язки в історичних подіях. Навіть після того, як історія підкинула нам антикомуністичну радянську владу (після виборів 1990 р. у Галичині), важко відділити цілком реальну владу радянських виконкомів від прихованої, але надзвичайно потужної і всеохоплюючої диктатури компартійних комітетів.

Користуючись наведеними положеннями, С. Кульчицький здійснює рекомбінацію ідеологеми «Велика Жовтнева соціалістична революція». З цією метою він аналізує основні гасла Російської революції — про укладення сепаратного миру з Німеччиною та її союзниками, перехід основних засобів виробництва у розпорядження робітників та селян, перетворення централізованої унітарної держави у вільний союз народів. І тоді виявляється, що гасла більшовиків докорінно відрізнялися від радянських гасел, висунутих ще навесні 1917 року.

Вчений стверджує, що в Російській революції не простежувалося гасел, які впливали з програми більшовиків. Щоб оволодіти радами зсередини, ленінська партія тимчасово відмовилася від своїх гасел і взяла на озброєння радянські. Цей момент (серпень 1917 року, після провалу корніловського путчу) він вважає ключовим у перебігу Російської революції.

С. Кульчицький аніскільки не ідеалізує радянські гасла і стверджує, що вони заводили країну в глухий кут. Суть їх полягала в експропріації великих власників — поміщиків та буржуазії. Суть більшовицьких гасел полягала в експропріації приватної власності взагалі. Частковий збіг гасел пояснює причини оволодіння більшовиками радами і використання останніх як тарану на шляху завоювання політичної влади. Після завоювання влади у жовтні 1917 р. і розгону Установчих зборів у січні 1918 р. (останню подію науковець вважає кінцем Російської революції) більшовики почали повертатися до спроб реалізації своїх власних гасел у революції. З весни 1918 р. в опанованій ленінською партією країні (а в Україні — з 1919 року) розпочалася, як стверджує С. Кульчицький, зовсім інша революція, яка тривала повних два десятиліття. Вона не мала нічого спільного з Російською революцією. Адже, щоб стати провідною революційною силою, більшовикам довелося відмовитися від своїх гасел. Щоб здійснити власну революцію, ленінська партія застосувала всі засоби: масовий терор, засновану на популізмі пропаганду і виховання

нового покоління в комуністичному дусі. Сполучаючи їх, партія за два десятиліття створила суспільно-політичний і соціально-економічний лад, який спромігся витримати колосальні навантаження нової світової війни. Ці основні положення вперше були обґрунтовані у видрукуваних на поліграфічній дільниці Інституту історії України у 2001 р. наукових монографіях вченого «Нотатки про українські революції» та «Закономірності державотворчого процесу в незалежній Україні» (2001–1, 2001–2).

* * *

В Інституті історії України наукові колективи відділів самостійно формують теми майбутніх планових робіт. Якщо така тема являє собою науковий інтерес і заповнює «білу пляму» в історіографії, вона затверджується Вченою радою без істотних зауважень. Робочі плани інститутів розглядаються також на бюро Відділення історії, філософії і права НАН України, але це вже не більше, ніж контрольне обстеження. Іноді, однак, відділ дістає пряме завдання директивних інстанцій на розробку теми, яка відповідає державним інтересам.

С. Кульчицький за своїми посадами двічі отримував такі завдання: спочатку як завідуючий відділу — на розробку проблеми голоду 1932–1933 рр. в Україні, а потім, як заступник директора, на висвітлення проблеми ОУН-УПА. На цих двох проблемах він зупиняється в статті «Історик і влада». Вона буде надрукована в інститутському журналі «Ейдос» і передруковується одразу після цього історіографічного нарису. Однак ці сюжети в його статті висвітлюються під специфічним кутом зору. Тому їх доцільно розглянути тут під іншим ракурсом, зупиняючись на їхньому історіографічному значенні.

Тематику Голодомору С. Кульчицький вивчав з 1986 р., тобто впродовж трьох десятиріч. За цей час в його списку друкованих праць з'явилося 20 книжок і брошур на цю тему, 11 розділів в колективних монографіях, 96 статей в журналах та збірниках, 116 статей в газетах, 14 позицій з розділу редакційних робіт, а всього 257 назв.

Певна кількість цих праць присвячена не розкриттю цієї «білої плями» у вітчизняній історіографії, а дослідженню впливу інформації про Голодомор на свідомість нових поколінь громадян України в роки горбачовської «перебудови». С. Кульчицький переконаний, що бюрократична кампанія «перебудови» в Україні переростала у неконтрольований властями революційний процес значною мірою під впливом жахливих розповідей свідків Голодомору та істориків. Зокрема, у двох виданнях підручника для студентів історичних факультетів з новітньої історії України, які були продуктом колективної творчості в основному про-

фесорів Національного університету ім. Тараса Шевченка, у підрозділі «Піднесення національно-визвольного руху» він досить повно зупиняється на суспільно-політичному значенні розкриття істориками цієї «білої плями» радянського минулого (2000–20).

Звернімося передусім до питання про роль цієї тематики в еволюції поглядів автора. Такий ракурс співзвучний проблемі впливу інформації про Голодомор на переростання «перебудови» в революцію. Кожний громадянин України в ті вже далекі 80-ті роки зазнавав, іноді сам того не відчуваючи, кардинальної еволюції в поглядах. Ті, хто не зміг або не побажав цього зробити, опинилися в незручному для них світі, мов риби, викинуті штормом на пісок.

Потрібна ще одна вступна ремарка: Голодомор — це тільки невелика частка «кістяків у радянських шафах», як любить казати С. Кульчицький. На суспільство наприкінці 80-х рр. вихлюпнувся цілий потік негативної інформації про недавнє минуле. Голодомор був лише найбільш вражаючим елементом. Крім того, роль С. Кульчицького в дослідженні Голодомору була помітною, тоді як на інших «білих плямах» радянської історії спеціалізувались інші вчені.

Ще у 1960-х рр., опрацьовуючи статистичні дані (як опубліковані, так і для службового користування), він виявив дефіцит населення України у 1933 р., який досить близько співпав з його детальними розрахунками кінця 80-х рр. (До речі, цей папірець із розрахунками 1960-х рр. він зберігає й досі). Отже, факт голоду і навіть його масштаби були йому відомі. Він не розумів іншого: з чим пов'язати Голодомор? Що стало його причиною? Організація Голодомору державою відкидалася як щось абсурдне. Логіку сталінських репресій 1937 року можна була збагнути, так само як будь-який інший індивідуальний терор. У сліпому терорі голодом, як йому здавалося, не було жодної логіки.

Існувала ще одна обставина: голод 1933 року не можна було згадувати у відкритій пресі. Тема була забороненою в сталінські часи. За необережну згадку про голод людина негайно потрапляла до ГУЛАГу. Заборона трималася після XX з'їзду КПРС так само міцно, як і в сталінські часи. Сталінське табу на згадку про голод ніхто не мав мужності порушувати. В країні не можна була відшукати цензора, здатного поставити свою замасковану позначку на той текст із згадкою про голод, який підлягав тиражуванню.

В одній із своїх статей в журналі «Політика і час» (1998–9) С. Кульчицький згадує епізод, який найбільш переконливо ілюструє проблему з голодом, як вона виглядала до 1987 року, тобто до першої офіційної згадки про голод у виступі першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького під час відзначення 70-річчя встановлення радянської влади в Україні.

Влітку 1966 року голова Українського товариства дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами Ю. Смолич замовив завідувачому відділу історії народного господарства та економічної думки Інституту економіки АН УРСР Т. Дерев'янкіну і співробітнику цього відділу С. Кульчицькому серію статей про економічний розвиток республіки в газетну рубрику до піввікового ювілею проголошення радянської влади. Йшлося про тижневик «Вісті з України», який поширювався серед діаспори і був фактично недоступним для читачів в радянській Україні. Газету регулярно проглядав перший секретар ЦК КПУ П. Шелест. Статті з'являлися в хронологічному порядку. Коли підійшла черга для статті про колективізацію в українському селі, П. Шелест через помічників порадив газеті дати один абзац про голод 1933 року. Рукопис статті з цим абзацом мандрував по інстанціях впродовж року. Ніхто не наважувався а) друкувати статтю без цього абзацу всупереч вказівці; б) друкувати статтю з абзацом про голод; в) вимагати від першого секретаря ЦК КПУ письмової вказівки надрукувати абзац про голод. Коли ювілей зовсім наблизився, газета відновила публікацію, але без небезпечного абзацу (1966–11; 1967–10, 1968–4).

Широка громадськість в країнах Заходу вперше дізналася про український голод напередодні його 50-ої річниці. Американська і канадська діаспори зробили все, щоб правда про голод вийшла на поверхню. Вже існували в цей час Канадський інститут українознавчих студій (КІУС) при Університеті в Едмонтоні, а також Український дослідницький інститут у складі Гарвардського університету. Перша наукова конференція з тематики голоду була проведена в 1983 р. в Університеті Квебека (Монреаль). За матеріалами конференції була підготовлена книга. Авторський колектив представляли в основному молоді вихованці Гарварду, які спеціалізувалися на проблемах історії радянської України: Богдан Кравченко, Джеймс Мейс, Роман Сербин. Був створений Канадський дослідницький центр по українському голоду в Торонто, який підготував науково-популярний фільм «Жнива відчаю».

Українська діаспора в США звернулася до Конгресу з проханням вплинути на СРСР, який визнав Великий терор 1937–1938 рр., але не визнавав Голодомору 1932–1933 рр. В цій ситуації президент США Р. Рейган погодився провести в рамках Конгресу офіційне розслідування голоду 1933 року в Україні. Відповідна комісія створила дослідницьку групу з шести українознавців, які повинні були вивчити проблему на основі свідчень очевидців. В січні 1986 р. керівником цієї групи було призначено співробітника Українського дослідницького інституту в Гарварді Дж. Мейса.

В ЦК Компартії України очікували завершення роботи комісії Конгресу США якраз до 70-річчя Жовтневої революції і 70-річчя утво-

рення радянської України у 1987 р. Тому восени 1986 р. була створена комісія ЦК КПУ із залученням українських вчених, які повинні були викрити «фальсифікації українських буржуазних націоналістів». До неї увійшов й С. Кульчицький.

Тим часом в країні набирала силу друга, вже горбачовська десталінізація. Зайняті більш важливими справами, апаратні працівники ЦК КПУ забули про існування комісії по голоду 1933 р. С. Кульчицький нагадав про себе з власної ініціативи: до ЦК надійшла його аналітична записка з висновком про те, що слід визнати існування голоду. Оскільки ніхто в цьому ніколи не сумнівався, і мова йшла тільки про відмову від сталінської заборони на згадку про голод, С. Кульчицькому дозволили надрукувати свою записку у формі статті в «Українському історичному журналі». Була поставлена тільки одна умова: першим визнати існування голоду мав В. Щербицький.

25 грудня 1987 р. у ювілейній доповіді перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький зробив таке визнання, після чого в «УІЖі» була надрукована стаття вченого (1988–5). Це була перша наукова стаття, присвячена найбільш похмурій сторінці сталінської доби — терору голодом. Щоправда, автор не розглядав голод як цілеспрямовану терористичну акцію, хоч вже мав у своєму розпорядженні архівні матеріали, що давали підстави для висновку, який десятиліттями відстоювала українська діаспора. Передчасно лякати цекістів було б необачно. Для нього було важливо, щоб в ЦК КПУ наважилися визнати лише факт голоду і не більше. Виступаючи 2 листопада 1987 р. у Кремлі з доповіддю, присвяченою 70-річчю радянської влади, М. Горбачов виклав історію суцільної колективізації селянства за сталінською схемою і не згадав про голод 1932–1933 рр.

Свою аналітичну записку в ЦК КПУ С. Кульчицький опублікував у скороченому вигляді на два місяця раніше від журнального варіанту — уже в січні 1988 р. у газетах для української діаспори: «Вісті з України» і «News from Ukraine» (1988–15; 1988–16). Англomовний варіант статті був майже повністю процитований і прокоментований комісією Конгресу США по голоду в Україні. Весною 1988 року в Інститут історії АН УРСР надійшли від радянського посольства в США матеріали цієї комісії з таким висновком щодо публікації в газеті «News from Ukraine»: «Масштаби голоду мінімізовані, Комуністична партія зображена як така, що робила все можливе, щоб поліпшити становище, а дії Комуністичної партії і Радянської держави, які загострювали голод, ігноруються» (1998–9, с. 81).

Особливої уваги заслуговувала публікація С. Кульчицького «1933: трагедія голоду» в газеті «Літературна Україна» (1989–25). Текст її був

наслідком півторарічної роботи в архівах. На кілька місяців пізніше під цією ж назвою була опублікована брошура у видавництві Товариства «Знання» УРСР (1989–1).

Наступним важливим кроком у висвітленні Голодомору стала публікація документів з партійних архівів Москви і Києва. Для публікації цих сенсаційних документів виявилася необхідною санкція політбюро ЦК Компартії України. Перший секретар ЦК В. Івашко не став гальмувати справу, бо розумів, що це вже безнадійно. Збірник документів друкувався разом із чотирма статтями спеціалістів, серед яких була й стаття С. Кульчицького «Трагічна статистика голоду» (1990–14).

Немало людей сприйняли в багнети розрахунки втрат від голоду, зроблені С. Кульчицьким. Він оцінював прямі втрати від голоду в діапазоні від 3 до 3,5 млн. осіб, а загальні втрати, включаючи й ненароджених за період 1932–1934 рр. — від 4,5 до 5 млн. осіб (без Кубані, в кордонах УСРР 1933 р.). У 1983 р., коли відзначалася піввікова річниця Голодомору, в пресі української діаспори втрати українців від голоду оцінювалися в діапазоні від 7 до 10–11 млн. осіб. Це були експертні оцінки, які не спиралися на демографічну статистику, тоді ще недоступну для дослідників.

У січні 1995 р. в Центрі російських і східноєвропейських досліджень Торонтського університету (Канада) було проведено семінар на тему «Населення Радянського Союзу 20–30-х рр. у світлі нових документальних свідчень». Доповідь С. Кульчицького про методіку прямих розрахунків втрат від голоду 1933 р. з опорою на матеріали Всесоюзних переписів населення 1926, 1937 і 1939 рр. не викликала заперечень. Його дані підтверджуються розрахунками втрат населення радянської України за період 1926–1939 рр., здійсненими акад. НАН України С. Пирожковим методом демографічного моделювання. Цей метод не дозволяє оцінити конкретні втрати від голоду, але дає загальну суму втрат між двома переписами (5,8 млн. осіб), яка цілком узгоджується з даними С. Кульчицького (1995–12, с. 137–140).

«Візитною карткою» Голодомору були натуральні штрафи. У Поволжі та інших регіонах хлібозаготівлі 1932 р. вимели все зерно в колгоспах і у колгоспників. Відсутність основного продукту харчування призвела до серйозних продовольчих труднощів, прямого голодування і підвищеної смертності від голоду. Такий голод внаслідок руйнівних хлібозаготівель 1931 року (які продовжувалися всю зиму, тобто перейшли й на перші місяці 1932 року) мав місце й в Україні. Від нього загинули десятки тисяч людей. Однак під час хлібозаготівель з урожаю 1932 року в Україні і на Кубані вивозили не тільки зерно. У боржників по хлібозаготівлях конфіскували всі продовольчі продукти. Ось чому голод в цих регіонах переріс в Голодомор.

Пересвідчившись у тому, що терор голодом був таким же методом суцільної колективізації сільського господарства, як і розкуркулення, С. Кульчицький піддав переоцінці всі свої попередні погляди на історичний процес. У квітні 1992 р. він виступив в «УІЖі» із проблемною статтею «Історія і час. Роздуми історика» (1992–10). Друкуючи цю статтю на чільному місці, головний редактор журналу проф. М. Коваль висловив надію на те, що буде започаткована серйозна розмова про сучасний стан історичної науки. На жаль, розмови в подальших номерах журналу не вийшло. Обґрунтованих зауважень і конкретних пропозицій від читачів журналу по статті С. Кульчицького не надійшло.

Багаторічне дослідження становища в сільському господарстві на початку 1930-х рр. завершилося у С. Кульчицького в 2007 р. монографією «Голодомор 1932–1933 років в Україні як геноцид: труднощі усвідомлення» (2007–1). Видавництво «Наш час» запропонувало йому надрукувати цю книжку напередодні 75-ої річниці Голодомору в серії «Невідома Україна». Автор, у свою чергу, скористався пропозицією, від якої не зміг відмовитися, і за короткий строк виклав свої напрацювання в книзі малого формату, але великого обсягу (424 сторінки). Книга обґрунтувала на великому аналітичному матеріалі кваліфікацію Голодомору як геноциду українського народу. Два слова через двокрапку «труднощі усвідомлення» показували, що автор розуміє, наскільки досконалою в маскувальному і організаційному планах виявилася сталінська акція. Цілком позбавлені будь-якого продовольства люди в умовах інформаційної блокади навіть не здогадувалися, що діється у сусідів. Нерідко вони були вдячні державі, яка надавала їм продовольчу допомогу через кілька тижнів після того, як забрала у них абсолютно всю їжу. Тих, хто забирав, селяни знали в обличчя. Це були здебільшого власні незаможники, які у попередні роки на сільських сходинах вирішували, кому і скільки хліба треба віддати, щоб виконати контрольну цифру спущеної на село хлібозаготівлі. Незаможників зненавиділи, але не ототожнили з державою, тобто із Сталіним. А історики, які вивчали після відкриття архівів становище у сільському господарстві, не розуміли розмов про геноцид, якщо держава надавала голодуючим продовольчу, насінневу і фуражну допомогу, щоб урятувати урожай 1933 року.

Інтерес суспільства до цієї книги виявився настільки великим, що видавництво перевидало її без змін у 2008 році (2008–2). Одночасно Колегіум Східної Європи імені Яна Новака-Єзьоранського оперативно переклав цю книгу польською мовою і видав її у Вроцлаві (2008–9).

В рік 75-річчя Голодомору здійснилася висунута ще в 1993 р. пропозиція С. Кульчицького перевидати в Україні праці дослідницької групи Джеймса Мейса: звіт парламентсько-президентської комісії з дослідження

українського голоду 1932–1933 рр. Конгресу США, і тритомник спогадів колишніх громадян України, які емігрували в Північну Америку. Чотири-томник був опублікований завдяки фінансовій допомозі Посольства США в Україні великим накладом видавництвом при Національному університеті «Києво-Могилянська Академія» (директор — Віра Соловійова) під редакцією С. Кульчицького і з його великою передмовою (2008–131; 2008–59).

Нарешті, Український інститут національної пам'яті (директор — акад. НАН України Ігор Юхновський) у 2008 р. видав 18-томну (за числом областей в кордонах тогочасної радянської України на 1933 рік і окремо по м. Києву) «Національну книгу пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні». Підсумковий том по УСРР в цілому був сформований в основному фахівцями Інституту історії України. Центральний розділ «Як це було» підготував С. Кульчицький (2008–16).

Багаторічна співдружність С. Кульчицького з бібліографами Одеської наукової бібліотеки Ларисою Бур'ян та Інною Рікун ознаменувалася появою тритомного бібліографічного покажчика «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.». Під час конференції, організованої Університетом Торонто в 1990 р., він мав нагоду побувати в гостях у канадського історика і публіциста Марка Царинника та оглянути його картотеку праць про український голод початку 1930-х рр. Царинник через різні причини не зміг видати зібраний впродовж багатьох років матеріал окремою книгою. Тому С. Кульчицький зв'язався з одеськими бібліографами, які завдяки фінансовій допомозі австралійської діаспори змогли попрацювати в бібліотеках Північної Америки. Перший випуск покажчика з літературою за 1932–2000 рр. був опублікований в Одесі у 2001 році. В ньому містилося понад 6 000 назв (2001–91). Другий випуск з такою ж кількістю назв за 2001–2006 рр. з'явився у 2008 році (2008–133). Коштів на друкування третього випуску знайти не вдалося, і він існує тільки в електронному вигляді (в тому числі на веб-порталі Інститут історії України). У ньому теж зареєстровано понад 6 тис. позицій за 2007–2013 рр. (2014–30). Отже, дослідники українського Голодомору можуть враховувати майже вже, що існує у світовій історіографії по цій темі.

Новий сплеск активності С. Кульчицького з проблематики Голодомору відбувся в 2010 році, але з протилежних причини. Якщо В. Ющенко всіляко сприяв публікації досліджень з цієї проблематики, то В. Януковичу, як тільки він прийшов до влади, хотілося все згорнути. Майже одразу він публічно заявив, що від голоду 1932–1933 рр. постраждали рівною мірою всі народи, і не йдеться про геноцид. С. Кульчицький відреагував на це реплікою «Президент, який не відчуває болю» (2010–56). Янукович звільнив І. Юхновського з посади керівника Українського інституту національної пам'яті, змінив його комуністом В. Солдатенком.

В газеті «День» з'явилося інтерв'ю «Скепсис недоречний. Станіслав Кульчицький про концепцію Валерія Солдатенка й інші підходи до проблеми Голодомору» (2010–62). Коли один з регіоналів зареєстрував у Верховній Раді законопроект про усунення визначення «геноцид» в Законі України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», С. Кульчицький опублікував у цій газеті серію статей, в яких відкритим текстом попереджав нового президента, в яке багно він має намір вступити: «Слід розуміти, що означатиме корекція закону про Голодомор» (2010–59), «Чи варто ревізувати закон про Голодомор?» (2010–60), «Історичний вимір Голодомору» (2010–61).

Сподіваючись на те, що українські вчені змінять свою позицію щодо кваліфікації голоду 1932–1933 рр. після появи на Банковій нового президента, в Москві організували кілька зустрічей-дискусій з їхньою участю. С. Кульчицький побував на двох і підсумував свої враження у довгій статті в газеті «День», яка друкувалася у вересні 2010 року у чотирьох номерах поспіль (2010–65). Перед російськими істориками він змалював таку картину: маємо чотири фази однієї операції: 1) конфіскація всіх запасів продовольства в селянських садибах у січні 1933 року; 2) твердження влади про те, що жодного голоду в країні нема (воно протрималося до грудня 1987 р.); 3) заборона селянам залишати свої села і пересуватися за межі України; 4) надання селянам допомоги хлібом, починаючи з лютого 1933 року, щоб вони могли організувати посівну кампанію. Якщо влада забирає всю їжу і тільки через 5–6 тижнів після цього починає вибірково годувати тих, хто здатний працювати у колгоспах і радгоспах, тим часом як гинуть мільйони тих, хто вже нездатний працювати, то як можна оцінювати акцію, яка здійснювалася під гаслом «Хто не працює, той не їсть!» (яке, до речі, було статтею діючої тоді Конституції)? Ця акція не схожа на єврейський Голокост, але Голокост і Голодомор об'єднуються одним видовим поняттям — геноцид.

С. Кульчицький у цих дискусіях не оперував поняттям «Український Голокост», тобто не стверджував, що радянська влада постійно полювала на українців через те, що вони були українцями. Він не називав захмарних втрат від голоду, його цифри, відомі з 1990 року, мало відрізняються від обережних оцінок австралійського демографа Стівена Віткрофта, опублікованих у третьому томі міжнародного збірника документів і матеріалів «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание»: «По одній лише Україні можна було б говорити про 3–3,5 млн. додаткових смертей, а по СРСР в цілому, мабуть, про 6–7 млн.» (М., 2001. — С. 885). Отже, з С. Кульчицьким було важко дискутувати.

Проте російські історики, погоджуючись з існуванням інформаційної і фізичної блокад, висували на перший план численні, у тому числі підписані Й. Сталіним документи про надання допомоги продовольством,

і запитували, де документи, в яких вимагалася конфіскація всієї їжі, покажіть нам ці документи! Натомість є документи про надання продовольчої допомоги, тож про який геноцид може бути мова?

Так, документів про конфіскацію всієї їжі не існувало, все робилося за усними розпорядженнями. Кому з сильних світу того хотілося постати перед людством і перед своїм власним народом у вигляді ката, який в найбільш жахливий спосіб позбавляє життя мільйони жінок, дітей, старих, щоб навчити уму-розуму (вираз Станіслава Косіора) тих, хто витримав випробування голодом?

У довгому звіті про московські дискусії ми не знаходимо відповіді С. Кульчицького на аргумент про відсутність документів. Тоді переконливої відповіді він не мав. Але невдовзі вона з'явилася і була убивчою за свою силою. Він запропонував створити спеціальну карту в Атласі про український Голодомор, який вже розроблявся в Гарвардському університеті — з позначенням місцезнаходження кожного свідка, який розповідав про конфіскацію всієї їжі. Таких свідчень, зареєстрованих у різних публікаціях, були десятки, сотні, тисячі. Встановити точну кількість на той час було неможливо, під таким ракурсом до аналізу свідчень ще не підходили. Цятки на карті мусили покрити всю Україну і Кубань, тобто перетворитися на документ, який цілком розкривав злочин сталінської влади. Ще пізніше С. Кульчицький порекомендував Тетяні Боряк, яка працює над джерелознавчим аналізом проблем Голодомору, створити книгу, яка складалася б з кількох речень кожного свідка: тих самих речень, в яких йшлося про вилучення не тільки зерна, оскільки каральна акція здійснювалася під прикриттям зимових хлібозаготівель з урожаю 1932 року, а всього продовольства тривалого зберігання. Книга ця вже написана, кошти для її друкування знайдені, — а це грубий том на сотні сторінок. Восени 2016 року вона опублікована видавництвом «Клію» (директор — Віра Соловйова).

Голодомор 1932–1933 рр., доводив С. Кульчицький, має подвійне датування тільки тому, що механізми сталінського терору голодом були застосовані в листопаді і грудні 1932 р. в частині сіл, поставлених на «чорну дошку» за «борги» по хлібозаготівлях. В масштабі всієї України Голодомор розпочався з новорічної телеграми Сталіна українському селянству, яка вимагала віддати державі хліб, прихований від обліку. Телеграма стала сигналом для обшукової кампанії, під час якої у селян вилучали все продовольство.

Чи був голод в Україні у 1932 році? Так, був, але він не відрізнявся від того, який мав місце в Росії (за винятком Казахстану і Кубані) як в 1932, так і в 1933 рр. Той голод, особливо тяжкий саме в Україні, був викликаний хлібозаготівлями, а не каральною конфіскацією всієї їжі. Все

це С. Кульчицький доводив в своїх монографіях і, не обмежуючись тільки цим, у статтях в журналах, добре відомих серед фахових істориків: «Голод 1932 р. в затінку Голодомору–33» (2006–12, УІЖ), «Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору» (2007–22, УІЖ), «Січень 1933 року: від голоду до Голодомору» (2009–8, «Сучасність»). Фахові історики української діаспори США оцінили внесок С. Кульчицького у приріст знання про Голодомор присудженням йому у листопаді 2011 р. премії Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів з грошовим еквівалентом 10 тисяч доларів*.

* * *

Коли-небудь у майбутньому науковці встановлять, як змінювалося наше бачення історичного процесу, за ким слід закріпити пріоритет в обґрунтуванні кожного маленького відкриття. А поки що праці, які видаються невеликими тиражами і не доходять інколи до спеціалістів вузького профілю, неспроможні прославити вченого. Проте вони виконують свою позитивну роль, впливаючи на авторів підручників і синтетичних оглядів історичного процесу.

Саме тому, що С. Кульчицький брав участь у створенні підручників і узагальнюючих колективних праць, він здобув певний авторитет в колі істориків. Це, мабуть, відіграло свою роль, коли його призначили керівником робочої групи, яка повинна була виробити історичний висновок про діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА).

Конкретна робота по вивченню проблеми ОУН–УПА зробила його відомим широкій громадськості, але не принесла лаврів. Будь-який історик, який намагається встановити істину в цій болючій для суспільства проблемі, неминуче наражається на атаки з боку тієї сторони у громадському протистоянні, яка відчуває себе ображеною. Історичних міфів в проблемі ОУН–УПА нагромадилося багато, і тому немало істориків не хочуть брати участь у цій невдячній сфері діяльності. Проте встановлення істини потрібне суспільству.

Проблема ОУН–УПА вперше проявилася в суспільно-політичному житті після проведення Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 50-тій річниці утворення повстанської армії (25–26 серпня 1992 р.). Ініціатором конференції було Братство вояків УПА. Основні організаційні зусилля взяла на себе Українська республіканська партія

* У вересні 2014 р. С. Кульчицький передав премію на екіпіровку підрозділу Національної гвардії, розташованого в зоні АТО між Маріуполем і Новоазовськом. Див.: Семенченко М. Особлива історія // День. — 2014. — 8 жовтня.

(М. Горинь). Безпосередню участь у науковій підготовці конференції брали Інститут історії України АН України (С. Кульчицький) і Соціально-психологічна служба Міністерства оборони України (В. Мулява). В упорядкуванні і виданні матеріалів конференції взяли участь представники Інституту історії України С. Кульчицький і О. Ганжа, а також представник УРП О. Миколишин (1992–52).

Ця конференція відіграла свою роль у розв'язанні питання про зачислення воїнів УПА, які брали участь у боях проти окупантів на території України в 1942–1944 рр., до учасників бойових дій в Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 року. Однак протистояння УПА з радянською владою, яке тривало до середини 50-х років, не знайшло законодавчої оцінки. Праві сили вимагали офіційно схвалити діяльність ОУН і УПА, які боролися за незалежну національну державу. Ліві сили ставили питання у протилежному ракурсі: не переглядати оцінок, встановлених для «українсько-німецьких націоналістів» у сталінську добу.

Спроби розв'язати проблему у Верховній Раді України, де була утворена тимчасова комісія на чолі з народним депутатом А. Юхимчуком, провалилися. Тому 28 травня 1997 р. Президент України Л. Кучма дав доручення Кабінету Міністрів України розібратися в проблемі.

Постановою Кабінету Міністрів від 12 вересня 1997 р. була створена Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН–УПА у складі віце-прем'єр-міністра (голова комісії), міністра юстиції, міністра закордонних справ, міністра внутрішніх справ, міністра фінансів, міністра інформації, міністра освіти, голови Служби безпеки України, Генерального прокурора (за згодою), президента Національної академії наук України, директора Інституту історії України НАН України, директора Інституту стратегічних досліджень. Посади віце-прем'єр-міністра та директора Інституту історії України НАН України сполучав акад. В. Смолій. Функції робочого апарату комісії були покладені на Міністерство юстиції. При Урядовій комісії декларувалось створення робочих груп істориків та юристів, однак робоча група юристів не була сформована, оскільки вона мусила б апробувати фаховий висновок істориків після здійсненої ними науково-дослідної роботи.

Робоча група істориків була організована в Інституті історії України. Вона не мала постійного складу (за винятком керівника групи С. Кульчицького і відповідального секретаря Олександри Веселової). Фахівці з Інституту та з інших установ (Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень, Національного університету ім. Тараса Шевченка, Державного комітету архівів України, Служби безпеки України) залучалися до роботи в групі на підставі трудових угод.

За перші роки своєї діяльності робоча група упорядкувала і видала двома книгами листи громадських організацій та окремих осіб стосовно проблеми ОУН–УПА, адресовані Президентові України, Верховній Раді, Кабінету Міністрів, Міністерству юстиції, іншим державним органам. Були опубліковані бібліографічні покажчики і покажчики архівних матеріалів, а також окремі праці членів групи та залучених осіб, які базувалися на архівах. Однак головним напрямком в діяльності робочої групи стала підготовка трьох взаємопов'язаних документів: короткого історичного висновку про діяльність ОУН і УПА, розгорнутої історичної довідки, на матеріалах якої мав готуватися цей історичний висновок, і, нарешті, фундаментального збірника документів, на матеріалах якого повинна була готуватися історична довідка. На основі короткого історичного висновку мав опрацьовуватися Урядовою комісією політичний висновок щодо проблеми ОУН–УПА.

Досить ускладнений порядок дій робочої групи був прийнятий не випадково. У боротьбі проти українських націоналістів компартійно-радянський апарат використовував не тільки могутню військову машину, але й розвинутий пропагандистський потенціал. З метою «демонізації» націоналістів вживалися дезінформація і провокація. Здійснювалася підступна деформація причинно-наслідкових зв'язків між подіями. Траплялося, що створювалися події, розраховані винятково на пропагандистський ефект. В цих випадках історичні джерела фальсифікувалися в момент їх народження (2000–6, с. 8).

Працюючи над законопроектом, спрямованим на відновлення історичної справедливості щодо членів ОУН і бійців УПА, які боролися з радянським режимом за незалежність України, Міністерство юстиції звернулося до Інституту історії України з проханням представити перші оцінки робочої групи. Так з'явився попередній варіант історичного висновку про діяльність ОУН і УПА, підготовлений безпосередньо С. Кульчицьким (2000–6). Задовольняючи потреби юристів, які працювали над конкретним законопроектом, ця брошура виконувала ще одну роль: викликала вогонь на себе критиків справа і зліва. Критичні зауваження були потрібні, щоб окреслити дальший напрямок дій робочої групи і зосередитись (з відповідним залученням фактичного матеріалу) на тих темах, які привертати хворобливу увагу широкої громадськості.

Поява такого документу була потрібна хоча б тому, що скеровувала полеміку в певне русло, визначаючи тези, які зустрічали заперечення. Вся попередня полеміка нагадувала діалог сліпого з глухим: кожний говорив про своє, не звертаючи уваги на аргументи противника. Спроби робочої групи істориків провести «круглі столи» із залученням представників протилежних політичних сил зазнали цілковитого провалу. Після такого

зібрання в грудні 1997 р. голова Комітету ветеранів війни І. Хміль направив листа голові Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН–УПА, віце-прем'єр-міністру України В. Смолію (в копії — голові Верховної Ради України О. Морозу). У ньому повідомлялося, що ветерани відмовляються від проведення заходів спільно з робочою групою Урядової комісії, доки нею керуватимуть «перевертні-дилетанти» (1999–134, с. 188–193).

Попередній варіант історичного висновку про діяльність ОУН і УПА був опублікований в газеті «День» (у скороченому вигляді) і в журналі «Сучасність» (повністю). Він викликав велику полеміку. Зокрема, в газеті «Україна молода» (24 листопада 2000 р.) з'явилися різко негативні зауваження голови секретаріату ОУН Б. Червака, супроводжувані карикатурою. Тривале цькування С. Кульчицького організувала газета «Українське слово». Намагаючись переконати своїх читачів у тому, що автор «Історичного висновку про діяльність ОУН–УПА (попередній варіант)» є махровим сталіністом, який нічого не забув і нічому не навчився, ця газета передрукувала (в номері від 18–24 січня 2000 р.) уривки зі статті «До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931–1933 рр.», яка з'явилася у березневому числі «Українського історичного журналу» за 1988 р. і була, як уже зазначалося, першою в українській пресі публікацією, присвяченою Голодомору 1932–1933 рр.

Слід відзначити, разом з тим, що ця сама газета встала на захист С. Кульчицького після того, як в газеті «День» за наполяганням керівника Компартії України П. Симоненка були надруковані люті нападки І. Хміль на свого давнього опонента і разом з тим — колегу по Інституту історії України. У номері «Українського слова» від 18–24 жовтня 2001 р. з'явилася стаття Ф. Сивогривого з Харкова, в якому позиція С. Кульчицького розглядалася як прагнення примирення і спокою в рідній державі. Газета «День» 20 жовтня передрукувала цю статтю в рубриці «Продовження теми».

У січні 1998 р. Урядова комісія затвердила план заходів, згідно з яким треба було подати Президентові України і Верховній Раді пропозиції стосовно визначення офіційної позиції щодо діяльності ОУН і УПА до 15 грудня 1998 р. Проте під час роботи виявилось стільки «білих плям», що зазначені строки стали абсолютно нереальними. Разом з тим група працювала напружено. На поліграфічній базі Інституту історії України в 1998 р. були опубліковані дві монографії Анатолія Кентія, в 1999 р. — вісім книг, в 2000 р. — сім книг, в 2001 р. — дві книги, в 2003 р. — п'ять книг, в 2004 р. — дві книги. Всього Інститут опублікував 28 книг загальним обсягом 293,8 авт. арк. в кількості 150–200 примірників кожна. Зібраний членами робочої групи архівний матеріал пізніше, впродовж

2006–2015 рр. був опублікований О. Веселовою п'ятьма збірниками документів.

На підставі всього напрацьованого матеріалу видавництво «Наукова думка» опублікувало брошуру «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА», а також колективне дослідження «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси» (авторський колектив — В. Дзьобак, І. Ільюшин, Г. Касьянов, А. Кентій, С. Кульчицький, О. Лисенко, І. Патриляк) (2005–4; 2005–94).

* * *

Значним є доробок С. Кульчицького і на педагогічній ниві. Він почав викладати курс архівознавства в Одеському університеті ще під час навчання на четвертому курсі — мало хто з науковців може похвалитися таким фактом. Відшліфована під час численних лекцій та виступів на конференціях лекторська майстерність належним чином цінується і досі. Професор багато років викладав в Київському славістичному університеті та Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Крім загального курсу історії України він розробив курси політичної історії України ХХ століття, економічної історії країн Центральної та Східної Європи, методології історії та ін. Останнім часом він припинив викладання в Славістичному університеті, а в Могилянці залишив за собою тільки порівняно невеликий курс історії Голодомору.

Приємним для нього фактом став лист одного із його студентів з Києво-Могилянської академії. Я. Микуляк зазначав, що в його свідомості під впливом лекцій професора С. Кульчицького відбулися важливі зміни. «Глибоке розуміння та емоційне проникнення подіями, про які розказували, відрізняють Вас від інших вчителів, а знання фактів до дрібниць та виклад їх “з голови”, а не “з паперу” правдиво підносять Вас над всіма іншими викладачами історії», — писав він.

Насамкінець зазначимо, що під керівництвом С. Кульчицького кандидатські дисертації захистили 30 осіб, а у 25 пошукачів звання доктора історичних наук він був науковим консультантом. Ці цифри, безперечно, промовляють про велику кількість учнів вченого, що дає підстави говорити про наукову школу. Звичайно, не всіх аспірантів та докторантів можна беззастережно зарахувати до наукової школи С. Кульчицького. Але всі вони без винятку тепло згадують свого наукового керівника, відзначаючи увагу С. Кульчицького до себе та своїх наукових праць.

С. Кульчицькому вдалося перейняти найкращі якості від своїх вчителів. Як і їм, йому притаманне доброзичливе, не зверхнє ставлення до

молодих, недосвідчених і гонорових початківців, намагання в міру можливості створити режим найбільшого сприяння тим вченим, хто може багато та якісно працювати. Одночасно співробітники нашого відділу добре знають, яким вимогливим і наполегливим може бути Станіслав Владиславович, спрямовуючи науковця у потрібному напрямку досліджень. Щиро переконана, що дослідникам, які працюють безпосередньо з вченим (і мені особисто), пощастило. Ми можемо щоденно «брати школу» нашого професора. У 2015 р. відділ очолила його талановита учениця Лариса Якубова, але він залишається з нами і продуктивно, як і раніше, працює. Напередодні його 80-ліття щиро бажаємо нашому вчителю здоров'я та нових творчих успіхів.

Словосполучення «математик і влада» або «філолог і влада» не несуть в собі додаткового смислового навантаження поза змістом родового узагальнюючого поняття «науковець і влада». Натомість у парі слів «історик і влада» закладений вагомий додатковий зміст. Професійна діяльність істориків, на відміну від представників інших наук або навчальних дисциплін, містить у собі надзвичайно важливу функцію: поширення, пропаганду і охорону історичної пам'яті народу — національної пам'яті.

Людина, вражена хворобою Альцгеймера, втрачає пам'ять і стає приреченою на рослинне життя. Людська спільнота, яка не знає, кому і яким чином вона зобов'язана своїм виникненням і подальшим існуванням, приречена на розчинення серед інших спільнот. Будь-яка влада, якщо вона прагне представляти інтереси суспільства, мусить турбуватися про розвиток вітчизняної історії та її популяризацію серед населення. Отже, інтереси істориків і влади повинні знаходитися в одній площині.

Насправді, однак, такої взаємозалежності ми не спостерігаємо, коли вивчаємо розвиток історичної науки в радянські і пострадянські часи. Специфіка України полягала в тому, що радянська влада робила досить успішні спроби нав'язати науковцям навіть власне бачення поняття «вітчизняна історія», не кажучи вже про інтерпретацію пов'язаних з її виникненням та існуванням історичних подій. Звільнення історичної науки від стереотипів, нав'язуваних цією владою впродовж трьох поколінь, відбувалося нелегко. Адже це був некерований процес, який ускладнювався наявністю історичних міфів у свідомості як представників влади, так і науковців.

1. За своє життя в науці мені довелось бути спочатку свідком, а потім й учасником народження нових напрямів у вітчизняних історичних дослідженнях. Аспірантом почав вивчати праці старших колег в

¹ Текст підготовлений для 9 випуску альманаху теорії та історії історичної науки «Ейдос». Друкується тут з дозволу відповідального редактора альманаху проф. Ірини Колесник.

академічних інститутах, у яких розкривався зміст такого напрямку, як суспільно-політичне життя. Ця проблема наскрізно пройшла в багатомній «Історії Української РСР» (українською і російською мовами), у підготовці якої мені довелося брати безпосередню участь. Тоді я навіть не здогадувався, що поняття «суспільно-політичне життя» стосовно радянської дійсності являло собою симулякр, оскільки позбавлене суверенітету суспільство функціонувало так, як вимагали вищі ешелони монопольно існуючої державної партії. Становище почало змінюватися тільки тоді, причому дуже повільно і з тенденціями до регресу, коли з'явилися під впливом політичної лібералізації «неформальні» організації — Народний рух України за перебудову та ін.

Незалежно від волі ініціаторів політичної лібералізації — так званих «прорабів перебудови» — кампанія десталінізації почала перетворюватися на процес дерадянзації суспільства. Здійснювана останнім генсексом ЦК КПРС М. Горбачовим «революція згори» переросла в «революцію знизу». Після конституційної реформи 1988 р. КПРС позбавилася диктаторських функцій, внаслідок чого розвалилася «зав'язана» на ній радянська імперія, спочатку — зовнішня (країни Центрально-Східної Європи), а потім — внутрішня (союзні республіки). Перед українськими істориками розкрилося колосальне «неоране поле»: а) ув'язнена у спецховищах дорадянська історіографія, яку раніше можна було тільки критикувати тим, хто мав доступ до спецфонду; б) праці представників української діаспори; в) у міру накопичення перекладної літератури та освоєння (здебільшого молоддю) іноземних мов, найкращі зразки світового історіописання.

Відділ Інституту історії АН УРСР, в якому я працював з 1972 р., завжди визнавався, попри офіційні назви, науковим підрозділом з історії міжвоєнного періоду: від завершення короткочасної, але насиченої історичними подіями епохи революцій і міжнародних, міжнаціональних та громадянських війн — до спалаху Другої світової війни. На цей відрізок часу припадали повоєнна розруха з тяжким голодом 1921–1923 рр., примусова колективізація сільського господарства, яка завершилася репресивним Великим голодом 1932–1933 рр., і генеральна сталінська зачистка — Великий терор 1937–1938 рр. Дослідження цих особливо трагічних в усій багатовіковій історії українського народу подій обумовило кардинальну зміну у молодого покоління вчених засвоєних з дитинства світоглядних стереотипів. Ми прагнули зрозуміти, чому перемогла в катаклізмах 1917–1920 рр. радянська влада, котра позиціонувала себе як влада трудового народу, але стала знаряддям страхітливих геноцидів, і чому Україна опинилася в епіцентрі сталінських репресій. У світовій історіографії ми не знаходили переконливих відповідей на свої запитання. Адже між

країнами Заходу і Радянським Союзом пролягала не тільки суто фізична «залізна завіса», але й інтелектуальна стіна. Радянські люди виявилися закапсульованими у специфічному середовищі, яке комуністична держава створювала масовим терором навпіл з «добротливим» патерналізмом. Щоб зрозуміти повсякденне життя мешканців «країни Рад», треба було жити в ній, а не спостерігати за зовнішніми проявами повсякденності з безпечної відстані.

Співробітники підрозділу, який в радянські часи мав назву відділу історії соціалістичного будівництва, зосередили зусилля спочатку на освоєнні історичних джерел, у тому числі закритих раніше в архівах Кремля документів «особой папки», що стосувалися больових точок міжвоєнного періоду. Документальні збірники, монографії та статті готувалися впродовж п'яти трирічних циклів планування науково-дослідної роботи — у 1990-х і в першій половині 2000-х рр. Коли у нас сформувалося різко відмінне від сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)» бачення історичного процесу, коли з аспірантської молоді в ході цієї роботи вирости кадри кваліфікованих науковців, ми виявилися спроможними доповнювати в своїх дослідженнях політичні аспекти історичного процесу соціальним зрізом. Така постановка проблеми вимагала від нас поєднання аналізу здійснюваного з Кремля курсу на комуністичні соціально-економічні і суспільно-політичні перетворення з дослідженням реакції різних верств суспільства на цей курс.

Від другої половини 2000-х рр. ми зайнялися дослідженням історії українського повсякденного життя, спочатку — у хронологічних рамках нової економічної політики. Це поступово виводило нас на проблему взаємовідносин влади і суспільства. Черговий трирічний дослідницький цикл був присвячений повсякденному життю радянської України в роки сталінської «революції згори» (1929–1938 рр.). Надалі розпочалося поглиблене вивчення проблеми взаємовідносин держави і суспільства в рамках непу (цикл 2011–2013 рр.) і другого комуністичного штурму (в циклі 2014–2016 рр.). Вивчення історії міжвоєнного періоду під новими кутами зору, яке почалося з 1988 р. дослідженнями українського Голодомору і голоду 1921–1923 рр., ознаменувалося за дев'ять трирічних дослідницьких циклів планування створенням цілком нової картини міжвоєнного періоду, яка увійшла в підручники для загальноосвітньої і вищої шкіл, стала основою сучасної історіографії.

Подібна робота відбувалася з кінця 1980-х рр. в усіх підрозділах Інституту історії України НАН України. Не перериваючи поточної роботи, науковці інституту тепер знаходять час і сили, щоб узагальнити і оцінити вклад своїх колег у переосмислення закономірностей тисячолітньої вітчизняної історії.

У рамках переосмислення минулого стала особливо актуальною тема «історик і влада». У листопаді 2015 р. в Інституті історії України відбувся перший «круглий стіл» на цю тему, за результатами обговорюваної проблеми була опублікована книга². Слід сподіватися, що 80-річний ювілей, який інститут зустрів у 2016 р., підштовхне дослідження творчого доробку його науковців.

2. Викладене вище є вступом до проблеми «історик і влада», яка у цій статті досліджується в суто особистісній постановці. Автор буде намагатися аналізувати еволюцію власної свідомості як під впливом суспільно-політичних процесів, що відбувалися в країні, так і в результаті роботи над історичними джерелами. Таке завдання полегшується тим, що моя основна книга, яка стала підсумком багатьох десятиліть праці в академічних інститутах України, вже написана і опублікована³. В ній, як і в багатьох попередніх, я не раз звертався до аналізу власної свідомості, коли вивчав ступінь інфікованості людини вірусом комунізму. Адже в радянські часи не існувало соціологічних досліджень, які можна було б використати, аби зрозуміти, що коїлося в головах людей. Історичні джерела, за деякими виключеннями (листи до влади, карикатури, щоденники, анонімки, анекдоти, підпільні листівки) для такого аналізу непридатні. Публічно висловлювати свою незгоду з владою могли тільки дисиденти, поява яких стала можливою лише тоді, коли хижі часи радянського режиму закінчилися разом із смертю повновладного диктатора. Проте навіть в добу хрущовської «відлиги» таких сміливців було обмаль. Як правило, люди виступали з публічними заявами офіційного змісту, які від них очікувала влада, і тримали при собі власні судження, якщо вони не співпадали з офіціозом. До того ж в суспільстві зростала частка громадян, які взагалі не мали власних суджень, тому що були інфіковані комуністичною доктриною з дитинства. З громадянами, народженими перед Другою світовою війною, «дітьми війни» і повоєнним поколінням державній владі вже не треба було боротися. Ці люди сприймали симулякри оточуючої дійсності як об'єктивну реальність. У них навіть думки не виникало, що вони живуть у спотвореному світі комуносоціалізму.

² Див.: Історик і Влада: Колективна монографія / Відповід. ред. В. Смолій; творчий керівник проекту І. Колесник. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. — 543 с.

³ Кульчицький С. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: У 3 кн. — Київ: Темпора, 2013. — Кн. 1. — 504 с.; кн. 2. — 628 с.; кн. 3. — 388 с.

Розгляд проблеми «історик і влада» в особистісному ключі варто починати з присвяченої мені статті в російській редакції Вікіпедії. Крім біографічних даних і відомостей про наукову діяльність ця редакція часто використовує з метою «об'єктивізації» викладу рубрику «Думки», в якій наводяться за її власним вибором судження інших вчених про творчий доробок науковця, якому присвячена стаття. Можна не сумніватися у тональності нарису, який присвятила мені російська Вікіпедія. У такій самій тональності підібрані й судження про мій творчий доробок, що належать директору Інституту археології НАН України Петру Толочку і досить відомому в світі канадському історико-славісту Джон-Полу Химці (Університет Альберти). До розглядуваної тут теми стосується тільки судження проф. Химки, яке датоване 2007-м роком. У викладі авторів статті воно виглядає так: «Джон-Пол Химка характеризував Кульчицького как отличного историка, чувствующего политическую конъюнктуру и обслуживающего политический заказ: “Кульчицкий облачает в академическую оболочку вождения и стремления власть имущих”».

Це висловлювання піддається абстрагуванню. Виникають два можливі варіанти взаємодії вченого і влади:

– влада замовляє вченому обґрунтування такої картини минулого, яка доводить справедливість її поточної політики; вчений стає в такому разі виконавцем політичного замовлення;

– влада вивчає картину минулого, створювану вченим шляхом неупередженого дослідження джерел, після чого вносить корективи в свою політику, тобто враховує уроки історії; вчений стає в такому разі співвиконавцем у розробці курсу, який враховує неподолані тенденції минулого, що можуть проявитися в найближчому майбутньому.

Теоретично існує і третій варіант взаємодії, коли влада цілком покладається в своїй політиці на рекомендації вчених, у тому числі істориків. Проте вірогідність такого варіанту наближається до нуля. Найбільш вірогідним є перший варіант. Логічно, що Дж.-П. Химка звинуватив мене в обслуговуванні інтересів влади. Співчувати радянській і пострадянській владі він не міг, а тому був широко переконаний в тому, що обтяжені владою люди використовують історичну науку в якості інструменту для обґрунтування своєї політики.

Визначаючи варіанти взаємодії істориків і влади в умовах радянської або пострадянської дійсності, слід враховувати ступінь інфікованості комуністичною доктриною обох сторін. Химка походить з сім'ї українських емігрантів, але народився у «вільному світі», як називалися демократичні країни Заходу, коли існував СРСР. Тобто він не міг мати нічого спільного з комуністичним спотвореним світом, від якого тепер залишився один-єдиний уламок у вигляді Північної Кореї. Не хочу оскар-

жувати в некомпетентності західних вчених, з якими доводилося спілкуватися на багатьох конференціях з історії Голодомору, але вони до кінця не розуміли і не розуміють специфіки радянського способу життя. Як уже підкреслювалося вище, ми і вони існували у різних середовищах: вони — у вільному світі, ми — у спотвореному.

Як це мусило позначитися на відносинах вчених і влади? Щоб ці відносини стали зрозумілішими, треба враховувати здатність обох сторін критично підходити до комуністичних симулякрів. Коли деякі комуністи, які перетворилися на антикомуністів, наполегливо закликали до «Нюрнбергу-2», вони не усвідомлювали, що комуністична ідеологія іззовні ґрунтувалася на вічних біблійних цінностях. Диявол приховувався в деталях, якщо можна назвати деталями цілковиту політичну й економічну залежність кожної людини від держави і так само цілковиту залежність нижчих за рангом державних інститутів і зосереджуваних в них провідників влади від вищих. Не випадково біблійна максима «хто не працює, той не їсть» перетворилася спочатку на статтю радянських конституцій, а згодом — на ідеологічне обґрунтування терору голодом з мільйонами жертв.

3. Розповідаючи про відносини з владою, мені доведеться проаналізувати три світоглядні зсуви у власній свідомості, що відбулися протягом шести десятиріч. Створювані істориками картини минулого починали наближатися до дійсності тільки після звільнення свідомості від стереотипів марксизму-ленінізму. Але й представники влади набували здатність прислуховуватися до рекомендацій істориків тільки в міру того, як у них з'являлася можливість критично мислити. Всі ми сиділи в одному човні, всі перебували у спотвореному світі.

Дж.-П. Химка вважав, що політики завжди змушують вчених обґрунтовувати доцільність їхнього курсу. Та хіба вони були настільки мудріші від вчених, щоб самотійно прокладати свій курс? Можна навести щонайменше один приклад, коли кілька сотень найвищих представників влади — членів ЦК КПРС і депутатів Верховної Ради СРСР на чолі з останнім генсеком не усвідомили загрози самим собі у головній реформі «перебудови», коли вони перерізали ту пуповину, що з'єднувала партію і ради в єдину політичну силу («блок комуністів і безпартійних»), здатну методами диктатури забезпечувати існування ленінсько-сталінської імперії у вигляді союзних республік і ялтинської Європи. Ні професійні політики, ні вчені в тому складі цекістів та народних депутатів не змогли передбачити, що наділені «повновладдям» ради трансформують контрольовану з Кремля «революцію згори» на повномасштабну «революцію знизу», в ході якої партія й існуюча в силовому полі партійної диктатури радянська псевдофедерація припинять існування.

Більшовицькі вожді двох перших поколінь розуміли, що ради, які формувалися шляхом виборів, повинні існувати тільки як клон партії, а тому вибори мусять надійно контролюватися партійними органами. Вожді третього покоління від народження перебували у політичній системі, створеній їхніми попередниками. Вони вже не розуміли до кінця, що форму радянської влади відділяє від її суті глибока прірва. Позбавлені змісту пропагандистські штампи сприймалися ними як щось реально існуюче. Тільки цим можна пояснити сподівання реформаторів в оточенні М. Горбачова на здійсненність «соціалізму з людським обличчям».

Спілкуючись впродовж життя з поколінням батьків, я не міг скористатися їхнім життєвим досвідом, щоб змінити власний світогляд. Навіть мети такої не ставив перед собою, тому що був наскрізь індоктринованою радянською людиною. Коли ж мій світогляд змінився під впливом зовнішніх об'єктивних обставин, людей з попереднього покоління залишалося вже обмаль. Можу назвати лише небагатьох, хто вплинув на мій світогляд. Це — останній командир УПА Василь Кук, з яким довелось тривалий час спілкуватися, німецько-польський журналіст з піввіковою пропискою в Берліні Богдан Осадчук... Жодного радянського громадянина серед них не виявилось, між нашими поколіннями існував інформаційний бар'єр, породжений статтями Карного кодексу за антирадянські висловлювання. Не сумніваюсь, однак, що в поколінні моїх батьків було немало прихованих антикомуністів. Найбільш яскравим прикладом може слугувати Олександр Яковлев — ветеран війни, випускник Академії суспільних наук, очільник відділу пропаганди ЦК КПРС, надзвичайний і повноважний посол СРСР в Канаді, ключова фігура горбачовської «перебудови» — це все він. Будучи послом, Яковлев у березні 1983 р. підготував аналітичну записку, в якій стверджував, що «націоналістичні верховоди в наш час активно включилися в американські підривні акції у зв'язку з 50-річчям так званого “штучного голоду на Україні”». Посол пропонував заходи з метою «нейтралізації ворожих ідеологічних акцій українських буржуазних націоналістів». 5 липня 1983 р. посольство СРСР в Канаді заявило офіційний протест у зв'язку з наміром канадських українців встановити в Едмонтоні пам'ятник жертвам українського Голодомору 1932–1933 рр.⁴

Подивимося тепер, що він написав через півтора десятиліття у передмові до російського видання «Чорної книги комунізму», яка була перекладена на російську мову і надрукована в Москві з його ініціативи:

⁴ *Сергійчук В.* Як нас морили голодом. — Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. — С. 322–323.

«Так уже склалася моя доля, що я багато й уїдливо вивчав праці Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, Мао та інших «класиків» марксизму, засновників нової релігії — релігії ненависті, помсти та атеїзму. Це не минуло даремно: саме «класики» зробили мене переконаним антикомуністом, противником мракобісного, підступного своєю простотою і доступністю вчення. Давним-давно, понад 40 років тому, я зрозумів, що марксизм-ленінізм — це не наука, а публіцистика — людоїдська і самоїдська. Оскільки я жив і працював у вищих «орбітах» режиму, в тому числі й на найвищій — у Політбюро ЦК КПРС при Горбачові — я добре уявляв собі, що всі ці теорії і плани — маячня»⁵.

За 10 років перебування в канадському «вільному світі» О. Яковлев мав можливість відсторонено подивитися на радянську систему влади. Мабуть, саме тоді він зрозумів, що її основною ознакою, тобто одночасно перевагою й пороком, була відірваність форми від суті. Конституційна реформа 1988 р., яка перетворилася на головний елемент реформ очолюваної Яковлевим команди, звільнила ради від партійної диктатури, тобто повернула народу суверенітет, здобутий після повалення самодержавства, але втрачений після більшовицького перевороту. Діючи від імені влади, яку він глибоко зневажав, Яковлев у кінцевому підсумку розчистив дорогу Б. Єльцину, котрий спромігся перетворити декларативні норми радянських конституцій на діючі й покінчити із загальносоюзним центром, тобто у боротьбі за особисту владу розвалити партію і засновану на ній радянську імперію.

4. Повертаючись від головного «прораба перебудови» до своєї скромної персони, хочу охарактеризувати задекларовані вище три зсуви у своїй свідомості. Уперше зсув основоположних понять, закладених у свідомості людини, я відчув у 1956 р. Це було пов'язане, перш за все, з ревізією ХХ з'їздом КПРС постулату про неминучість ракетно-ядерної війни.

Мабуть, певним відкриттям для моїх молодших віком співгромадян буде таке твердження: у повоєнні роки всі ми жили в очікуванні Третьої світової війни. В десятому (випускному) класі середньої школи, а це був 1953/54 навчальний рік, мені довелось вивчати корисну в умовах війни дисципліну — місцеву і протиповітряну оборону (російська аббревіатура — МПВО). Я тоді запитав викладача, чому нові будинки споруджуються не впритул, як за старої забудови, а на відстані 20–30 метрів один від одного. «А тому, — відповіла людина в погонах, яка викладала нам цю

⁵ Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковський А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л. Черная книга коммунизма: Преступления, террор, репрессии. — Москва: Три века истории, 1999. — С. 13.

дисципліну, — що партія турбується про скорочення людських втрат при атомному бомбардуванні. За такої забудови зменшується кількість людей в радіусі ураження». Добре пам'ятаю, з якою полегкістю я, тоді 19-річний юнак, перед котрим тільки розкривалося життя, сприйняв постулат партійного з'їзду про відсутність неминучої загрози ракетно-ядерної війни.

Після приходу більшовиків до влади їхні вожді наполегливо переконували населення в тому, що класова боротьба у міжнародній і внутрішньополітичній сферах служить запорукою прогресу, а класовий мир поневолює людину праці. Тези про відсутність неминучої загрози війни і про можливість мирного співіснування капіталізму та соціалізму були проривними у свідомості кожної радянської людини. Змушені відмовитися від масового терору як головного методу державного управління, наступники Сталіна повинні були шукати підтримки суспільства, щоб зберегти свою владу над ним. Та наскільки щирими були ці теоретичні новації організаторів партійного з'їзду?

Як всі інші, я був у захваті, коли Юрій Гагарін у квітні 1961 р. здійснив політ навколо Землі. Чи міг я тоді думати, що успіхи в освоєнні космосу для комуністичних вождів були лише свідченням технічної готовності здійснити світову революцію, шантажуючи людство ракетно-ядерною зброєю? Десь через рік після подвигу Ю. Гагаріна, 1 липня 1962 р. в президії ЦК КПРС відбулася дискусія з берлінського питання за участю Хрущова, Мікояна, Громика, Косигіна, Брежнєва, Сулова і Пономарьова. Засідання президії ЦК не стенографувалися, але завідувач загального відділу ЦК В. Малін завжди робив для Хрущова стислий протокольний запис. Під час дискусії виникло питання: чи можна змусити американців діяти так, як потрібно радянській стороні? Останнє речення у протоколі Малін сформулював так: *«Приучить население, что атомная война будет»*⁶.

Чи змінився світогляд сучасних російських вождів, які контролюють другий у світі за величиною ракетно-ядерний потенціал? В дискусії з приводу анексії Криму прозвучала фраза про «радіоактивну пустелю». Рівень підтримки В. Путіна громадянами Російської Федерації показує, що перспектива ядерної війни їх не лякає, на відміну від покоління, обпаленого Другою світовою війною.

Другий зсув свідомості відбувся у мене під час горбачовської «перебудови». В ті роки я вже був чверть століття кандидатом, понад десять років — доктором наук, опублікував немало книг.

⁶ Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. Т. 1. — Москва: РОССПЭН, 2004. — С. 569.

Зсув свідомості стався з двох взаємопов'язаних причин: архівних досліджень Голодомору і вивчення праць українських недержавських істориків. Історія — це унікальна наука, яка дозволяє усвідомити місце самого себе, власних предків і свого народу у часі й просторі. Тому зсув свідомості професійного історика відбувається швидше й глибше, ніж у людини іншого фаху. Додам навіть більше: за моїми спостереженнями, він взагалі не відбувся у багатьох моїх ровесників.

Мене навчав і виховував історичний факультет Одеського державного університету ім. І. Мечникова. Щоб я став відданим комуністичній ідеї фахівцем, однаково старалися і дореволюційна професура, з якою я мав приємність зустрітися в своїй юності на схилі її віку, і пропагандисти радянського способу життя, і представники національної інтелігенції, яким вдалося вижити в лихі часи і здобути пристойну роботу в престижному університеті. Одним з них був мій перший університетський вчитель, проректор університету і завідувач кафедри історії України Самсон Михайлович Ковбасюк. Я обрав непопулярну тоді історію України для вузької спеціалізації, що починалася з третього курсу, не тому, що особливо цікавився саме нею. Мені хотілося три останні роки навчання в університеті досліджувати тільки одну маловідому в науці тему на матеріалах місцевого архіву, і С. Ковбасюк дав мені її. Розрахунок був вірний, я написав 400-сторінкову дипломну роботу і ще під час навчання в університеті влаштувався на штатну посаду в Одеському державному архіві, звідки був прямий шлях в аспірантуру Академії наук. Але я в даному разі — не про свій розрахунок. Удвох з моїм старшим товаришем і другом Анатолієм Бачинським ми стали учнями С. Ковбасюка. Однак я відчував, що мій вчитель поводив себе зі мною як застьобнутий на всі гудзики проректор, а з моїм другом, який любив вітчизняну історію без всякого розрахунку, — як батько. Причину зрозумів тільки в роки «перебудови»: стався рідкісний випадок, коли вони упевнилися, що довірчі відносини між ними будуть безпечними. Тоді ж я зрозумів, чому моя бабуся не розповіла мені при житті, що дід навесні 1933 р. помер не від «свинцевого отруєння», як було вказано в офіційному свідоцтві про смерть. Він помер, як я тепер можу припустити, від голоду, тому що працював в маленькій одеській друкарні. Усі другорядні підприємства тоді були позбавлені карток на хліб, голод увірвався не тільки в сільську місцевість, але й у міста. Бабуся не могла допустити, щоб дитина проговорилася, тому що очі й вуха агентів державної безпеки знаходилися всюди. Це не стосувалося тільки галичан, яких радянська влада виховувала два, а не три покоління. Окрім того, вони десять років поспіль боролися з наддержавою у підпіллі. За цих умов інформаційного бар'єру між поколіннями не виникло.

З кінця 80-х рр. я працював майже без вихідних і відпусток, щоб надолужити втрачені роки, коли вивчав радянську дійсність з марксистсько-ленінською полудою в очах. Кожний рік приносив щось нове в осмислення міжвоєнного періоду. Тоді в Радянському Союзі склалися такі суспільно-політичні і соціально-економічні відносини, які після Другої світової війни поширилися мало не на третину людства. У підсумку мені стало здаватися, що про радянський комуносоціалізм я знаю все те, що варто було б знати. Бо знав в деталях про репресивну складову комуністичної диктатури, дослідженню якої присвятив багато років. Знав про підступний патерналізм комуністичної держави, який й досі цінується принаймні половиною моїх співгромадян. Знав, нарешті, про здатність держави-комуни руйнувати всі горизонтальні зв'язки між людьми і занурюватися в суспільство своїми вертикалізованими інститутами, наділяючи його власним кістяком і поневолюючи кожну людину ідеологічно, духовно і ментально.

Проте з осені 2013 р. в моїй свідомості відбувається третій зсув. Я починаю розуміти, що комунізм здатний повертатися в іншій ідеологічній оболонці і навіть в інших економічних формах, тому що головне в ньому — не ліквідація приватної власності на засоби виробництва (загальнонародна власність — це не більше, ніж симулякр!), а звичка поневоленої у третьому поколінні людини коритися диктатору за патерналістську сочевичну юшку, а також звичка диктатора подовжувати свою владу над суспільством до нескінченності. Диктатура повернулася в Росію, і диктатура починала встановлюватися в Україні московською маріонеткою Януковичем. Виявилось, що мій погляд на вектор змін після 1991 р. був надто оптимістичний. Помилявся я з усіма іншими людьми — моїми співгромадянами, російськими демократами, які у свій час лягли під Б. Єльцина, західними радянологами, яких влада в їхніх країнах поспішила позбавити пристойних субсидій, представниками самої влади в демократичних країнах Заходу, які розкрили свої обійми єльцинській Росії. Знаю тільки одну людину, яка ще на початку 1990-х рр. спромоглася передбачити песимістичний сценарій у розвитку подій. «Якщо, — писав Олександр Зінов'єв, — суспільство руйнується, але зберігаються людський матеріал і основні умови його виживання, то із залишків цього суспільства може виникнути нове, максимально наближене за соціальним типом до зруйнованого»⁷.

Сто років тому Україна зустріла Червоний виклик, на який не спромоглася відповісти належним чином, внаслідок чого стала частиною

⁷ *Зиновьев А.* Гибель «империи зла» // Социологические исследования. — Москва, 1994. — № 10. — С. 67.

комуністичної імперії. Коли імперія розпалася під вагою власних нерозв'язних проблем, перед нею постав новий, але споріднений з попереднім — Трикольоровий виклик. Виявилось, що нам загрожує небезпека поглинення пострадянською Росією, яка аніскільки не відмовилася від імперських амбіцій. Історики повинні донести до свідомості суспільства багатогранну небезпеку, що йде від північного сусіда. Йдеться про втрату національної державності, усунення України з карти світу, ліквідацію національної пам'яті і перетворення українців на малоросів — «етнографічну гілку єдиного російського племені».

Небезпека, яка загрожує Україні з боку Росії, тепер усвідомлюється багатьма інтелектуалами, які перебувають поза межами України. Особливо чітко її усвідомлюють справжні наші брати — білоруські інтелектуали. В інтерв'ю журналістам газети «День» Світлана Алексієвич зазначила: «Не важко здогадатися, що найголовніший противник Росії на пострадянському просторі — Київ. Уся історія Росії побудована на його пагорбах. Якщо забрати Київську Русь у росіян, то залишиться одна лише Орда. А хто з цим погодиться з них?»⁸

Кілька десятиліть ми з пензенським професором Віктором Кондрашиним досліджуємо тему голоду 1932–1933 рр., він — на території Росії, я — в Україні. Російський історик молодший від мене на ціле покоління (1961 р. народження), але цю тему ми почали вивчати майже одночасно. Як її не повертай, вона залишається політично загостреною, а тому обов'язково зачіпає державні інтереси. Не скажу, що я завжди виконував вказівки високих державних службовців. Частіше за все останні були неспроможні формулювати такі вказівки стосовно теми голоду. Іноді мені доводилося конфліктувати з ними, про що мова буде далі. На щастя, інтереси влади частіше за все співпадали з тими твердженнями, які мені доводилося робити на підставі неупередженого вивчення першоджерел. У В. Кондрашина ситуація була гіршою, йому завжди доводилося повторювати урядові заяви. Але в своїх книгах він наводив добротний фактичний матеріал, особливо цінний для українських дослідників, які були позбавлені доступу до російських архівів. В лютому 2016 р. я звернувся до нього електронною поштою за дозволом написати біографічну довідку для «Енциклопедії історії України». Він дав мені деякі дані про себе, пообіцяв дещо повідомити наступного дня і висловив надію на дальше співробітництво між РАН і НАН України. Я гречно поздоровив його з політичною кар'єрою — він став сенатором, членом Ради Федерації, але відносно перспектив співпраці висловився з

⁸ Дубровик-Рохова А. Світлана Алексієвич: «У XXI столітті треба вбивати ідеї, а не людей» // День (Київ). — 2016. — 8–9 квітня.

песимізмом: «Не думаю, що за нашого життя співробітництво з РАН відновиться. В усякому разі, не за мого життя. Надто глибокі відмінності між нами, надто тривалими вони були — впродовж тисячі років, не менше». На цьому наші контакти перервалися. Високоповажний сенатор обіцяних деталей своєї біографії не надав.

Ми даремно сподіваємося на те, що зникне В. Путін, і відносини з Росією відновляться. Події 2013 р. стали точкою неповернення. І слава Богу!

5. Моя перша зустріч з інститутами влади відбулася на другому році оголошеного Михайлом Горбачовим курсу на перебудову. Очолюваних В. Щербицьким цекістів тоді стурбувала утворена в Конгресі США під тиском нашої діаспори комісія з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. Про той голод всі знали, бо загинули мільйони людей. Проте радянська влада десятиліттями заперечувала факт голоду, обмежуючись евфемізмом про «тимчасові продовольчі утруднення». Восени 1986 р. ЦК КПУ створив комісію на чолі з акад. АН УРСР А. Шлепаковим, яка мусила «викрити фальсифікації українських буржуазних націоналістів, пов'язані з так званим голодом 1932–1933 рр.». В Інституті історії АН УРСР я відповідав за проблематику міжвоєнного періоду 1921–1940 рр., а тому увійшов до складу комісії за посадою.

Заборона на слово «голод» була визначена самим механізмом сталінської репресії. Терор голодом у регіонах, в яких діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії (в УРСР — комісія В. Молотова, на Північному Кавказі — Л. Кагановича, в Нижньо-Волзькому краї — П. Постишева), складався з чотирьох взаємопов'язаних елементів: вилучення під виглядом хлібозаготівель наявного у селян продовольства, заблокування покараних в такий спосіб регіонів з метою попередити потік біженців в інші регіони, заблокування інформації про вилучення їжі та про становище після цієї акції в покараних регіонах і, нарешті, надання цілком гласно державної допомоги селянам, які мали «продовольчі утруднення» (з інтервалом у 3–4 тижні після вилучення їжі), якщо ці селяни зберігали фізичну здатність працювати в радгоспах і колгоспах. Кілька тижнів абсолютного голодування мусили зламати опір селян колективізації і попередити загрозу соціального вибуху, подібного тому, що стався у 1930 р. Не дивно, що публічна згадка про голод в сталінські часи розглядалася як вияв антирадянської пропаганди і каралася тривалим ув'язненням.

Наступники Й. Сталіна так само заперечували факт голоду. Ініціатор першої кампанії десталінізації М. Хрущов, торкаючись в опублікованих у 1990 р. мемуарах уже визнаного на той час радянським керівництвом голоду, так пояснював нехтування відомих йому нібито тільки із

зарубіжних публікацій фактів: «Відомості про це просочилися в буржуазну пресу, і в ній аж до останнього часу моєї діяльності іноді прослизали статті відносно колективізації і ціни цієї колективізації в життях радянських людей. Але це тепер я так кажу, а тоді я нічого такого, поперше, не знав, а, по-друге, якби і знав про щось, то знайшлися б свої пояснення: саботаж, контрреволюція, куркульські витівки, з якими треба боротися та ін.»⁹. Заява про необізнаність з боку людини, яка на початку 1930-х рр. займала посаду другого секретаря Московського міського і обласного комітетів партії, була явно нещирою. Хрущов не наважився визнати, що вище керівництво очолюваної ним з вересня 1953 р. партії прирєкло на мученицьку смерть від голоду мільйони селян за саботаж хлібозаготівель (саме такою була одна з причин сталінського терору голодом в УСРР і на Кубані). Заперечували факт голоду 1932–1933 рр. й інші наступники Сталіна на посаді керівників КППС, не виключаючи ініціатора другої, непорівнянно глибшої кампанії десталінізації М. Горбачова.

Що я знав про голод, коли увійшов до складу комісії ЦК КПУ? Як всі інші, знав, що голод був, але про нього згадувати не можна. Бібліотека Інституту економіки АН УРСР, в якому я працював у 1960–1972 рр., мала довоєнні видання Держплану УРСР для службового користування, на підставі яких можна було грубо обрахувати дефіцит населення у середині 1930-х рр. — близько 3 млн. осіб. Роками я вивчав радянську індустріалізацію, але про становище в сільському господарстві і причини голоду не мав жодного поняття. Коли готував до друку велике колективне дослідження — том з вітчизняної історії міжвоєнного періоду в багатотомну «Історію Української РСР» (україномовне видання опубліковане в 1977 р., російськомовне — в 1984 р.), то радів, що загальноприйнята періодизація вимагала обмежувати виклад подій першої п'ятирічки 1932-м роком і починати наступні розділи з 1933 р. Тим самим «продовольчі утруднення» 1932–1933 рр. висвітлювалися скоромовкою.

Що знали цекісти про голод 1932–1933 рр., коли утворювали комісію істориків, покликану розібратися в подіях 53-річної давнини? Мабуть, вони сподівалися, що історики знайдуть аргументи, в світлі яких голод можна було б таки назвати «продовольчими утрудненнями». В іншому разі навіщо було утворювати цю комісію?! В усякому разі, вони знали про голод менше, ніж я, тому що мені був відомий масштаб демографічних втрат. Через три з половиною роки мені довелося бути присутнім в якості

⁹ Воспоминания. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. — Москва, 1990. — № 3. — С. 62.

експерта на засіданні політбюро ЦК КПУ, коли розглядалося питання про доцільність публікації збірника документів з партійних архівів Києва і Москви про голод 1932–1933 рр. Після довгої дискусії збірник був рекомендований до друку, і вирішальним стало заключне слово Володимира Івашка, який тоді вже замінив В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ. Івашко згадав родинний епізод: батьки розповідали, як їм важко було рятувати його — народженого у 1933 р. Це був той рівень знань про голод, яким володіли цекісти.

Робота комісії А. Шлепакова була паралізована в зародку книгою професора Стенфордського університету Роберта Конквеста «Жнива скорботи», яка з підзаголовком «Радянська колективізація і терор голодом» вийшла в світ майже одночасно англійською, російською і українською мовами. Базуючись головним чином на зібраних науковцем Гарвардського університету Джеймсом Мейсом свідченнях емігрантів — колишніх українських громадян, Конквест доводив, що сталінський терор голодом спрямовувався переважно проти українців і мав характер геноциду. Полемізуючи з ним, англійський професор Алек Ноув (Новаковський) у черговому перевиданні своєї класичної праці з економічної історії Радянського Союзу зазначив, що сталінський удар спрямовувався скоріше проти селян, серед яких знаходилося багато українців, ніж проти українців, серед яких було багато селян¹⁰. Відтоді у світовій історіографії про голод 1932–1933 рр. в СРСР надовго запанувала головна тема: кого знищував Сталін — українців чи селян?

Починаючи роботу в комісії А. Шлепакова (яка, до речі, так і не зібралася у повному складі жодного разу), я дістав можливість працювати над архівними фондами, до яких раніше не мав доступу. Тоді я навіть не замислювався над логікою дій сталінської команди, на першому плані був сам факт голодування. Як виявилось, це було голодування в таких апокаліптично жажливих масштабах і формах, які одразу примушували задуматися: що це за влада, яка створювала на селі ситуацію, коли матері їли своїх дітей, а дорослі діти — своїх батьків? Злам світогляду відбувався у мене блискавичними темпами. Своєрідним підсумком моєї світоглядної революції стала велика стаття «Чи потрібна нам радянська влада?» Я підготував її для газети з 2,5-мільйонним тоді накладом «Сільські вісті», яка не раз публікувала мої статті про Голодомор. Друкуючи цю статтю 7 червня 1991 р. без купюр, головний редактор Іван Сподаренко не наважився зберегти мій заголовок і дав їй більш нейтральну назву: «Яка влада нам потрібна?»

¹⁰ *Nove Alec. An Economic History of the U.S.S.R. 2nd ed. — London, 1989. — P. 170.*

Безпосереднім результатом моєї роботи в комісії А. Шлепакова стала доповідна записка «До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931–1933 рр.», яку з власної ініціативи і без консультацій з керівництвом інституту (бо не був упевнений у позитивному результаті) адресував відділу науки ЦК КПУ. Близько півроку ця записка блукала апаратними відділами ЦК, аж нарешті мені дозволили опублікувати її в «Українському історичному журналі». Але не відразу, а тільки після офіційного визнання голоду існуючим. Таке визнання, як виявилось, В. Щербицький мав намір зробити в грудні 1987 р. у промові з приводу 70-річчя проголошення радянської влади в Україні.

І справді, 25 грудня 1987 р. В. Щербицький виголосив ювілейну промову, в якій пролунало кілька рядків на тему голоду. Варто лишень їх процитувати: «Невиправдане форсування темпів, переважно адміністративні методи керівництва, грубі порушення принципу добровільності, викривлення партійної лінії у ставленні до середняка і в боротьбі проти куркульства сильно ускладнили обстановку на селі. Додалася ще й небачена посуха. Все це обумовило серйозні продовольчі труднощі наприкінці 1932 — на початку 1933 року, а в ряді сільських місцевостей і голод»¹¹. Після цього я зміг опублікувати текст моєї доповідної записки спочатку у вигляді газетної статті — в україномовному і англomовному виданнях газети для закордонних українців («Вісті з України», «News from Ukraine»)¹², а в березні — в інститутському журналі¹³.

22 квітня 1988 р. виконавчий директор Комісії з розслідування Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні Дж. Мейс передав Конгресу США текст остаточного рапорту у вигляді книги обсягом 524 сторінок. Він встиг ознайомитися і навіть прокоментувати у цьому рапорті мою статтю в англomовній газеті Товариства зв'язків з українцями за кордоном. Майже вся ця стаття була використана на цитати в тексті рапорту, здебільшого з негативними коментарями¹⁴. Однак заслуговував на увагу

¹¹ Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови: Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні. 25 грудня 1987 року // Радянська Україна (Київ). — 1987. — 26 грудня.

¹² Кульчицький С. До становища в сільському господарстві України (1931–1933) // Вісті з України (Київ). — 1988. — № 3 (січень); № 4 (січень); *Його ж.* Historical Experience: Vital Today // News from Ukraine. — 1988. — № 2 (January).

¹³ Кульчицький С. В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931–1933 рр. // Український історичний журнал. — 1988. — № 3. — С. 15–27.

¹⁴ Звіт конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні // Великий голод в Україні 1932–1933 років: У 4 т. Т. IV:

кінцевий висновок: «Стаття Кульчицького, розрахована лише на українців за кордоном і не призначена для поширення в Радянському Союзі, є великим зсувом в офіційній радянській позиції щодо Голоду»¹⁵. Зсув справді був великий — від «продовольчих утруднень» до визнання факту голоду. Мейс не з власної провини помилявся, коли стверджував, що стаття призначалася тільки для закордонних українців: з журнальною публікацією, яка з'явилася через два місяці, він не встиг познайомитися, коли завершував рапорт Конгресу. Проте кінцевий висновок цікавий іншим: цілковитим ототожненням моєї позиції з офіційною позицією влади.

Як було насправді? Проаналізована Дж. Мейсом стаття являла собою доповідну записку в ЦК КПУ, яка мала своєю метою переконати українських цекістів визнати факт голоду. Тому всі тези формулювалися «акуратно», з педалюванням на допомогу партійно-радянських органів голодуючим селянам. Такий ракурс у викладенні подій не вимагав фальсифікації фактів. Адже терор голодом здійснювався з додержанням маскувальних засобів, так що навіть голодуючі селяни часто були вдячні владі, коли вона під фанфари розгортала продовольчу допомогу. Я вже знав досить фактів, які не вписувалися у створювану компартійними пропагандистами картину, але тримав їх при собі, щоб полегшити тим, хто приймав політичні рішення, визнання факту голоду.

Починаючи з 1988 р. немало українських істориків, краєзнавців і журналістів ґрунтовно взяли за тему голоду 1932–1933 рр., яка була одночасно і «чорною», і «білою плямою». У світлі нових публікацій перша моя стаття в історичному журналі стала виглядати беззубою. Тим часом на замовлення республіканського правління товариства «Знання» я підготував брошуру «1933: трагедія голоду», текст якої редакція дозволила, зважаючи на важливість теми, спочатку опублікувати в газеті. Рукопис був надрукований у п'яти числах дуже популярної тоді газети «Літературна Україна» у січні-лютому 1989 р. і викликав у суспільстві шок. А в червні цього року з'явилася й сама брошура, опублікована накладом у 62 тисячі примірників в серії під назвою «Теорія і практика КПРС. Історія». Художній редактор Я. Гулько, мабуть, мав почуття гумору, розміщуючи заголовок брошури в центрі павутиння, яким обпліталися перша та остання сторінки обкладинки.

Стаття в газеті «News from Ukraine» привернула також увагу Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр., яка складалася з

Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. Виконавчий директор Джеймс Мейс. — Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 98–104.

¹⁵ Там само. — С. 104.

шести правників, кожний зі світовим іменем. Починаючи свою роботу, комісія звернулася в лютому 1988 р. до голови радянського уряду М. Рижкова з проханням дозволити офіційним представникам і приватним особам з Радянського Союзу брати участь в її роботі, а також надати їй доступ в архіви, щоб одержати історично достовірні дані. Рижков не відгукнувся, але комісія одержала 1 березня лист від секретаря посольства СРСР в Канаді Ю. Богаєвського з інформацією про те, що українські історики самі розберуться і оцінять те, що відбувалося в їхній республіці. До листа Ю. Богаєвський додав другий номер газети «News from Ukraine» за 1988-й рік з моєю статтею «Historical Experience: Vital Today»¹⁶.

Тут слід відступити від теми, щоб охарактеризувати ставлення загальносоюзного центру (в даному разі представленого М. Рижковим) до визнання голоду 1932–1933 рр. реально існуючим, а також до розгортання досліджень в цій галузі. В. Щербицький визнав голод, викликаний нібито перегинами партійної лінії в колективізації села (цей аргумент запозичувався з статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів» від 2 березня 1930 р.), і «небаченою посухою» (тим часом як у виданих мільйонними накладками «Творах» Сталіна стверджувалося, що в 1932 р. був добрий урожай, занапащений поганою роботою селян в громадському господарстві колгоспів). Можна не сумніватися, що визнання голоду було колективним рішенням політбюро ЦК КПРС, прийнятим під впливом успішної роботи Комісії з розслідування українського голоду на чолі з Дж. Мейсом. Але ніхто в Москві не збирався «розкручувати» тему голоду, щоб не повторювати недолугих аргументів Щербицького. У 1988 р. видатний історик-аграрник В. Данилов, який працював в Інституті історії АН СРСР, дав своєму аспіранту В. Кондрашину тему голоду 1932–1933 рр. в Поволжі. За чотири «перебудовних» роки жодних інших досліджень по голоду 1932–1933 рр. в Москві не проводилося. Не маючи доступу до «особых папок» компартійно-радянської документації, в яких голод визнавався реально існуючим, Кондрашин змушений був, подібно Дж. Мейсу в США, розробити анкету за ключовими питаннями своєї дисертації, з якою обійшов 102 села шести областей Поволжя. У лютому 1992 р. він захистив кандидатську дисертацію, але опублікувати тоді свій унікальний матеріал окремою книгою йому не вдалося.

Восени 1988 р. голова Міжнародної комісії правників проф. Джейкоб Сандберг (Швеція) звернувся безпосередньо до АН УРСР з пропозицією про співробітництво в розслідуванні голоду 1932–1933 рр. Комісія мусила

¹⁶ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет, 1990 год. — Киев, 1992. — С. 88, 91.

зібратися в жовтні–листопаді 1988 р. в Нью-Йорку на свої слухання і запрошувала експертів з України. Однак віце-президент АН УРСР І. Курас і академік-секретар Відділення історії, філософії і права Б. Бабій відмовилися від співробітництва, зважаючи на позицію союзного керівництва. Разом з ними лист про відмову підписали в якості експертів завідуючий відділу міжнародного права Інституту держави і права В. Денисов і завідуючий відділу історії соціалістичного будівництва Інституту історії С. Кульчицький. Мені хотілося взяти участь в обговоренні теми та й просто побувати в Нью-Йорку. Не судилося...

Проте число газети «News from Ukraine» з моєю статтею все-таки фігурувало при розгляді справи в Нью-Йорку. Класифікуючи наявні у правників матеріали, Дж. Сандберг включив цю статтю в рубрику «Свідoctва проти власних інтересів», де знаходилися «будь-які визнання з офіційних радянських заяв щодо даного питання». Звідси випливав висновок: «Той факт, що в своєму листі від 1 березня 1988 р. пан Богаєвський посилається на професора Кульчицького, і що професор Кульчицький є одним з тих, хто підписав лист в комісію з розслідування від 18 жовтня 1988 р., означає, що будь-яке визнання з боку професора Кульчицького, яке відноситься до справи, є визнанням проти власних інтересів і повинне розглядатися як таке»¹⁷. Надалі основні положення статті розглядалися разом з іншими матеріалами, представленими комісії Всесвітнім конгресом вільних українців, а також свідченнями Р. Конквеста, Л. Луцюка, М. Маггериджа, Дж. Мейса та ін.¹⁸

Судження членів комісії відносно кваліфікації звинувачень проти організаторів голоду 1932–1933 рр. в Україні розійшлися. Більшість прийшла до висновку, що мав місце геноцид проти українського народу. Проф. Дж. Сандберг висловився так, що порушувати кримінальну справу проти призвідників голоду неможливо внаслідок того, що вже нікого, крім Л. Кагановича, нема серед живих. В будь-якому разі, на його думку, тільки радянський уряд мав вирішувати, чи варто починати справу в рамках Конвенції ООН про геноцид від 9 грудня 1948 р. Проф. Дж. Левассер (Франція) вважав, що організатори голоду в Україні мають бути звинувачені у злочині проти людяності, а не в геноциді¹⁹.

Якою була моя власна позиція щодо геноциду — позиція історика, якого комісія Дж. Сандберга ототожнювала з офіційним представником радянської влади? Те, що я не полетів до Нью-Йорку восени 1988 р., вийшло тільки на користь. Виступаючи перед Міжнародною комісією

¹⁷ Там само. — С. 91–92.

¹⁸ Там само. — С. 97–99, 103–106, 117.

¹⁹ Там само. — С. 76, 81, 160.

правників, я б заперечував кваліфікацію сталінського терору голодом як геноциду. Адже специфіки українського голоду на тлі загальносоюзного у 1988–1989 рр. я не розумів, незважаючи на те, що з осені 1986 р. інтенсивно працював над архівними джерелами по темі. У брошурі, виданій у середині 1989 р. Товариством «Знання», згадувалися постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і РНК УСРР від 20 листопада 1932 р., прийняті під диктовку голови надзвичайної хлібозаготівельної комісії В. Молотова (останній узгоджував їх зі Сталіним, такі документи знайшлися). Обидві постанови — запальна свічка Голодомору. Найбільш зловісні пункти постанов теж цитувалися в брошурі — про запровадження натурального штрафування боржників по хлібозаготівлі — м'ясом (салом) і картоплею. Однак я не мав ще фактів про те, які наслідки ці пункти викликали. Тому голод в Україні розглядався як результат помилкового економічного курсу, а не каральної конфіскації всього продовольства під прикриттям кампанії з хлібозаготівлі: «Гласність у боротьбі з голодом означала б визнання факту економічної катастрофи, якою завершився сталінський експеримент з форсуванням темпів індустріалізації. І Сталін обрав шлях боягузливого і злочинного замовчування становища в сільській місцевості»²⁰. Економічна катастрофа справді мала місце, і її головним проявом був загальносоюзний голод 1932–1933 рр. Але я тоді не розрізняв загальносоюзного голоду, який в першій половині 1932 р. поширювався в гострих формах і в Україні, від голоду в тих регіонах, де з жовтня 1932 р. діяли сталінські надзвичайні комісії. Цей останній голод був наслідком не політики форсованої індустріалізації, а терору, спрямованого на холоднокровне і відмінно замасковане нищення мільйонних мас населення.

На відміну від Росії, де тематика голоду блокувалася загальносоюзним партійно-радянським центром, дослідження на цю тему в Україні невпинно розгорталися. Стримати їх потік у республіканській владі не було можливості, адже горбачовська «революція згори» неухильно переростала в неконтрольовану владою «революцію знизу». Навіть увінчаний багатьма урядовими нагородами український громадський діяч, поет і академік АН УРСР Борис Олійник на початку липня 1988 р. з трибуни XIX Всесоюзної конференції КПРС торкнувся теми сталінських репресій 1937 р., після чого неочікувано для присутніх заявив: «А оскільки в нашій республіці гоніння почалися задовго до 1937, треба з'ясувати ще й

²⁰ Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1989. — С. 42.

причини голоду 1933-го, який позбавив життя мільйони українців, назвати поіменно тих, з чієї вини сталася ця трагедія»²¹.

Відповідаючи на очікування суспільства, співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ підготували в 1989 р. збірник документів з архівних фондів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про голод в Україні. Головний упорядник збірника Руслан Пиріг розмножив рукопис і роздав його членам політбюро ЦК КПУ, оскільки без санкції вищого керівництва республіканської партійної організації він не міг бути опублікований. Про засідання політбюро ЦК КПУ 26 січня 1990 р., де розглядалася можливість публікації збірника, я вже згадував. Тепер скажу, що серед безлічі постанов про державну допомогу продовольством голодуючим селянам, які «безвідповідально занапали врожай 1932 р.», я побачив у збірнику кілька документів, які засвідчували терор голодом: партійно-урядові постанови про натуральне штрафування боржників. На цей час я вже починав розуміти механізм терору, але був переконаний, що упорядники збірника не мають уявлення про нього і треба сидіти тихо, щоб компрометуючі радянську владу документи загубилися в загальній масі матеріалів про допомогу цієї влади голодуючим. За результатами обговорення політбюро ЦК КПУ прийняло постанову «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів». Книга «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» з'явилася восени 1990 р. і стала найважливішим джерелом для обґрунтування геноцидної природи Голодомору.

Принагідно скажу, що серед чотирьох включених до цього збірника статей була моя — «Трагічна статистика голоду». Безпосередньо перед друкуванням книги я встиг замінити старий текст новим, в якому використовувалися спільні з С. Максудовим (О. Бабьонішевим) обрахунки демографічних втрат, які побачили світ трохи пізніше — на початку 1991 р.²² З колишнім московським дисидентом з оточення А. Сахарова, а пізніше — викладачем Гарвардського університету, демографом за фахом О. Бабьонішевим я познайомився на конференції в Торонто (Канада) у вересні 1990 р., і ми домовилися про підготовку спільної статті. Без його професійних знань першооснова обрахунку була б неточною, але наші кінцеві дані істотно різнилися внаслідок неоднакового підходу до оцінки статистичних джерел. За моїми даними, безпосередні втрати від голоду у 1983 р. становили 3 238 тис., а з поправкою на неточність первинних

²¹ XIX Всесоюзная конференция КПСС. Речь товарища Олейника Б. И. (секретарь правлений Союза писателей СССР и УССР) // Известия. — 1988. — 2 июля.

²² Кульчицький С., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 р. // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 3–10.

джерел — від 3 до 3,5 млн. осіб. Повні втрати, включаючи ненароджених в 1932–1934 рр., становили 4 207 тис., а з поправкою на неточність первинних джерел — від 4 до 4,5 млн. осіб²³.

У постанові ЦК КПУ «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» безпосередньою причиною голоду визнавалася згубна для селянства хлібозаготівельна політика, що так само не відповідало істині, як і твердження В. Щербицького про «небачену посуху». Але виникає запитання: чому політбюро ЦК КПУ прийняло рішення публікувати документи великої вибухової сили? Як мінімум, є дві відповіді. По-перше, щоб утриматися на гребені революційної хвилі, керівники КПУ повинні були затаврувати сталінські злочини. Адже цей голод був найбільшою трагедією в тисячолітній історії українського народу. По-друге, комісія Конгресу США на той час опублікувала заключний рапорт, у якому було багато вражаючих деталей. З конкретними результатами ювелірної роботи комісії Дж. Мейса члени політбюро ЦК були знайомі. Я впевнено засвідчую це, тому що маю в своїй бібліотеці цей том, надрукований у 1988 р. в державній друкарні Вашингтону. На обкладинці книги — червоний штамп загального відділу ЦК КПУ з датою надходження — 5 вересня 1988 р. До мене цей примірник потрапив під час передачі документів ЦК в державний архів після заборони партії (як чужорідний для фондоутворювача матеріал і як винагорода за експертизу). Тепер кожний може ознайомитися з цим заключним рапортом, публікації якого українською мовою я домагався з 1993 р. Завдяки настирливості й винахідливості директора видавничого дому «Києво-Могилянська академія» (а тепер — директора київського видавництва «Кліо») Віри Соловйової, а також завдяки сприянню відділу преси, освіти та науки Посольства США в Україні цей том опубліковано в 2008 р. 5-тисячним накладом під грифом Інституту історії України НАН України²⁴.

У січні 1990 р. в Україну вперше приїхав Джеймс Мейс. Мені він привіз комп'ютерну роздруковку свідчень про голод, зібраних комісією Конгресу США. Тритомник свідчень обсягом 1734 сторінок вийшов з друку у Вашингтоні у грудні 1990 р. Тоді ж, у першій половині грудня, я

²³ Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — Київ: Політвидав України, 1990. — С. 77–78.

²⁴ Великий голод в Україні 1932–1933 років: В 4 т. Т. 4: Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. — Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 624 с.

надрукував у журналі «Під прапором ленінізму» статтю «Як це було (Читаючи документи створеної при Конгресі США Комісії по голоду 1932–1933 рр. на Україні)». Власний досвід аналізу архівних матеріалів і зібрані американськими дослідниками свідчення дали змогу зробити такий висновок: «Поряд з хлібозаготівлями і під виглядом їх було організоване репресивне вилучення будь-яких запасів продовольства, тобто терор голодом»²⁵. Висновок про геноцид спирався вже не тільки на емоційні заяви свідків голоду, а й на аналіз архівної документації.

6. Останні роки горбачовської «перебудови» були позначені стрімким зростанням політизації радянського суспільства. В суспільно-політичному житті більшості союзних республік на передній план вийшли національні проблеми. У цій ситуації різко підвищився інтерес до вітчизняної історії.

Історія, яка вивчалася в радянських школах і вищих навчальних закладах, іменувалася «історією СРСР» і вважалася вітчизняною. Ототожнення радянського з російським доходило до абсурду: дев'ятитомне видання Інституту історії СРСР АН СРСР друкувалося у 1953–1958 рр. під назвою «Очерки истории СССР». У кожному томі фігурувала справжня або привласнена (в першому і другому томах) історія Росії лише з невеликими вкрапленнями історії інших національних республік. Ніхто не дивувався, що п'ятий-сьомий томи цього видання мали назву «Очерки истории СССР. Период феодализма», хоча всі знали, що СРСР утворився в 1922 р. Власне, й феодалізму у минулому Росії не існувало, кріпосництво якісно відмінне від того, що ми називаємо європейським феодалізмом...

Населення України впродовж багатьох десятиліть було штучно відрізане від здобутків дореволюційної української історіографії, яка відіграла винятково велику роль у створенні ідеологічних передумов для національно-визвольної боротьби початку ХХ ст. Серед громадян України зростало розуміння того, що вони не знають справжньої історії й радянської доби, яка могла б допомогти в осмисленні пекучих проблем сучасності. У газетах і журналах почали з'являтися публікації документів з недоступних раніше для істориків фондів у державних та відомчих архівах, які свідчили, що в офіційній історії надто багато «білих плям».

Керівники Компартії України належним чином оцінили вихід вітчизняної історії на вістря суспільно-політичної боротьби. В. Щербицький у жовтні 1988 р. заявив, що суспільствознавчі дослідження слабо

²⁵ Кульчицький С. Як це було? Читаючи документи створеної при Конгресі США «Комісії по голоду 1932–1933 рр. на Україні» // Під прапором ленінізму. — Київ, 1990. — № 23. — С. 83.

відбивають актуальні потреби життя, а робота по вивченню «білих плям» історії «ведеться не тільки недосить енергійно, а й слабо координується»²⁶. Це зауваження стало висхідним пунктом для появи унікального в ідеологічній практиці КПУ координаційного плану в галузі вітчизняної історії.

Головна мета координаційного плану у доповіді В. Щербицького проглядалася цілком чітко: перешкодити появі в пресі публікацій, які, на його думку, були необ'єктивні і перекручували історичну правду. Як приклад, перший секретар ЦК КПУ згадав надруковану «Літературною Україною» 21 липня 1988 р. статтю співробітника Відділу наукової інформації з суспільних наук АН УРСР С. Білоконя про Михайла Грушевського. В ній, наголошував Щербицький, «однобічно висвітлюється його наукова і політична діяльність, зроблена спроба якоюсь мірою навіть виправдати його відомі націоналістичні позиції»²⁷.

Виконуючи поставлене завдання, апаратні працівники підготували на розгляд і затвердження політбюро ЦК питання про розробку Республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР. Сенсаційність цієї ініціативи полягала в тому, що в умовах викликаного політикою гласності національного піднесення Компартія України висувала на авансцену історію України, а не історію Росії в маскувальному обрамленні історії СРСР. У рішенні політбюро ЦК вказувалося на те, що загальний стан історичних досліджень в Україні незадовільний, оскільки «чимало складних явищ і фактів подається неповно, суперечливо, а подекуди й упереджено»²⁸. У такій оцінці проглядала властива останнім рокам «перебудови» смислова двозначність. Консерватори в партійному апараті могли сприймати такі інвективи в дусі Щербицького — як критику новітніх трактувань історичного процесу, а реформатори — як констатацію незадовільного стану в науці, що склався вже давно. На користь другої форми трактування промовляла характеристика стану викладання вітчизняної історії. Зазначалося, що вивчення історії УРСР у середній школі та професійно-технічних училищах республіки «не відповідає сучасним вимогам, не

²⁶ Про роботу по виконанню в республіці рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС, липневого і вересневого (1988 р.) Пленумів ЦК КПРС. Доповідь В. В. Щербицького на Пленумі ЦК Компартії України // Радянська Україна (Київ). — 1988. — 11 жовтня.

²⁷ Там само.

²⁸ Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. — Київ: Абрис, 1994. — С. 94.

забезпечує формування в учнів цілісного уявлення про давню й сучасну історію України»²⁹.

Постанова ЦК КПУ про розробку республіканської програми з'явилася на початку лютого 1989 р. Координаційній комісії було запропоновано протягом півроку визначити рекомендації щодо розвитку історичних досліджень (з наголосом на ліквідацію «білих плям»), полегшення доступу до архівних джерел, видання документів і творчої спадщини видатних українських істориків. Пропонувалося також: забезпечити виділення курсу історії України у середній школі та ПТУ в окремий предмет; розширити чисельність шкіл з поглибленим вивченням історії та суспільствознавства; запровадити курси історії України у вищих навчальних закладах і технікумах; організувати у провідних університетах підготовку фахівців з історії України; розробити і видати нові підручники, хрестоматії, книги для читання з вітчизняної історії, у тому числі з історії рідного краю³⁰.

Отже, у цій постанові ЦК КПУ визначилися в загальній формі усі без винятку заходи щодо розвитку наукових досліджень, забезпечення доступності української історіографічної спадщини для широкого читача і організації навчального процесу, які були здійснені повною мірою вже в умовах незалежної України. Виявилось, що в ситуації кризи в центральному партійно-радянському керівництві периферійні органи державної партії були здатні повернутися обличчям до національних проблем навіть у такій життєво важливій для ідеології галузі, як вітчизняна історія. Явочним порядком, без будь-яких постанов або декларацій історія СРСР перетворювалася на історію України.

На чолі координаційної комісії був затверджений віце-президент АН УРСР І. Лукінов, її членами стали відповідальні працівники міністерств та відомств. Вони потурбувалися, кожний в рамках своєї компетенції, наповнити затверджений напрямок дій конкретним змістом. Зводити всю сукупність пропозицій в цілісну програму випало відповідальному секретарю комісії, тобто мені.

У липні 1989 р. пропозиції міністерств, відомств і громадських організацій були зведені в єдиний документ і розіслані по установах, які мусили відповідати за виконання. Оскільки жодна з пропозицій не була проігнорована, проект програми не зазнав істотних змін і восени цього року АН УРСР відправила його в ЦК КПУ на затвердження.

²⁹ Там само.

³⁰ Радянська Україна (Київ). — 1989. — 3 лютого.

Ніхто в апараті ЦК, починаючи з лютого 1989 р., не поцікавився, як розробляється програма. Всупереч загальноприйнятій практиці розробники програми не отримали жодних директивних вказівок. Не було реакції з боку ЦК КПУ й після того, як наш документ надійшов цекістам на затвердження. Щоб про нас не забували, я опублікував інформацію про проект програми у впливовому тоді журналі «Під прапором ленінізму», а також в республіканській газеті «Радянська Україна». Її оперативно передрукувала інша газета — «Культура і життя»³¹.

На початку 1990 р. мені довелось звернутися до І. Лукінова з проханням підштовхнути цекістів. Однак демарш віце-президента АН УРСР одразу не допоміг. Тільки 21 липня 1990 р. політбюро ЦК КПУ розглянуло програму і затвердило її без зауважень. У відповідній постанові підкреслювалося: «В контексті Декларації про державний суверенітет України питання вивчення і пропаганди історії республіки набувають нового громадсько-політичного звучання. Весь історичний шлях народу України з найдавніших часів до наших днів знаходиться сьогодні в центрі політичного діалогу, потребує наукового переосмислення»³².

Найбільш об'ємний розділ «Програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991–2000 рр.» фігурував під назвою «Публікація джерел з історії України» і налічував 87 позицій. Серед них — літописи доби Київської Русі, козацькі літописи, 10-томний «Український дипломатарій XVI–XVIII ст.», 30-томний «Архів Коша Війська Запорізького», багатотомна «Литовська метрика», західні і східні джерела з історії Визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, «Історія русів», пам'ятки української філософської думки, описи намісництва і губерній, багатотомний корпус документів «Протоколи з'їздів і конференцій Компартії України» тощо.

У розділі програми «Дослідження актуальних проблем історії України» налічувалося 44 позиції, переважно по темах радянського періоду. Давалася взнаки орієнтованість основних історичних установ на цю проблематику як «найбільш актуальну».

У розділі «Видання і перевидання пам'яток української історіографії» було названо 47 пам'яток історіографії XIX–XX ст. Серед них — основні

³¹ Досліджувати, вивчати, пропагувати. Розробляється республіканська науково-практична програма історичного профілю // Під прапором ленінізму. — Київ, 1989. — № 12. — С. 79–82; Історична наука: нові рубежі // Радянська Україна (Київ). — 1989. — 15 грудня; передруковано: Історична наука: нові рубежі // Культура і життя (Київ). — 1989. — 24 грудня.

³² Архів автора.

праці М. Грушевського, у тому числі «Історія України-Руси» в 10-ти томах та «Історія української літератури» в 6-ти томах, а також історичні праці М. Драгоманова в 2-х томах, Д. Яворницького в 20-ти томах, В. Антоновича в 4-х томах, Д. Багалія в 5-ти томах, «Собрание исторических трудов» Д. Бантиш-Каменського в 5-ти томах, монографії В. Голобуцького «Запорозьке козацтво» і «Чорноморське козацтво» тощо.

Згадувався у цьому розділі й тритомник Володимира Винниченка «Відродження нації», який на момент затвердження програми ще перебував у спецфонді. Щоб ознайомити читачів журналу «Наука і суспільство», в якому я був членом редколегії, з цим публіцистичним шедевром видатного письменника і державного діяча, треба було звернутися до інститутського спецфонду. Книгами фонду співробітникам дозволялося користуватися тільки в інституті, у спеціально обладнаному приміщенні. Але в 1989 р. цензурні обмеження вже починали зникати, і завідувача спецфонду дала мені на руки перший том Винниченкової праці. Журнал опублікував її кількома подачами, і для українського суспільства вони були неначе грім з ясного неба. Працівники Інституту історії партії при ЦК Компартії України разом з Політвидавом України, який розгорнув нову серію публікацій під назвою «Бібліотека репринтних видань», у травні 1990 р. викинули на книжковий ринок 50 тисяч примірників тритомника. Тому дальша публікація цього твору в журналі втратила сенс.

Окремий розділ Республіканської програми присвячувався пропаганді історії України. Тоді ще користувалися радянським терміном «пропаганда», хоча насправді мова йшла про просвітницьку діяльність. Передбачалося популяризувати історичні джерела через пресу, радіо і телебачення, організувати виставки унікальних документів Головархіву УРСР та його установ, систематично висвітлювати питання історії України в республіканській пресі. Товариству «Знання» УРСР пропонувалося (з його ж подачі) заснувати нові серії брошур на історичну тематику — «Час і суспільство», «Історія України в запитаннях і відповідях», «Перебудова та історична наука». Якби такі рубрики існували у 1989 р., моя брошура «1933: трагедія голоду» не була б видрукована в серії «Теорія і практика КПРС. Історія».

У журналі «Людина і світ» і щомісячнику «Трибуна лектора» передбачалося відкрити нові рубрики історичного циклу, а обсяг кожного числа журналу «Наука і суспільство» мав бути збільшений на три друковані аркуші, щоб розширити публікацію матеріалів з історії України. Пропонувалося оновити експозиції центральних і місцевих музеїв, створити республіканське Товариство істориків-краєзнавців.

Передбачалося видання популярної і довідкової літератури з історії України. Серед запропонованих видань називалися енциклопедичні до-

відники «Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр.» (саме така хронологія ще залишалася канонічною: до «возз'єднання» України з Російською державою), «Декабристи на Україні», «Народники на Україні», «Револьюційно-демократичний рух на Україні» та ін. Мав бути створений «Історичний атлас Української РСР» для наукових бібліотек (він таки був створений в Інституті історії України, але відсутність коштів у 90-х роках не дозволила надрукувати таке коштовне видання) і «Атлас історії України» для середньої школи.

У розділі фігурували бібліографічні покажчики: «Письмові джерела з історії України», «Україністика в закордонних архівних фондах», п'яти-томна «Україністика в архівосховищах», багатотомна «Ретроспективна бібліографія з історії України», «Історія України в художній літературі та образотворчому мистецтві» та ін. Було запропоновано створити кіноопепою з історії України — 14 повнометражних хронікально-документальних фільмів тривалістю в одну годину кожний.

Виконавцями Республіканської програми мусили бути всі гуманітарні інститути АН УРСР, професорсько-викладацький персонал університетів, Інститут історії партії при ЦК Компартії України, співробітники музеїв та архівів, журналісти та видавці. Джерельна частина програми базувалася в основному на перспективному плані Археографічної комісії АН УРСР, діяльність якої була відновлена наприкінці 1987 р. під керівництвом заступника директора Інституту історії АН УРСР Павла Соханя. За кілька днів до затвердження Республіканської програми Президія АН УРСР створила на базі Археографічної комісії Інститут української археографії.

Республіканська програма відповідала потребам суспільства і тому виконувалася навіть після того, як перестала бути директивним документом. Деякі праці друкувалися майже одночасно в різних видавництвах. Наприклад, «Історія русів» з'явилася у репринтному виданні і в чудовому перекладі на українську мову, зробленому І. Драчем. Майже все, що виходило в Україні у першій половині 1990-х років, прямо або опосередковано було пов'язане з цією програмою (за винятком перевидання історичних праць, створених істориками діаспори, які за браком даних не увійшли до неї).

* * *

Мій науковий доробок радянських часів формувався у двох різних за тривалістю періодах — впродовж трьох десятиліть «відлиги» та «застою» і шести років «перебудови». «Відлига», яка спричинила перший зсув світоглядних понять, перетворила мене на шістдесятника. В епоху застою з його консервативними тенденціями я залишився у лавах шістдесятників. Впродовж цих двох десятиліть мій світогляд аніскільки не відрізнявся від

офіційного, і тому я не перебував у конфлікті ані з владою, ані з власним сумлінням.

У добу «перебудови», позначеній протистоянням консерваторів і реформаторів в ешелонах влади, я приєднався до реформаторів. Як виявилось пізніше, вони були приречені на перемогу. Для мене це була перемога зі сльозами на очах. В ході особистої світоглядної революції я зрозумів, що від наукового доробку попередніх десятиліть залишився тільки набір фактів.

Моя корисність для урядових реформаторів в добу «перебудови» не означала сліпого підпорядкування інструкціям хоча б тому, що реформатори самі потребували інструкцій. В усякому разі, моя наукова і науково-організаційна діяльність була оцінена тими представниками компартійного керівництва, які почали перетворюватися на суверен-комуністів. У вересні 1990 р. мене включили до складу Ідеологічної комісії ЦК КПУ — дорадчого органу, який складався на дві третини з членів ЦК і на третину — з комуністів, які не входили до складу Центрального комітету.

Річне перебування у складі Ідеологічної комісії ЦК нічим не запам'яталося. Партія в цілому та її керівні органи в цей час знаходилися у стані глибокої кризи. Запам'яталося тільки останнє засідання комісії у липні 1991 р. під головуванням першого секретаря ЦК С. Гуренка. Бажаючи присутнім добре відпочити, Гуренко висловив абсолютну переконаність в тому, що у вересні, коли комісія збереться знову, політична ситуація в країні нормалізується. Я не раз згадував його прощальні слова, перебуваючи з сім'єю на відпочинку на півдні Литви, в курортному містечку Друскінінкай, де нас застав путч керівників Радянського Союзу. Вечорами з лісу доносилися військові співи литовців, а с шосе — гуркіт танків. Хотілося якнайшвидше опинитися вдома, але повітряне сполучення було перерване. До Києва ми прибули вже тоді, коли Верховна Рада України взяла в свої руки всю повноту влади.

7. Що відбувається у відносинах між істориком і представниками влади, коли влада змінюється? Якщо раніше історик обґрунтовував дії чиновників, то тепер він мав корегувати їхні дії? І навпаки, якщо він раніше наставляв представників влади, то тепер мусив виконувати їхні вказівки?

В обох варіантах історик або будь-який інший інтелігент залишався бюджетником, тобто людиною, матеріально залежною від державного службовця. Всі ми впродовж віків були не інтелектуалами західного типу, а інтелігентами російсько-ординського розливу. Це той самий факт, який недосить усвідомлюють навіть ті, хто знає, що термін «інтелігент», незважаючи на свій іншомовний корінь, цілком російського походження.

А чи відбулася на переламі 1980–1990-х рр. зміна влади? Чи ставали комуністи, яким був і я, іншими людьми, якщо вони перетворилися на

суверен-комуністів? Мабуть з ослабленням загальносоюзного центру в душі кожного інтелігента (в даному разі — історика), який жив в національній республіці, починали бриніти нотки свободи, формувалося бажання вислизнути із задушливих обіймів імперії. Таке бажання завжди існувало у багатьох інтелігентів в національних республіках, тільки в душі дисидентів воно палахкотіло, а у чиновників, особливо у державних службовців вищого рангу — ледь жевріло. Можна згадати навіть Володимира Щербицького з його філіпіками на адресу «московських бояр».

Всі ми, науковці і чиновники, залишалися радянськими людьми. Всі були громадянами Спотвореного світу, який спочатку виник у головах основоположників марксизму, а потім за допомогою пропаганди «світлого майбутнього» і «масовидного», як висловлювався В. Ленін, терору перетворився на похмуру реальність. Живучи уже під управлінням суверен-комуністів, нам треба було звільнити свій мозок від симулякрів Спотвореного світу. Таких, як категорія «трудящих», що протистояла категорії «експлуататорів», категорія загальнонародної власності, яка нібито приходила на зміну приватній, принцип демократичного централізму, котрий прославлявся владою при одночасних прокльонах на адресу буржуазної демократії, принцип пролетарського інтернаціоналізму, який протиставлявся буржуазному націоналізму. Нам потрібно було зрозуміти, що капіталізм таки існує, але його радянське смислове наповнення є симулякром. Що так само існує соціалізм, але його марксистський (комуносоціалізм) або гітлерівський (націонал-соціалізм) термінологічні відповідники не мають з ним нічого спільного.

Процес звільнення від комуністичної фразеології у нас звикли називати шляхом в Європу. Це відповідає дійсності, якщо мати на увазі ту Європу, яка не була інфікована вірусом комунізму. Нерідко комуністичній ідеології протиставляються загальнолюдські цінності, що теж вірно. Але не варто забувати, що всі комуністичні вчення, не виключаючи «наукового» комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса, виникали з прекраснодушного бажання забезпечити людям «світле майбутнє».

Поглиблюючи пропагандистський потенціал марксизму-ленінізму, здібні спічрайтери вождів епохи «застою» опрацювали «Моральний кодекс будівника комунізму», цілком заснований на біблійній фразеології. Тому радянським людям — звичайним порядним людям було непросто звільнити мозок і душу від засвоєних з молоком матері ідеологічних штампів. Через чверть століття після розпаду радянської імперії в українському суспільстві уже сформувалася критична маса людей, яких можна назвати антикомуністами, якщо залишатися в рамках використовуваної чекістами термінології.

Появу такої критичної маси людей слід вважати найбільшим досягненням перехідного періоду, що далеко не завжди усвідомлюють вітчизняні й зарубіжні політологи. В Росії, наприклад, ситуація є протилежною. Проте презирливе ставлення до «совків» з радянською ментальністю небезпечно у першу чергу для тих, хто вважає, що він уже вільний від передсудів і химер Спотвореного світу. Українське суспільство залишається розколотим, а це небезпечно в умовах збройного протистояння з Росією.

Повертаючись від загальних роздумів до розгляду проблеми «історик і влада» в ситуації, коли в Україні оволодівали владою суверен-комуністи, я одночасно звертаюсь до аналізу зрушень у власному світогляді в ту переломну епоху. Ці зрушення співпадали у мене із зміною службового становища: в листопаді 1990 р. директор Інституту історії АН УРСР Ю. Кондуфор запропонував мені посаду заступника директора з наукової роботи. Якраз у цьому місяці з ініціативи Ю. Кондуфора інституту повернули назву, яку він мав при заснуванні: Інститут історії України.

Юрій Юрійович Кондуфор був одним з тих, хто утверджував комуносоціалізм як суспільно-політичну систему, соціально-економічний лад і спосіб життя. Разом з тим, і це зовсім не дивно, оскільки кадрова політика партії, як правило, перебувала на висоті, він був і розумною, і надзвичайно порядною людиною. До нас його прислали на початку 1978 р. з метою виправити становище: інститут загрузав у персональних чварах, які нерідко виплескувалися на рівень ЦК КПУ. За кілька місяців новий директор нормалізував становище. Основне вогнище суперечок згасло з утворенням Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн на чолі з А. Шлепаковим.

З приходом в інститут Ю. Кондуфора я продовжував працювати з ним, як і з попереднім директором, в якості заступника, але на початку 1979 р. він відмовився від моїх послуг. Мені сказав, що не має жодних претензій, але претензії є у деяких моїх колег — завідуючих відділів. І справді, кількісні вимірники продуктивності праці, які я запровадив, коли у 1977 р. став виконувати обов'язки заступника директора, діють в інституті й дотепер, хоча вони й в ті часи, і нині влаштовують не всіх. Через 11 років, коли Ю. Кондуфор запропонував мені знову працювати на цій посаді, я роздумував недовго. По-перше, вже мав п'ятирічний досвід управлінської роботи на посаді заступника академіка-секретаря Відділення історії, філософії і права, включаючи певну гнучкість у спілкуванні з професурою. По-друге, мені треба було привести свій творчий доробок у відповідність з революцією у світогляді. Посада завідуючого відділу дозволяла майже щоденно працювати в архівах і бібліотеках, що

забезпечувало впродовж трьох років вихід однієї монографії. Посада заступника директора перекривала цю можливість, але дозволяла координувати зусилля багатьох науковців на підготовці синтетичних праць. Друга можливість була перспективнішою, тим більше, що й перша не відпадала остаточно, тому що заступник директора — в першу чергу науковець, а не адміністратор. По-третє, я поважав директора, мені було комфортно з ним працювати всі попередні роки на посаді завідуючого відділу. У мене вже траплялися конфлікти з керівниками деяких відділів, які мали не особистий, а суто світоглядний характер. Те, що Ю. Кондуфор, залишаючись на консервативних світоглядних позиціях до кінця свого життя, звернувся до мене з явним наміром змінити вектор наукових досліджень інституту, зобов'язало мене реагувати так, як він розраховував. Мій попередник на посаді заступника директора Ігор Хворостяний уже починав повертати інститут на нові шляхи, але він одержав з МЗС УРСР пропозицію, від якої не зміг відмовитися: перейти на дипломатичну роботу в Нью-Йорку.

У лютому 1991 р. журнал «Політика і час», який тоді позиціонував себе як «масовий політичний журнал ЦК Компартії України», опублікував мою статтю «Правда і тільки правда». Назва статті резонувала із заявою XXVIII з'їзду КПУ «Наша сила — в правді і тільки в правді». Намагаючись пригасити гостроту проблем, які піднімалися в статті, редакція дала їй власний підзаголовок: «Суб'єктивні замітки “офіційного” історика». Так я став офіційним істориком — насправді без лапок. Чи означало це, що я почав беззастережно виконувати вимоги влади в сфері своєї професійної діяльності?

Дозволю собі процитувати одне речення з цієї статті: «У заяві під промовистою назвою “Наша сила — в правді і тільки в правді” проголошується, що Компартія України послідовно виступає за принципову, до кінця правдиву оцінку історичного минулого народу, власної історії, що вона рішуче засуджує злочини сталінщини, категорично відмежовується від теорії та практики тоталітаризму, від насильницьких, командно-адміністративних методів вирішення проблем суспільного розвитку»³³. Виступаючи від імені академічного інституту, а можливо, й як член ідеологічної комісії ЦК КПУ, я твердив, що «у поєднанні правди слова і дії, в чесності перед народом, як вказано у заяві XXVIII з'їзду Компартії України, партія вбачає запоруку морального оздоровлення як самої себе, так і усього радянського суспільства»³⁴.

³³ Кульчицький С. Правда і тільки правда. Суб'єктивні замітки «офіційного» історика // Політика і час. — Київ, 1991. — № 3. — С. 67.

³⁴ Там само.

Партійне керівництво такими дзвінками, але пустопорожніми деклараціями намагалося зберегти своє панівне становище в суспільстві. Після конституційної реформи 1988 р. вже не доводилося розраховувати на «профілаксування» інакомислячих у приміщеннях КДБ. Перетворення пустопорожніх фраз на реальну справу — таким було завдання істориків, і ми з ним починали справлятися. Однією з таких реальних справ було оздоровлення історичної пам'яті суспільства шляхом створення підручників і посібників для учнів і студентів, усіх тих, хто бажав знати неспотворене давнє і недавнє минуле свого народу.

8. Пам'ятаю розгубленість державних службовців, коли їм доводилося розв'язувати практичні завдання, пов'язані з радянською історією. Наприклад, у 1988 р. Укрпошті треба було випустити поштову марку, присвячену 70-ій річниці бою під Крутами. У січні 1918 р. захисники Києва зупинили на цій станції Курсько-Київської залізниці просування російських військ під командуванням П. Єгорова, але 27 українських студентів та гімназистів потрапили в полон, і командуючий наказав стратити їх. Йшла світова війна, людське життя втратило ціну, але розстріл полонених юнаків навіть в ті часи продемонстрував нечуване варварство більшовиків. Трагічна загибель студентського загону на всі часи стала для нас символом героїзму і жертвовності у боротьбі за національну незалежність. За заведеним порядком, підпис на поштовій марці підлягав узгодженню з Інститутом історії. Поштові чиновники представили бій під Крутами як епізод українсько-більшовицької війни, — так ця війна виглядала в усіх радянських підручниках. Ледь-ледь ми спромоглися переконати їх, що в зимові місяці 1917–1918 і 1918–1919 рр. відбувалися українсько-російські війни, що нація не могла воювати з партією. В їхні голови не укладалося, що Україна і Росія можуть воювати між собою.

Гірше за все було шкільним учителям історії, адже радянські підручники безнадійно застаріли, коли почалася епоха гласності. Видавництво «Радянська школа» звернулося до нас, і ми з Юрієм Курносим оперативно підготували брошуру з матеріалами до неіснуючого ще підручника з історії України для 9–10 класів. У 1989–1990 рр. брошура була опублікована українською, російською, молдавською і польською мовами.

Згодом виявилось, що вчителі історії повинні читати в школах курс історії України замість історії СРСР. Треба було оволодівати новою навчальною дисципліною. У 1990 р. на вчену раду в Інститут історії прийшов міністр освіти з проханням затвердити авторів шкільних підручників з історії України. Менше ніж за рік інститут створив всю лінійку таких підручників для загальноосвітньої школи. Серед них

фігурував й підручник з особливо складним історичним змістом — для 10–11 класів авторства М. Ковалю, Ю. Курносова, С. Кульчицького і В. Сарбея. Видавництво, яке спеціалізувалося на підготовці шкільних підручників, почало дерадяннізацію з власної назви: підручник з українською мовою випускала «Радянська школа», а його російськомовний варіант — вже «Освіта». Зміст підручника дерадяннізації піддавався важче. Виявилось, що підручник ще спирався на радянську історіографію і наразився внаслідок цього на гостру критику з боку національно-демократичних сил.

На початку 1992 р. я звернувся до Міністерства освіти з пропозицією профінансувати створення іншого за концептуальними засадами підручника для старших класів школи. Міністерство знайшло кошти, щоб оплатити малому підприємству «Райдуга» виготовлення півмільйонного накладу цієї книги. З підзаголовком «Матеріали до підручника» книга трьох авторів (М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносов) обсягом в 512 сторінок із жовтим тризубом на синій обкладинці у вересні 1992 р. розійшлася по школах. Вона була недосконалою з методичного погляду, але недолік нівелювався тим, що призначалася ця книга як учням, так і вчителям. Починаючи з 1993 р. «Освіта» три роки поспіль друкувала більш зрозумілий для учнів підручник цих авторів, в основі якого були покладені видані «Райдугою» матеріали.

Перші шкільні підручники з вітчизняної історії були безсумнівним замовленням влади, на яке академічні історики відповідали більш-менш вдало, а головне — досить оперативно. Мабуть, хтось коли-небудь оцінить належним чином цю роль Академії наук України у формуванні історичної свідомості вчителів і підростаючого покоління. Проте ця сама влада, яка виявилася розщепленою (і слава Богу!), робила неодноразові спроби повернути до життя концепції радянських підручників. Не нам, авторам, а Міністерству освіти доводилося витримувати неабиякий тиск з боку впливових у Верховній Раді України фракцій комуністів і соціалістів. В грудні 1996 р. народні депутати від цих фракцій зустрілися вічна-віч з авторами підручників і журналістами в конференц-залі міністерства. Виявилось, що пишномовні й галасливі шкільні вчителі історії, які неочікувано було делеговані в парламент лівими силами, не могли двох слів зв'язати у полеміці з академічними і університетськими вченими. Більшість їх не дочекалася кінця дискусії і ганебно втекла.

Підручники пишуть на основі навчальних програм. Ми ж готували ці перші шкільні підручники з історії України «з голови», тому що програм не існувало. Проект першої програми з історії Української РСР для 8–11 класів загальноосвітньої школи «Радянська школа» опублікувала під грифом Міністерства народної освіти УРСР в 1990 р. (автори — М. Коваль,

С. Кульчицький, Ю. Курносів, В. Сарбей, В. Смолій). Цей директивний для системи освіти документ був складений на підставі текстів вже видрукованих підручників. Тривалий час програми друкувалися як проект. Слово «проект» над назвою програми зникло тільки в 1996 р. У 1998 р. Міністерство освіти затвердило розгорнуту й обов'язкову до виконання програму з історії України і всесвітньої історії для 5–11 класів під редакцією директора Інституту історії України НАН України В. Смолія. Вона була розроблена авторами підручників і працівниками міністерства: по історії України — В. Власовим, Я. Грицаком, К. Крилач, С. Кульчицьким, В. Мисаном, Р. Ляхом, П. Панченком, І. Підковою, Н. Теплоуховою, Ф. Турченком, Г. Швидько, Р. Шустом; по всесвітній історії — О. Бандровським, К. Бахановим, Р. Євтушенко, О. Карліною, Г. Кипаренком, О. Крижанівським, Т. Ладиченко, Ю. Лебедевою, О. Малій, І. Підковою, С. Осмолівським, П. Полянським, М. Савченко.

Від підручників і програм ми підійшли до змісту історичної освіти, який окреслювався переліком фактів, понять і причинно-наслідкових зв'язків. Наявність обов'язкового змісту освіти об'єктивізувала справу створення підручників і посібників, навчальний процес в цілому. Директивне встановлення змісту освіти було особливо важливе для історичної науки, викладання якої перебувало у безпосередній залежності від політичних переконань учених і вчителів. Як охарактеризувати це завдання під кутом зору проблеми «історик і влада»?

Треба сказати кілька теплих слів про нашу співпрацю з представником влади — провідним спеціалістом Міністерства освіти Наталією Теплоуховою. Під час розробки проекту державного стандарту з суспільствознавства у 1996–1997 рр. ми з Наталією Теплоуховою спілкувалися особливо часто. Це була важка, як і кожна нова, справа. Наталія Геннадіївна ставилася до неї з повною віддачею. Вона прагнула, щоб історія як навчальна дисципліна не загубилася в межах освітньої галузі «Суспільствознавства», щоб надалі залишався в школах державний іспит з історії, а не з інтегрованого курсу суспільствознавства, який за своєю назвою збігався з назвою всієї освітньої галузі. Вона турбувалася і про те, аби не зменшувалася кількість тижневих годин на викладання історії в школі, до чого якраз і йшлося внаслідок переходу шкіл на п'ятиденний робочий тиждень. Уже після її трагічної загибелі у вересні 1997 р. Інститут змісту й методів навчання Міністерства освіти запропонував такий варіант, в якому історія зовсім випала з навчального плану старших класів школи. Довелося бити на сполох.

Зміст шкільних підручників з історії було важливо узгодити з фахівцями країн, в межах яких тривалий час перебувала Україна. Ініціативу у цьому виявила польська сторона. У 1992 р. в Україну прибула з візитом

прем'єр-міністр Польщі Ганна Сухоцька. Зміцнення українсько-польського співробітництва потребувало упорядкувати бачення наймолодшим поколінням конфліктних ситуацій, які нагромадилися у відносинах між сусідніми країнами за тисячу років історичного розвитку.

Представники влади обох країн вимагали від науковців звернути увагу на форму викладу історії в шкільних підручниках. Не йшлося про приховування українсько-польських конфліктів від покоління, яке входило у життя. Йшлося лише про тактовність і повагу до сусідньої держави при висвітленні конфліктних ситуацій. Учні повинні були навчитися толерантності в оцінках і зрозуміти, що історія не мусить розділяти обидва народи.

Домовленість між Г. Сухоцькою і тодішнім прем'єр-міністром України Л. Кучмою була реалізована у вигляді договору між міністерствами освіти обох країн. З 1993 р. почала щороку працювати то в університетських центрах Польщі, то в Україні українсько-польська комісія експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії. До складу комісії входили науковці, як правило — автори шкільних підручників, і представники міністерств. З української сторони в різні часи це були Н. Бескова, Р. Євтушенко, П. Полянський, Н. Теплоухова (із Міністерства освіти), і вчені — О. Головка, Г. Єфіменко, О. Лисенко, С. Лях, В. Сергійчук, О. Удод, І. Щупак та ін. З польської сторони — Г. Дильонгова, П. Кроль, Г. Мотика, К. Санойца, А. Юзвенко, А. Янковські та ін. Очолювали роботи української сторони Я. Ісаєвич (двічі) і С. Кульчицький, а польської — В. Серчик і В. Менджецькі (з 2009 р.).

Висновки «підручкової» комісії мали і мають рекомендаційний характер. Проте до них прислухаються автори підручників і видавництва. Були поодинокі випадки, коли члени комісії не могли переконати авторів зробити певні правки в тексті підручників у наступних виданнях, тому що останні сприймали такі рекомендації як міністерську цензуру. У таких випадках комісія цілком слушно наполягала на тому, що політична позиція автора підручника або його ідеологічні устремління не повинні привноситися в тексти, призначені для дитячих очей.

Українсько-російська комісія істориків працювала з червня 2001 р. до 2013 р. Вона була не міждержавною, як у випадку з Польщею, а між-академічною. З української сторони її очолював директор Інституту історії України НАН України В. Смолій, а з російської — директор Інституту всесвітньої історії РАН О. Чубар'ян. Найбільш вагомим її досягненням слід вважати написання і видання курсів національної історії для читачів сусідньої країни. В 2007 р. київське видавництво «Ніка-Центр» опублікувало «Нариси історії Росії» (800 стор.) під загальною редакцією О. Чубар'яна. В 2008 р. московське видавництво «Олма медіа

груп» видало книгу «История Украины. Научно-популярные очерки» (1072 стор.) під редакцією В. Смоля. Лише одне засідання комісії було присвячене обговоренню того, як у шкільних підручниках обох країн висвітлювалося спільне минуле українського і російського народів. Воно залишило настільки гіркий післясмак, що до теми шкільних підручників комісія більше не поверталася.

Видані в Москві науково-популярні нариси з усіх періодів вітчизняної історії створювалися колективом з 14 науковців. Десятеро з них були керівниками наукових підрозділів Інституту історії України. Творча робота над нарисами не вимагала від нас екстраординарних зусиль, тому що за попередні роки були напрацьовані концептуальні засади і фактологічна основа по кожному історичному періоду. Автори мали за собою фундаментальні монографії, збірники документів, підручники і посібники для загальноосвітньої школи, досвід міжнародних контактів, власну наукову школу. У спілкуванні з російськими колегами ми бачили, що наш погляд на минуле їх дивував, настільки він відрізнявся від закладених з XVIII ст. традицій Санкт-Петербурзького і Московського історіописання. Здебільшого вони тактовно мовчали, але не збиралися робити нам компліменти за новаторські підходи до оцінки спільного, здавалося б, минулого. Вони навіть постаралися обмежити коло тих, хто одержав доступ до книги «История Украины. Научно-популярные очерки». Перший завод видавництва опублікувало накладом в 300 примірників, а до другого заводу, як мені здається, справа не дійшла.

За два десятиліття до появи цієї книги ситуація була іншою. Її можна було охарактеризувати як трагічну: ми не знали своєї історії. Коли я уперше опинився за океаном на міжнародній конференції, професор Університету Торонто Орест Субтельний подарував мені свою книгу «Україна: історія», видану у 1988 р. для канадських українців англійською мовою. Читаючи її, я зрозумів, що ми не зможемо підготувати курс вітчизняної історії такої якості в найближчі роки, і опублікував рецензію на цю працю у впливовому партійному журналі³⁵. Потім з рецензією і книгою прийшов до видавництва «Либідь». Директор видавництва Олена Бойко швидко знайшла кошти на переклад і на видання. У 1991 р. книга була запропонована українському читачеві, в 1992 і 1993 рр. з'явилися перевидання, а в 1995 р. видавництво опублікувало її російською мовою. До середини 1990-х рр. книга О. Субтельного залишалася у нас основним навчальним посібником для вчителів, студентів і широких кіл читачів.

³⁵ Кульчицький С. В. Погляд з-за океану на наше минуле. Про «Історію України» Ореста Субтельного // Під прапором ленінізму. — Київ, 1990. — № 12. — С. 72–79.

Мені доводилося разом з Орестом брати участь в його зустрічах з читачами в наших провінційних університетах, і можу засвідчити, що студенти дивилися на нього як на людину з легенди.

Книгу О. Субтельного й тепер можна зустріти у книжкових магазинах. Але з другої половини 1990-х рр. колективна праця «Історія України: нове бачення» під редакцією Валерія Смолія витіснила її з навчального процесу (видання 1996, 1997, 2000 рр.). Концептуальні підходи і фактологічна основа цих посібників лягли в основу підручників для середньої і вищої школи. Інститут історії України запропонував суспільству нове бачення вітчизняної історії. Опоненти звинувачували авторів у «переписуванні історії» й кепкували: мовляв, звертаються до читачів з «новим вибаченням» за праці, написані у минулому. На жаль, наші критики не спромоглися подолати в собі успадковану від радянського минулого «совковість». Переосмислення методологічних підходів й переписування історичного нарративу було обов'язком, з яким ми справилися. Адже йшлося про відхід від залізобетонних конструкцій сталінського курсу «Історії ВКП(б)».

Варто підсумувати сказане під кутом зору проблеми, що розглядається в цій статті. Автори підручників, посібників і програм, тобто ті, хто формував тканину вітчизняної історії, виконували державне замовлення. Держава, яку створювали суверен-комуністи, мусила мати національну історію. Зрозуміло, однак, що державне замовлення могло формулюватися в найбільш узагальнюючій формі: відійти на певну відстань від російсько-радянської імперії. Виконуючи це завдання, замовники і виконавці іноді навіть мінялися місцями. Президент України видавав у Москві науково-популярну книгу «Україна — не Росія». Керівники академічних установ М. Жулинський, І. Курас і В. Смолій ставали державними службовцями вищого рангу і визначали гуманітарну політику пострадянської України.

Обговорення змісту шкільних підручників з історії України і Росії показало, що замовники та виконавці кожної країни сидять в одному човні і намагаються плисти паралельним курсом, або принаймні роблять вигляд, що курс обох човнів — паралельний. Після провалу обговорення шкільних підручників обох країн в Інституті історії України і з приходом до влади В. Януковича наші партнери заговорили про спільний підручник з історії. Розрахунок був на підтримку українського міністра освіти, якого Янукович призначив на цю посаду не без тиску Москви. «Наш» міністр освіти виявився не зовсім нашим, чи навіть зовсім не нашим. Однак керівники установ НАН України і РАН не знайшли у цьому питанні спільної мови. Тоді ідея спільного підручника трансформувалася в проект спільного посібника з історії. В інтерв'ю газеті «Сьогодні» (Київ) міністр

освіти Д. Табачник заявив, що цей проект перебуває на стадії підбору колективу авторів, а заступник директора Інституту всесвітньої історії РАН В. Іщенко додав: «Я хотів би окремо підкреслити, що мова йде не про шкільний підручник... Ми хочемо створити допоміжний матеріал з історії для викладачів і просунутих школярів». За словами Іщенко, «головне завдання, яке повинні розв'язати нові книги — запропонувати узгоджену точку зору на цілий ряд подій, які по-різному трактуються в Україні і в Росії. Наприклад, по темі Голодомору могли б попрацювати разом росіянин Олександр Шубін і українець Станіслав Кульчицький»³⁶. Оскільки було згадане моє прізвище, журналіст Д. Гомон звернувся й до мене. Його стаття закінчувалася таким абзацем: «Історик Станіслав Кульчицький поки запрошення попрацювати в робочій групі не одержував, але наперед заявляє, що відмовиться: “У мене відмінна від російської точка зору на проблеми 20–30-х років, і поступатися нею я не хочу”, — пояснив “Сегодня” вчений»³⁷.

В цей час я вже втратив статус «офіційного» історика, якщо під це визначення підпадає посада заступника директора академічного інституту з наукової роботи, і міг висловлюватися відверто, не наражаючи свою країну на небезпеку з боку сусідньої держави, від якої ми залежали економічно. Користуючись свободою слова, яка все ще існувала в країні, опанованій януковичами і табачниками, я тоді писав: «Український соціум і його політична еліта піддаються шаленому “інтеграційному” тиску з боку Кремля. Наступ розгортається на всіх фронтах — політичному, економічному, гуманітарному. В гуманітарній сфері особлива увага надається шкільній історичній освіті. Тепер мова йде про спільний посібник для вчителів, на основі якого формуватимуться програми та підручники. Загроза такого вектору в розвиткові історичної освіти велика, і її треба усвідомити як громадськості, так і політичним лідерам»³⁸.

9. В лютому 1991 р. була опублікована моя стаття «Правда і тільки правда», про яку вже згадувалося вище. Стосовно проблеми ОУН–УПА я писав тоді: «Діяльність Організації українських націоналістів, і зокрема її бандерівського крила, досліджена недостатньо. Насамперед, слід опублікувати документальні джерела, які давно з'явилися на Заході або зберігаються в радянських архівах. Слід дати можливість широким колам читачів познайомитися з поглядами і практичними діями лідерів україн-

³⁶ Гомон Д. Напишем общую историю // Сегодня (Киев). — 2010. — 30 октября.

³⁷ Там само.

³⁸ Кульчицький С. Історична освіта в школі // День (Київ). — 2011. — 16 лютого.

ського націоналізму С. Бандери, Є. Коновальця, Д. Донцова та інших. Хай заговорять жертви з обох сторін»³⁹.

Це судження було слухним: тоді проблема ОУН–УПА являла собою суцільну «білу пляму». Це не означало, що ми не мали власної думки про збройну боротьбу українських націоналістів з радянською владою. Власна думка існувала: позитивна — в західних областях і цілком негативна — на всій іншій території України. У мене, як це зрозуміло, вона була негативною. Закликаючи опублікувати документальні джерела, я писав у цій статті: «Люди різних політичних переконань у західних і східних областях України пересвідчать в тому, наскільки небезпечною для українського національного відродження є пропаганда етноцентризму, агресивного ставлення до сусідніх народів, тоталітарного способу організації політичного життя, тобто всього того, що втілюється у понятті “необандерівщина”»⁴⁰.

Тоді, як і тепер, я не зараховував себе до прибічників етноцентризму, не закликав до агресії проти сусідів і залишався противником тоталітаризму. Але пов'язувати ці звинувачення з людьми, які намагалися звільнити Україну від імперських обіймів, тепер уже неможливо. Слід визнати, що отруйні наслідки скерованої проти «українських буржуазних націоналістів» радянської інформаційної війни все ще не подолані в українському суспільстві. Тим більше, що тепер цю війну продовжує витонченими методами російська пропаганда. Проте коло людей, які вірять їй, рік від року звужується.

Українські суверен-комуністи, які були при владі в радянську епоху і мали намір зберегти її в пострадянську, мусили відшукати своє коріння в дорадянському минулому. Борис Єльцин уклав союз з російськими демократами і визнав символікою своєї політичної сили те, що існувало в дорадянському минулому: імперський триколір з двоголовим орлом. Леонід Кравчук уклав союз з націонал-демократами і відшукав історичні корені незалежної України у придушеній більшовиками Українській Народній Республіці з її синьо-жовтим національним прапором. Цей прапор був встановлений над куполом Верховної Ради ще у вересні 1991 р. як символ переходу політичної влади в Україні після провалу путчу керівників Радянського Союзу до обраного на перших вільних виборах парламенту. Однак до антирадянської символіки комуністи у третьому поколінні звалили важко. Тризуб Володимира Великого був

³⁹ *Культчицький С.* Правда і тільки правда. Суб'єктивні замітки «офіційного» історика // Політика і час. — Київ, 1991. — № 3. — С. 67.

⁴⁰ Там само.

визнаний ними в якості малого державного герба лише в лютому 1992 р. Якраз у цьому році й виникла проблема ОУН–УПА.

У червні 1992 р. голова Спілки офіцерів України Роман Костюк запропонував мені разом відзначити піввіковий ювілей Української повстанської армії. Незважаючи на негативне ставлення до українських націоналістів, Ю. Кондуфор не заперечив ідеї провести спільними зусиллями наукову конференцію, присвячену цьому ювілею. Організаційний комітет очолив голова Української республіканської партії Михайло Горинь, а вся оргробота лягла на мене і на відповідального секретаря комітету Оксану Ганжу — співробітницю відділу, в якому я працював. Конференція відбулася у серпні 1992 р. і заявила в своїх рекомендаціях, що законодавчий орган нової України мусить визнати членів ОУН та вояків УПА борцями за її незалежність⁴¹.

Проблема ОУН–УПА розколола парламент, в якому почалися бурхливі дискусії противників і прихильників УПА. Представники лівих партій вимагали вилучити з навчальних програм наші підручники з історії України, в яких вояки УПА вже були показані нарівні з радянськими партизанами як учасники руху Опору. Суверен-комуністи опинилися у складній ситуації: від них вимагали визнати зрадниками українського народу і воєнними злочинцями тих, хто носив на своїх кокардах тризуб, тобто державний герб сучасної України.

1 лютого 1993 р. Президія Верховної Ради ухвалила постанову «Про перевірку діяльності ОУН–УПА». На Міністерство юстиції було покладене завдання створити урядову комісію, яка зайнялася б реалізацією постанови. Більше року Міністерство юстиції відверто саботувало цю постанову. Лише у червні 1994 р. воно скликало нараду з представниками Служби безпеки, Міністерства внутрішніх справ та Головного архівного управління, яка запропонували створити дослідницьку групу для вивчення проблеми. Та через відсутність фінансування справа не зрушила з місця. Проте уперше в урядових колах була визнана необхідність здійснити науково-дослідну роботу з проблеми ОУН–УПА, починаючи з первинного стану — вивчення архівних документів.

Верховна Рада у вересні 1996 р. створила парламентську комісію, яку очолив народний депутат А. Юхимчук. До цієї комісії на паритетних засадах увійшли народні депутати, які представляли протилежні погляди на проблему ОУН–УПА. Саме через це робота комісії була паралізована. Тоді у травні 1997 р. Л. Кучма за поданням Кабінету Міністрів створив

⁴¹ Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25–26 серпня 1992 р. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1992. — С. 236.

урядову комісію з вивчення діяльності ОУН і УПА. При урядовій комісії, яку очолив віце-прем'єр-міністр В. Смолій, почала працювати робоча група істориків. Вона не мала постійного складу (за винятком керівника групи С. Кульчицького і відповідального секретаря О. Веселової). Фахівці з Інституту історії України і з інших установ залучалися до роботи на підставі трудових угод. Діяльність робочої групи фінансувалася Міністерством юстиції.

Впродовж семи років (1998–2004) робоча група випустила в світ 28 книг загальним обсягом 5 819 сторінок (294 друк. арк.). Більша частина їх — це монографічні розробки «білих плям» з історії ОУН і УПА. Кращі публікації були покладені в основу підсумкової колективної монографії «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси», яку видавництво «Наукова думка» надрукувало в 2005 р. У тому ж році «Наукова думка» опублікувала масовим накладом брошуру «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА» (56 стор.).

Тепер бібліографію проблеми ОУН–УПА можна назвати величезною. Починаючи з 1989 р. в Канаді друкується багатотомне видання «Літопис УПА». Паралельно з науковою продукцією, що випускалася під грифом робочої групи, в Україні були опубліковані інші праці, з яких треба згадати, перш за все, чотиритомник проф. В. Косика «Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів» (Львів, 1997–2000) і нову серію «Літопису УПА». Виконуючи свою місію, історики надали у розпорядження представників влади достовірний і вичерпний матеріал про діяльність ОУН і УПА, однак політики довго не наважувалися зробити відповідний висновок. Висновки були зроблені тільки після повалення режиму В. Януковича. 9 квітня 2015 р. Верховна Рада України прийняла закон «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у ХХ ст.». Серед політичних і військових структур учасниками боротьби були визнані Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія.

10. У заключному підрозділі статті знову доводиться звертатися до проблеми українського Голодомору, але вже в добу незалежної України. Персональних змін у правлячій «еліті» на першому етапі незалежності майже не спостерігалось. Проте у ставленні української влади до цієї проблеми відбулися якісні зміни.

Такі зміни почали вимальовуватися ще до розпаду радянської імперії. Після запровадження гласності і під тиском неспростовних доказів, оприлюднюваних комісією Конгресу США з розслідування українського голоду, керівники радянської України були змушені визнати факт голоду

й нещиро демонструвати суспільству заінтересованість у розгортанні науково-дослідної роботи з цієї тематики. Коли до влади почали рватися суверен-комуністи, у них ця заінтересованість стала цілком широю. Адже перед ними постало завдання усунути з політичної сцени ортодоксальну частину правлячого класу, в очах суспільства — «злочинну владу». Суверен-комуністи не зупинилися навіть перед заборонаю Компартії України.

Захищаючи після грудня 1991 р. новонабутий політичний суверенітет України, отже, й свої позиції у владі, вони бажали якнайдалі відійти від ельцинської Росії і з цієї метою використовували проблему Голодомору. Коли історики стверджували, що спрямований проти селян терор голодом був актом геноциду, вони не підпорядковувалися диктату влади. Навпаки, це влада використовувала їхні докази.

60-ті роковини Голодомору відзначалися вже у незалежній Україні. Голова оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з цією пам'ятною датою віце-прем'єр-міністр М. Жулинський звернувся тоді на моє прохання до Л. Кравчука, і президент погодився виступити на організованій нами науковій конференції. Його доповідь була проголошена першою і задала тон багатьом дальшим виступам. «Я цілком погоджуюсь з тим, — заявив президент, — що це була спланована акція, що це був геноцид проти власного народу. Але я тут не ставив би крапку. Так, проти власного народу, але за директивою з іншого центру. Очевидно, саме так слід трактувати цю страхітливую сторінку нашої історії»⁴².

Пам'ятаю, що тоді такий наголос на події мені здавався загостреним. Я розумів, що радянські громадяни незалежно від національності, соціального і службового становища були однаково безправними перед диявольським винаходом В. Леніна — державою-комуною. Політичний режим, уособлюваний вождями, не залежав ні від партії, яку він підім'яв під себе її внутрішньою будовою на засадах «демократичного централізму», ні від суспільства, котре обирало в органи влади наперед визначених в парткомах кандидатів від «блоку комуністів і безпартійних». Для мене вже не були таємницею страхітливі акції радянської влади, спрямовані в часи громадянської війни проти тих росіян, які боролися з більшовиками. Пізніше такі факти знайшли підтвердження в авторитетних виданнях. Зокрема, Ніколя Верт розповідав, як В. Ленін і Ф. Дзержинський організували геноцид донських і кубанських козаків. При загальній чисельності козацького населення в 3 млн. були знищені або депортовані в

⁴² Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — С. 10.

1919–1920 рр. від 300 до 500 тис. осіб⁴³. Володимир Булдаков розповів, як було організовано за безпосередньої вказівки В. Леніна вбивство близько 100 тис. втікачів з радянської Росії до Криму після поразки П. Врангеля у 1920 р.⁴⁴ Тому мені здавався некоректним наголос Л. Кравчука на «директиві з іншого центру». Існуючий в СРСР комуністичний режим я вважав насамперед радянським, а не російським. Вивчаючи голод 1932–1933 рр. в контексті колективізації сільського господарства, я недооцінював національні аспекти сталінської політики. До речі, це помітив Джеймс Мейс, який на цій же конференції виступав слідом за Л. Кравчуком з доповіддю «Політичні причини голодного мору». Не заперечуючи моєї аргументації стосовно соціальних причин терору голодом, які безпосередньо впливали з курсу на комуністичне будівництво, Мейс переконував, що Голодомор пов'язувався з усіма сферами політичного життя, у тому числі і з національною політикою радянського режиму. А Іван Драч у своєму емоційному виступі взагалі не торкнувся соціальних аспектів політики Кремля і заявив: «Голодомор 1932–1933 років за своєю суттю не був ані випадковим, ані унікальним епізодом у долі українського народу. Настав час до кінця усвідомити раз і назавжди, що це був лише один з найближчих до нас, уцілілих і нині сущих українців, етап планомірного викоренення української нації, неприйняття існування якої глибинно закладене у нащадків північних племен, яким наш народ дав свою віру, культуру, цивілізацію і навіть ймення»⁴⁵.

Полеміка українських і російських істориків-аграрників з приводу голоду 1932–1933 рр. була започаткована якраз на цій науковій конференції. Присутні на ній російські фахівці І. Зеленін, М. Івницький, В. Кондрашин і Є. Осколков у виступах і в колективному листі, адресованому журналу РАН «Отечественная история», заявили про відсутність національної спрямованості в протиселянській політиці сталінського керівництва. Вони твердили, що голод в Україні не відрізнявся від голоду в інших регіонах Радянського Союзу⁴⁶.

⁴³ *Верт Н.* Государство против своего народа // *Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковский А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л.* Черная книга коммунизма: Преступления, террор, репрессии. — Москва: Три века истории, 1999. — С. 119.

⁴⁴ *Булдаков В.* Красная смута: Природа и последствия революционного насилия. — Изд. 2-е, доп. — Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. — С. 506.

⁴⁵ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. — С. 12, 19.

⁴⁶ *Зеленин И. Е., Ивницкий Н. А., Кондрашин В. В., Осколков Е. Н.* О голоде 1932–1933 годов и его оценке на Украине // *Отечественная история.* — Москва, 1994. — № 6. — С. 256.

У наступні 10 років українські вчені багато працювали над вивченням джерел по темі Голодомору. Результатом стала узагальнююча праця «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки», опублікована видавництвом «Наукова думка» в 2003 р. Книга була видана до 70-ої річниці Голодомору. Колектив з 30 авторів створив том великого формату — 888 сторінок плюс зошити ілюстративного матеріалу у 48 сторінок. Українська частина академічної українсько-російської комісії істориків переправила певну кількість цих книг у Москву, і в березні 2004 р. в Інституті всесвітньої історії РАН відбулося обговорення за участю багатьох відомих російських фахівців з аграрної історії.

У нашому дослідженні містилися переконливі факти, які обґрунтували геноцидну природу Голодомору. В. Данилов та І. Зеленін опублікували раніше немало документів у 5-томному виданні «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание» (Москва: РОССПЭН, 1999–2006), які відповідали критеріям Конвенції ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р. Тому вони зробили такий висновок: «Якщо вже характеризувати голодомор 1932–1933 рр. як «цілеспрямований геноцид українського селянства», на чому наполягали деякі історики України, то треба мати на увазі, що це був геноцид рівною мірою й російського селянства»⁴⁷. Такий висновок цілком міг би об'єднати російських і українських учених, тому що він підтверджувався фактичним матеріалом, котрий мав стосунок одночасно до соціальної і національної політики загальносоюзного центру. Однак ці вчені передчасно пішли з життя, а всі інші дотримувалися офіційної точки зору на загальносоюзний голод без будь-яких регіональних відмінностей, який не містив у собі рис геноциду.

Протистояння вчених і політиків обох країн з приводу оцінки голоду загострилося після ухвалення 28 листопада 2006 р. Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», в якому ця трагедія українського народу визнавалася геноцидом. У Раді Федерації РФ відбувся «круглий стіл» «Про протидію спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії». На ньому Федеральне архівне агентство, яке раніше зовсім не цікавилася темою голоду початку 1930-х рр., висунуло ідею підготовки фундаментального тритомника документів про голод, хронологічні рамки якого розширювалися до 1929–1934 рр. Тритомник мав публікуватися під грифом заснованої акад. О. Яковлевим книжкової серії «Россия, XX век. Документы», яка здобула великий авторитет у світовій науці. До нього

⁴⁷ Данилов В. П., Зеленін І. Е. Организованный голод: К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. — Москва, 2004. — № 5. — С. 109.

мушили увійти й документи закритого для дослідників Президентського архіву РФ. Редакційну раду тритомника очолив голова Росархіву В. Козлов, а відповідальним редактором був затверджений В. Кондрашин.

У січні 2007 р. Росархів запропонував Держкомархіву України взяти участь у підготовці тритомника. До листа В. Козлов необачно додав підписані В. Кондрашиним методичні вказівки упорядникам, які раніше були розіслані попереднім співвиконавцям з Росії, Білорусі і Казахстану. У вказівках рекомендувалося так організувати виявлення архівних документів, щоб переконати читачів: голод — це спільна трагедія народів СРСР («подобрать документы следует таким образом, чтобы была видна трагедия всего советского крестьянства, без акцента на Украину»). Підкреслювалася також «контрпропагандистська мета тритомника, який мусив перешкодити визнанню Генеральною Асамблеєю ООН геноцидної природи українського Голодомору («учитывая “украинский фактор”, следует подобрать документы с таким расчетом, чтобы они доказывали универсальный характер хлебозаготовок, осуществляемых одними и теми же методами в кризисных регионах — Украина, Северный Кавказ, Нижняя Волга»)⁴⁸.

Випереджаючи публікацію тритомника, Росархів у 2009 р. опублікував книгу «Голод в СССР 1930–1934 гг.: Новые документы = Famine in the USSR 1929–1934: New Documentary Evidence». Вона складалася з 188 документів, деякі з них розсекречувалися у процесі виявлення. Всі документи публікувалися у вигляді кольорових факсиміле, завдяки чому у читача виникав «ефект присутності» у відповідному архіві. У передмові В. Козлов писав: «Мы предлагаем, прежде чем уважаемые международные или национальные государственные структуры захотят высказаться с политическими оценками о “голодоморе-геноциде” в Украине, не спешить с ними»⁴⁹. І справді, які думки могли виникнути у читачів, коли вони бачили відксеровані оригінали документів за підписом Й. Сталіна про надання продовольчої, фуражної і насінневої допомоги в першій половині 1933 р. враженим голодом Україні, Північному Кавказу та Нижній Волзі? Відповідь зрозуміла: про геноцид не могло бути й мови. Значні кошти на друкування книги кольорових ксерокопій обсягом у 518 сторінок не були витрачені даремно.

⁴⁸ Солодько П. Як писати про Голодомор: Інструкція російським історикам // Історична правда: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572/>

⁴⁹ Голод в СССР 1930–1934 гг.: Новые документы = Famine in the USSR 1929–1934: New Documentary Evidence. — Москва: Федеральное архивное агенство, 2009. — С. 7.

З обґрунтованого цими документами заперечення геноцидної природи українського голоду В. Козлов робив такий висновок: «Политизация проблемы голода в СССР и ее сведение на Украине в рамки геноцида даже не народов Украины, а в первую очередь украинцев, заставила приступить к масштабной работе по выявлению в архивах России, Казахстана и Беларуси документов, связанных с этой трагической страницей общей советской истории... Не обнаружен ни один документ, подтверждающий концепцию “голодомор-геноцид” на Украине или хотя бы намек в документах на этнические мотивы случившегося, в том числе в Украине... Не стоит упрощать историю голода в СССР, сводя его только, пусть даже в отдельном регионе, к уничтожению какого-либо народа»⁵⁰. Це теж звучало переконливо: в сталінському Радянському Союзі українців не знищували і не ув'язнювали так, як євреїв у гітлерівській Німеччині. Поширене в діаспорі і некритично запозичене в пострадянській Україні уподібнення Голодомору і єврейського Голокосту зіграло злий жарт з тими, хто бажав домогтися таким способом міжнародного визнання української трагедії геноцидом⁵¹.

Починаючи розповідь про проблему українського Голодомору в радянські часи, я не випадково назвав у цій статті державну допомогу голодуючим одним з елементів терору голодом. Коли науковці Інституту історії України переконали більшість депутатів Верховної Ради визнати геноцидом цю трагедію українського народу в законі «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. (для кожного депутата за сприяння секретаріату Президента України була підготовлена солідна папка з доказовим матеріалом, що обґрунтовував геноцидну природу сталінського терору голодом), багато людей в Україні і в світі обурено запитували: який до біса геноцид, адже держава найбільш активно рятувала голодуючих саме в Україні і на Кубані, ось вам постанови, ось цифри насінневої, фуражної і продовольчої допомоги!

Справді, було безліч постанов про допомогу на всіх рівнях компартійно-радянських владних вертикалей. Надрукований завдяки В. Івашку збірник «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» більш ніж на третину складався з документів про допомогу голодуючим. Але допомога входила в технологію терору голодом...

В. Козлов мав рацію, коли урочисто заявляв, що в архівах відсутні документи, які засвідчили б прагнення влади створити селянам умови,

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Найбільшого розголосу набув десятитомний збірник спогадів та інших матеріалів за редакцією професора о. Юрія Мицика «Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив» (Київ, 2003–2014).

несумісні з життям. Яка влада могла б признатися, що вона плекає такий замір!? Завдяки В. Кондрашину маємо документальне підтвердження яскравого небажання керівників Кремля виглядати катами. Він знайшов і опублікував офіційний документ про конфіскацію всієї їжі. Старомінський райком ВКП(б) Північно-Кавказького краю санкціонував таку кару для мешканців станиці Новосільська: «Застосувати найбільш суворі заходи впливу і примушування, здійснюючи вилучення всіх продуктів харчування». Дізнавшись про це, В. Молотов у листопаді 1932 р. в листі до секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича назвав таку пропозицію «небільшовицькою»⁵². Проте сотні й сотні тих, хто вижив, розповідали, що держава створювала для них умови, несумісні з виживанням.

У 1932 р. в Україні панував голод, в усьому подібний загальносоюзному голоду 1932–1933 рр., голоду 1921–1923 рр. або голоду 1946–1947 рр. Причина трьох радянських голодів була одна: хлібозаготівлі. У селян відбирали хліб, бо в Кремлі вважали, що треба задовольнити в першу чергу потреби міста, армії та експорту. У першій половині 1932 р. загальносоюзний голод в Україні відбувався в особливо тяжкій формі, але держава намагалася пом'якшити його, погоджуючись навіть на екстраординарні заходи: спрямування на допомогу голодуючим деяких партій знятого з експорту хліба чи навіть закупівлі невеликих партій зерна за кордоном.

Усе змінилося для України і Кубані з початку 1933 р., коли сталінська держава зробила виморювання українських селян голодом своєю кінцевою метою. Каральна акція Сталіна була започаткована його телеграмою українському селянству від 1 січня 1933 р. В ній вимагалось здавати «раніше розкрадений і прихований хліб». Генсек запевняв, що ті, хто здаватиме хліб добровільно, не будуть репресовані. Усіх інших він обіцяв покарати відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (прозваної в народі «постановою про п'ять колосків»)⁵³. Я знав про цю телеграму з 1990 р., коли вона була опублікована, але тільки через півтора десятка років до мене дійшов її прихований зміст: це був сигнал до подвірних обшуків, в ході яких прислані з міст бригади активістів і голодуючі незаможники відібрали у своїх більш успішних сусідів всі запаси продовольства тривалого зберігання, тобто створили в селах ситуацію абсолютного голодування. Коли висвітилися всі причинно-наслідкові зв'язки, стало зрозуміло, що обшукова акція маскувалася під хлібозаготівельну кампанію, але не була нею, бо в Кремлі знали, що хліба

⁵² Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. — Москва: РОССПЭН, 2008. — С. 216.

⁵³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 308.

в селі вже нема. Стало зрозумілим, що позначати Голодомор можна лише одним роком — 1933-м. Щоправда, існує зачіпка, що дозволяє залишити звичне датування двома роками: той чотириланковий механізм терору голодом (конфіскація всієї їжі, фізична блокада, інформаційна блокада, державна допомога продовольчим, фуражним та насінневим зерном з інтервалом в 3–4 тижні після конфіскації) був випробуваний у листопаді і грудні 1932 р. у багатьох селах, поставлених на «чорну дошку».

Як згадувалося вище, В. Кондрашин рекомендував упорядникам тритомного збірника підібрати документи з таким розрахунком, щоб вони доводили універсальний характер хлібозаготівель, здійснюваних одними й тими самими методами в кризових регіонах. Однак опубліковані ним же матеріали Президентського архіву РФ показують, що в Україні у 1930 р. було заготовлено 436,7 млн. пудів хліба проти 400,1 млн. в Центральній чорноземній області, на Північному Кавказі, в Середній і Нижній Волзі, разом узятих. У 1931 р. з України взяли майже таку саму кількість хліба (415,4 млн. пудів) проти 439,1 млн. у чотирьох названих регіонах, що остаточно підірвало продуктивні сили сільського господарства. В 1932 р. держава вилучила у республіки практично весь наявний хліб, але його обсяг не перевищував 262,6 млн. пудів проти 432,1 млн. пудів у чотирьох регіонах⁵⁴.

Планування — суто суб'єктивна справа, тут нічого не можна довести. Однак фактом залишається те, що в попередні роки, як дореволюційні, так і пореволюційні, Україна не виробляла стільки товарного зерна, скільки всі інші хлібовиробні регіони Європейської Росії, разом узяті. Тому варто порівняти хлібозаготівельні плани з статистикою селянського опору колективізації, уперше опублікованою Лінн Віолою. У 1930 р. в УСРР відбулося 4098 заворушень проти 1373 в ЦЧО, 1061 — на Північному Кавказі, 1003 — на Нижній Волзі⁵⁵. Підвищені хлібозаготівельні плани були зброєю, яка мусила приборкати українських селян.

Інститут історії України користувався посиленою увагою секретаріату Президента України під час відзначення 75-ої річниці Голодомору. Зокрема, ми одержали карт-бланш у визначенні структури і автури загальноукраїнського тому «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років», який був головною частиною масштабного видавничого проекту (17 обласних томів і том міста Києва). Серед 16 членів авторського колективу загальноукраїнського тому дев'ятеро

⁵⁴ Голод в СССР. 1929–1934: В 3 т. Т. 2: Июль 1932 — июль 1933. — Москва: МФД, 2012. — С. 19–20.

⁵⁵ Viola L. Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. — New York: Oxford University Press, 1996. — P. 138–139.

працювали в інституті. Бібліографи Одеської наукової бібліотеки Л. Бур'ян та І. Рікун, з якими ми раніше підготували і опублікували фундаментальні бібліографічні покажчики по темі Голодомору, теж були рекомендовані нами.

Віктор Ющенко приклав багато зусиль, щоб правда про замовчуваний до 1987 р. український Голодомор дійшла до свідомості людей на всіх континентах. Однак, перебуваючи на вершині влади, він щиро вважав, що його судження про цю національну трагедію мають бути істиною в останній інстанції. Тим часом я обурювався, коли підтримувані українським президентом ура-патріоти прагнули довести кількість голодоморів в Україні до трьох і збільшити число жертв Голодомору 1933 р. до 10 млн. осіб. Інфляція голодоморів призводила до баналізації Голодомору-33. Перебільшення кількості жертв з очевидною, суто радянською звичкою наздогнати й випередити, в даному разі — Голокост, породжувала недовіру міжнародної наукової спільноти, яка включила проблематику Голодомору в коло найбільш обговорюваних тем. Борис Олійник дав гідну відсіч людям з такою звичкою, коли виступав на парламентських слуханнях, скликаних у зв'язку з 70-річчям Голодомору: «Комусь треба перекидатись мільйонами як міченими картами, свідомо знижуючи поріг болю, перетворюючи страхіття на гру цифр, даючи підстави цинікам шкіритися з хохлів, які, мовляв, звикли до приписок»⁵⁶.

Я відстоював величини демографічних втрат, опублікованих ще в радянські часи, і зрадив, коли розрахунки фахівців Інституту демографії і соціальних проблем ім. М. Птухи НАН України в основному співпали з ними. Ці розрахунки показували, що в 1933 р. в Україні загинули від голоду 3 598 тис. осіб, а дефіцит народжень, включаючи 1934 р., дорівнював 1 122 тис. осіб. Включення 1934 р. в дефіцит народжень було необхідним, зважаючи на те, що вагітність триває дев'ять місяців. Але демографи неправомірно поширили обумовлений голодом дефіцит народжень на наступні роки. В сумі вони нарахували 6 122 тис. ненароджених, щоб вийти на продиктовану президентом України цифру в 10 млн. жертв голоду. У науково-демографічній експертизі, переданій до Апеляційного суду м. Києва в грудні 2009 р., фігурувала цифра втрат від Голодомору в обсязі 10 063 тис. осіб (3 941 тис. смертей за 1932–1933 рр. і 6 122 тис.

⁵⁶ Парламентські слухання «Щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років» 12 лютого 2003 року. — Київ: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, 2003. — С. 63.

ненароджених). До честі суду, в його постанові по кримінальній справі № 475 від 13 січня 2010 р. залишилася лише цифра прямих втрат⁵⁷.

Післямова

На відміну від інших наук і навчальних дисциплін, у вітчизняній історії закладена здатність розтлумачувати людині її місце у просторі і часі, її зв'язок з соціальними, національними, релігійними, професійними та іншими спільнотами. Розповідь про минуле не залишає байдужими ні носіїв влади, ні підвладних.

Перед кожною людиною завжди стоїть вибір, з дивовижною точністю сформульований талановитим поетом Юрієм Левітанським:

Каждый выбирает для себя
Женщину, религию, дорогу.
Дьяволу служит или пророку —
Каждый выбирает для себя.

Для людини, яка обрала своєю професією вітчизняну історію, цей життєвий вибір має додаткову грань. Перед такою людиною постає моральна дилема: розповідати про минуле так, як вона його розуміє, або увійти до складу обслуговуючого персоналу можновладців. На додаток як історики, так і носії влади — це люди свого часу, з властивими йому стереотипами мислення і передсудами. Постановка завдань можновладцями і якість їх виконання обслуговуючим персоналом перебувають у прямій залежності від таких стереотипів. Історик, який звільняється від полону засвоєних з дитинства помилкових суджень, мусить обирати: чи інтерпретувати минуле з оглядкою на інтереси носіїв влади, чи вільно висловлюватися, наражаючись на неприємності, характер і масштаб яких залежить від історичної епохи.

Переходячи в аналізі проблеми «історик і влада» від теоретичних узагальнень до власної персони, не маю наміру зловживати самооцінками. Тим більше, що існують оцінки, сформульовані науковцями, які мене знають давно і добре. Обмежусь двома протилежними оцінками, які стосуються моєї дослідницької праці в галузі Голодомору — проблеми, яка має величезну громадсько-політичну вагу.

Працюючи науковим співробітником відкритої в Іллінойському університеті (Урбана-Шампейн, США) Української дослідницької програми, Джеймс Мейс надрукував статтю «Як Україні дозволили згадати». Починав її з детального аналізу моїх публікацій про Великий голод в

⁵⁷ Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475. — Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2014. — С. 8, 438.

Україні, доповненими деякими враженнями від нашого з ним спілкування під час його наїздів в Україну⁵⁸. Присвячений мені перший розділ своєї статті він підсумував таким висновком: «Він прийшов до теми як радянський історик, праці якого були настільки ж політичними, як і науковими. Коли його доступ до архівів розширився, він припинив бути радянським істориком і став просто істориком»⁵⁹.

Іншими словами, був «совком», але перестав ним бути, наштовхнувшись на пласт архівних матеріалів, що відбивали, іноді в натуралістичній формі, мученицьку смерть мільйонів людей різного віку і статі. Не відчуваю жодних неприємних почуттів, коли готую до друку повну бібліографію своїх публікацій, включаючи послужливо згадану в російській Вікіпедії книжку для вчителів та учнів «Партія Леніна — сила народная». Таким був я, і такими були практично всі мої ровесники. Звичайний професор, в розумінні людини з «вільного світу», яким був Дж. Мейс, — це вчений, інтелектуально незалежний від можновладців. Від себе можу додати, що здобуту мною інтелектуальну незалежність можновладці відзначили державними нагородами, бо вона співпала з їхніми інтересами.

Протилежна оцінка мого інтелектуального доробку в галузі Голодомору належить Георгію Касьянову. В його книжці, присвяченій темі голоду 1932–1933 рр. у політиці, масовій свідомості та історіографії, моїй персоні теж присвячується цілий підрозділ «Історик і тема: С.В. Кульчицький»⁶⁰. Кінцевий висновок Касьянова безапеляційний: «Приклад С.В. Кульчицького як дослідника голоду 1932–1933 років і творця *Голодомору* засвідчує, що в цій взаємодії (між професійною історіографією і політикою, між дослідженням і пропагандою, між дослідником і владою — так формулює Касьянов вказану взаємодію — *Авт.*) завжди перемагає влада — і влада як інститут, і влада дискурсу — якщо дослідник поступається своїм священним правом на інтелектуальний суверенітет»⁶¹.

Треба пояснити, що мені приписується не термін «Голодомор», уперше вжитий письменником Іваном Багряним, а ідеологічний конструкт «*Голодомор*», створений, як запевняє Касьянов, спільними зусил-

⁵⁸ *Mace J. E.* Stanislav Kulchytsky and the Role of Ukraine's Historical Establishment // How Ukraine Was Permitted to Remember // The Ukrainian quarterly. — Vol. XLIX, № 2. — Summer 1993. — P. 122–135.

⁵⁹ *Idem.* — P. 134.

⁶⁰ *Касьянов Г.* Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті — початок 2000-х). — Київ: Наш час, 2010. — С. 162–189.

⁶¹ Там само. — С. 189.

лями громадських діячів, фахових істориків та публіцистів в державних інтересах⁶².

Полемізувати з Г. Касьяновим я не став: не випадає вчителю публічно сваритися з учнями. Навіть розрадив колезі виступити з рецензією на книжку, яка його обурила. Але з'явилася рецензія Андрія Портнова, і одна з п'яти її структурних частин теж присвячувалася «випадку Станіслава Кульчицького»⁶³. Не переказуючи аргументів рецензента на свій захист, хочу позначити лише позицію Г. Касьянова, та й то не своїми словами, щодо голоду в Україні, який він відмовляється називати Голодомором. У пересказі А. Портнова ця позиція виглядає таким чином: «На думку Касьянова, голод 1932–1933 років “не був навмисно спланований”, “не був спеціально спланованою антиукраїнською акцією”, але “став наслідком дезорганізації управління в СРСР”. Власну позицію... автор оцінює як нейтральну (а тому правильну), а інші — як відсталі, заполітизовані і застарілі»⁶⁴. Як бачимо, позиція «над сутичкою» ілюзорна. Наведені Портновим твердження Касьянова постійно повторюють російські вчені, починаючи від Марчукова. Точніше, Касьянов повторює їхні твердження.

Не можу не зупинитися на підміченому і несхвально оціненому А. Портновим побіжному зауваженні Г. Касьянова стосовно місця розташування Меморіалу жертвам Голодомору: мовляв, воно «довершує започатковану в радянські часи ліквідацію історичного ландшафту Києва над Дніпром»⁶⁵. Слід погодитися з рецензентом: розташування Меморіалу воїнам і Меморіалу жертвам Голодомору не підлягає дискусії в контексті «історичного ландшафту». Обидва меморіали розміщені в найкращому місці, яке міг запропонувати Київ. Додам вже від себе, що є певна символіка в тому, що вони розміщені поруч. Так склалося, що український народ поніс багатомільйонні втрати у боротьбі з радянською владою, але потім змушений був втрачати нові мільйони своїх синів і дочок, відстоюючи цю владу у війні з нацистами, які загрожували його існуванню.

Щоб закінчити сюжет про мої відносини з владою у питанні про Голодомор, на яких зупинявся Г. Касьянов, треба згадати про конфлікт, пов'язаний з оцінкою демографічних втрат. Все почалося з моєї зустрічі в Нью-Йорку з президентом Світового конгресу українців Аскольдом Лозинським. Мені було сказано, що діаспора наполягає на інтервалі втрат

⁶² Там само. — С. 6.

⁶³ Портнов А. Танці з пам'яттю // Критика. — Київ, 2012. — Жовтень. — С. 19–21.

⁶⁴ Там само. — С. 18. Рецензент посилається на с. 263 книги Г. Касьянова.

⁶⁵ Там само. — С. 19. Рецензент посилається на с. 57 книги Г. Касьянова.

від 7 до 10 млн. осіб, аби вони перевищували підраховані втрати євреїв від Голокосту — 6 млн. осіб. Реальні втрати Лозинського не цікавили. Я не погодився з такою вимогою. Мабуть, після цього Лозинський поскаржився на мене В. Ющенку. Якщо вірити польській редакції Вікіпедії, український президент називав Лозинського «моїм приятелем». Це, звичайно, здогадка, але вона має під собою певний ґрунт.

У загальноукраїнському томі «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», який було підписано до друку у жовтні 2008 р., мені належала основна стаття «Як це було». В ній я мав можливість безперешкодно викласти результати свого аналізу сталінського злочину (с. 9–44). А у вересні 2009 р. секретаріат Президента України сформував групу науковців для комплексної судової історично-правової експертизи з шести осіб, у тому числі трьох — з Інституту історії України. Мого прізвища серед них не виявилось⁶⁶.

Експертний висновок, коли він був поданий до суду, не відрізнявся від традиційної точки зору на Голодомор як результат вилучення хліба. Пункт № 33 звучав так: «Голод на території України на початку 30-х років минулого століття мав штучний характер. Його головною причиною стали свавільно встановлювані партійно-радянським керівництвом надмірні плани хлібозаготівель, реалізація яких призводила до вилучення в українських селян критичної маси зерна і спричинила голод. Усі надмірні плани хлібозаготівель мали злочинний характер, однак лише хлібозаготівельні плани 1932 і 1933 років стали планами геноцидного винищення українського селянства як питомої частини української нації»⁶⁷.

Тут невірне кожне речення. Хлібозаготівельні плани 1930 і 1931 рр. справді були руйнівними, але не призвели до масштабного голодування. План з урожаєм 1932 р. не можна вважати руйнівним хоча б тому, що він тричі скорочувався і був врешті-решт виконаний по селянському сектору (колгоспи та одноосібники) лише на 83,5%. Урожай у цьому році виявився непоганим, але втрати зерна в полі, під час жнив і перевезень з поля до комори виявилися величезними, адже селяни не бажали працювати за паперові трудові. Тому у січні 1933 р. відбувся перехід від контрактаційної системи заготівель з безрозмірним хлібозаготівельним планом до обов'язкової, на засадах натурального податку, поставки зерна державі у певному відсотку до врожаю. Цей відсоток ставав відомим завчасно, тобто втрати урожаю припадали виключно на селян. Реформа виявилася калькою здійсненого В. Леніним у березні 1921 р. переходу від

⁶⁶ Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475. — С. 270–271.

⁶⁷ Там само. — С. 315.

довільної продрозверстки до фіксованого продподатку. Хлібозаготівлі з урожаю 1933 р. були завершені без всяких зустрічних планів вже на початку листопада, а не навесні наступного року, як у попередні роки. Після виконання зобов'язань перед державою в українських селян залишилося 630 млн. пудів зерна, що було достатньо для задоволення продовольчих, фуражних і насінневих потреб⁶⁸. Якщо загальносоюзний голод 1932–1933 рр. був викликаний хлібозаготівлями з урожаїв 1931 і 1932 рр., (у тому числі на території України — у 1932 р.), то Голодомор 1933 р. обумовлювався терором голодом, добре замаскованим під хлібозаготівлі. Специфіку терору голодом, його механізм було охарактеризовано вище, хлібозаготівлі до цього голоду непричетні. Під час обшукової подвірної кампанії, яка тривала під наглядом ДПУ УСРР з початку грудня 1932 р. по 25 січня 1933 р., було знайдено 16 936 таємних сховищ, з яких вилучено мізерну кількість хліба — 1,7 млн. пудів⁶⁹. Причиною загибелі мільйонів було не вилучення хліба.

Нерозуміння природи Голодомору (хоча б почитали мою статтю «Як це було» у загальноукраїнському томі «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні!») зробило безнадійними спроби української влади переконати міжнародну спільноту визнати його актом геноциду (хоч існували й інші причини невизнання). Треба поважати щире бажання В. Ющенка переконати міжнародну спільноту у цьому. Але російські політики, вчені і архівісти переграли його у цій справі.

Так уже повелося, що увага в світі до українського Голодомору загострюється під час «круглих дат». Черговою з них є 85-та річниця, яка припадає на 2018-й рік. Усі ми — структури влади і професійні історики мусимо добитися того, чого не змогли досягти у 2008 році — щоб світ визнав Голодомор геноцидом.

⁶⁸ *Кульчицький С.* Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: труднощі усвідомлення. — Київ: Наш час, 2007. — С. 317, 321, 355.

⁶⁹ Там само. — С. 299.

ІНТЕРВ'Ю ІЗ СТАНІСЛАВОМ КУЛЬЧИЦЬКИМ

**СТАНІСЛАВ КУЛЬЧИЦЬКИЙ:
«... Я — ОРКЕСТРОВИЙ ВИКОНАВЕЦЬ»
[Інтерв'ю газеті «День» (2007)]¹**

Пізнаючи «вузлові точки» історії

Сьогодні відомому українському вченому-історичу, доктору історичних наук, професору, заступнику директора Інституту історії України НАН України Станіслав Владиславовичу Кульчицькому виповнюється 70 років. Не буде перебільшенням сказати, що свій ювілей Станіслав Владиславович, давній друг «Дня», один з найшанованіших авторів газети, людина, чиї фундаментальні, ґрунтовні дослідження проблем Голодомору 1932–1933 років в Україні і, ширше, української історії 20–30 років ХХ століття в цілому, здобули справді міжнародне визнання, зустрічає в розквіті творчих сил, сповненим нових незвичайних планів. Характерна риса наукового «почерку» професора Кульчицького — здатність вибудувувати глибокий, аналітично продуманий причинно-наслідковий «ланцюг подій», який охоплює у цього вченого мало не всі вузлові точки ХХ століття (1917–1922 роки, 1929 рік, 1932–1933, 1937, роки Другої світової війни — і так аж до 1991 року й до наших днів). Саме за цю рідкісну здатність дивитись у глибину історичного процесу особливо поважають Станіслава Владиславовича наші численні читачі.

«День» бажає нашому фаховому експерту найміцнішого здоров'я, реалізації всіх творчих та наукових задумів, невичерпної енергії, особистого щастя — і продовження плідної співпраці з газетою, звичайно!

Інтерв'ю з ювіляром читайте в наступному числі «Дня».

* * *

Учора «День» (як і численні колеги і учні відомого вченого) поздоровили нашого автора і давнього друга, доктора історичних наук, про-

¹ Оpubліковано: День (Київ). — 2007. — 10, 11 січня.

фесора, заступника директора Інституту історії України НАН України Станіслава Владиславовича Кульчицького з 70-річчям. А сьогодні, як і обіцяли, інтерв'ю з ювіляром, яке він дав «Дню».

– З яким почуттям святкуєте свій ювілей?

– 70 років — це дуже багато. Але ще можна сподіватися на десяток років продуктивної праці. Особливість ремесла історика полягає в тому, що надто молодим він не виготовляє свій шедевр (chef-d'oeuvre, головну працю, з якою підмайстра приймали в ремісничий цех). А сподівання на майбутнє зміцнює в людині почуття оптимізму.

– Чим відрізняється людина, яка спеціалізується в галузі історичної науки, від інших науковців? Ви можете порівнювати хоча б тому, що маєте у творчому доробку книги з історії НАН України.

– Історія являє собою не тільки науку і навчальну дисципліну. Вона є частиною самосвідомості людини. Інші соціогуманітарні науки теж формують свідомість людства, але історія — найбільше. Цим, власне, вона й цікава людям.

Як ця особливість позначається на істориках? Скажу так: у них більше шансів бути поміченими суспільством. Серед діячів початку ХХ ст. було немало видатних особистостей, але революційний народ виділив історика М. Грушевського.

Інститут історії України НАН України, в якому я працюю уже 35 років, має вчену раду, в якій майже кожний — заслужений діяч науки або лауреат Державної премії. Цим він відрізняється від багатьох інших установ Академії наук, в яких працюють не менш талановиті вчені. Причина в тому, що життя поставило перед колективом (який, до речі, в ці дні відзначає своє 70-річчя) великі завдання, а ми спромоглися їх виконувати на належному рівні. Роль інституту в суспільно-політичному житті різко зросла з кінця 80-х рр. і залишається постійно високою. 21 грудня Б. Патон виступив на міжгалузевій нараді, присвяченій питанню розвитку науки у ВНЗ. Він поскаржився на те, що наука пострадянської України зазнала істотних втрат, але ще має значний потенціал на окремих напрямках. Серед цих напрямів він назвав нанофізику, інформаційні технології, молекулярну біологію, філософію, історію і право.

– Ви фахівець з історії ХХ ст. Скажіть, чи все, що з нами трапилося у цьому столітті, повинне було трапитися? Чи не могло людство знайти коротші шляхи до кращого життя?

– У своїх лекціях я намагаюся переконати випускників Могилянки й Славистичного університету у відсутності детермінізму в історичному процесі. А. Тойнбі справедливо казав, що людські спільноти постійно опиняються перед викликами, на які змушені відповідати. Якщо виклик не усвідомлюється або відповідь непереконлива, спільнота деградує й

зникає. «Завтра будет лучше, чем вчера» — ця пісня з нашого радянського минулого виявилася непереконаливою. Де воно, те минуле?

Ми все ще відчуваємо на собі цивілізаційний катаклізм 1914 року. Перша світова війна дала поштовх соціальній революції в Росії. З революції виринула політична сила, яка переконала багатьох у тому, що знає найкоротший шлях до загального благоденства. Під проводом цієї сили народи Радянського Союзу здобули вагомі результати в розвитку промисловості і в культурному прогресі, але заплатили за це надто високу ціну. Особливо постраждала Україна, яку вожді постійно підозрювали у сепаратизмі. Коли радянський лад перестав відповідати викликам часу і розвалився, усім нам довелося вчитися жити заново. Навіть не знаю, кого слід в усьому звинуватити. Адже більшовики — це лише продукт Першої світової війни, не більше того.

– Яка праця вам подобається більше — колективна чи індивідуальна?

– Дуже люблю твори для скрипки, знаю їх в інструментальному і оркестровому виконанні. В гуманітарних сферах науки теж є простір для індивідуальної і колективної роботи. Так трапилося, що з середини 70-х рр. я був обтяжений адміністративною відповідальністю за невеликий науковий колектив. Незабаром до цього додалася спільна з директором відповідальність за інститутський колектив. Отже, я оркестровий виконавець. Давно переконався, що продуктивність праці в колективній роботі майже не зменшується, а її ефективність однозначно збільшується.

– Над чим працюєте в ці дні?

– Ви будете сміятися, але працюю над великою статтею для газети «День». Прочитав стенограму засідання Верховної Ради під час обговорення закону про Голодомор і вирішив сформулювати думки історика, які можуть знадобитися для політиків, коли вони добиватимуться визнання Голодомору геноцидом в Організації Об'єднаних Націй.

«Я ЩАСЛИВИЙ, ЩО ДИНАМІКА МОЇХ УЯВЛЕНЬ ПРО СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ ВСТИГАЄ ЗА ЗМІНАМИ В СУСПІЛЬСТВІ»

[Інтерв'ю редколегії збірника
«Проблеми історії України: факти, судження, пошуки» (2007)]¹

1. Наскільки Ваші праці репрезентують сучасний історіографічний процес?

Міг би обмежитися простою відповіддю: не мені оцінювати власний доробок, останнє слово належить історіографам (стосовно наукових праць) і громадськості (щодо публіцистики). Та я розумію, що запитання адресується всім історикам, які визначають історіографічний процес в добу стрімкої трансформації суспільного життя. У такому контексті можу твердити: я щасливий, що динаміка моїх уявлень про суспільне життя встигає за змінами в суспільстві.

Зміни в суспільному житті є об'єктивними і позитивними. Незважаючи на все, що з нами трапилося — однозначно позитивними. Перехід від соціалізму до капіталізму (якщо вживати звичну з радянських часів, хоч і помилкову термінологію) не міг бути іншим. Ми потрапили в світ первинного капіталізму, який приніс рекетирство, рейдерство, корупцію, злидні, знецінення розумової праці, жахливе падіння стандартів культури, тобто все те, що позначається відсутнім в українській мові словом «беспредел». Ми позбавилися розписаного наперед по п'ятирічках спокійного життя, в якому кожний мав наперед визначену за кількістю і якістю частку матеріальних і культурних благ. Та без перехідного періоду, в якому з'являється «беспредел», нам не увійти знову в ту цивілізацію, від якої ми були відлучені на початку ХХ ст. Не варто сподіватися на зовнішню силу, яка без проблем влаштує наше життя. Адже проблема коріниться в нас самих. Щоб ми зрозуміли це, історія підкинула переконливий аргумент, пов'язаний з возз'єднанням Німеччини у 1988 р.: 20 років і трильйонні витрати не ліквідували остаточно поділ її громадян на «вессі» і «оссі».

Майже всі мої ровесники лише пристосовуються, нерідко з глибокими психологічними травмами, до реальності, яка почала формуватися

¹ Опубліковано: Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 16: На пошану доктора історичних наук, професора Станіслава Владиславовича Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження до 50-річчя наукової праці: У 2 ч. Ч. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 6–14. Питання від імені редколегії сформульовані Ярославою Верменич.

після 1991 р. У мене інша доля, я йду врівень з поколінням моїх учнів, яке репрезентує сучасний історіографічний процес. Історія — це наука з колосальним обсягом матеріалу, який треба вивчити й осмислити. Навіть покоління 40-річних потребує допомоги з боку старших за віком. Щасливий, коли можу допомогти йому.

2. Ваша самоідентифікація як історика

Це багатовимірне запитання, тому існує кілька варіантів відповіді.

По-перше, треба обирати між спеціалізацією і універсалізацією. Давно переконався у справедливості висловлювання Козьми Пруткова: вузький фахівець подібний флюсу. Такий фахівець не зробить висновків, які заслуговують на увагу колег. Після захисту кандидатської дисертації я змінив хронологічне поле своїх досліджень з XIX на XX ст. Не жалкую, хоча тепер доводиться постійно перебувати на лінії вогню. Залишаючись в рамках вітчизняної історії міжвоєнного часу, я після 2000 р. практично одночасно зайнявся дослідженнями в галузі Російської революції 1917 р. та історії України після 1991 р. Без книг на ці теми комуністична революція 1918–1939 рр. залишилася б для мене незрозумілою. Більше того, я не зміг би вийти на нове в історичній науці поняття — комуністичну революцію 1918–1939 рр., яка здійснювалася методом силового насадження некорисних або вкрай шкідливих для суспільства реформ.

По-друге, існує різниця між прикладними і теоретичними дослідженнями. Зосередження історика на конкретиці або на теорії однаково небезпечне, і тут теж треба обирати «золоту середину». В радянські часи я робив спроби теоретично осмислити такі поняття, як співвідношення диктатури і демократії, радянський народ як нова історична спільність, загальносоюзний народногосподарський комплекс. Маю статті на ці теми, які вже тоді принесли мені розчарування, тому що абстрактні категорії не вкладалися у повсякденну реальність. Після 1991 р. я скористався новим для мене становищем викладача у вищій школі, щоб читати майбутнім магістрам курс методології історичних досліджень. Отже, у безпосередньому спілкуванні зі студентами освоювалися ази сучасних методологій, які мої колеги на Заході вивчали, коли були студентами. На жаль, вже пізно досконально познайомитися з усім арсеналом теоретичних досліджень, нагромаджених світовою історіографією XX ст. На це елементарно не вистачає часу.

По-третє, є різниця між чистою наукою і науковою публіцистикою. Я не маю на увазі науково-популярні праці, тобто виклад фахових висновків популярною мовою. За п'ять років мого співробітництва з Укрінформом у мене нагромадилися сотні таких праць. Це переважно статті в районних і обласних газетах. Наукова публіцистика, як мені здається,

зовсім інша річ. Це — спроба вплинути через ЗМІ на свідомість людей, які мають владу і продукують рішення. Так склалися обставини, що я дістав можливість реалізувати свої пошуки в сфері щонайменше двох вкрай заполітизованих тем у вигляді як звичайних публікацій, так і наукової публіцистики. Це — голод 1932–1933 рр. і проблема ОУН–УПА.

3. Як проходила Ваша інтеграція в науковий соціум XX і XXI ст.?

Мабуть, мова йде про вчених, які допомогли мені стати частиною світового наукового соціуму. Спочатку скажу про вчителів, які здійснювали безпосередній вплив на формування моїх наукових і моральних якостей. Це — університетські професори, з яких виділяються П. Каришковський, З. Першина і С. Ковбасюк. Особливе місце посідає проректор Одеського державного університету ім. І. Мечникова і завідуючий кафедрою історії України С. Ковбасюк, який три роки керував моїми курсовими і дипломною роботою. Працюючи майже кожного дня в архівах і бібліотеках, я написав підсумкову працю «Нариси з історії залізничного будівництва на півдні України в дореволюційний період», яка базувалася на матеріалах двох десятків центральних (включаючи Ленінград та Москву) і обласних архівів. Своїм учителем університетського періоду вважаю також І. Гуржія, з яким я не раз зустрічався під час його наїздів в Одеський обласний державний архів, а також співробітників архіву — його директора І. Хіоні і А. Бачинського. Анатолій Бачинський був не тільки моїм учителем в архівній справі, але й другом.

Підготовкою кандидатської дисертації керував Д. Вірник, який очолював відділ історії народного господарства і економічної думки Інституту економіки АН УРСР. В дисертації аналізувалися економічні процеси, пов'язані із залізничним будівництвом в Україні у дореволюційний період. Вона виявилася істотно меншою за обсягом, ніж дипломна робота, але була аналітичною, а не фактографічною. Досі жалкую, що не знайшов часу, щоб підготувати працю до публікації. З десяток опублікованих статей далеко не вичерпують її змісту.

Своїм учителем я вважаю П. Гудзенка, який прийняв мене у свій відділ в Інституті історії АН УРСР в 1971 р., а потім передав колектив мені, коли вийшов на пенсію. Неформальним консультантом моєї дисертації була А. Митрофанова — одна з провідних фахівців Інституту історії СРСР АН СРСР протягом багатьох десятиліть. Без її допомоги я не зміг би осмислити важку й зовсім недосліджену проблему, яку підняв в цій дисертації — нагромадження ресурсів для індустріалізації Радянського Союзу в роки перших п'ятирічок. Митрофанова посприяла мені і в ускладненнях, які виникли після захисту. Ніхто не вважав дисертацію

слабкою, але історики твердили, що я маю претендувати на ступінь доктора економічних наук, а економісти — на ступінь доктора історичних наук. Мене викликали на експертну раду ВАК з історичних наук, як це завжди робиться в конфліктних ситуаціях. А через 10 років я став членом цієї ради і ще зустрівся з вченими, які тримали мене «на килимі».

Повний текст докторської дисертації був опублікований «Науковою думкою». Не раз зустрічалися мені посилання на неї у західній літературі. Тепер написав би дослідження на цю тему в іншому ключі, але її фактична основа не застаріла. Поясню на прикладі.

Кремль використовував мережу магазинів «Торгівля з іноземцями» для викачування золотовалютних нагромаджень у населення, яке не охоплювалося картковою системою постачання. Під час влаштованого Сталінін терору голодом в Україні філіали і закупівельні пункти Торгсину були просунуті в сільську глибинку, щоб викачати у селян побутове золото та срібло. В дисертації і книзі є відповідь на питання, яку частку в банківських резервах СРСР займали видобуток золота і виручка магазинів Торгсину.

Слід визначити вплив істориків на формування мого світогляду після того, як українська наука увійшла у світовий історіографічний процес. Мабуть, вирішальний вплив здійснила на мене наукова творчість вчених, яких я не мав честі знати особисто — А. Тойнбі та І. Лисяка-Рудницького. Окремо слід зазначити Дж. Мейса. Ми з ним займалися однією проблемою, підходячи до неї з протилежних сторін: я — з соціально-економічної, він — з національної. Виявилось, що обидва підходи складають у своїй сукупності цілісність, яка розкриває загадку Голодомору.

4. Чи вважаєте Ви себе «радянським істориком»?

У 1993 р. Дж. Мейс надрукував в одному з американських журналів велику статтю «Як Україні дозволили згадати». Майже в усіх статтях журнального номера йшлося про український голод, і було ясно, що саме автор мав на увазі: згадати про цю трагічну подію. В окремому підрозділі Мейс проаналізував мій тодішній доробок з проблематики Голодомору і зробив такий висновок: починаючи досліджувати тему, Кульчицький був типовим радянським істориком, коли ж закінчив дослідження, то став просто істориком. Висновок, з яким я погоджуюсь, був зроблений людиною, яка дивилася на українські реалії з американського берега. Він тим цінніший, що в цій же статті трапляються цілком негречні вислови на мою адресу. Це вже пізніше ми стали друзями і соратниками в дослідженні теми Голодомору.

5. Якими є перспективи розвитку історичної освіти в сучасній Україні?

Мова йде про історичну освіту в загальноосвітній школі. Історія України у вищих навчальних закладах всіх спеціальностей тривалий час читалася через те, що студенти в школі раніше вивчали історію СРСР. Теперішні випускники вже знають вітчизняну історію, і вивчати її у всіх вузах недоцільно. Гуманітарна підготовка повинна залишатися, але без дублювання пройденого в школі.

Історична освіта в школі спирається на доброякісну методичну базу, створену за участю фахівців НАН України і Академії педагогічних наук. Для кожного класу випущені альтернативні підручники, вчитель може обрати найкращий з них. До його послуг — методичний матеріал по кожній темі і хрестоматії. Є нормативна база, яка визначає обсяг знань. Затверджені тести, які об'єктивізують оцінку знань.

Проте політична боротьба в суспільстві позначається на історичній освіті. Історична свідомість представників лівих партій залишається на радянському рівні. Коли вони перебирають в свої руки важелі влади, то роблять все можливе, щоб повернути в школу стереотипи сталінського курсу «Історії ВКП(б)». Український інформаційний простір майже цілком завойований російськими ЗМІ, а в Росії відбувається повзучий ренесанс радянських історичних стереотипів. В руках С. Ніколаєнка Міністерство освіти і науки України починає відігравати реакційну роль. Керівники його підрозділів з великим стажем роботи не витримують тиску і шукають собі інше місце роботи.

Є одне принципове питання, пов'язане з постановкою історичної освіти. Мова йде про те, чи вивчати минуле двома паралельними потоками, тобто відділити вітчизняну історію від всесвітньої, чи створити підручники, в яких минуле України викладатиметься в контексті всесвітньої історії. Я двічі побував у Брауншвейзі (ФРН), де знаходиться спеціалізований інститут, в якому аналізуються під методичним кутом зору підручники усіх країн з історії і географії. Добре знаю практику підручникотворення в сучасній Польщі. Світовий досвід свідчить, що історія в школі не повинна поділятися на два різних курси. Можна приділити вітчизняній історії половину обсягу підручника, не у цьому справа. Поляки і французи, які мають підвищену чутливість до вітчизняної історії, так і роблять. Але минуле кожної країни нерозривно пов'язане зі світовим історичним процесом.

Я стояв на такій позиції з кінця 80-х рр., потім дозволив переконати себе, що відродження вітчизняної історії в школі буде полегшене, якщо вона викладатиметься окремо. Думаю, однак, що вже надходить час прилучитися у викладанні історії в школі до загальноєвропейських зразків.

6. Чи можливо вирішити проблему «історія та ідеологія»?

З горбачовською «перебудовою» в наше життя увійшло містке поняття — плюралізм. Кращі підручники для школи тепер дають учням певні набори фактів з різними варіантами оцінки. Це формує плюралістичне мислення і стереоскопічний зір на події минулого. Учні повинні розуміти, що вони вільні у спробах сформулювати власну точку зору, оцінювати минуле з самостійно обраних позицій.

Громадяни вільної країни розмовляють різними мовами, мають різні переконання, сповідують різні релігії. Щоб стати повноцінними громадянами, вони повинні бути патріотами, тобто відданими своїй країні, і націоналістами, тобто любити свою націю. З терміном «нація» виходить багато непорозумінь, Східна Європа надто довго була скута імперськими обручами. Але не треба думати, що любов до власної нації обов'язково пов'язана з ненавистю до всіх інших. Тим більше, що сучасна нація — це сплав людей різних національностей.

Отже, до терміну «націоналізм» треба поставитися спокійно, а термін «інтернаціоналізм» слід відкинути як неіснуючий. Інтернаціоналістами себе оголошували ті політики, які бажали взяти гору над націоналістами. Фактично ж не може бути людей між двома націями, нема людей без роду-племени.

Якщо взяти до уваги все сказане вище, то проблема «історія та ідеологія» розсмокчеться сама собою. Історію можна конструювати з позицій консерватизму, лібералізму, фемінізму, соціалізму, комунізму, клерикалізму тощо, і всякий раз вона буде іншою. Проте минуле залишатиметься адекватним собі.

7. Скільки історіографічних та методологічних «поворотів» траплялося на вашому науковому шляху?

Відмову від марксизму-ленінізму не можна вважати методологічним поворотом. Марксизм-ленінізм був чим завгодно, але тільки не методологією. Витискування марксистсько-ленінських стереотипів з власної свідомості — це болючий і тривалий процес. Навіть в останні роки я з подивом пересвідчуюсь, що певні поняття, що сприймалися як аксіома, насправді є частиною ідеологічної тюрми, в якій нас тримали від народження.

Коли ми маємо справу зі справжніми методологіями, повороти не потрібні. Підходи Арнольда Тойнбі, Макса Вебера або школи «Анналів» до історичного процесу різні, але не суперечать один одному. Ми просто дивимося на минуле під різними кутами зору, беремо з нього те, що співпадає з нашими уявленнями про нього, або, навпаки, вражає і шокує. Минуле багатогранне, а давнє минуле настільки чуже нам, що ми його ніколи не зрозуміємо повністю через відсутність відповідних рецепторів.

Історіографічні повороти — це зміна не тем, а напрямів досліджень. У 1990-х рр. упродовж дев'яти років, тобто три планових цикли наш відділ досліджував проблему радянського тоталітаризму. Це був цілісний напрям досліджень, який не освоювався у позаакадемічному науковому середовищі. Ми не створили узагальнюючої монографії, але в процесі вивчення проблеми стали іншими. На початку 90-х рр. я солідаризувався з новим терміном, що тоді ставав модним — комунофашизм (цим поняттям об'єднувалися фашизм, нацизм і комунізм). Тепер бачу тільки деякі споріднені риси між фашизмом і нацизмом, але розумію, що це зовсім різні явища, які сприймаються нашою свідомістю як щось цілісне тільки тому, що А. Гітлер і Б. Муссоліні стали союзниками. Мене дивує, що сталінський наказ вважати націонал-соціалістів фашистами все ще має силу в нашій країні, на всьому пострадянському просторі і навіть за його межами.

Комунізм, як я думаю тепер, не можна об'єднувати з нацизмом і фашизмом в єдину тоталітарну цілісність. Фашизм не дотягував до тоталітарності, а комунізм переріс її. Він утворив з держави і суспільства певну цілісність, своєрідне державосуспільство.

8. Чи змінилися Ваші пріоритети у шуканні «правди історії»?

Минуле — це те, що відбулося, воно об'єктивно має один вимір, на всіх — тільки один. Історія є тлумаченням минулого, і тому у кожного, хто має здатність втручатися в історичний процес — своя правда. Простий приклад — святкування 300-річчя Полтавської битви. Російські представники в українсько-російській комісії зі співробітництва запропонували цей ювілей, але навіть не подумали, що святкувати його нам, м'яко кажучи, не з руки. Я не хочу сказати, що реконструкція Полтавської битви українськими істориками повинна відрізнитися від тієї, яку створили вчені з Росії або Швеції. Щоб не допустити фальсифікації історії, картина битви повинна відповідати джерелам, що збереглися і пройшли через науковий аналіз. Але ставлення до здобутих фактів у громадян кожної країни має бути своїм.

Країнам, які протягом віків конфліктували між собою, важко створити спільний підручник з історії. Коли виникла ідея написати російсько-український навчальний посібник, в нашому суспільстві піднялася справжня буря. Адже ми мали спільну навчальну дисципліну, яка називалася «історією СРСР». Це була звичайна історія Росії з окремими вставками з минулого інших держав, які Російська імперія поглинула в процесі становлення. Словосполучення «історія СРСР феодального періоду» не шокувало, бо всі розуміли, що йдеться про історію Росії. Та у незалежної України з'явилися свої національні інтереси, аніскільки не

схожі на інтереси Росії. Тепер ми оцінюємо своє минуле з іншої географічної точки: Києва, а не Москви. Така оцінка є цілком природною, інколи вона проявляється навіть у географічних назвах. Наприклад, Закарпатська Україна для Києва — це наша земля за Карпатськими горами, а для Праги це була їхня територія перед Карпатами. Поки Закарпаття перебувало у складі Чехословаччини, воно мало іншу офіційну назву.

Отже, не треба шукати правду історії, у кожного народу вона своя. Історія — це більше, ніж наука, це — усвідомлення себе народом, найважливіша складова частина національної ідентичності. Ми повинні дивитися у дзеркало історії власними очима, якщо хочемо позбавитися ризику розчинитися серед інших народів і зберегти себе як націю.

Існує й інший варіант відповіді на це запитання, якщо його перевести в іншу площину. Часто стверджують, що є тільки одна «правда історії», а все, що відрізняється від неї — фальсифікація. У попередньому варіанті я не розвивав цієї теми, а просто вказав на можливість фальсифікації і додав, що описувана подія (йшлося про Полтавську битву) мала відповідати джерелам, які пройшли через науковий аналіз. Адже існує окрема галузь історичної науки, яка забезпечує такий аналіз — джерелознавство.

Формулюючи другий варіант відповіді, почну з того, що у історика непорівнянно більші можливості створити концепцію, ніж у фізика, астронома чи біолога. В усіх сферах буття, що описуються певною наукою, є сума усталених фактів, які не пов'язані між собою причинно-наслідковими зв'язками. Вчений, який пов'язує їх, створює гіпотезу. Коли зв'язки між покладеними в основу гіпотези фактами не можна інтерпретувати в інший спосіб, а раніше встановлені закономірності не суперечать їй, вона стає теорією, тобто прирощує здобуті знання. Концепція є формою існування гіпотези в процесі її перетворення в теорію.

Не так важко зрозуміти, чому у історика більші можливості для створення концепцій, у тому числі фальсифікаторських. Представники точних або природничих наук вивчають окремі прояви об'єктивних закономірностей. Через ці прояви вони й встановлюють відповідні закономірності. А історик вивчає суб'єктивні дії історичних осіб, які викликані довільною кількістю відомих або невідомих чинників. У нього є необмежені можливості створити концепцію собі до душі, і лише потім відібрати для її обґрунтування придатні факти, а всі непридатні — проігнорувати. У фальсифікаторських концепціях фігурує не тільки обмежена кількість придатних фактів. В них порушується розмірність фактів і спотворюються причинно-наслідкові зв'язки між ними. Можна

сказати навіть більше. Якщо у таких концепціях заінтересована держава, вона здатна створювати фальшиву реальність, яка лягає в основу офіційної історії. Не раз я у цьому переконувався, вивчаючи історію українського Голодомору і проблему ОУН–УПА.

Здійснюючи ревізію історії радянської доби, вчені ризикують натрапити на опір політичних сил, які ідентифікують себе з нею. Тому ревізія історії СРСР («переписування історії») стає полем політичної боротьби. Голодомор або проблема ОУН–УПА зовсім не випадково перетворилися на арену ідеологічного протистояння між Україною і Росією. Росія вважає себе спадкоємницею СРСР і не схильна розкривати сталінські «скрині Пандори».

Насамкінець висловлю ще одну рекомендацію. Вчений повинен уникати глорифікації історії свого народу. Населення стає нацією, якщо знає власне минуле, але фальсифікація історії з патріотичних міркувань не потрібна і некорисна. Обов'язок історика — донести до народу всю правду про його минуле, навіть якщо вона гірка. Історичні міфи можуть бути корисними для формування національної пам'яті, але у тривалій перспективі вони однозначно шкідливі. Адже міфи розкриваються...

9. Що є запорукою ефективного функціонування тандему «учитель–учень»?

Коли я став доктором наук, то заслужив право мати учнів. Оскільки з того часу пройшло три десятиліття, нагромадився певний досвід спілкування з учнями. Помножений на досвід спілкування з власними учителями, він може бути підсумований в шести правилах, якими я керуюсь. Чи керуються ними мої учні — це вже їхня справа.

1. Всього не зробиш сам. Треба підключати учнів до тем, які розробляв би сам, якби знайшовся час.

2. В історичній науці постійно виникають нові напрями досліджень. Найбільш здібних учнів треба заохотити до переходу на нові напрями, хоч вони часто бувають трудомісткою і невдячною справою. Якщо учні обирають непроторені шляхи самостійно, треба пишатися ними.

3. Слід вимагати від учнів, щоб вони допомагали один одному навіть тоді, коли незнайомі. Школа — це не порожній звук, зв'язок між учителем і учнем буде міцним тільки тоді, коли доповниться зв'язками між учнями.

4. Треба допомагати школі учня, тобто своїм онукам в науці.

5. Треба включати учнів у світове наукове співтовариство, починаючи цей процес з елементарного — виштовхування в іншомовне середовище. Нещодавно я здійснив поїздку в Женеву, щоб прочитати доповідь. Доповідь завчасно переклали на французьку мову і прочитали без мене, я

тільки сидів, надував щоки і відповідав на запитання, які мені перекладалися. Два роки курсів з французької мови підвищеної складності, які встиг закінчити в аспірантурі, виявилися втратою часу. Без живого середовища мова в мені загинула. Але тепер для молоді є можливість живого спілкування.

6. Не треба вимагати від учнів більшого, ніж вони можуть дати. Впливати на них треба власним прикладом, а не адміністративними засобами. Ніколи не критикувати дії учнів за їх спиною. Не вступати з ними в полеміку з наукових питань, якщо розумієш, що твоїх аргументів вони не почують.

Мушу признатися, що розраховував завершити активну кар'єру, коли почну поступатися учням у науковій ефективності. Відчуваю, що стає все важче тягнути одночасно адміністративну, викладацьку і наукову роботу. Та не можна зупинитися «на ходу». Доводиться, як і раніше, жертвувати дозвіллям, хоч розумієш, що жертва вже стає безповоротною.

10. Чи можливо вивчати історію України «без брону»?

І можливо, і потрібно. Про бром написав В. Винниченко, коли займався історією XVII ст. Але справжній бром довелося б вживати, вивчаючи гуманітарні катастрофи XX ст. Українці нарівні з євреями і поляками опинилися в самому центрі катастроф. Деякі історики пишуть про це з патетичним піднесенням, викликаючи іронічні посмішки вчених Заходу, які спеціалізуються на історії України. Відрадно, що віктимологічний дискурс не влаштовує представників середнього і молодшого покоління. Це вселяє надію, що вітчизняна історія з часом стане більш оптимістичною.

СТАНІСЛАВ КУЛЬЧИЦЬКИЙ: «Я ПИШУ ЗАРАЗ ПРО ТЕ,
ЩО З НАМИ ВІДБУЛОСЯ ЗА ОСТАННЄ СТОЛІТТЯ,
З РЕВОЛЮЦІЇ 1917-го»

[Інтерв'ю міжнародному інтелектуальному часопису
«Україна модерна» (2016)]¹

«Життєписи історії» — це розгорнуті біографічні інтерв'ю з провідними українськими та іноземними істориками, чії праці та постава посутньо вплинули на розвиток історичної науки, започаткували нові напрямки чи школи, здійснили докорінний поворот у дослідженні певної ділянки. Формат інтелектуальної біографії дозволяє краще пізнати життєву траєкторію ученого/ї, зрозуміти важливі чинники, які впливали на його/її становлення, пізнати особистість і довідатися таємниці успіху.

Цим інтерв'ю зі Станіславом Кульчицьким відкриваємо нову рубрику «Життєписи історії». Станіслав Кульчицький упродовж останніх тридцяти років вивчає проблеми Голодомору, він одним із перших отримав доступ до закритих радянських архівів у 1985–1987 роках. Як дослідник, що був індоктринований системою та мав проімперські погляди, входив у цю складну тему? Що відбулося з ним у перші десятиліття наукової кар'єри? Що спричинило докорінні зсуви у свідомості вченого? Про це, а також про взаємодію з владою і найбільші сьгоднішні небезпеки для українців історик розповів у спеціальному інтерв'ю для «України Модерної».

«Всі шкільні та університетські роки я був зятим імперіалістом»

— Пане Станіславе, чому Ви вивчаєте історію, і, зокрема, українську? Як у Вас це почалося?

— Зі школи, де у мене проявився гуманітарний нахил. Я зубрив математику, фізику, як і всі учні. А от оскільки дуже багато читав, і художньої літератури також, то фактично не готував уроки з географії, історії, літератури, оцей весь гуманітарний блок. Завжди з цих предметів були у мене відмінні оцінки, а з алгебри — не дуже. Правда, у 8 класі

¹ Оpubліковано 25 серпня 2016 р. на електронному ресурсі міжнародного інтелектуального часопису «Україна модерна» у рубриці «Життєписи історії». Із істориком розмовляла Світлана Одинець. Режим доступу: <http://uamoderna.com/jittepis-istory/kulchytsky>. Передруковується з дозволу редакції.

захопився астрономією і навіть телескоп собі змайстрував. Але потім зрозумів, що без математики астронома з мене не буде. І уже в дев'ятому класі вирішив зайнятися історією. Причому професійно: не для того, щоб бути вчителем історії в школі, а писати такі ж книги, які читав. Я жив в Одесі і почав готуватися до іспитів на історичний факультет Одеського університету. Проте на цьому факультеті, на відміну від інших факультетів гуманітарного профілю, була дуже велика конкуренція.

– *Але Ви вступили з першого разу? І мова іспитів була російська?*

– Так, у 1954. Я розумів, що мені потрібно конкурувати в конкурсі 20 кандидатур на одне місце. Мав витримати конкурс разом з тими людьми, яких ми зараз називаємо ветеранами, а тоді, здається, навіть слова такого не було. Це ті люди, які пройшли війну і вирішили отримати вищу освіту з історії, щоб потім працювати в радянському чи партійному апараті. Навіть ті, хто складав іспит на трійку — зараховувалися, а тим паче — інваліди війни. До прикладу, в нас на курсі було 8 незрячих, і всі роки ми начитували їм вголос. Щодо мови, то так, у нас була російськомовна школа, і я погано говорив українською. Але впродовж дев'ятого і десятого класів перечитав всю українську літературу, починаючи від Котляревського. Начитав собі автоматичне сприймання мови, бо треба було писати диктант, і складати українську усну і письмову, писати російський твір, загалом 14 іспитів. Проте, вступив з першого разу.

– *Отже, це було відразу після смерті Сталіна. Ви були ще підлітком, але обрали історичну дисципліну. Як Ви внутрішньо відчували себе у той час? Чи виникали у Вас хоча б найменші сумніви щодо дій радянського режиму, адже Ви багато читали тоді про інші країни? Чи відчували Ви себе комфортно у тому середовищі, в якому жили?*

– Всі шкільні та університетські роки я був зятим імперіалістом. Причому імперіалістом, поінформованим в історії. Я дуже шкодував за Аляскою. Після анексії Криму в Російській Федерації почали згадувати Аляску і Форт-Росс у Каліфорнії. Я приблизно уявляв собі почуття росіян, бо я сам колись був таким.

Вітчизняна історія для мене була історією Росії. Я глибоко переживав, коли вивчав війну Петра I із персами. Він завоював Південне узбережжя Каспійського моря, таким чином все воно опинилося в Росії. Але після невдачі з Прутським походом це завоювання було знищене. Серйозним переживанням для мене було, коли я вперше опинився в колишній імперській столиці Ленінграді: це була перша наша екскурс-практика для спеціалізацій з історії СРСР та історії України, 1957-й рік. Я брав тоді участь у демонстрації після перемоги суперників, яку влаштував М. Хрущов. Бачив його зблизька.

Як я став вивчати історію України? У нас був поділ на спеціалізації: перші два курси відбувалися загальна начитка курсів, а з третього починалося профілювання спеціалізацій. Я пішов на історію України, не знаючи її. Знав інше: мені треба зробити дві курсові роботи і дипломну, на третьому-п'ятому курсах, працюючи над однією темою, щоб вона ґрунтувалася на архівах і була «білою плямою» в науці. Тому підійшов до завідувача кафедри історії України Самсона Ковбасюка, який дав мені тему «Залізничне будівництво на півдні Росії». І я написав по цій темі курсові і дипломну, останню — обсягом майже 500 сторінок. Об'їздив всі навколишні архіви, Кишинів, звичайно ж побував у Москві, Ленінграді. Головним був Одеський обласний архів, де я сидів майже два роки. Коли в архіві відкрилася вакансія молодшого наукового співробітника, мене взяли туди, з кінця 4-го курсу. Проректор, а це був той же С. Ковбасюк, дозволив вільне відвідування лекцій. Годі Хрущов розпорядився, щоб в аспірантуру брали людей тільки з дворічним досвідом практичної роботи. Отже, заробив цей стаж у 1960 році.

– *Тобто Ви чітко планували робити наукову кар'єру? І власне вже у Києві?*

– Так, моя аспірантура була вже у Києві. Я готувався в аспірантуру Ленінградського відділення Інституту історії СРСР АН СРСР. В 1960-му році йому не дали вакансій. А тут в Одесу, з Києва, з Інституту економіки АН УРСР, приїхав Тимофій Дерев'янкін. Ми розговорилися, і він запропонував вступати до їхнього інституту, до відділу історії народного господарства і економічної думки. Коли готувався в аспірантуру, то перечитав практично всі монографії з історії 19–20 століття і законспектував їх. Бо конкуренція теж була дуже велика, а я не хотів втрачати часу. Коли прийшов зі своїм дипломом на 500 сторінок, мені навіть підказали, про що будуть питати на іспиті. Так я став аспірантом на цьому відділі і далі продовжував ту саму тему, ще три роки. Зробив не фактологічну, а концептуальну роботу, досліджував, що означало залізничне будівництво для макроекономіки.

Після захисту дисертації — а це вже був 1963 рік, треба було в інституті створити проблемну групу з економічних проблем хімізації народного господарства. Мене втягнули в цю групу. На щастя, дали галузь, яка не вимагала спеціальних знань: лакофарбову промисловість. Я вже почав вивчати хімію, а тут Хрущова скинули. В грудні 1964 року групу розформували, і я повернувся у свій відділ. З 1965 до 1972 року працював в Інституті економіки, і займався темою першої п'ятирічки.

До 100-річчя народження В. Леніна ми зробили книжку «Здійснення ленінського плану соціалістичної індустріалізації на Україні». Майже третину цієї книги написав я. Проблематика індустріалізації мене заціка-

вила, я хотів нею займатися, але в мене погіршилися стосунки із завідувачим відділу, який, власне, загітував мене поїхати в Київ. Він бачив в мені суперника, як це звичайно буває. Хоча він був старший за мене і я не претендував на посаду, але він так вважав. Спочатку ми дружили, а потім розсварилися. Тому я перейшов в Інститут історії АН УРСР, у відділ, де працюю зараз. Моя праця почалася тут з 1972 року, з роботи над восьмитомною «Історією Української РСР». З 1977 року я став завідувати цим відділом. До минулого року був на цій посаді, впродовж 38 років, і тільки у 2015-му році передав відділ своїй учениці. Тепер працюю на посаді головного наукового співробітника.

– *Що є Вашою родиною? І чи лишаєтеся Ви одностудійцями з дружиною?*

– Одружився в 1963 році, в 1964 і 1967 роках народилися діти. Дружина була редактором у «Радянській школі». Зараз вона вичитує мої тексти, виловлює мої русизми. Ми одностудійці і з нею, і з дітьми. Я це дуже ціную, бо в моїх друзів та однокласників, а вони одесити, часто не так, сваряться на ґрунті політики.

«Для зрозуміння того, як відбувся Голодомор, мені знадобилося 20 років»

– *Ви пам'ятаєте той момент, ситуацію, коли саме у Вас виник перший сумнів щодо радянського режиму, і зокрема, щодо відповідності форми і змісту в комуністичній ідеології?*

– У своєму житті я пережив три зсуви свідомості. В «Бібліографії», яка незабаром буде опублікована, враховані всі публікації, починаючи з першої статті в університетській газеті 1955 року. Зафіксовано все, про що я писав. Хоча я багато від чого зараз відмовився. Я був цілком індоктринованою людиною. Ще у студентські часи, коли мені був 21 рік, я почав працювати співробітником архіву. У 1958 році архівна система ще підпорядковувалася МВС (кол. НКВД), отже, формально я цілий рік був чекістом. Ми в архіві обробляли десятки фондів так званої «Транс-ністрії». До речі, я був в Одесі весь той час, коли її окупували румуни, тому чудово пам'ятаю умови окупації. Не буду розповідати про події окупації, але важливо, що в наш архів потрапили ці румунські фонди, їх треба було опрацьовувати. Ми навіть вивчили трохи румунську мову, коли розбирали і описували румунські архіви. Це й досі одне з багатств Одеського архіву. Тоді я бачив газети, які виходили в Одесі, бачив в них карикатури на Сталіна, але все це не впливало на свідомість. Перший зсув свідомості стався у зв'язку з ХХ-м з'їздом КПРС. Я не розумів, що сталося, бо боротьба з так званим «культутом особи» була дуже обережною. Мені було цікаво, і я почав шукати інформацію.

– *Але де саме? В архівах?*

– Ні, тоді у великих містах продавали центральні органи комуністичних газет країн народної демократії, як вони тоді називалися. І я почав купувати «Трибуну Люду», вивчив польську, оволодів нею буквально за півроку. А поляки набагато більше друкували фактів про Сталіна і репресії. І власне через цю газету почався мій перший зсув свідомості. Причому найбільше мене вражав висновок ХХ-го з'їзду про те, що третя світова війна не є неминучою. Всі ми тоді жили чеканням війни: корейська війна була, тож ось-ось холодна війна мала перерости у справжню. Зрештою, я увійшов в коло шестидесятників.

Другим, значно радикальнішим зсувом був час горбачовської перебудови. Час, коли я з комуніста став, висловлюючись комуністичним жаргоном, антикомуністом.

– *Так, і це значно цікавіше. Бо Вам же виповнилося 50 років, Ви були реалізованим в радянській системі істориком, з уже захищеною докторською дисертацією. В якийсь момент Вас запрошують до «Антиголодової комісії», що мала спростувати висновки комісії Конгресу США з дослідження голоду в Україні, яка повідомила світові про український Голодомор 1932–1933 років. Тобто розвінчати наклепи «буржуазних націоналістів» на СРСР. І Ви на це погоджувалися?*

– Так, після 1983 року українська діаспора в США добилася створення в Конгресі комісії з розслідування українського голоду, який стався 50 років тому, на іншому боці земної кулі. Комісію очолив молодий американський історик Джеймс Мейс. Коли комісія почала давати перші релізи, які потрапляли до нас через радянське посольство в Америці, ЦК Компартії України серйозно стурбувався. Треба розуміти, що цекісти були радянськими людьми у третьому поколінні. Перше покоління утверджувало комуносоціалізм, або гинуло, якщо опиралося цьому утвердженню. Друге покоління вже, як правило, не пручалося, а третє (ті, хто народився після 1937 року) — це колишні жовтенята, піонери, комсомольці, які не відчували жодних сумнівів щодо правильності «курсу», подібно до того, як ми не відчуваємо тиску повітря.

Тоді слово «голод» стосовно 1933 року було заборонено вимовляти. За розпорядженням ЦК КПУ була створена «Антиголодова комісія» в 1986 році, під керівництвом академіка Арнольда Шлепакова. І мені як члену цієї комісії дозволили працювати з «особими папками», де від 1933 року дозволялося вимовляти слово «голод», і де відбивалася реальна картина голодуючого села.

Я не відразу дійшов до суті, не відразу зрозумів механізм Голодомору. Це як пазл. Подібно до того, як археологи знаходять роздроблений глечик, а потім роками його складають, шматок за шматком. Я зрозумів

механізм Голодомору тільки в 2005 році, через двадцять років. Ця каральна акція Сталіна була дуже ретельно замаскована, хоча загинули мільйони.

Досліджував причинно-наслідкові зв'язки, починаючи з «Маніфесту Комуністичної партії». Переконався, що комунізм К. Маркса був таким же утопічним, як і всі попередні комуністичні вчення, але більшовики спромоглися експропріювати суспільство, поставивши його в економічну залежність від держави, а державу — в рабську залежність від купки вождів. Коли експропріювали власність селян, найбільший опір чинила Україна. Щоб попередити соціальний вибух, який коштував би Й. Сталіну посади генсека, він влаштував Голодомор. Адаже в його руках зосереджувалася вся влада в країні, він міг чинити будь-які злочини, не наражаючись на спротив державного апарату. Спротив був, але нещадно придушувався, ілюстрація тому — зловісний 1937-й рік. А спротив селян був придушений у 1933 році. В ті роки виник радянський комуносоціалізм як не до кінця реалізований варіант марксового комунізму. Сталін залишив за селянами частину приватної власності (у вигляді продукції, одержуваної з присадибної ділянки і трудоднів за працю в колективному господарстві), тобто уламки товарно-грошових відносин і ринку, бо переконався, що цілковита ліквідація приватної власності у членів суспільства веде до економічного колапсу. Але майже вся приватна власність зосередилася на вершині владної піраміди. Такий суспільно-політичний і соціально-економічний лад зберігався аж до 1991 року, коли відбувся саморозпад комуносоціалізму.

— Як Ви звітувалися про результати своєї праці в архіві в 1986–1987 рр. перед партією? Що Ви сказали на цій комісії?

— Робота комісії була паралізована, коли з'явилася книга «Жнива скорботи» Роберта Конквеста. Жодного разу ми так і не зібралися, нікого з нас не викликали в ЦК КПУ. Пізніше, за власною ініціативою, написав доповідну записку в ЦК КПУ із закликом визнати наявність голоду 1933-го року.

Через півроку мене викликали в ЦК і сказали: можете її надрукувати в «Українському історичному журналі», але після того, як виступить перший секретар ЦК В. Щербицький (йшлося про виступ на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення радянської влади в Україні, це грудень 1987 року. — С. О.). Стаття з'явилася в журналі у березні 1988 року. А в січні цього року доповідна записка з'явилася також в газеті для зарубіжних українців, яка виходила українською і англійською мовами.

— Який був основний зміст цієї публікації?

— Вона була дуже обережна, бо я хотів щоб цекісти визнали факт голоду. Коли цю доповідну записку писав, то знав значно більше про

механізми організації голоду. Статтю надрукували, ми цілим відділом продовжили працювати над темою голоду. У січні наступного року, в «Літературній Україні», я виклав своє бачення голоду в п'яти номерах газети. Після цього у видавництві «Знання» вийшла моя брошура, накладом у 65 тисяч примірників, про голод в Україні. Це основна тема, якою я займався, і яка дозволила мені мандрувати світом. За ці роки, із запрошеннями виступити на цю тему, я побував у Німеччині, Франції, Великій Британії, Ірландії, Італії, Австралії, Китаї, багато разів в Торонто, Нью-Йорку. У Вашингтоні навіть отримав українську «нобелівку» (Премія фундації Антоновичів. — С. О.).

Вивчення Голодомору повністю перевернуло мої тодішні уявлення про радянський світ. Тепер багато вже знають, що відбувалося з нами, але знають абстрактно. В Інституті історії України зараз виходить книжка Тетяни Боряк. Я порадив їй передивитися всі спогади про голод і витягнути з кожного спогаду 2–3 рядочки про те, як у селян в січні 1933 року конфісковували їжу. Вона назбирала цих фактів на книжку, обсягом до 800 сторінок. Бо письмових розпоряджень про конфіскацію їжі не існувало, були тільки усні інструкції влади, як здійснювати голод в Україні. На відміну від загальносоюзного голоду 1932–1933 рр., який був найбільш яскравим виявом кризи, викликаній намаганнями влади реалізувати безтоварну і позаринкову економіку, згідно з рекомендаціями «Маніфесту Комуністичної партії», український голод був репресивною акцією, яка складалася з кількох послідовно здійснюваних елементів. Перший з них і вирішальний — це конфіскація під час зимових хлібозаготівель всього продовольства тривалого зберігання, яким селяни запасалися до нового врожаю. По-друге, була інформаційна блокада, що легко довести, бо вона тривала до 1987 року. По-третє — блокада фізична, є документи. І нарешті, заключний елемент — продовольча допомога пограбованим селянам. Спочатку забрали всю їжу, потім почекали 5–6 тижнів і дали допомогу. Хтось помер, а хтось витримав — отже, от тобі допомога, йди працюй в колгосп. Голод — як виховуючий засіб! І ніхто цього не розуміє, бо ось, мовляв, держава допомагала, а документів про конфіскацію їжі нема. Книга Тетяни Боряк у видавництві «Кліо» якраз і є таким документом.

«Ми виповзаємо не тільки з комунізму, а й з Росії»

— *Пане Станіславе, чи були у Вас внутрішні конфлікти — чи займатися далі наукою, і саме так, як Ви нею займалися? Може, не тільки з боку партії, але з боку самого життя?*

– Є таке враження, що влада замовляє, а історик обґрунтовує². Але радянська влада у третьому поколінні була, певною мірою, безпомічна, бо не знала власної історії. Ми, історики, допомагали владі і самим собі осмислити минуле. Адже його не можна було осмислити за цензурованими публікаціями. А між поколіннями існував бар'єр, і дорослі не могли розповісти дітям про реальне життя, адже дитина могла проговоритися, а навкруги були сексоти — мільйони «секретних сотрудников» ДПУ–НКВС–МВС–КДБ.

До речі, на Західній Україні було інакше, там боролась УПА, і майже кожна родина була якось зв'язана з цим рухом. І тому антикомуністична радянська влада, на чолі з В. Чорноволом, з'явилася саме там. А тут були тільки так звані суверен-комуністи на чолі з Л. Кравчуком. Вони не хотіли бути під Росією, але залишали з собою все радянське, бо іншого не мали.

– *Ваш третій переворот свідомості відбувся у 2013–2014 роках?*

– Так, він почався в 2013 році, я був якраз в Парижі. Коли розігнали студентів, ми вийшли всією українською громадою в центр Парижу. Після мого повернення до Києва я почав дивитися на нашу історію іншими очима. Треба відділяти українців від росіян, треба визнати, що росіяни, незважаючи на високу культуру, — імперіалісти. Вони не мислять себе поза Києвом, бо століттями їх виховували на нашій, експропрійованій у нас, історії. Вони можуть без Польщі, без Прибалтики, а без України — не можуть жити. У своїй новій книзі, яку завершую, я переконую своїх читачів, що перед нами десятки років важких випробувань. Бо поки існує Росія, Україні буде тяжко. А вона, мабуть, існувати буде, хоча важко щось прогнозувати. Імперськість суперечить світовим тенденціям розвитку, а Росія робить третю спробу залишитися імперією.

– *Про що ця Ваша нова праця?*

– У книзі про успіхи і провали дерадянзації України за 25 років незалежного існування багато уваги приділено функціонуванню новопосталого суспільства, якого в СРСР не було. Мене цікавить саме суспільство, а також те, як воно стає європейським.

Це книга про те як ми виповзали з комуносоціалізму, і тільки я тепер чітко зрозумів, що ми виповзаємо не тільки з комунізму, а й з Росії. Марксів комунізм, повторюю, це не марксизм-ленінізм. В. Ленін взяв з марксизму тільки одну ідею — ліквідацію приватної власності. Його ідея, самого Леніна — як побудувати державу. І він її побудував. З одного

² Станіслав Кульчицький детально описує цей процес у своєму тексті «Історик і влада», який з'явиться друком в альманасі з теорії та історії історичної науки «Ейдос» у 2016 році. [Текст також передрукований у даному виданні].

боку, це була держава демократична, загальнонародна, вона черпала свої кадри з народу. Але при цьому народ був позбавлений будь-яких прав.

Вся економічна і політична влада зосереджувалася в політбюро ЦК КПРС. Воно пронизувало народну товщу трьома вертикалями — радянською, партійною і чекістською. Таку владу не можна було знищити, вона впала сама собою, коли вичерпався її ресурс. У побудові влади Ленін спирався не на марксизм, а на нечаївщину, на суто російські реалії. Тому я пишу не про декомунізацію, а про дерадянізацію. Адже російський комуносоціалізм виник в образі рад, радянської влади, яка була фактично не радянською, а компартійною. Це моє розуміння того, що з нами трапилося за ці сто років, з 1917 року. Російський комуносоціалізм, який тепер залишився у первозданному вигляді тільки в Північній Кореї, страшний тим, що суспільство повністю зливається з державою і свідомість людей деформується. Ця деформація абсолютизується при комуносоціалізмі, але вона походить з біблійних часів. Завжди є дві категорії людей: ті, кому потрібна рибальська сітка, і ті, кому потрібна тільки риба. Світ євроатлантичний, і в релігійному, і в будь-якому іншому вимірі — це люди з сіткою. Світ азійський, хоч його не треба абсолютизувати за територіальною ознакою, це люди, які чекають рибу від держави, громади, глави сім'ї. На жаль, цей світ кількісно зростає, бо жінка в ньому тільки прилад для народження нового покоління, тоді як в євроатлантичному світі вона вільна і сама планує сім'ю. Небезпека комуносоціалізму не стільки в репресіях, якими супроводжувалося його силове насадження, скільки в патерналізмі.

В Росії маса людей лишилися «совками». Половина нашого населення недалеко пішла від цього, тому нам так важко. Але є Західна Україна, яка прожила в умовах комуносоціалізму тільки два покоління. За останні 25 років вона тягнула нас в Європу, а Донбас — в Росію. Чим закінчилося це протиборство? Загальнонаціональною трагедією...

— *Коли має вийти ця книга?*

— Вона мала би вже вийти, але я хотів включити 2016-й рік, бо зараз йдуть стрімкі зміни. В цій книзі останній розділ присвячений процесам, що відбуваються після Революції гідності.

СТАНІСЛАВ КУЛЬЧИЦЬКИЙ: «ДЕРАДЯНІЗАЦІЯ ПОВ'ЯЗАНА НЕ ТАК ІЗ ДЕКОМУНІЗАЦІЄЮ, ЯК ІЗ ДЕРУСИФІКАЦІЄЮ»
[Інтерв'ю часопису «Український тиждень» (2016)]¹

Нині часто чути термін «декомунізація». Водночас ми почали звикати й до слова «дерадянізація». Це синоніми?

— Мабуть, багатьом здається, що синоніми, але не мені. Я сказав би так: існують три терміни, якими позначають нижчий, середній і вищий ступені розуміння того, що сталося з усіма нами у ХХ столітті: десталінізація, декомунізація і дерадянізація. Вони були поширені в різні часи саме в такому порядку. Це означає, що ми прогресуємо в розумінні недавнього минулого.

Хто це — ми? Політики, політологи, історики? Ті, хто народився в СРСР, чи ті, хто спостерігав із Заходу за подіями в нашій колишній державі?

— У кожній професії, у кожного спостерігача всередині чи назовні існують свої рамки, що заважають побачити феномен комунізму (я називаю його комуносоціалізмом) як цілісне явище. Коли задуматись, який фах чи яке становище в системі або поза нею давали перевагу під час виявлення суті комуносоціалізму, то доведеться, мабуть, сказати про народженого в Україні історика.

Вводячи в дискурс поняття десталінізації, дозвольте нагадати: було дві різні десталінізації, пов'язані з іменами Микити Хрущова та Міхаїла Горбачова. Про яку з них мова, якщо ви пов'яжете десталінізацію із двома іншими поняттями: декомунізацією та дерадянізацією?

— Як я щойно сказав, ці три поняття позначають різну глибину розуміння минулого. У часи Горбачова ми стали розумнішими, а тому цілком слушно назвали те, що відбулося за Хрущова, десталінізацією. А в той період такого терміна ще не існувало. Тоді боролися з «культутом особи».

Ви стверджуєте, що всі перелічені поняття позначають різний ступінь осмислення минулого. Зміст трьох понять, поміж яких ми заблукали, ніби поміж трьох сосон, теж різний?

— Так, це не зовсім синоніми. Комплекс дій, окреслених від 2014 року під знаком дерадянізації, був інший, ніж дії, розпочаті Горбачовим

¹ Оpubліковано: Український тиждень. — Київ, 2016. — № 46 (470). — С. 22–25. З істориком спілкувався журналіст Роман Малко. Інтерв'ю передруковано в мовній редакції «Українського тижня».

під знаком декомунізації. Дії Хрущова, спрямовані на боротьбу з «культутом особи», теж специфічні. Але зверніть увагу: після 2014 року декомунізація та дерадянізація зливаються в нашій свідомості в єдине ціле. Так само після 1988-го майже синонімічними поняттями стали декомунізація і десталінізація. Нарешті, після 1956-го синонімом десталінізації виявилася зручніша для розуміння широких мас боротьба з «культутом особи».

До речі, «останньому романтикові» Микиті Хрущову, який щиро вірив у перемогу комунізму, не примарилося б навіть у страхітливому сні, що його боротьба з «культутом особи» — це різновид декомунізації. Так само Горбачову, який завдяки повноваженням та авторитету генсека наполіг на конституційній реформі 1988 року, не спадало на думку, що він пиляє сучок, на якому сидить. Нагадаю, що ця реформа забезпечувала, як тоді висловлювалися, «повновладдя Рад», тобто позбавляла КПРС статусу державної партії. На диктатурі компартійної верхівки була зав'язана вся радянська імперія (союзні республіки та країни Центрально-Східної Європи). Зникнення диктатури розвалило її і послужило відправною точкою для виходу процесу дерадянізації на перший із його завершальних етапів.

Остання репліка вражає. Ви стверджуєте, що розпад Радянського Союзу, тобто подія вже чвертьвікової давності, є тільки початком завершального етапу в подоланні радянізації. Коли ж дерадянізація втратить свою актуальність?

— На швидкість дерадянізації можна впливати, це зрозуміло. Існує безліч випадків, коли щирі комуністи — а ідея комунізму захоплююча й благородна — стають переконаними противниками комунізму. Сам такий... Проте в масштабі поколінь кардинальних змін бути не може. Піддане радянізації покоління повинне відійти, нема ради.

Можна грубо розрахувати, коли дерадянізація перестане бути актуальною. Візьмімо за таку відмітку конституційну реформу 1988 року і для симетрії — стан суспільства на 2018-й. Зміна поколінь відбувається кожні два десятиліття. Це означає, що суспільство завжди складатиметься з дідів, батьків і дітей. Можна не враховувати прошарки прадідів та правнуків. Отже, суспільство 2018-го — це 30-річні (1988 року народження), 50-річні (1968-го) і 70-річні (1948-го). Тобто маємо два радянські покоління. Це відповідь на цілу низку запитань. Наприклад, чому реформи йдуть дуже повільно? Чому на виборах часом панує гречка або 500-гривневі купюри? Чому захлинуються Майдани? Радянізація — це насамперед не ідеологія. Ідеологія стала мертвою вже в часи Леоніда Брежнєва. Радянізація — це прищеплені звички до патерналізму на ментальному рівні.

Зробімо тепер розрахунок на одне радянське і два пострадянські покоління. Я ці останні генерації називаю майданними. Це 2038-й, коли суспільство складатиметься із 30-річних (2008 року народження), 50-річних (1988-го) і 70-річних (1968-го). На останнє радянське покоління пенсійного віку потужно впливатимуть два майданні. Тоді ми житимемо так, як нині живуть у тій Європі, котру в радянські часи називали Західною.

Тільки у 2038-му?!

Ні, це базовий розрахунок. Треба враховувати лаг у 10–15 років. На дитину, народжену в 1973–1978-му, наслідки конституційної реформи 1988-го вже потужно впливали. Це вільні вибори народних депутатів СРСР у 1989 році, I з'їзд народних депутатів й Андрей Сахаров на трибуні. Це вибори 1990-го до Верховної Ради УРСР і Декларація про державний суверенітет України. Це 1991 рік й Акт проголошення незалежності України. Отже, знімаємо ці 10–15 років із 2038-го. Одержуємо 2023–2028-й. Нині маємо 2016 рік, до омріяних дат залишається не так багато! Прадіди не доживуть, але явна більшість сучасного суспільства побачить Європу в себе вдома. За однієї умови: якщо витримаємо двобій із путінською Росією.

У кількох словах ви розкрили суть конституційної реформи. Відчутно, що надаєте їй доленосного значення. Чому?

— У розроблених під керівництвом Володимира В'ятровича законах про декомунізацію період радянського тоталітаризму було продовжено аж до 1991 року. Це дуже засмутило й образило Асоціацію народних депутатів України. У березні 1990-го, коли нардепи першого скликання зібрались у залі Верховної Ради, вони почувалися повновладними представниками суверенного українського народу. І в цьому не помилялися.

Абсолютна, самодержавна, по суті, влада компартійного керівництва над державою і суспільством зникла в 1988-му, хоча кілька сотень членів ЦК КПРС і депутатів Верховної Ради СРСР цього не розуміли, коли схвалювали висунуту Михайлом Горбачовим із подачі Александра Яковлева ідею «повновладдя Рад». Усі вони були радянськими людьми в третьому поколінні. І так звиклися з оманливою конституційною формою влади, що вже не відчували, як «працює» її диктаторська сутність. Через три місяці ми святкуватимемо 100-літній ювілей падіння самодержавства, і повинні зрозуміти, як виник тоталітаризм радянського зразка. Тим більше, що в сусідній Росії вже готуються вішати локшину на вуха власному населенню й закордонним «корисним ідіотам» (вислів Леніна).

Російська революція перетворила підданих царя на громадян, але вони залишалися повноцінними громадянами недовго. Після розгону Установчих зборів більшовиками в січні 1918 року революція зійшла

нанівець і в Росії утвердилася диктатура червоних вождів. Із третьої спроби наприкінці 1919-го ця диктатура утвердилась і в Україні. Її громадяни стали господарями своєї долі тільки після вільних виборів 1990 року, проведених на підставі конституційної реформи 1988-го. Проте незалежною в 1991-му стала радянська Україна, і цим усе сказано. Громадяни її залишалися радянськими людьми й були схожі на сліпих кошенят. Треба було чекати, коли в уже незалежній Україні почне народжуватися громадянське суспільство. Коли воно виявиться спроможним спочатку на Помаранчеву революцію, а потім на Революцію гідності. Коли воно зможе впливати на свою долю без різких рухів, еволюційним способом. Коли відбудеться та зміна поколінь, про яку вже йшлося.

І ще одне уточнювальне запитання з приводу вже сказаного. Мене шокувала ваша побіжна ремарка: «... ідея комунізму захоплююча і благородна». Ви переконані в цьому?

— До деяких суто теоретичних термінів ми ставимося з огидою через пов'язані з ними дії, а інші, хоч і споріднені, викликають симпатію. Ось одна з таких пар: націонал-соціалізм і націонал-комунізм. Німецькі націонал-соціалісти виявилися злочинцями й наповнили свою теорію злочинним змістом. Натомість український націонал-комунізм сприймаємо схвально.

Міжнародний колектив під керівництвом Стефана Куртуа написав «Чорну книгу комунізму» з підзаголовком «Злочини, терор, репресії. 95 мільйонів жертв», яку потім переклали багатьма мовами. Ставлення до «наукового» комунізму визначають ці жертви. Зовсім інше воно в нас до утопічного комунізму — благородної, хоч і нездійсненої мрії про соціальну справедливість. Подивимось, однак, що писав 26-річний Фрідріх Енгельс: «Комуністичний принцип є принципом майбутнього, за це говорить хід розвитку всіх цивілізованих націй, за це говорить швидко прогресуючий розклад усіх дотеперішніх соціальних установ, за це говорить людський здоровий розум і насамперед — людське серце». У 27-річному віці він разом із Карлом Марксом написав «Маніфест комуністичної партії», який обидва охарактеризували як маніфест наукового комунізму. Проте комунізм основоположників марксизму виявився такою самою утопією, як і всі попередні. Не їхня вина, що спочатку в Росії, а потім і в інших країнах почали втілювати цю утопію в життя залізом і кров'ю, з десятками мільйонів жертв.

Радянські люди ставилися до марксизму-ленінізму як до об'єктивної реальності. А насправді він був суцільним ленінізмом із додатком однієї фрази з «Маніфесту комуністичної партії». Ось ця ключова фраза: «Комуністи можуть висловити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності». Ці слова сподобалися Владіміру Леніну, він

зрозумів, що за їх допомогою зможе доповнити план встановлення політичної диктатури своєї партії диктатурою економічною, варто лише націоналізувати (інший термін такого змісту «усуспільнити») засоби виробництва.

Фундаментальною помилкою комуністів-утопістів була переконаність у тому, що можна ліквідувати приватну власність, тобто відносини між людьми, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням засобами виробництва, які склалися після виникнення класового суспільства. Ліквідувати можна тільки приватного власника, і тоді його власність переходить до іншого, теж приватного. Державна власність бачиться колективною власністю держави, але вона перебуває у володінні, користуванні й розпорядженні конкретних державних службовців різного рангу. У радянській державі з максимальною централізацією влади функція володіння ресурсами зосереджувалась у членів політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б)–КПРС. Ці люди не були власниками газет, заводів і пароплавів, але розподіляли ресурси між фондами нагромадження і споживання, містом і селом, експортом і внутрішнім споживанням тощо.

У «Маніфесті комуністичної партії» Маркс та Енгельс доводили, що можуть існувати диктатура пролетаріату й загальнонародна, тобто суспільна, власність. Усе це суцільна утопія. Такі спільноти, як клас, народ, суспільство, нація, не мають внутрішньої структури й не можуть діяти узгоджено. Узгоджено діють такі спільноти, як партія, держава, церква, тобто спільноти з ієрархічною структурою. Це розумів Ленін. Свою формулу влади, яка спиралася на феномен рад, він знайшов іще під час революції 1905 року.

У чому суть ленінської формули влади?

— У революції 1905 року вперше й незалежно від будь-яких партій з'явилися ради як форма політичної організації робітничого класу під час загального страйку. Ленін висунув перед робітничим класом гасло «Вся влада Радам!» (більшовики завжди писали це слово з прописної літери) і поставив завдання організувати систему рад в усіх ланках адміністративно-територіального поділу. На пропозицію організаційно об'єднати ради з партією більшовиків він відреагував негативно, але більшовики мусили заволодіти ними, викинувши конкурентів — представників інших політичних партій і залишивши тільки тих безпартійних депутатів, які їм співчували. Унаслідок цього партія більшовиків починала існувати у двох різних іпостасях. По-перше, як політсила, що здійснювала під прикриттям продуманої основоположниками марксизму й позбавленої реального змісту «диктатури пролетаріату» свою диктатуру. А точніше, диктатуру своїх вождів (з огляду на закладений у партійне будівництво принцип «демократичного централізму», тобто абсолютного підпорядкування

нижчих в ієрархії інстанцій вищим). По-друге, як ради, що мали вагомі управлінські функції, але були позбавлені функцій диктатури, тобто політичного значення. Це було справді геніальне рішення, завдяки якому створювалася міцна влада, пов'язана з народною товщею і водночас цілком незалежна від народу. Потрібна була лише тверда переконаність у тому, що більшовики спроможні витіснити інші партії з рад і перетворити останні на додаткову форму свого існування. Ту форму, для якої через три десятиліття Іосіф Сталін винайшов своє визначення: «блок комуністів і безпартійних».

Ленін був переконаний, що більшовики здатні викинути з радянського гнізда решту партій, і не помилявся. Ради були народними організаціями в країні з максимально напруженим соціальним протистоянням. Народившись у ситуації гострої класової боротьби, вони не шукали варіантів класового миру. А більшовики були єдиною із соціалістичних, тобто пов'язаних із пригнобленими народними масами, політичних партій, яка стояла на екстремістській платформі «Маніфесту комуністичної партії». Ситуативні й доктринальні екстремісти мали знайти одні одних.

Завдяки вашому опису ленінської формули влади стає зрозумілішою конституційна реформа Горбачова, яка характеризувалася двома словами: «повновладдя Рад». Справді, усунення органічного зв'язку між радянськими органами влади й КПРС відсунуло партію на політичні загітунки. Та, попри все, перші вільні вибори 1990 року віддали владу тим-таки комуністам. Що в Росії (де їх очолив Борис Єльцин), що в Україні (під керівництвом Леоніда Кравчука). Чому Горбачов не передбачив такого повороту подій?

— Він, слава Богу, ще живий і міг би відповісти. Показово, однак, що у своїх численних мемуарах Міхаїл Сергєєвіч не згадував ні зв'язку радянських і партійних органів влади, ні політичних наслідків, спричинених його розривом. Під час перебудови Горбачов задовольнився тим, що обрався на З'їзді народних депутатів президентом СРСР, залишаючись генеральним секретарем ЦК вже напівмертвої КПРС. У мемуарах Александра Яковлева я теж не знайшов роздумів щодо заміни ленінської формули влади формулою «повновладдя Рад».

Найближче оточення Горбачова надто пізно зрозуміло, у який капкан потрапила КПРС, коли контрольовані її парткомаами вибори до радянських органів влади стали вільними. І після перших таких виборів воно зійшлося у двобої з Єльциним у Москві та з керівниками власної партії в столицях національних республік, які стали носіями суверенної влади завдяки волі народу. Гекачепісти програли цей двобій. Залишаючись радянською, Україна стала незалежною, і тільки тоді в ній розпочався повільний і нерішучий процес дерадяннізації.

Чи варто звинувачувати виборців у тому, що вони допустили перетворення України з радянської на олігархічну республіку? Адже вони були радянськими людьми у третьому поколінні...

Три покоління під політичною та економічною диктатурою партії Леніна–Сталіна — це довго. Не дивно, що дерадянізація рухалася черепашачою ходою. У західних областях України радянська влада нищила людей або спотворювала їхні душі впродовж двох поколінь. Це теж багато, але все-таки там і тільки там після перших вільних виборів 1990 року виник такий дивний феномен, як антикомуністична радянська влада.

Протиставленням другого і третього покоління радянських людей ви фактично відповіли на ще не озвучене запитання: чому та частина колишньої радянської імперії, яку називали Центрально-Східною Європою, уже перебуває в ЄС і НАТО? Ці країни радянлізувалися не три, а два покоління, і контроль Кремля над ними був слабший, ніж над союзними республіками. Україна залишилася поза межами об'єднаної Європи, сам на сам із РФ. Ви зробили оптимістичний прогноз стосовно нашого майбутнього, але уточнили: якщо витримаємо двобій із Росією. Чи витримаємо?

— Відповідаючи на це запитання, потрібно повернутися до «наукового» комунізму Маркса й Енгельса вже після того, як ми розібралися з ленінською формулою влади. Основоположники марксизму помилялися, коли стверджували, що є можливими диктатура пролетаріату й загальнонародна власність. Проте мали рацію, доводячи, що в ході революції можна здійснити «експропріацію експропріаторів». Партія більшовиків здійснила її і встановила свою політичну диктатуру під личиною диктатури пролетаріату, а також економічну диктатуру в оманливому вигляді загальнонародної власності. Коли ми кажемо, що в Росії, а потім і в інших країнах залізом та кров'ю втілювали в життя комуністичну утопію, то це не означає, що утопія у вигляді диктатури пролетаріату й загальнонародної власності була реалізована. Утопія завжди утопія. Була реалізована ленінська формула влади, тобто диктатура, яка не мала нічого спільного з мріями основоположників марксизму. Ленін використав ідею марксизму, щоб експропріювати суспільство й установити владу, адекватну багатівіковій російській традиції. Коли ми говоримо про комуністичне будівництво в СРСР, то треба розуміти, що воно не було реалізацією мрії основоположників марксизму про суспільство з розподілом матеріальних і культурних благ за потребами. Результатом комуністичного будівництва став римейк соціально-економічного й суспільно-політичного ладу, «оспіваного» Міхаїлом Лермонтовим у короткій убивчій строфі:

Прощай, немытая Россия,
Страна рабов, страна господ,
И вы, мундиры голубые,
И ты, послушный им народ.

Чекісти обійшлися без блакитних мундирів, раби стали панамі, а ті пани, які не втратили життя, — неповноцінними громадянами без права голосу, тобто позбавленцями. Російська імперія збереглась у нових формах, але з попередньою суттю. Російську революцію загубили контрреволюціонери з протилежних за ідеологією таборів: білих та червоних. Вони ж таки знищили або ідейно занапали українських революціонерів.

Росія, яка тоді під червоними, а тепер під триколірними прапорами не перестала бути імперіалістичною державою, випромінює загрозу. Україна теж становила б загрозу для правлячих кіл РФ, якби ввійшла в коло європейських країн. Відповідь на запитання, чи витримаємо двобій із Росією, дуже проста. Якщо впродовж трьох років витримували тиск ворога, який зняв маску з приязною посмішкою і показав своє істинне обличчя, то витримуватимемо й надалі.

Деякі ваші тези незвичні й потребують детальної аргументації. Чи можна її знайти у вас у монографіях?

— 2013 року «Темпора» видала мою працю «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі» у трьох книгах. До 100-річчя Лютневої революції в Росії воно видає завершальну книжку «Україна на зламі. Успіхи і труднощі дерадянізації (1988–2016)». Це розповідь про те, як наше суспільство розпорядилося суверенними правами, набутими внаслідок конституційної реформи 1988 року. У книжці показано, наскільки складним і болючим був і залишається процес трансформації радянської України в демократичну республіку.

І на завершення: як відбувалася ваша особиста дерадянізація?

— Як і решта радянських людей третього покоління, я не почувався сліпим кошеням, хоча був ним. Довелося пройти через три світоглядні зсуви. Перший припав на період боротьби з «культури особи». Другий, найрадикальніший, відбувся в роки перебудови, коли я почав «розгризати» ретельно замаскований сталінський злочин, наслідком якого став Голодомор. Третій зсув був зумовлений російською військовою агресією. Вихований на російській культурі, із рідною російською мовою, хоч і без краплі російської крові, я остаточно позбавився ілюзій щодо Росії. Зрозумів, що дерадянізація пов'язана не так із декомунізацією, як із дерусифікацією.

Станіслав Кульчицький

СПОГАДИ ПРО ВЧИТЕЛІВ І КОЛЕГ

МОЇ СТУДЕНТСЬКІ ВРАЖЕННЯ [Про З. В. Першину]¹

Ми тепер зустрічаємося з З. В. Першиною як колеги-професори. За плечима кожного — певна кількість книг і учнів. У кожного — діти й онуки, яких ми взаємно знаємо. У наших відносинах — жодної тьмяної плями; ці відносини сповнені взаємної поваги і коректності, але «на відстані». Відстань склалася природним чином, разом ми не працювали, відносини студент — викладач залишилися на все життя. Тим більше, що спільною рисою наших характерів є дефіцит товариськості.

Невміння сходитися з людьми, жити за законами команди, розв'язувати проблеми за принципом «ти — мені, я — тобі» приносило мені в житті багато незручностей, хоча для вченого такі риси вдачі не є особливо важливими. Переконалий, що Заїра Валентинівна теж потерпала від такого невміння. Працювати з людьми їй довелося багато, я не можу назвати серед істориків деканів з таким великим стажем роботи, як у неї.

Цікаво, що я ніколи не міг подивитися на З. В. Першину очима найближчих друзів, які багато років працювали з нею. У них бували конфлікти, а я навіть подумки не брав їхню сторону.

У нас з З. В. Першиною один вчитель — С. М. Ковбасюк. Мабуть, це з'єднує, надто світлою особистістю він був. У нього Заїра Валентинівна готувала кандидатську дисертацію. Захистила її якраз тоді, коли я закінчував школу.

Вперше я побачив Заїру Валентинівну за кафедрою, коли перейшов на третій курс. Те, як вона читала курс історії СРСР XIX ст., мені сподобалося відразу. Відчувалися і талант лектора, і знання предмету. Раптом в аудиторію увійшов С. М. Ковбасюк і почав слухати. З. В. Першина розхвилювалася і лише згодом оволоділа увагою величезної кількості студентів. Якраз тоді ліквідували історичні факультети в

¹ Опубліковано: Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Вип. 10. — Одеса, 2000. — С. 15–16.

кількох педінститутах, і кількість студентів на нашому курсі подвоїлася. Дочитувала вона лекцію з певним напруженням, а я співчутливо слідкував за нею. Було незрозуміло, чому вона хвилюється на відкритій лекції. В субординації я не розбирався: те, що С. В. Ковбасюк працював тоді проректором, мене не обходило.

Відтоді лекції З. В. Першиної я слухав із задоволенням. У мене вже сформувалася погана звичка прочитувати підручник до початку навчального року, а тут на додаток я поглинав монографії з історії XIX століття: С. М. Ковбасюк дав мені на три роки тему дипломної роботи, пов'язану з використанням архівних джерел, а перед роботою в архіві я ретельно вивчав історіографію. Тим не менш, в лекціях З. В. Першиної знаходив свіжі думки. На нещастя, у нас з'явилося багато викладачів з педінститутів, завдяки яким істотно понизився середній коефіцієнт інтелекту професорсько-викладацького складу.

З. В. Першина була надзвичайно красива. Сполучення краси і розуму у жінок зустрічається не часто. Різниця в двадцять років не дозволяла мені дивитися на неї як на дівчат з факультету. Вона була викладачем, а я — студентом. В її присутності я завжди мобілізувався, стежив, щоб не втратити обличчя, бути наготові з відповіддю. Не хотілося наразитися на її бездоганно ввічливу, але дошкульну, з англійським відтінком іронію. Жодного разу й не наразився.

Ми йдемо по життю паралельними шляхами. Спілкуємося рідко, здебільшого обмінюємося поздоровленнями на свята. Так проходять роки, складаючись у десятиліття. І в цей урочистий день хочеться поздоровити незнаних мені студентів і добре знаних викладачів історичного факультету Одеського університету з тим, що в його стінах все своє життя працює жінка з незвичним іменем Заїра — талановита, розумна, і, як на мене — завжди красива.

НАША СПІЛЬНА РОБОТА [Про Наталю Теплоухову]¹

Історія є одним із головних предметів у загальноосвітній школі. Тому зв'язки між Академією наук і Міністерством освіти в галузі історичної проблематики завжди були міцні.

З останніх років горбачовської перебудови національна історія стала важливим чинником національно-визвольного руху й утвердження української незалежності. Співробітники Інституту історії активно включилися в процес переосмислення минулого, розуміючи, що без цього неможливе повноцінне усвідомлення суті сучасних проблем. Нам потрібно було не тільки по-новому оцінити історичні події, але й втрутитися в процес викладання історії в середній та вищій школі. Зв'язки наші з Міністерством освіти стали набагато інтенсивнішими та різноманітнішими. Життя вимагало і від міністерських працівників нестандартних оперативних рішень. Багато чого залежало від кожного службовця міністерства, самою специфікою своєї роботи пов'язаного з усією периферією. Міністерству стали потрібні нові люди — молоді, енергійні, ініціативні, які могли б поєднати в собі організаторські здібності, високу наукову підготовку, вміння знаходити найбільш вдалі підходи, щоб запроваджувати в життя потрібні новації.

Я працював з Наталією Теплоуховою, готуючи підручники, програми й державний стандарт з історії. Спілкуватися доводилося досить часто, особливо під час поїздок по Україні та за кордон. У цих спогадах хочу зупинитися на найголовнішому — змісті її роботи. Це і моя робота, хоч для мене вона не основна. Перебуваючи на певній відстані, мені простіше формулювати зміст і значення роботи працівників народної освіти у добу великих перемін. Зазначу лише, що Наталя, мабуть, добре усвідомлювала значення своєї справи, бо віддавалася їй сповна, нехтуючи власною дисертацією, яку так і не встигла захистити.

Почну з характеристики тла, на якому розгорталася робота Наталі Теплоухової у Міністерстві освіти.

З кінця 80-х рр. українська компартійно-радянська номенклатура опинилася перед вибором: або підтримувати й надалі союзне керівництво, котре її виростило й випестило, або перехопити у дисидентів ініціативу і повести за собою національно-визвольний рух. Підтримка центру загро-

¹ Опубліковано: Свічення душі: Збірник пам'яті Наталії Теплоухової. — Київ: Генеза, 2000. — С. 7–9.

жувала їй втратою впливу у власній республіці, а підтримка національних гасел — обіцяла у перспективі ліквідацію принизливої залежності від московських чиновників, тобто якісне підвищення політичного статусу. Переважна більшість «сильних світу цього» довго не роздумувала. Жорстка політика русифікації в Україні змінилася підтримкою української мови, підвищеною увагою до «білих плям» в історії радянської доби, популяризацією спадщини замовчуваних раніше українських істориків кінця XIX — початку XX ст., запровадженням викладання в загальноосвітній школі історії України.

Історія України в радянській школі завжди викладалася на рівні історичного краєзнавства. Профільним предметом була історія СРСР, а точніше — російська історія. Аж ось, наприкінці 1989 р., Інститут історії дістав від Міністерства освіти замовлення на створення повноцінного підручника з історії України. У 1991 р. видавництво «Радянська школа» випустило в світ тиражем 760 тисяч примірників (українською та російською мовами) підручник «Історія України» для 10–11 класів. Серед чотирьох його авторів був і я. Цей підручник ще спирався на радянську історіографічну базу й наразився на гостру критику з боку національно-демократичних сил.

У цей час Україна стала незалежною, і підручник безнадійно застарів. Я зрозумів, що треба негайно писати новий і звернувся з відповідною пропозицією до Міністерства освіти. Міністерство дало нам з проф. М. Ковалем і проф. Ю. Курносим карт-бланш на створення іншого за концептуальною основою підручника. Потім воно знайшло кошти, щоб оплатити малому підприємству «Райдуга» виготовлення півмільйонного тиражу з первісного рукопису, над яким тільки почало працювати видавництво «Освіта» (колишня «Радянська школа»). Тираж розійшовся переважно по школах до вересня 1992 р. Книга мала підзаголовок «Матеріали до підручника», була недосконалою з методологічного погляду і надто складною для учнів. Однак вона заповнювала існуючу лакуну. З 1993 р. «Освіта» три роки підряд видавала підручник, в основу якого були покладені ці матеріали.

Підручники пишуть на основі навчальних програм. Ми ж готували свої підручники «з голови», тому що ніяких програм не існувало. Проте наш підхід до змісту історії України XX ст. не переглядався авторами, які видали свої підручники у видавництві «Генеза». Вони вдосконалили набір проблем, пропонованих для вивчення в загальноосвітній школі. У 1996 р., коли стали необхідними апробовані Міністерством освіти програми з історії, Наталя Теплоухова підійшла до проблеми виважено й всебічно. Вона взяла за основу підручники «Генези» з метою підготувати програми для звичайних шкіл, а підручники «Освіти» — аби виробити програми

для шкіл з поглибленим вивченням історії. Виконання такого рішення полегшувалося подібністю структури альтернативних підручників. Сама ж альтернативність, як вважала Наталя Теплоухова, була великим благом для вчителів. Вони могли тепер готуватися до уроків, використовуючи кілька підручників одночасно. Тільки підручник проф. В. Г. Сарбея для 8-го класу й досі залишається своєрідним монополістом в рамках свого хронологічного періоду.

Від підручників і програм ми підійшли до змісту історичної освіти, визначеного як перелік фактів, понять і причинно-наслідкових зв'язків. Наявність обов'язкового змісту освіти об'єктивізує процес навчання. Це особливо важливо для історичної науки, викладання якої перебуває в безпосередній залежності від політичних переконань вчених і вчителів.

Під час розробки проекту державного стандарту з суспільствознавства у 1996–1997 рр. ми з Наталею Теплоуховою спілкувалися особливо часто. Це була важка праця, як і кожна нова справа, й Наталія Геннадіївна ставилася до неї з повною віддачею. Вона дуже переживала, щоб історія як навчальна дисципліна не загубилася в межах освітньої галузі «Суспільствознавства», щоб надалі залишався в школах державний іспит з історії, а не з інтегрального курсу суспільствознавства, який за своєю назвою збігався з назвою всієї освітньої галузі. Вона турбувалася й про те, аби не зменшувалася кількість тижневих годин на викладання історії в школі, до чого якраз і йшлося внаслідок переходу шкіл на п'ятиденний тиждень (це скорочувало загальне тижневе навантаження учнів), а також через необхідність запровадження викладання Конституції України та деяких інших навчальних предметів. Уже після її трагічної загибелі, коли в Міністерстві освіти нікому було відстоювати інтереси істориків, Інститут змісту й методів навчання запропонував варіант, в якому історія навіть зовсім випала з навчального плану старших класів школи. Довелося бити на сполох.

Я спілкувався з Наталією Геннадіївною і в роботі над опрацюванням концепції історичної освіти, яка здійснювалася під егідою Ради Європи. Працювали ми разом і в комісії українських та польських істориків, що вивчала особливості відображення історії сусіднього народу в підручниках, виданих відповідно в Україні та Польщі. Нарешті, доводилося спільними зусиллями відбиватися, коли здійснювалися спроби змусити Міністерство освіти відректися від пострадянських підручників і повернутися до звичних стереотипів. Простий перелік того, що робилося спільно, свідчить про важливість тієї справи, якій присвятила себе Наталя Теплоухова. Не віриться, що її вже нема...

МИХАЙЛО КОВАЛЬ — ДОСЛІДНИК «НЕПАРАДНОЇ» ВІЙНИ В УКРАЇНІ¹

Передчасно пішов з життя Михайло Васильович Коваль — один із провідних вчених Інституту історії України Національної академії наук. До нашого інституту М. Коваль прийшов 28-річним, у лютому 1961 року. Він із відзнакою закінчив Київський державний університет ім. Т. Шевченка і вже мав досвід редагування книг із історичної проблематики у видавництві «Наукова думка».

Нерідко про людину кажуть: вона каторжно працювала все життя. Справді, багатьом людям прожите М. Ковалем життя може показатися каторгою. Для нього не існувало нічого, крім науки. Мушу засвідчити, однак, що М. Коваль був щасливою людиною. Насолоду від наукового пошуку М. Коваль уперше відчув під час навчання. Його список друкованих праць відкривається двома ґрунтовими статтями, опублікованими в студентських наукових збірниках. Після цього з'явилися десятки монографій, підручників для школи, популярних книг і брошур, сотні журнальних і газетних статей. Всі вони присвячувалися тільки одній темі: Україна в 1941–1945 роках. Ця трагічна доба не випадково опинилася в центрі уваги вченого. Його батько загинув на фронті в липні 1941 року, двоє синів-близнюків залишилися сиротами.

Після кончини М. Ковалю ми можемо констатувати очевидне: це був видатний український вчений. Ось щаблі його наукової кар'єри: Лауреат Державної премії УРСР в галузі науки і техніки (1970), доктор історичних наук (1977), професор (1989), Заслужений діяч науки і техніки (1996).

Михайло Коваль став студентом університету через півроку після ХХ з'їзду КПРС. Він повірив у можливість існування «соціалізму з людським обличчям». Залишаючись в рамках загальноприйнятої концепції Великої вітчизняної війни, М. Коваль відтворював фактичну канву цього історичного періоду. Під час другої, «горбачовської» десталінізації він брав діяльну участь у розкритті «білих плям» радянської історії. Професійні керівники ветеранських організацій стали його найлютішими ворогами; адже історик показував істинну, а не парадну картину радянсько-німецької війни.

У 1993–2000 рр. Інститут історії України опублікував 15-томну серію книг «Україна крізь віки». В ній послідовно відтворюються в авторському баченні історичні події двох тисячоліть. Серед цих книг — остання

¹ Опубліковано: День (Київ). — 2001. — 13 жовтня.

монографія М. Ковалю — «Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війні». Вшановуючи пам'ять вченого, подивимося його очима на цей трагічний і водночас героїчний період історії України. Шість десятиліть точиться дискусія про причини катастрофічних поразок Червоної армії в перший рік війни. Як відомо, спочатку головною версією була раптовість нападу. М. Коваль свідчить, що СРСР завжди готувався до війни. Разом із тим він визнає раптовість нападу і висвітлює причини цього. Фактор раптовості справді відіграв зловісну роль у поразках Червоної армії, але не був основним.

Після доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС поразки Червоної армії стали пояснюватися відсутністю кваліфікованого керівництва внаслідок масових репресій. Так, їх масштаби, руйнівний вплив загальновідомі. Книга М. Ковалю теж містить в собі чимало переконливих фактів, які підтверджують це. І все-таки головна причина катастрофічних поразок — не у відсутності досвідчених командирів. Ця причина — у небажанні червоноармійців воювати за свою державу. Справа не стільки в репресіях, скільки в характері суспільно-економічного ладу, насадженого за їх допомогою. Всупереч твердженням сталінських пропагандистів, червоноармійці на передовій не хотіли віддавати життя за цей лад, за цю державу. Загородзагони за їхніми спинами не сприяли підвищенню боєздатності.

Та надійшов час, коли люди пересвідчилися: гітлерівський нацизм гірший від сталінського комунізму, тому що заперечує право на життя для «слов'янських недолюдків». Хоч сталінсько-жуковські методи ведення війни були антигуманними (чого варті загородзагони або взяття міст до «червоних» дат календаря), Радянська армія стала воювати посправжньому. Слід підтвердити істинність пропагандистського вислову тих часів: увесь радянський народ згуртувався навколо комуністичної партії та її вождя.

Ветерани війни дивуються, як по-різному склалася доля переможців і переможених. Проте все закономірно. Не для себе вони завоювали приголомшливу перемогу, яка перетворила СРСР в наддержаву. Суспільство після цієї війни залишилося безправним, а держава ставала все могутнішою. Та свою міць вона використовувала для експансіоністської політики за кордоном і нещадного придушення внутрішньої опозиції. Переможці відчували її увагу тільки під час пам'ятних дат і ювілеїв Великої вітчизняної війни.

В розділі «Міф про превентивну війну Гітлера» М. Коваль із невласливою для нього емоційністю атакував Віктора Суворова (Володимира Резуна). Завдяки яскравому таланту публіциста, неперебірливості в аргументах і здатності непомітно фальсифікувати факти, Суворов здобув популярність і поставив на потік видання своїх парадоксальних книжок.

М. Коваль доводить неправдивість версії Суворова про випереджаючий удар Гітлера за кілька тижнів до вже запланованого нападу СРСР на Німеччину. При цьому його позиція не співпадає з позицією опонентів Суворова з лівого флангу. В природній агресивності сталінського режиму вчений цілком переконаний. Щоправда, я незгодний із звинуваченнями автора «Криголама» і «Дня М» у необізнаності з фактами. Їх Суворов знає добре, хоч використовує тільки ті, що «працюють» на його версію.

В радянській і світовій історіографії вклад України у перемогу Об'єднаних Націй в Другій світовій війні практично не висвітлювався. М. Коваль в своїх працях першим став досліджувати цю проблему. У вищеназваній книзі є відповідний розділ: «Україна — воєнний і геостратегічний фактор Другої світової війни». Автор приходить до висновку, що обидві воюючі сторони однаковою мірою були залежні від українського економічного потенціалу. Це надало безкомпромісного, гранично запеклого характеру бойовим діям на території УРСР. З українським, ширше — південним — напрямом пов'язувалися основні події на радянсько-німецькому фронті. Тут зосереджувалося в різні роки від 56 до 76% збройних сил Німеччини; у 1943–1944 рр. — воювала майже половина з'єднань діючої Червоної армії.

Друга світова війна була глобальною в усіх своїх вимірах. Один з них — вплив на долю цивільного населення. Україна поперемінно ставала тилом для армій, які воювали одна з одною на її території понад три роки. Як складалося життя в такому тилу для українського народу? М. Коваль дає на це чесну відповідь. В його останній книзі міститься детальний опис умов життя у воєнний час. Є й відповідь на те, чому таке життя було особливо тяжким саме для українців. Обидва диктатори мали до України свій рахунок. Гітлер бажав включити до складу Рейху Крим із усією територією, що відділяла півострів від довоєнних кордонів Німеччини. «Слов'янські недолюдки» заважали планам грандіозного територіального розширення Рейху... Тому уже під час війни розпочалася кампанія винищення населення різними засобами. Коли Радянська армія перемогла ворога, Сталін нікому не пробачив перебування на окупованій території. Про це свідчить хоча б відповідна графа в анкетах, які повинні були заповнювати всі громадяни.

Україну радянський диктатор виділив й тут. За свідченням М. Хрущова, він певний час схилився до думки — чи не виселити всіх українців подалі в Сибір. В ході звільнення української землі здійснювалася підступна тактика винищення руками ворога молоді, яка досягла мобілізаційного віку. Польові військкомати, свідчить М. Коваль, мобілізували юнаків і негайно кидали їх в бій. Інколи мобілізованих не встигали одягти у військову форму.

Війна, яку ми за звичкою називаємо Великою вітчизняною, у книзі М. Ковалю губить свій парадно-святковий вигляд. Саме через це, я змушений повторитись, він зазнавав постійних нападок із боку людей, які звикли говорити від імені ветеранів. Та ми повинні бути вдячні вченому за реальну картину, яку знаходимо в його науковій спадщині. Дивлячись на цю війну його очима, ми особливо гостро відчуваємо силу й біль покоління, що дало нам життя. Силу — бо це покоління знищило нацизм. Біль — бо воно перебувало в пекельних умовах війни без лінії фронту.

РОЛЬ ДЖЕЙМСА МЕЙСА У РОЗКРИТТІ НАЙБІЛЬШОГО ЗЛОЧИНУ СТАЛІНА¹

Я пишу ці рядки ввечері 11 травня 2004 р., після вранішньої служби у Володимирському соборі Києва. Вранці ми зібралися в храмі на дев'ятий день після смерті людини, яка була близькою нам, але набагато молодшою, ніж більшість з нас. Джеймс Мейс пішов від нас у розквіті творчих сил.

Головну справу свого життя Дж. Мейс розпочав і завершив у 80-х рр. минулого століття. Все зроблене потім потопає у п'їтмі, створюваній контрастом з яскравим світлом, що йде від 80-х рр. — зоряного часу його життя. В ті роки він увірвався в українську історію і залишився в ній назавжди. Моя розповідь — про Дж. Мейса у 80-ті рр.

Це — не спогади про людину, з якою я познайомився тільки в кінці 80-х рр. Це — дослідження, в центрі якого стоїть науковий подвиг Дж. Мейса.

* * *

14 травня 2003 року Верховна Рада України зібралася на спеціальне засідання, щоб вшанувати пам'ять жертв Голодомору 1932–1933 років. У прийнятому нею зверненні до українського народу є така знаменна фраза: «Сьогодні можна з упевненістю твердити, що перші слова правди про Голодомор 1932–1933 років відіграли помітну роль у національному відродженні, стали одним з важливих чинників здобуття незалежності України». Цю фразу слід розглядати як постановку проблеми, яка досі не привертала уваги істориків.

Громадяни України добре пам'ятають події кінця 80-х. Тоді страхотлива правда про Голодомор уперше стала здобутком гласності. Співставляючи розмірність і послідовність подій, ми бачимо, що інформація про голод 1933 року та інші злочини сталінської доби стала вагомим чинником у перетворенні бюрократичної «перебудови» в народну революцію.

Мова йде не про сам факт голоду, який добре знали всі, а про його причини. Покоління, проти якого був спрямований терор голодом, аніскільки не сумнівалося в тому, що його «вчили уму-розуму» (вираз Станіслава Косіора). Врешті решт, терор голодом був здійснений якраз для того, щоб навчити селян добре працювати не тільки на власній

¹ Оpubліковано: День (Київ). — 2004. — 9 червня.

присадибній ділянці, але й у громадському господарстві артилей. Але покоління, яке народилося в другій половині 20-х рр. і пізніше, причин голоду не знало. Розрив між поколіннями виявився в роки Другої світової війни.

Добре відома негативна позиція значної кількості сучасних ветеранів Великої вітчизняної війни (і особливо — керівників ветеранських організацій) щодо висвітлення її перебігу у сучасних шкільних підручниках і наукових монографіях. Це ускладнює професійну діяльність істориків, які прагнуть позбутися радянських стереотипів. Сучасні ветерани — це молодше з воєнних поколінь громадян СРСР, тобто ті, кому у війну було від 16 до 20 років. Середнього і старшого покоління тих років, які разом з молодшим витримали на собі безмірний тягар війни, уже нема. Проте якраз тодішні середнє і старше покоління визначали внаслідок своєї переважаючої чисельності моральний стан Червоної армії. Молодь була вихована в комуністичному дусі, а старші більшою мірою керувалися життєвим досвідом, щертю заповненим ідеологічним терором, масовими репресіями і депортаціями, а головне — страхітливим Голодомором. Однак цей досвід старші не поспішали передавати молоді, оберігаючи її від функціонерів державною безпеки. Частина старших, яка думала про захист вітчизни, а не держави, разом з молоддю чинила мужній опір Вермахту і зробила неможливим задуманий Гітлером блицкриг. Але інша частина не бажала захищати злочинну сталінську державу, і у перший зручний момент здавалася в полон. Переважна частка радянських військовополонених (5,2 млн. осіб) припадала на перший період війни — до листопада 1942 року (всього в полон було взято до листопада 1944 року 5,7 млн. осіб). Коли бійці Червоної армії переконалися, що нацизм несе з собою загрозу фізичного знищення народу, вони перестали здаватися в полон і почали воювати, але не за державу, а за вітчизну.

У післявоєнні часи серед громадян СРСР уже переважали покоління, виховані радянською владою. На їх спосіб мислення і поведінки впливали три найголовніші чинники: по-перше, цілковита життєва залежність від всюдисущої держави, яка слідкувала за кожним, але й опікувалася кожним; по-друге, виховання, починаючи з дитячого садочка, і пропаганда, які представляли таку залежність найвищим досягненням нового суспільно-економічного ладу; по-третє, страх перед каральними органами, які ретельно слідкували за додержанням правил поведінки, визнаних державою єдино можливими для всіх її громадян.

Три перелічені чинники діяли у поєднанні, яке найчастіше не усвідомлювалося людиною. По суті, держава виховувала у своїх громадян підпорядкованість собі на інстинктивному рівні. Внаслідок закритості суспільства майже ніхто не знав, що повсякденне життя могло бути

іншим. Ті, хто знав і наважувався на опір, в сталінські часи фізично знищувалися, а пізніше — потрапляли в розряд дисидентів.

Події міжвоєнного періоду викладалися за канонами сталінського короткого курсу «Історії ВКП(б)». Висловлена вголос згадка про голод у 1933 році в будь-якій формі (у тому числі у вигляді простого повідомлення про загибель батьків або родичів від голоду) вважалася антирадянською вихваткою. В сталінські часи за це ув'язнювали у концтаборах, а після ліквідації ГУЛАГу обмежувалися «профілакуванням» в органах КДБ. Кожна радянська людина чітко знала, що поняття «Голодомор-33» і «антирадянська пропаганда» взаємопоєднані. В голові був вживлений «внутрішній цензор», який допомагав жити, не наражаючись на небезпеку.

Для розуміння того, в якому вигляді існувала інформація про Голодомор-33 у свідомості радянських людей, важливо знати й таке: ця інформація була уривчастою, неповною і непевною, з переплутаними причинно-наслідковими зв'язками, які не дозволяли належним чином сприймати сам факт голоду. Ніхто, крім організаторів Голодомору-33, не міг визначити його масштабів чи зрозуміти причини.

Навіть тогочасні компартійні керівники високого рангу не уявляли собі картини Голодомору, якщо вони перебували за межами України. М. Хрущов замовчував власні злочини сталінської доби, але в своїх мемуарах старався бути щирим. На початку 30-х рр. він працював другим секретарем Московського міського і обласного комітетів ВКП(б). Згадуючи той час, він надиктував: «...Просачивались в Москву сведения, что на Украине царит голод. Я же просто не представлял себе, как может быть в 1932 году голодно на Украине. Когда я уезжал в 1929 году, Украина находилась в приличном состоянии по обеспеченности продуктами питания. И вдруг — голод!.. Сколько же тогда погибло людей? Сейчас я не могу сказать. Сведения об этом просочились в буржуазную печать, и в ней вплоть до последнего времени моей деятельности иной раз проскальзывали статьи насчёт коллективизации и цене этой коллективизации в жизнь советских людей. Но это сейчас я так говорю, а тогда я ничего этого, во-первых, не знал, а во-вторых, если бы и знал о чём-то, то нашлись бы свои объяснения: саботаж, контрреволюция, кулацкие проделки, с которыми надо бороться и т.п.»

У М. Хрущова, як бачимо, знаходилися свої пояснення й тоді, коли безпосереднім винуватцем голоду був уряд. «Продовольчі утруднення» 1932–1933 рр., наявність яких визнавалася, пояснювалися «куркульськими витівками», хоч в тих самих селах «куркулі» були винищені або депортовані двічі — у 1929 і 1931 рр.

При здійсненні соціальної і технічної реконструкції країни більшовики використовували добре розвинуту псевдомарксистську фразеологію,

названу марксизмом-ленінізмом. Для всіх нас, вихованих в марксизмі-ленінізмі — від М. Хрущова до молодшого наукового співробітника, яким я був в його часи, термін «куркуль», «дрібна буржуазія», «класова боротьба» наповнювалися конкретним змістом. «Куркуль» був класовим ворогом за визначенням. Ворога, як відомо, знищують, якщо він не здається. Так заповідав великий пролетарській письменник Максим Горький. Соціалізм народжувався в потоках крові, але ми були переконані, що це — нормально.

У 1966 році я почав досліджувати, як фінансувалася радянська індустріалізація. Десятирічна робота над цією темою дала можливість розібратися у коренях економічної кризи, якою супроводжувалася довоєнна модернізація народного господарства. В архівних фондах вищих органів влади та управління терміну «голод» не зустрічав (подібні сюжети виносилися у діловодстві в «особі папки»). Але загальна картина економічної розрухи, яка сполучалася з блискучими досягненнями у будівництві індустріальних гігантів, простежувалася досить чітко.

Це знання накладалося на загальновідому, але не окреслену інформацію про голод 1933 року. Його велетенські масштаби були для мене безсумнівними. Вже писав раніше, що досі зберігаю на клаптику паперу примітивний розрахунок демографічних втрат, зроблений у 60-х рр. шляхом зіставлення державних і відомчих статистичних публікацій. Виходило, що в УРСР між 1932 і 1939 рр. утворився дефіцит населення числом не менше 3 млн. осіб. Щоправда, тоді я не міг відрізнити українсько-кубанського голодомору від голоду в інших регіонах СРСР. Причини жажливого економічного становища країни розумів краще, ніж інші історики, але ніколи не спадало на думку, що робітничо-селянська держава може застосувати проти селянства терор голодом.

В радянські часи мені доводилося рецензувати тексти, присвячені темі голоду. Це були або праці авторів, яких у нас називали «українськими буржуазними націоналістами», або замовлені високими компартійними інстанціями книги зарубіжних авторів, в яких націоналісти таврувалися як фальсифікатори. Зрозуміло, якого характеру були мої рецензії, якщо ми дивилися на українців діаспори крізь проріз прицілу. Проте добре оплачений пропагандистський продукт був, як правило, високої якості. Прикладом може бути рукопис англійської книги «Російський “голод” Херста», копія рецензії на який у мене збереглася (прізвище автора рецензенту не розкривали).

Як відомо, Ф. Д. Рузвельт встановив у 1933 році дипломатичні відносини з СРСР. Президент США скористався тим, що Й. Сталін після приходу до влади в Німеччині нацистів почав шукати нових союзників. Ліквідація ворожнечі між СРСР і Великою Британією та Францією

відповідала американським національним інтересам. Та противник Рузвельта газетний магнат В. Р. Херст вирішив звинуватити президента у встановленні дипломатичних відносин зі злочинним урядом, який виморював голодом власний народ. Свою кампанію він відкрив у 1935 році і, щоб актуалізувати звинувачення, «пересунув» голод з 1933 на 1934 рік. Перетасовуючи правду з вигадками, херстівська преса накинулася на Рузвельта із звинуваченнями в аморальності. Жахливі розповіді про голод жовті журналісти не гребували підтверджувати доступними фотографіями голоду 1921 року в Поволжі, оскільки ілюстрації до голоду 1932–1933 рр. завжди були (і залишаються тепер) величезним раритетом.

Для мене коктейль з правди і неправди про «херстівський голод» був переконливим. Тому в тій рецензії я твердив, що автору вдалося виконати основне завдання — «показати техніку фальсифікацій в літературі про так званий голод 1933 року і викрити націоналістичних авторів книг про “голод” як людей зі злочинним минулим, колабораціоністів, що зоологічно ненавиділи нашу країну».

Досліджуючи тему голоду в другій половині 80-х рр., я згадував свої враження від джерел, з якими уперше знайомився в другій половині 60-х рр. Через 20 років я дивився на них іншими очима. З очей спала полуда, і я став розуміти, в якому суспільстві народився і виховувався. Адже радянська влада здійснювала терор голодом, наслідком якого став Голодомор-33, цілком відкрито. Натуралістичні подробиці того, як організована громадськість (переважно — комітети незаможних селян) обшуквала садиби заможних селян і забирала все їстівне, що зберігалось до наступного урожаю, друкувалися в районних газетах.

Але не тільки марксистсько-ленінська індоктринованість заважала радянським людям побачити те, на що вони дивилися широко розплющеними очима. Заважав також страх — неокреслюваний, неусвідомлюваний, але цілком реальний. Індоктринованість як результат виховання сплавлялася в єдине ціле зі страхом як результатом регулярно здійснюваних владою репресій. Виникав стереотип мислення і поведінки, незрозумілий для сучасної молоді або для закордонних дослідників нашої історії.

Чому у згаданому вище зверненні Верховної Ради України від 14 травня 2003 року підкреслювалося, що правда про Голодомор-33 стала важливим чинником здобуття незалежності?

Створений В. Леніним і Й. Сталіним комуністичний лад оперезували, мов обручами, масові репресії і заштовхнута у свідомість населення марксистсько-ленінська доктрина. Масові репресії вичерпали себе зі смертю Сталіна. Доктрина вмирала у головах людей поступово. Радянське минуле приховувало в собі величезну кількість «кістяків у

шафі». Вони почали виходити на поверхню з оголошенням М. Горбачовим курсу на перебудову, гласність і нове мислення. Проте жодний з цих «кістяків» не чинив на свідомість індоктринованої людини такий лікувальний вплив, як правда про Голодомор-33.

По собі знаю: коли зрозумів, що Голодомор був наслідком терору голодом, вся моя індоктринованість одразу зникла. В голову прийшло одне просте запитання: чому життя в Україні повинне залежати від рішень, які приймаються за її межами? Це запитання мало одну зрозумілу відповідь: не має значення, якими були ці рішення — благословенними чи злочинними, не треба спокушати долі, слід жити власним умом.

Коли здійснювався сталінський терор голодом, тему голоду не можна було порушувати навіть на політбюро або на пленумах ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Не тому, зрозуміло, що інформація про голод могла просочитися з суперсекретної компартійної документації. Мільйони людей дуже добре знали, що вони голодують. Терор голодом міг здійснюватися тільки при забороні обговорювати тему голоду. Якщо партійним органам треба було діяти в ситуації голоду, наприклад, обліковувати чи ховати померлих, то такі дії фіксувалися, як уже було сказано, в «особых папках».

Сталінське вето на термін «голод» залишалося на всі наступні роки. Всі звикли до того, що голод не можна називати на ймення. Спочатку звичка підтримувалася постійними репресіями. Коли репресії послабилися, звичка залишилася. Це я можу підтвердити власним життєвим досвідом.

Влітку 1966 року голова Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами Юрій Смолич замовив мою колезі і мені передовілейну серію статей про економічний розвиток республіки для газети «Вісті з України». Газета поширювалася серед українців за кордоном і була тоді практично недоступною для читачів в УРСР. Перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест регулярно переглядав газету, тому що надавав їй пропагандистським якостям великого значення. Він розумів, що пропаганда повинна бути переконливою, і коли пішли статті, розпорядився дати вказівку авторам: у розповіді про колективізацію в українському селі згадати про голод 1932–1933 рр. Упродовж року рукопис статті з абзацом про голод поневірявся по інстанціям. Ніхто не наважувався ні опублікувати її без цього абзацу, ні санкціонувати публікацію із згадкою про голод, ні звернутися до першого секретаря ЦК з проханням дати письмове розпорядження замість усної вказівки. Тим часом 50-річний ювілей УРСР, до якого була приурочена ця серія статей, стрімко наближався. Нарешті, газета відновила публікацію, але без вибухового абзацу.

Замовчування голоду тривало до кінця 1987 року. Ще 2 листопада 1987 року саме така установка цензорам і вченим-суспільствознавцям

була дана всім змістом і тональністю ювілейної доповіді М. Горбачова «Жовтень і перебудова». «Дивлячись на історію тверезими очима, враховуючи всю сукупність внутрішніх і зовнішніх реальностей, — говорив тоді родоначальник «перебудови», — не можна не поставити собі запитання: чи можна було в тих умовах обрати інший курс, ніж той, який запропонувала партія? Якщо ми хочемо залишитися на позиціях історизму, правди життя, відповідь може бути одна: ні, не можна». Проте утверджувана в ювілейній доповіді «правда життя» була несумісною з правдою про голод.

Не пройшло й двох місяців, як настала черга виступити з ювілейною доповіддю про 70-річчя встановлення радянської влади в Україні першому секретареві ЦК КПУ В. Щербицькому. Уперше за 55 років член політбюро ЦК КПРС порушив сталінське табу і вимовив вголос це слово — голод 1933 року.

Чим пояснити різницю в позиціях двох членів радянської політичної олігархії? Чому ліберал М. Горбачов виявився більш консервативним у цьому питанні, ніж персоналізований символ брежнєвського «застою» В. Щербицький? Відповідь може бути тільки одна: у розбурханому гласністю суспільно-політичному житті України з'явився новий чинник — північноамериканська діаспора. Вплив української еміграції на політичне становище в радянській Україні став можливим через те, що вона спромоглася донести правду про голод 1932–1933 рр. до властей країн свого місцеперебування.

У США в 1983 році було сформовано крайовий комітет для вшанування жертв геноциду в Україні 1932–1933 рр. Глава організації «Американці в обороні людських прав в Україні» (скорочено — АГРУ, за написанням слів англійською мовою) Ігор Ольшанівський вивчив документи комісії Конгресу США з єврейського Голокосту і запропонував створити ідентичну комісію з українського голоду, передусім з дослідницькими цілями. Конгресмен від штату Нью Джерсі Дж. Флоріо і сенатор від цього ж штату Б. Бредлі підтримали ідею, оскільки в штаті було багато українських виборців. Флоріо вніс відповідний законопроект.

50-та річниця Голодомору-33 у багатьох відношеннях стала на Заході переломною. Громадськість Північної Америки уперше відчула підтримку науковців. При Університеті Альберти в Едмонтоні вже функціонував Канадський інститут українських студій (КІУС), а при Гарвардському університеті — Інститут україністики, заснований О. Прицаком. Університет Квебека (Монреаль) у 1983 році провів наукову конференцію, присвячену проблемам Голодомору. Доповіді на цю тему підготували в основному молоді вихованці Гарварду, які спеціалізувалися на проблемах історії радянської України. З найбільш ґрунтовними дослідженнями виступили Б. Кравченко, М. Максудов, Дж. Мейс, Р. Сербин.

Північноамериканські журналісти, які задавали питання про Голодомор-33 радянським службовим особам, з подивом пересвідчувалися у тому, що ті не визнають самого факту голоду. Українські дипломати змушені були звернутися в Київ за інструкціями: як відповідати? У зв'язку з цим секретар ЦК КПУ з ідеології О. Капто і голова КДБ при Раді міністрів УРСР С. Муха підготували записку, суть якої відбита в її назві: «Про пропагандистські та контрпропагандистські заходи щодо протидії розв'язаній реакційними центрами української еміграції антирадянській кампанії у зв'язку з продовольчими труднощами в Україні, що мали місце на початку 30-х років».

Отже, 50-та річниця Голодомору зафіксувала такі висхідні позиції: з одного боку — потужний наступ української еміграції в США і Канаді на громадську думку своїх країн і всього світу з метою бути почутими; з другого боку — фіксацію керівниками КПРС — Компартії України сталінського вето на будь-яку інформацію про Голодомор. Вето пояснювалося спочатку технологією організації терору голодом, а потім — зрозумілим бажанням приховати злочин. Українська еміграція бажала не тільки зробити надбанням гласності найбільш страхітливий сталінський злочин, але й змусити Конгрес США офіційно висловитися з цього приводу. Керівники КПРС в Москві і Києві обрали характерну для періоду «застою» тактику: заплющити очі на проблему, сподіваючись на те, що вона сама собою розсмокчеться.

У згаданій доповіді О. Капта і С. Мухи (з позитивним відгуком В. Щербицького від 15 лютого 1983 р.) пропонувалися абсолютно безпорадні «контрзаходи». Автори записки розцінювали як велике досягнення публікацію в газетах «Вісті з України» і «News from Ukraine», прес-бюлетені Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, віснику РАТАУ у 1982 році півтори сотні інтерв'ю, статей, репортажів та нарисів про переваги колективного ведення сільського господарства, здійснення Продовольчої програми і соціального розвитку села. «На нашу думку, — глибокодумно писали вони після цього, — слід продовжити активну пропаганду досягнень колгоспного ладу». Тобто вони збиралися зустрічати 50-річчя Голодомору пропагандою переваг тієї країни, яка на Заході постійно закуповувала продовольство. На продовольчий імпорт Радянський Союз витратив за 1972–1982 рр. 1 937,5 тонн золота, внаслідок чого його золотий запас скоротився з 1 744 тонн у 1972 р. до 576 тонн в 1982 р. (ці дані вперше опублікував Р. Г. Піхоя у книзі «Советский Союз: история власти. 1945–1991» (М., 1998. — С. 370). Країна, яка пишалася своїм колгоспним ладом, змушена була імпортувати продовольство, щоб попередити голод. Продовольство імпортувалося у таких кількостях, що не вистачало

поточного видобутку золота (за яким СРСР посідав друге місце в світі), і золотий запас катастрофічно танув.

Українська еміграція починала боротися з радянською пропагандою в країнах Заходу, залучаючи до цього потенціал історичної науки. У 1981 р. вона профінансувала розрахований на три роки дослідницький проект по Голодомору-33 в Інституті україністики при Гарвардському університеті. Основним виконавцем став англійський вчений Роберт Конквест, який спеціалізувався на дослідженні сталінських репресій. Його книга «Великий терор» здобула визнання не тільки спеціалістів, але й широкої світової громадськості. Допоміжну роботу по вишукуванню джерел мав виконувати 29-річний асистент Джеймс Мейс, який тільки що захистив у Мічиганському університеті докторат на тему «Комунізм та дилеми національного визволення. Національний комунізм в радянській Україні. 1918–1933» (книга під такою назвою вийшла з друку в Гарвардській серії україністики у 1983 році). Мейс пояснював свою участь у цьому проекті необхідністю допомогти Р. Конквесту швидко підготувати книгу про український Голодомор. Він знав усі доступні на Заході джерела та історичний контекст, пов'язаний з цим дослідницьким проектом, і захоплювався новим напрямком у джерелознавстві — «Усною історією». Опитування свідків Голодомору-33, які вижили і волею долі опинилися на Заході, давало при відповідній організації роботи нове якісне джерело. Це було надзвичайно важливо внаслідок недоступності радянських архівів для західних дослідників.

Законопроекти в Конгресі США проходять в уповільненому темпі, і переважна їх більшість назавжди лишається в комісіях і підкомісіях Палати представників та Сенату, тобто не перетворюється в закони. Кожні два роки половина членів Палати представників оновлюється, і всі нерозглянуті законопроекти стає необхідним подавати заново.

Під законопроектом про створення тимчасової комісії Конгресу з голоду 1932–1933 рр. в Україні, який Дж. Флоріо подав у листопаді 1983 року, через рік вже стояли підписи 123 членів Палати представників. Проте керівники демократичної партії в цій палаті ухилялися від постановки його на розгляд. «Навіщо витратити гроші американських платників податків на виявлення того, що сталося десь 50 років тому?» — питали вони. Тоді по всіх штатах, де проживали у великій кількості українці, АГРУ організувала акцію під девізом «Коріння трави». До конгресменів, голів комісій і підкомісій Конгресу, голови Палати представників Т. О'Нілла і президента США Р. Рейгана пішли десятками тисяч індивідуальні і колективні петиції. Ні раніше, ні пізніше такої велетенської за масштабами акції американські українці не влаштовували.

Сенатор Б. Бредлі вніс до Сенату аналогічний законопроект у березні 1984 р. Заступник керівника АГРУ М. Куропас користувався великим

впливом серед численних українських громад Іллінойсу. У свій час він активно сприяв перемозі на виборах сенатора від Іллінойсу Ч. Персі, який став головою комісії у закордонних справах. Тому проходження законопроекту в цій сенатській комісії не натрапило на перепони. Перші слухання пройшли у серпні 1984 р. з позитивними результатами. Виступаючи від АГРУ, І. Ольшанівський заявив, що час не чекає: вцілілі жертви Голодомору уже старі й немічні, свідчення від них треба дістати так швидко, як тільки можна. Комісія у закордонних справах, а через два дні сенат у повному складі прийняли законопроект одногосно. Щоправда, сенатори визнали суму асигнувань, призначених для діяльності комісії (4,5 млн. доларів на два роки) надто великою і зменшили її більше ніж удесятеро (до 400 тис. доларів).

Навпаки, в палаті представників законопроект проходив з ускладненнями. Голова комісії у закордонних справах Д. Фассел не бажав зайвий раз «гнівити Москву». Його підтримував голова підкомісії Д. Майка. Виникла загроза того, що перед закінченням сесії Конгрес 98-го скликання не встигне розглянути законопроект. Тоді довелося б все починати заново.

Слухання в підкомісії, очолюваній Д. Майкою, відбулися 3 жовтня 1984 року. Це був передостанній день роботи Конгресу 98-го скликання. Р. Палмер, який виступав від адміністрації (президента і державного департаменту), зайняв негативну позицію. Він заявив, що непотрібна ще одна бюрократична комісія, за якою «лавиною покотяться подібні домагання інших етнічних груп». Навпаки, конгресмен Д. Рот, який представляв інтереси Американського єврейського конгресу, нагадав, що в Конгресі США є комісія з Голокосту євреїв. Він підкреслив: «обидва народи нищилися через політичні причини і лише за те, що вони були тими, ким були. Тому Конгрес США повинен приділити їм однакову увагу, щоб весь світ дізнався про ті огидні і жахливі злочини, аби вони ніколи не повторилися».

Комісія у закордонних справах так і не подала законопроект, який лобіювали українські організації, до Палати представників. Становище урядувач Білл Бредлі. Він скористався правом сенатора вносити поправки в бюджет і «причепив» витрати на діяльність тимчасової комісії з українського голоду до Фінансової резолюції Конгресу (тобто закону про бюджет).

Це був вдалий хід. Перед закінченням кожної сесії обидві палати Конгресу повинні схвалити, а президент — підписати Фінансову резолюцію, яка дозволяє урядові витрачати бюджетні кошти. Без цієї процедури уряд залишається без грошей. У випадку незгод по статтях бюджету між Палатою представників і Сенатом сесія Конгресу триває,

поки останні не порозуміються. Такого розвитку подій старалися уникати як законодавці, так і представники виконавчої влади.

Таким чином, кошти на діяльність комісії з українського голоду в сумі 400 тис. доларів були раптово «причеплені» в останні дні і години роботи Конгресу 98-го скликання до 470-мільярдного бюджету на 1985-й бюджетний рік. Палата представників, яка мала право відкидати внесені сенаторами поправки, з цією поправкою все-таки погодилася без обговорення, для якого не залишалось часу, оскільки Сенат схвалив відповідний законопроект. Фінансова резолюція була підписана Рональдом Рейганом 12 жовтня 1984 року. Разом з нею прослизнув у життя лобійований українськими організаціями законопроект. У Конгресі США народилася комісія, покликана, як вказувалося у законопроекті, що став законом, «здійснити вивчення українського голоду 1932–1933 рр., щоб поширити по всьому світу знання про голод і забезпечити краще розуміння американською громадськістю радянської системи шляхом виявлення в ньому ролі рад».

Комісію Конгресу з українського голоду очолив конгресмен Д. Майка — той самий, який заперечував її необхідність. На посаду виконавчого директора на прохання АГРУ був призначений Джеймс Мейс.

Ніхто не чекав, що дослідницька група з шести українознавців на чолі з Дж. Мейсом зможе за короткий строк повноважень комісії здобути переконливі докази найбільшого злочину Сталіна. В розпорядженні групи знаходилася обмежена кількість архівних документів, які були вивезені гітлерівцями з СРСР й у повоєнні часи перевезені до США. Та дослідники використали замість архівних джерел спогади. Молодий американський історик Л. Герец почав збирати їх з 1984 року. Розроблена ним і Мейсом методика була своєрідним соціологічним опитуванням, оберненим у минуле. Накладаючись одне на одне, свідчення корегували властивий індивідуальним спогадам суб'єктивізм. Так вони ставали повноцінним джерелом.

Дослідницька група працювала швидко і ефективно. Не знаю, чи бачили керівники радянської України перший звіт комісії Конгресу, який поширювався Дж. Мейсом у 1987 році. В усякому разі, українські газети Північної Америки багато писали про нього, а зміст їх у Києві уважно відстежувався. Як уже було сказано вище, В. Щербицький змушений був після цього визнати факт голоду у 1933 році. Другий проміжний звіт комісії Конгресу був опублікований на початку 1988 року. Одночасно Дж. Мейс підготував резюме звіту і 30 березня 1988 року надіслав його першому секретареві посольства СРСР в США Олегу Дяченку. Цей матеріал одержав МЗС УРСР, і з супровідним листом заступника міністра А. Зленка його передали в Інститут історії АН УРСР, де вже розпочалися тоді дослідження Голодомору на основі архівних джерел.

На початку 1988 року був підготовлений остаточний звіт, представлений Конгресу США 22 квітня. Його написав майже в повному обсязі Дж. Мейс. Наприкінці липня того року том обсягом в 524 стор. петіта був надрукований у державній типографії Вашингтона і почав поширюватися в усьому світі. Трирічна дослідницька робота комісії Конгресу США з українського голоду 1932–1933 рр. дозволила сформулювати у цьому звіті 19 висновків. Серед них й такий: Йосип Сталін і його оточення здійснили геноцид щодо українців в 1932–1933 рр.

У 1990 році державна типографія Вашингтона надрукувала для потреб комісії з українського голоду тритомник свідчень емігрантів загальним обсягом 1 734 стор. петіта. Це — стенограма свідчень 210 потерпілих від голодомору, яким вдалося вижити. Більшість розповідей анонімна, тому що люди боялися за родичів в СРСР. До кожної розповіді додавалася біографічна довідка, яка мала велике значення при аналізі відповідей. Розповіді друкувалися мовою, якою проводилося опитування, здебільшого — українською. Оскільки свідки відповідали на однаково поставлені тематичні запитання, тепер ми можемо здійснювати монографічний аналіз кожної теми. Побудованого на спогадах джерела такої якості в Україні нема, хоча опубліковано вже немало. Мабуть, вже і не буде: скільки залишилося тепер людей, які добре пам'ятають 1933-й рік?

На урядовій комісії, створеній до 60-річчя Голодомору, я пропонував передрукувати видані у Вашингтоні чотири томи праць комісії Дж. Мейса, тому що вони мають винятково велике наукове значення. Тоді до цієї пропозиції не прислухалися, усі пам'ятають, як нам було тяжко у 1993 році. У 2003 році, коли здійснювалися заходи у зв'язку з 70-річчям голодомору, нова урядова комісія на чолі з прем'єр-міністром планувала багато конкретних заходів. Більшість їх реалізована. Зокрема, Інституту історії України НАН України вдалося підготувати і опублікувати комплексне колективне дослідження «Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки» за редакцією акад. НАН України В. Литвина. Це — том великого формату обсягом 936 сторінки включаючи 48 сторінок ілюстрацій. Серед 58 підрозділів цієї унікальної книги два належать перу Дж. Мейса.

Найважливішим заходом, який значився в планах комісії, по праву вважається Меморіальний комплекс з пам'ятником тим, хто втратив життя в Голодомор, а також архівом, бібліотекою і дослідницьким центром. На пам'ятник кошти вже знайшли, на все інше нема бюджетних асигнувань. Не знайдено поки що коштів і на публікацію чотирьох томів, опублікованих Дж. Мейсом у Вашингтоні в 1988 і 1990 рр.

Головним результатом державних і громадських заходів у зв'язку з 70-літтям голодомору стало розуміння того, що цією проблемою в усіх її

аспектах слід займатися постійно, а не від однієї «круглої дати» до іншої. Одним з найважливіших аспектів проблеми є переконування світового наукового співтовариства і всієї громадськості в тому, що голод в Україні мав характер геноциду. Проф. Дж. Мейса вже нема, але його праці залишаються з нами. Вони допоможуть виконати це завдання.

СЛОВО ПРО ДРУГА. ПАМ'ЯТІ ВАЛЕРІЯ ВОЛКОВИНСЬКОГО¹

Не так давно я написав спогади про донецького професора Зою Григорівну Лихолобову, які мають бути опубліковані в книзі, присвяченій 80-річчю від дня її народження. Писати було легко, у пам'яті виринали окремі епізоди спільних дій, про які згадувалося з приємністю.

Тут зовсім інша справа. Писати про людину, яка покинула нас, та ще й зовсім недавно, дуже тяжко, хоч і треба. Зовсім тяжко писати про людину, яка була другом впродовж десятків років. Але в цій газеті треба написати про Валерія Миколайовича Волковинського, щоб її постійні читачі знали, ким він був, щоб використовували це знання у спілкуванні з учнями. Мабуть, цей випуск тижневика повинен мати й бібліографію його праць.

Я не знаю, чи передчував Валерій свою смерть в глибині душі. Він був мужньою людиною і ніколи не скаржився. Коли він розповідав мені напівнатяками про деякі життєві труднощі, я це сприймав як знак вищої довіри. Знаю, однак, як і всі, що здоров'я його було підірване — і Чорнобилем, і неувагою самого Валерія до власного здоров'я. За кілька місяців до смерті він змінився, став заглибленим в собі. Я просив його кілька разів дати мені номер його домашнього телефону, який змінився, але він кожного разу забував, чого раніше ніколи не спостерігалось.

Боляче, коли втрачаєш друга. Між нами була досить істотна різниця у віці — більше десятка років, але вона майже не відчувалася. Ми могли довго не зустрічатися, але потім він приходив, і розмова точилася так, ніби ми бачилися тільки вчора. Ми могли розмовляти на всі теми, і це були довгі розмови.

Ми йшли по життю однаковими стежками: праця в архіві, потім — академічний інститут. Я затримався в архіві на два роки — якраз стільки, скільки треба було (доба М. Хрущова!), щоб набрати трудовий стаж для аспірантури. Він віддав архівам значну частину життя і тому запізнився із здобуттям своїх наукових ступенів. Але він працював у Головному архівному управлінні України, спілкувався з архівістами всіх областей і тому залишив яскравий слід в архівній справі.

Навіть не знаю, коли я познайомився з Валерієм. Одне знаю точно: це був читальний зал архіву, перша половина 70-х. Тоді я інтенсивно працював над своєю докторською дисертацією, майже кожного дня бував в архіві.

¹ Опубліковано: Історія України (Київ). — 2006. — 20 травня, 27 травня, 3 червня.

Валерій захоплювався історією Червоної армії 20-х рр., знаходив цікаві документи, які з його коментарями публікували «Український історичний журнал», «Военно-исторический журнал», «Наука і суспільство». Мені навіть не треба було допомагати йому у «влаштуванні» статей, редакції журналів їх брали без роздумів.

Над своєю кандидатською дисертацією Валерій працював близько десяти років, що утрое більше нормального строку. Докторську дисертацію він захищав у формі наукової доповіді, тобто без тексту, який виявився непотрібним. Він жалкував часу на оформлення дисертацій згідно з бюрократичними вимогами ВАК. Його кожного разу захоплювало щось нове: життя в архіві, життя в науці. Це було для нього так само природно, як дихати. Він не помічав часу, відданого улюбленій справі. Він не працював, він жив тим, що робив. Він дуже нагадував мені Анатолія Бачинського, з яким я дружив з 1954 року. Зустрічаючись на архівних орбітах, вони були в дуже приятних стосунках один з одним.

Я запитав його: чому б не захистити кандидатську дисертацію? Ми посиділи, сформулювали тему, по якій було найбільше публікацій: «Участь трудящих УРСР у зміцненні Червоної армії, 1921–1925 рр.». Він почав писати, і в 1981 році блискуче захистив свою працю. Мав на захисті 15 публікацій, у тому числі по кілька статей в «Українському історичному журналі», «Архівах України», московських періодичних виданнях.

Він не був моїм аспірантом, захищав дисертацію як пошукач. Я був його номінальним науковим керівником, він сам визначав напрями свого наукового пошуку. Моя заслуга полягала, мабуть, тільки в тому, що я підштовхував його до захисту. Надсилаючи мені примірник автореферату, він дякував «за допомогу в реалізації задуму», і це були точні слова.

Через багато років в Радянський Союз прийшла горбачовська «перебудова». Виступаючи з доповіддю, присвяченою 70-річчю радянської влади, М. Горбачов згадав розстріляного Сталінін у 1941 році Християна Раковського. Мені подзвонили з «Політвидаву України». Попросили написати дуже швидко книгу про цю незаслужено забуту людину. Строки були стислими, і я звернувся до Валерія, щоб він узяв на себе половину навантаження. Він написав текст, який не треба було редагувати, підібрав ілюстрації до книги. Наша книга вийшла з друку вчасно, ми повернули вітчизняній історії непересічну особистість, людину, яка очолювала радянську Україну впродовж 1919–1923 рр. Ще перед виходом книги в світ у двомовному громадсько-політичному журналі «Під прапором лєнінізму» (1990, № 3) з'явилася наша з Валерієм стаття про Християна Раковського.

П. Постишев, М. Фрунзе, Х. Раковський... Валерій захоплювався жанром політичних біографій, який в радянські часи був майже відсутній.

Умів писати одночасно і популярно, й науково, тобто популярно-науково. Цей талант не такий вже й поширений.

Ми разом з ним «виповзали» з тієї шкіри, в якій народилися в радянські часи. Часом довго дискутували... Його книга про Постишева написана в цілком радянському стилі, проте, коли її читаєш тепер, вражає точність деталей. Ракурс, звичайно, інший, але тепер її варто перечитати, щоб зрозуміти, чому моє покоління так тяжко сприймає зміну епох.

Книга про Нестора Махна була його останнім політичним портретом. Одночасно в ній піднімалися теми анархізму і тероризму в теоретичному плані. Його останньої книги про тероризм я не знаю, навіть не тримав в руках. Але в нашій інститутській колективній монографії «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси» (Київ: Наукова думка, 2002. — 952 с.) він був одним з головних авторів. Справді, серед 23 авторів лише п'ятеро мали самостійні розділи, і тільки один В. Волковинський мав одразу два великі розділи, які охоплювали ХІХ і початок ХХ ст., та ще й написав яскравий нарис про вбивство генерала-фельдмаршала фон Ейхгорна в Києві у 1918 році. Пам'ятаю, що він багато розповідав мені впродовж цілих років про смерть Ейхгорна, кожного разу з новими деталями, які спромігся відшукати в зовсім неочікуваних за тематикою архівних матеріалах. Але повернувшись до фігури Нестора Махна, останньої політичної біографії Валерія. Його дві книги і багато інших публікацій майже не повторювали одна одну — він постійно працював і часом не встигав публікувати нову інформацію. Тема виявилася такою цікавою, що я порадив Валерію зупинитися і оформити зміст своїх знахідок в окремому рукопису — дисертаційному. Він не став писати нового тексту, скористався можливістю захисту за сумою опублікованих праць, і в 1996 році блискуче захистився. Інший на його місці захистився б уже в 1991 році, тоді в Москві вийшла його перша книга про Нестора Махна.

На авторефераті докторської дисертації він написав мені «з щирою подякою за прилучення до історичної науки». Звичайно, він мав на увазі той тиск, який я чинив, щоб перенести результати досліджень у формат кваліфікаційних праць — кандидатської і докторської. Його не треба було залучати до науки. Ще студентом він захопився самим процесом видобування нового знання. Цей процес давав йому найвищу приємність в житті.

Суперечлива фігура Нестора Махна (саме фігура, наш інший «махановець» Владислав Верстюк більше займався селянським рухом — махановщиною) стала після праць В. М. Волковинського ближчою до нас. Він писав про Махна, коли вже позбавився ілюзій, вихованих в ньому радянською школою. Писав чесно, неупереджено, об'єктивно і — з глибоким знанням тієї епохи, яке буває тільки у архівістів, що «живуть» в своїх архівах.

Фігура Нестора Махна стала дуже популярною. І Валерія часто запрошували на різні заходи: сценарій кінофільму, телепередача, консультування для журналістів, пам'ятні дні в Гуляй-полі тощо. Він скаржився, що його переписують без посилань, я радив йому радити з цього приводу. Рано чи пізно істинний першовідкривач буде встановлений, а «пірати» виконують дуже корисну функцію популяризації здобутого знання.

Тут я зроблю останній перехід у напівшвидкоруч зробленому нарисі, щоб сказати кілька слів про газету з такою неоригінальною назвою — «Історія України».

Вчені НАН України багато зробили за останні 15 років в галузі вітчизняної історії. Вироблена нова концепція, знищені майже всі «білі плями», є реальні здобутки в характеристиках різних епох і різних сфер життя. Але популяризація здобутого знання залишається нерозв'язаною проблемою. Немає у нас тепер тих трансляторів, які існували в радянські часи. Державні органи нової України до минулого року навіть не задумувалися про необхідність лікування історичної пам'яті. Та й зараз поки що лише точаться розмови про функції і матеріальну базу Інституту національної пам'яті.

У головах старшого покоління — цілковитий сумбур. В суспільстві точаться постійні суперечки про проблеми ОУН–УПА, з історії війни з гітлерівською Німеччиною. Як і раніше, історія перетворюється в заручницю політики. Одні відстоюють старі історичні міфи, інші створюють нові. В цих умовах головною проблемою суспільного буття стають діти. Не можна допустити, щоб діти — через вчителів, через сім'ю, через засоби масової інформації — засвоювали історичні міфи.

Десять років, від самого першого номера, працював Валерій Волковинський на посаді відповідального редактора газети «Історія України». Газета виходила щотижня, і весь тиждень він ходив з планом чергового номера: що надрукувати, в якій послідовності, як проілюструвати надруковане, як узгодити зміст з шкільною програмою.

В перші роки існування газети головною проблемою були «білі плями» й нове концептуальне осмислення історичного процесу. Якраз тоді, в 1995–1996 рр. ми надрукували колективну працю — курс вітчизняної історії під назвою «Історія України: нове бачення». Деякі злостиво шуткували: нове вибачення. Їм здавалося, що переінвентаризація наших знань не потрібна, що історію не можна переписувати і не можна очорнювати. Так вони думають і зараз. Мабуть, це вже невиліковне.

Колосальною заслугою Валерія є те, що він у формі окремих статей вмістив у своєму тижневику нове бачення історичного процесу. Моя перша стаття «Феномен радянської державності» була опублікована в

другому номері цієї газети за 1996-й рік. Так само в ці перші роки газета друкувала з номера в номер матеріали співробітників Інституту історії України — десятки й сотні статей. Валерій ходив з відділу у відділ, вивчав збірники статей, які тепер видаються у кожному відділі, і брав для газети те, що вважав за необхідне.

Лише за останні роки газета стала більшу увагу звертати на методичні матеріали, на зміст шкільних підручників з історії. До речі, всі ці підручники були опубліковані в цій газеті окремими розділами. Для вчителів, які мають конспекти газети за всі роки, варто скласти покажчик її змісту.

Життя продовжується. Валерій залишається в нашій пам'яті. В історіографії гідне місце займуть його праці. Він фізично існує в своїх онуках. На цій оптимістичній ноті мені хотілося б закінчити ці роздуми про життя і діяльність Валерія Миколайовича Волковинського.

ЗГАДУЮЧИ СТУДЕНТСЬКІ РОКИ [Про В. Т. Галяса]¹

Василь Терентійович Галяс був частиною того колективу викладачів, історичного факультету, з яким ми почали знайомитися, коли стали студентами восени 1954 р. Цей колектив істотно різнився за рівнем кваліфікації, і тоді я сприймав цей факт як даність, не замислюючись про причини. Тепер уже розумію, що то були звичайні радянські «ножиці», тобто зіткнення двох критеріїв: походження і заслуг перед радянською владою, з одного боку, і кваліфікації, якої вимагав університетський рівень викладання, з другого боку. Тоді ще молоді ветерани війни були на першому плані в університетському житті, і цей факт усіма сприймався з розумінням. Але об'єктивна реальність полягала в тому, що ветерани війни, як правило, набагато поступалися за рівнем підготовки іншим викладачам. Адже ці інші, на відміну від ветеранів, завойовували посаду університетського викладача у жорсткій конкурентній боротьбі.

Ми, звичайні студенти, проходили жорсткий відсів на іспитах, але серед нас теж була група зарахованих без іспитів ветеранів війни (в основному тих, хто втратив зір). Однак навчання — це не викладання. Тим більше, що для моїх незрячих колег успішність навчання залежала не стільки від попередньої підготовки, скільки від подолання труднощів, викликаних інвалідністю.

Ця досить довга замальовка знадобилася для того, щоб окреслити якомога точніше становище В. Т. Галяса на факультеті. Він був лаборантом, тобто від доцентів і професорів його відділяла прірва. Та це була соціальна, а не кваліфікаційна прірва. За кваліфікацією він, мабуть, зовсім не поступався викладачам з високим рівнем підготовки і був на голову вищий від тих, кого відділ кадрів зарахував до професорсько-викладацького колективу, виходячи з анкетних даних.

В. Т. Галяс працював лаборантом на кафедрі історії України. Перші два роки навчання у нас обмежувалися загальною підготовкою, лише з третього курсу нас розподіляли по кафедрах (до речі, цілком демократично, хто на яку кафедру бажав). Я потрапив на кафедру історії України і почав зустрічатися з Василем Терентійовичем щоденно. Ці контакти були навіть більш тісними, ніж у інших студентів. Я дружив з

¹ Опубліковано: Василь Терентійович Галяс: Біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження. — Одеса: «Гермес», 2006. — С. 10–12.

Анатолієм Бачинським, а він тісно здружився з Василем Терентійовичем, незважаючи на різницю у віці.

В. Т. Галяс був особливо уважним до тих студентів, яких захоплювала наукова робота. Можу сказати, що в моїй підготовці він відіграв набагато вагомішу роль, ніж більшість викладачів. Він міг підказати, де шукати джерела для курсової роботи, розтлумачити деякі факти зовсім інакше, ніж можна було прочитати у підручниках, дати довідку про будь-якого історичного діяча. І, звичайно ж, виконував свої обов'язки по кафедрі, контролюючи різні етапи нашого навчання, організуючи нашу роботу в колгоспі, слідкуючи за організацією допомоги незрячим студентам, — адже всі ми були їхніми очима, залагоджуючи конфлікти з викладачами.

В. Т. Галяс і А. Д. Бачинський були тими людьми, які відкрили мені історію України. Я був одеситом, абсолютно відірваним від української культури. Навчався в російській школі, і на додаток до цього викладачі української мови та літератури часто мінялися і були у нас не дуже кваліфікованими. Коли я дізнався, що на вступних іспитах в університет треба здавати українську мову — усну та письмову, то в десятому класі том за томом перечитав всю українську класику, майже напам'ять вивчив «Український правопис» 1946 року. Це дозволило мені не втратити балів на двох іспитах з української мови, але не більше. Будь-якого інтересу до української історії я не відчував.

Коли довелось обирати спеціалізацію на третьому курсі, я обрав кафедру історії України, але керувався при цьому тільки прагматичними міркуваннями: бажав мати повноцінну джерельну базу для дипломної роботи і розробляти на цих джерелах одну тему впродовж трьох років. Сказав про це завідувачу кафедри С. М. Ковбасюку, і він дав мені тему, яку можна було назвати зовсім недослідженою в історіографії — залізничне будівництво на півдні України в дореволюційний період. Пізніше, вже у 1963 р. я захистив по цій темі дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук.

В. Т. Галяс добре орієнтувався в історії дореволюційної Новоросії і не раз підказував мені ті або інші джерела. Але він немало розповідав і про специфічну українську історію, різко відмінну від імперської. Тому я зміг, навчаючись три роки на кафедрі історії України, зрозуміти, якою вона є — історія України. Далеко не всі студенти в ті часи і з тими навчальними програмами могли б сказати про себе, що вони стали фахівцями з історії України.

Тісне спілкування з В. Т. Галясом у мене тривало два роки. На п'ятому курсі я вже рідко бував на кафедрі, тому що почав працювати науковим співробітником Одеського державного архіву, хоч залишався на стаціонарі. У 1960 р. поїхав в Київ і зустрічався після цього з

В. Т. Галясом не так часто, тільки влітку, головним чином в компанії з А. Бачинським. Пройшли десятиліття, і тепер можна сказати тільки одне: добре, що ми є на цьому світі, і гірко, що не всі наші друзі такого ж приблизно віку залишаються з нами. Бажаю Василю Терентійовичу міцного здоров'я.

ДВА ЖИТТЯ З. Г. ЛИХОЛОБОВОЇ¹

Для всіх радянських людей з 90-х рр. минулого століття почалося нове життя. Змінилася країна, суспільно-економічний лад і, що найголовніше, спосіб мислення. Кожний вписується у нове життя по-своєму. «Крутизна вписування», якщо придумати такий неологізм у вимірюванні, є різною у кожного і залежить від віку. Як правило, у людей мого віку й тих, хто старший, але входить до мого покоління, рівень активності у минулому житті поступається сучасному. Зрозуміло, що ця закономірність стосується людей моєї професії, на яку найбільше впливає спосіб мислення. Це — вчені в галузі соціогуманітарних наук, не обов'язково історики. Однак сформульована закономірність стосується насамперед істориків.

Я в нашому новому житті досить часто спілкуюсь з Зоєю Григорівною, більшою мірою по телефону. Але того співробітництва, яке було у минулому житті, вже нема через різні причини. Одна лише причина тут не діє: З. Г. Лихолобова і в новому житті знайшла своє місце. Вік накладає свої обмеження на рівень наукової активності, але зростаючі кваліфікація і досвід діють у протилежному напрямі, як це завжди буває у істориків. Внаслідок взаємодії цих чинників можливості вченого-історика врівноважуються. Якщо він здатний «вписатися» в нове життя, то його життєва активність не зменшується.

Звертаючись до минулого, я можу згадати немало спільного у нашому житті. Тому мої спогади про життєвий шлях Зої Григорівни зосереджуються на 70-х — 80-х рр.

В житті З. Лихолобової яскраво представлена риса, яка характерна для Японії, а не України: відданість одній установі. Викладачем на історичному факультеті Донецького університету вона працює більше півсотні років. Крім того, її трудовий стаж починався з навчання в установі, якій присвячене життя. 18-річною дівчиною Зоя Григорівна прийшла в Сталінський педагогічний інститут, як тоді називався університет. Це був останній навчальний рік у воєнних умовах — 1944/1945-й.

З кінця 60-х рр. Зоя Григорівна вже працювала в своєму університеті над докторською дисертацією, консультуючись одночасно в Інституті історії СРСР АН СРСР у А. Митрофанової і Л. Рогачевської, а також в Інституті історії АН УРСР у П. Гудзенка. У мене була схожа ситуація: ті

¹ Опубліковано: Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 13/14. — Донецьк: Донецький національний університет, 2007. — С. 5–9.

ж самі консультанти, ті ж самі установи. Вона тихо й непомітно відвоювала собі право претендувати на захист докторської дисертації на своєму факультеті. Мені ж довелося змінити Інститут економіки, де я спочатку навчався в аспірантурі, а потім багато років працював, на Інститут історії. У березні 1972 р. я здійснив цей перехід і потрапив у відділ історії України міжвоєнного періоду, яким керував П. Гудзенко. У тому ж році вперше зустрівся з Зоєю Григорівною, яка у вільний від викладацької роботи час працювала в київських архівах над своєю темою.

Свою докторську дисертацію З. Лихолобова апробувала у нашому відділі і захищала в нашій вченій раді у 1974 р. Пам'ятаю її в той рік надзвичайно ввічливою і страшенно закритою. Можливо, закритість пояснювалася істотною різницею у віці, а скоріше — це просто риса характеру. Ввічливість й увага до оточуючих людей теж були рисою характеру. Після захисту Зоя Григорівна стала цілком незалежною від співробітників нашого відділу, але завжди ставилася з незмірною повагою до його «зубрів» — П. П. Гудзенка, І. І. Слинька, П. К. Стояна. Про кожного з них, як тепер зрозуміло, можна написати книгу. Таку книгу про Пантелеймона Петровича Гудзенка ми готуємо до його столітнього ювілею в серпні 2007 р.

Після важливого в її житті 1974 року поїздки Зої Григорівни в Київ стали не такими частими, але ми почали тепер зустрічатися в Москві. Моя докторська дисертація присвячувалася дослідженню джерел радянської індустріалізації у міжвоєнний період, а цю проблему можна було розв'язувати тільки на загальносоюзних джерелах і в загальносоюзному масштабі. Отже, тема, над якою я почав працювати в Інституті економіки АН УРСР з 1965 р., після переходу в Інститут історії УРСР фактично виконувалася в секторі історії індустріалізації Інституту історії СРСР АН СРСР у Августи Василівни Митрофанової. Там же виконувала свою тему про робітничий клас Донбасу у реконструктивний період Зоя Григорівна. Перша апробація моєї праці відбулася в секторі історії індустріалізації в 1974 р., а захищався я уже в 1976 р. в Інституті історії АН УРСР.

Кожного року сектор історії індустріалізації Інституту історії СРСР влаштовував наукові конференції у «підшефних» установах союзних республік. Це були всесоюзні конференції або симпозіуми, присвячені різним аспектам історії робітничого класу. Від Інституту історії АН УРСР в них брали участь здебільшого С. Сирцова і я, від Донецького університету — З. Лихолобова.

Цей період в нашому науковому житті тривав досить довго. Оскільки я зберігаю свої щорічні звіти про наукову діяльність, то можу перерахувати наші спільні зустрічі:

- Мінськ, листопад 1976 р. Всесоюзна конференція на тему «XXV з'їзд КПРС про вирішальну роль робітничого класу в соціалістичному і комуністичному будівництві». Мінський державний університет;
- Донецьк, травень 1977 р. Всесоюзний науковий симпозіум на тему «Робітничий клас — провідна сила інтернаціональної єдності радянського народу». Інститут історії СРСР АН СРСР, Донецький державний університет;
- Москва, травень 1978 р. Всесоюзна науково-практична конференція на тему «Соціалістичне змагання і планування». ВЦРПС, АН СРСР, Держкомтруд СРСР;
- Цхалтубо, жовтень 1978 р. Всесоюзний науковий симпозіум на тему «Формування і розвиток національних загонів робітничого класу СРСР в період будівництва соціалізму (1921–1937 рр.)». Інститут історії, археології та етнографії Грузинської РСР;
- Москва, березень 1979 р. Всесоюзний симпозіум на тему «Робітничий клас в умовах розвинутого соціалізму». Інститут історії СРСР АН СРСР;
- Чернівці, жовтень 1979 р. Всесоюзна наукова конференція на тему «Історичні зв'язки і дружба народів СРСР». Інститут історії СРСР АН СРСР, Чернівецький державний університет;
- Кишинів, вересень 1980 р. Всесоюзна наукова конференція на тему «Братерське співробітництво — основа розквіту радянських республік». Інститут історії СРСР АН СРСР, Молдавський державний університет;
- Москва, травень 1981 р. Всесоюзна наукова конференція на тему «Економічна політика перехідного періоду в СРСР. Проблеми методології та історії». Інститут історії СРСР АН СРСР;
- Донецьк, вересень 1982 р. Республіканська наукова конференція на тему «XXVI з'їзд КПРС про розвиток соціально-класової структури радянського суспільства в умовах соціалістичного і комуністичного будівництва». Інститут історії АН УРСР, Донецький університет;
- Сєвєробайкальськ, червень 1984 р. Всесоюзна наукова конференція на тему «Історія будівництва Байкало-Амурської магістралі». Інститут історії СРСР АН СРСР;
- Донецьк, серпень 1985 р. Всесоюзна науково-практична конференція, присвячена 50-річчю стахановського руху. Донецький державний університет;
- Кишинів, вересень 1985 р. Всесоюзна наукова конференція на тему «Радянський народ — нова інтернаціональна спільність людей». Інститут історії СРСР АН СРСР, Інститут історії Молдавської АН;

– Кременчук, травень 1986 р. Всесоюзна науково-практична конференція на тему «Історія підприємств СРСР і соціальний розвиток трудових колективів». Інститут історії СРСР АН СРСР;

– Донецьк, лютий 1987 р. Республіканська наукова конференція на тему «Робітничий клас СРСР — провідна революційна і творча сила (до 90-річчя від дня народження Г. М. Панкратової). Донецький державний університет;

– Алма-Ата, травень 1988 р. Всесоюзна наукова конференція на тему «Проблеми індустріалізації та індустріального розвитку СРСР». Інститут історії СРСР АН СРСР;

– Донецьк, травень 1991 р. VII Всесоюзна конференція з історичної демографії. Інститут історії СРСР АН СРСР.

Якщо подивитися на цей список уважно то ми побачимо такий ряд цифр: 16 зустрічей за 15 років, шість союзних республік, дев'ять міст. Двічі зустрічі відбувалися в Кишиневі, тричі — в Москві, п'ять разів — в Донецьку. Все, що відбувалося в Донецьку, випадало на плечі Зої Григорівни. Тільки той, хто фактично очолював оргкомітети (той, хто очолював їх номінально, вкладав в загальну справу тільки своє славне ім'я і більше нічого), може оцінити масштаб цієї роботи: визначення списку учасників, узгодження теми доповіді, розподіл доповідачів по секціях, проблеми з фінансуванням, готелями, транспортом, культурною програмою, пресою, місцевою владою, редагуванням рукописів, друкуванням книг.

Книга, яка вийшла в світ після грузинської конференції в жовтні 1978 р., містить в собі нашу спільну статтю «Зростання робітничого класу Української РСР в ході будівництва соціалізму». Тоді теми наших доповідей настільки зблизилися, що при підготовці до друку виявилось доцільним об'єднати їх в одну статтю. Це — єдина моя спільна публікація з Зоєю Григорівною.

Проте є у нас з нею й колосальна спільна праця — колективна монографія «История рабочих Донбасса», яка вийшла в світ у видавництві «Наукова думка» в 1981 р. Над цим двотомним твором три роки працювали 50 авторів — два відділи Інституту історії АН УРСР і кафедра історії СРСР Донецького університету, яку з 1975 р. вже очолювала З. Г. Лихолобова, а також кілька московських та ленінградських науковців, причетних до розробки донбасівської тематики. Перший том, який згідно з офіційною періодизацією закінчувався 1937-м роком, готували до друку ми разом з Зоєю Григорівною. Двотомник здобув в ті роки великий резонанс в суспільно-політичному житті і навіть був представлений на здобуття Державної премії СРСР (хоч цієї нагороди не здобув).

Від 1991 р. З. Г. Лихолобова започаткувала в Донецькому університеті збірник статей «Нові сторінки в історії Донбасу». Збірник виходить один раз на рік. В його 12 випусках вже нагромадилося багато історичного матеріалу, який доповнює або переглядає тексти двотомника видання 1981 р. У збірнику друкуються учні Зої Григорівни, її колеги по роботі на факультеті, учні її колег. У другому випуску цього збірника (за 1992 р.) ми з Є. П. Шаталіною надрукували статтю «Колективізація сільського господарства і голод в 1932–1933 рр.», яку постаралися побудувати на місцевому матеріалі.

З. Г. Лихолобова не відстає від своїх молодших віком колег у переосмисленні історії радянської доби. Це не пластичність, властива деяким історикам, які завжди готові написати «як треба», а щире бажання зрозуміти минуле не так, як нас вчили в радянській школі, тобто за постановами короткого курсу «Історії ВКП(б)». Важливою віхою у переосмисленні історії радянського ладу стала її монографія «Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х рр. в Україні», яка була видана в Донецьку в 1996 р. Ті, хто навчався у Зої Григорівни, починаючи з 90-х рр., дивилися на радянську епоху вже іншими очима.

80 років — це той вік, коли можна підбивати підсумки тому, що зробив у цьому житті. Виходячи з власного досвіду, можу сказати, що у кожного вченого багато часу пішло марно, якщо він спеціалізувався на історії радянської доби. Ілюстрацією для цього служить хоча б наведена вище тематика наукових конференцій за останні півтора десятиліття перед розпадом Радянського Союзу. З іншого боку, тільки історики старшого покоління можуть сказати молодшим, що з нами трапилося в радянську добу, особливо в історичні періоди від приходу до влади більшовиків і до початку 50-х рр., коли лютував масовий терор. Щоб об'єктивно оцінити той період, потрібний великий життєвий досвід і відмова від будь-яких штампів — комуністичних або антикомуністичних. Зрештою, проявлена нами енергія матеріалізувалася у багатьох досягненнях, які залишаються неперевершеними й сьогодні, варто їх лише «обтрусити» від марксистсько-ленінської лексики. Наприклад, ми ще не скоро зможемо замінити новим фундаментальним дослідженням «Історію Української ССР» в 10-ти томах (останній том вийшов у світ в 1984 р., тобто якраз напередодні горбачовської «перебудови»).

Гідне пошанування і поваги прагнення Зої Григорівни не відставати від молоді у переосмисленні недавнього минулого. Дуже часто люди мого покоління, у тому числі професійні історики, не можуть відмовитися від стереотипів. Серед нас небагато людей, які здатні піднятися над штампами, що намертво увійшли в свідомість після десятирічного перебування в радянській школі. Інколи історики просто приховують свої

судження, які співзвучні тоталітарній епосі. Якщо це так, мені їх щиро шкода. Відчувати постійний душевний дискомфорт наприкінці життєвого шляху — не дуже приємна річ.

Зоя Григорівна щаслива тим, що може подивитися на світ очима своїх учнів. Їм не доводиться напружувати мозок, щоб переосмислити минуле, вони його сприймають цілком адекватно.

Знаю, що зараз в Донецькому університеті готується книга спогадів і наукових праць, присвячених 80-річному ювілею З. Г. Лихолобової. Спогади я написав, а зараз пишу книгу про голод 1932–1933 рр. в Україні. Один з розділів цієї книги думаю надіслати в Донецьк. Він появиться у друкованому вигляді раніше, ніж книга — як свідчення моєї поваги до Людини з великої літери, яку я маю честь знати майже три з половиною десятиліття.

Червень 2006 р. Київ.

Додаток: Лист С. Кульчицькому упорядника книги спогадів про З. Г. Лихолобову Олени Стяжкіної.

Доброго дня, шановний Станіслав Владиславович!

Дуже дякую Вам за текст «Два життя З. Г. Лихолобової».

Хочу наголосити, що всі ми — сучасні історики і ті, хто вважають себе такими (може і безпідставно), а також всі ті, хто йдуть за нами — наші студенти, аспіранти, молоді науковці — всі ми є Вашими боржниками. І власне Вашими очима, термінологією, періодизацією, Вашими концепціями «дихаємо і дивимось» на події ХХ століття.

Але в даному випадку Ви отримали і «особистого боржника» — мене. А я, окрім тексту, отримала урок академічної поваги до колег. В наші часи мало хто може дати такий урок.

Дякую Вам за науку, за мораль, за текст і за те, що у всіх у нас є нагода іноді бачити і чути Вас — по телевізору, у Ваших текстах і на нашій рідній землі.

Сподіваюсь, що у мене буде нагода віддячити чи просто зробити для Вас щось необхідне, корисне чи просто приємне.

З щирою подякою, повагою, побажанням всього найкращого,

Олена Стяжкіна

ПРО МОЇ ЗУСТРІЧІ З І. О. ГУРЖІЄМ¹

Історична наука в радянські часи була суворо ієрархізована. В Москві існувала головна установа — Інститут історії АН СРСР, яка була для Інституту історії АН УРСР своєрідним наглядцем. Як правило, відносини з московськими вченими залишалися дружніми, але ні вони, ні ми не забували, хто є хто. Ми повинні були радитися, вони мали своїм обов'язком давати поради. У деяких випадках неформальні поради перетворювалися на цілком офіційний розгляд наших прохань, наприклад, про рекомендацію на обрання членом АН УРСР.

Такі самі відносини склалися між Інститутом історії АН УРСР та вузівськими істориками України. В масштабах України Інститут історії був головним, наукове зростання вузівських кадрів не могло обійтися без його допомоги. Тому в університетах дуже цінували своїх вихованців, якщо вони ставали членами наукового колективу головного Інституту. Зокрема, одесити пишалися, що з їх університету вийшли Г. Панкратова та І. Гуржій. Нерідко до Панкратової в Москву і до Гуржія в Київ їздили по допомозі.

Я навчався в Одеському університеті в 1954–1959 рр. Серед моїх викладачів було немало тих, хто навчався в університеті до війни. Вони знали Івана Олександровича як студента. Більш молоді викладачі познайомилися з ним під час його частих поїздок до Одеси у повоєнні роки. Ще працювали у нас окремі професори, які вчили молодого Івана Гуржія.

В Інституті історії в І. Гуржія було чітко окреслене поле дослідницької діяльності — кінець XVIII ст. — перша половина XIX ст. Одеський обласний архів багатий на унікальні матеріали цього періоду. Обидві одеські наукові бібліотеки, університетська і обласна, теж мали цікаву літературу, у тому числі й періодику цього періоду. Ареал, що відбивався в одеських джерелах, був значно ширший, ніж обласний, — весь Новоросійський край, ще й з Бессарабією. Не дивно, що І. Гуржій приїздив в Одесу досить часто і сидів в архіві тижнями. Досить погортати його книги, щоб пересвідчитися, наскільки велику питому вагу займали в їх джерельній основі одеські документальні сховища.

Мені здається, однак, що часті поїздки Івана Олександровича до нас в Одесу пояснювалися не тільки суто професійними причинами. Це були поїздки у власну юність. Він добре почував себе в колі одеських

¹ Опубліковано: Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег: Спогади, документи, статті про вченого. — Черкаси, Черкаський ЦНТІ, 2008. — С. 155–162.

істориків, тому що бачив непідробну радість в очах людей, з якими спілкувався. Люди теж тягнулися до нього не випадково. Вони цінували в ньому інтелект, порядність, некорисливість натури.

Постійна готовність вченого допомогти порадою особливо привертала молодь. Поради були дуже кваліфіковані. Іноді після спілкування з Іваном Олександровичем аспіранти міняли план дисертації. Не секрет, що наші викладачі, принаймні їхня більшість, були тільки викладачами. Коли я вчився, то історичний факультет університету укрупнили, до нас приєдналися студенти і викладачі історичних факультетів двох педагогічних інститутів. Ми гостро відчули різницю у науковій підготовці викладачів.

Я був серед тієї молоді, яка оточувала Івана Олександровича, коли він з'являвся в Одесі. Ми належали до різних поколінь, він — до фронтового, я — до повоєнного. Різниця у віці перевищувала два десятки років.

Я не вважаю Івана Олександровича своїм безпосереднім учителем. Думаю, що науковець має формально право на двох учителів, під керівництвом яких він виконує кваліфікаційні роботи — дипломну і дисертаційну. Дипломну роботу я виконував у завідуючого кафедри історії України ОДУ ім. І. Мечникова професора Самсона Михайловича Ковбасюка. Кандидатську дисертацію (на ту ж саму тему) писав під керівництвом професора Давида Федоровича Вірника в Інституті економіки АН УРСР.

Але обидва вчені впродовж багатьох десятиліть підтримували дружні стосунки з І. Гуржієм. Вони не могли не «наштовхнути» мене на Івана Олександровича. Отже, я не випадково мав його першим опонентом, коли захищав кандидатську дисертацію. Мої вчителі мені не раз повторювали, що опонентів треба з вдячністю пам'ятати все життя. Те ж саме я тепер повторюю своїм учням.

Однак з Іваном Олександровичем я познайомився і навіть досить швидко здружився, незважаючи на різницю у віці, не через учителів, а самотійно. Це сталося цілком природним для науковця шляхом: під час багатоденного спільного перебування у читальному залі Одеського обласного архіву.

В мої часи спеціалізація студентів університету визначалася після другого курсу. Я розумів, що зможу написати серйозну наукову працю під час навчання лише в тому випадку, якщо присвячу дипломній роботі три роки замість одного. Розумів й те, що дипломна робота має бути розроблена на архівах. Тому перед закінченням другого курсу я прийшов на кафедру історії України і попросив С. Ковбасюка дати мені одну тему на всі наступні роки навчання. Самсон Михайлович поставився до такого незвичного прохання цілком серйозно і запропонував малодосліджену

тему — залізничне будівництво на півдні України в XIX ст. Ця тема була дуже добре забезпечена архівними матеріалами, а до багатьох з них ще не торкнулася рука дослідника.

В Одеському архіві я проводив тривалий час, тому що тема захопила мене. Перезнайомився з усіма співробітниками. Коли закінчував четвертий курс, в архіві відкрилася вакансія молодшого наукового співробітника, і мені її запропонували. С. Ковбасюк був проректором університету і неофіційно, але цілком авторитетно дозволив навчатися далі за індивідуальним планом. Так я став штатним співробітником архіву, залишаючись студентом денного відділення історичного факультету.

Тепер я ходив в архів на роботу, і при мені І. Гуржій двічі приїжджав до нас працювати. В цей час його зацікавив розвиток ринкових відносин в кріпосницькій Україні. Це була зовсім недосліджена в радянській історіографії тема, яку Іван Олександрович прагнув поставити передусім в плані теорії. Додам, що ця тема залишається малодослідженою й тепер, майже через півстоліття. Я теж працював над темою з економічної історії, у близькому хронологічному сусідстві і, траплялося, допомагав йому знаходити потрібні матеріали. Щоб просунутися в теорії питання, йому треба було просіювати величезний емпіричний матеріал.

У 1962 р. вийшла в світ його монографія «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні з кінця XVIII ст. до 1861 р.» — продукт тривалої дослідницької праці. Мене здивував її невеликий обсяг. За кожним ретельно дібраним рядком стояли колосальні первинні статистико-економічні матеріали, в основному архівного характеру.

Цю книгу я ретельно використав, коли доопрацьовував вже написану кандидатську дисертацію. У передреформенні десятиліття з'явилися проекти вдосконалених шляхів сполучення на півдні України, і я присвятив їм перший розділ своєї праці. Щось в ній є від І. Гуржія. Ще до аспірантури, коли я працював над дипломною роботою, я давав йому читати окремі розділи і користувався його порадами. У ньому зовсім не відчувалося професійної зверхності, що було незвично і дуже приємно. Такому способу спілкування з молоддю я навчився у І. Гуржія.

Мріялося про аспірантуру, і я місяцями готувався до іспиту з спеціальності, конспектуючи всі наявні монографії з історії СРСР XIX–XX ст.* Тоді в аспірантуру приймали з дворічним стажем по спеціальності, але я виграв один рік, одночасно працюючи і навчаючись на п'ятому курсі. До Києва не збирався: мікроклімат в Інституті історії АН

* Написав так, як писали раніше, але це справляє дивне враження: історія СРСР XIX ст. Тепер ми сказали б — історія Російської імперії. Що поробиш, живемо в іншу епоху!

УРСР навіть з одеської відстані не викликав ентузіазму. Звичайно, я тоді ще не знав усіх подробиць, опублікованих О. Рубльовим в документальному збірнику про Інститут, але покладався на поради І. Гуржія. Він не радив...

Старший товариш по факультету Сергій Потолов, з яким я працював разом у студентському науковому товаристві, вже встиг закріпитися в Ленінграді і кликав до себе. Я працював в ленінградських архівах, збираючи матеріал для дипломної роботи, і був зачарований цим містом. Мені здавалося, що Одесу можна поміняти тільки на Ленінград. Можливо, я став би ленінградцем, як Сергій. Він й досі живе там, недавно передав привіт через проф. В. Верстюка, який побував у Петербурзі на конференції. Але у 1960 р., коли я мав потрібний стаж роботи за спеціальністю, Ленінградському відділенню Інституту історії СРСР АН СРСР не дали жодного місця в аспірантуру. Це було велике розчарування, мене вабила аспірантура тільки в академічній установі.

І ось тут Іван Олександрович якось мимохідь назвав Інститут економіки АН УРСР. Сам я навіть і не здогадався б, що можна розраховувати на який-небудь інший академічний інститут, не історичного профілю. А виявилось, що в Інституті економіки працює добрий знайомий І. Гуржія, який керує відділом народного господарства та економічної думки, і цьому відділу дали місце в аспірантуру.

Приїхав я до Києва з дипломною роботою, обсяг якої з усіма додатками доходив до 500 сторінок машинопису. Це допомогло відстояти «неактуальну», тобто присвячену дореволюційній історії тему дисертації. Тема була затверджена у такому формулюванні: «Розвиток залізничного транспорту України в дореволюційний період».

За три роки аспірантури мені вдалося подолати властивий для початківця фактографічний підхід до дослідження. Велику роль тут відіграла монографія І. Гуржія про товарне виробництво і торгівлю, яка народжувалася на моїх очах. Дисертація за обсягом виявилася меншою, ніж дипломна робота, але в авторефераті я мав можливість викласти не факти, а теоретичні висновки. Саме це мій перший офіційний опонент І. Гуржій відзначив як найбільший позитив.

Не раз Іван Олександрович запитував, коли я підготую книгу по захищеній дисертації. Та я завжди був зайнятий поточними справами. До того ж, що більш важливо, зовсім не існувало впевненості в тому, що рукопис побачить світ. Редакційно-видавнича рада Президії АН УРСР і редакція економіки в академічному видавництві були однаковою мірою переконані в неактуальності історико-економічних праць, особливо з дореволюційної тематики. Виняток робили тільки для книг директора Інституту О. Нестеренка. Він завідував відділом політекономії, але том за

томом видавав грубезні, суто фактографічні фоліанти з історії промисловості України. До речі, книги по темі кандидатської дисертації я не маю й досі.

Урешті-решт, Іван Олександрович прямо-таки зобов'язав мене підготувати серію статей по темі кандидатської дисертації для «Українського історичного журналу». У вересневому номері журналу за 1968 р. з'явилася стаття «Вплив залізничного транспорту на розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві України». Це моя перша публікація в «УІЖі». Вона мені особливо дорога тому, що Івану Олександровичу довелося таки прикласти зусиль, щоб «проштовхнути» її в номер.

Одного разу я поплакався Івану Олександровичу: почуваю себе спеціалістом другого сорту, тому що в Інституті економіки цінуються тільки дослідження, які привертають увагу Держплану та міністерств. Він співчутливо покивав головою, але нічого не сказав. Другим разом я поскаржився на колективний характер наукових праць, властивий для всіх відділів Інституту економіки. Це не дозволяло кожному окремо взятому науковцю показати те, на що він спроможний. Третього разу побідкався йому на прив'язаність тематики до ювілеїв. Це змушувало перескакувати з теми на тему, з періоду на період. Спеціалізація на певній проблемі за цих умов виключалася.

У 1970 р. (дату запам'ятав точно, бо мав тоді великий клопіт з одержанням квартири) під час випадкової зустрічі на вулиці Іван Олександрович сказав мені: «Ви все скаржитесь і скаржитесь на життя. Переходьте до нас, у мій відділ. Будете працювати спокійно, над власною темою».

Я чудово зрозумів значення сказаного. Раніше у відповідь на скарги він такого не пропонував. Мабуть, не мав змоги взяти у відділ науковця за конкурсом. Коли можливість з'явилася, то запропонував. Але в Інституті економіки якраз розв'язувалися мої квартирні справи. Я повинен був триматися за цей Інститут, бо жили ми учотирьох на двадцяти квадратних метрах.

Після тривалої боротьби влітку 1971 р. я одержав квартиру. Обставини були такі, що давали моральне право залишити Інститут відразу після цієї події. Коли закінчився відпускний період, я прийшов до Івана Олександровича, але дізнався, що він у лікарні.

Й досі у голові не вкладається: смерть в 56 років! Скільки корисного для історичної науки, скільки доброго для людей міг би зробити Іван Олександрович, якби не смертельна хвороба...

Додати залишається небагато. Я прийшов до Пантелеймона Петровича Гудзенка і сказав, що хочу працювати в Інституті історії. Він про це, як виявилось, знав від Івана Олександровича. Пообіцяв свою підтримку в

дуже нелегкій справі: штатний розклад суворо обмежувався, і Інститут мав можливість зараховувати в штат тільки молодь, яка успішно закінчувала аспірантуру. Але підтримку обіцяв з однією умовою — перейти до його відділу. Так у березні 1972 р. я став співробітником Інституту історії України АН УРСР.

Перечитуючи написане, я бачу, що розповідаю про себе, а не про Івана Олександровича. Мені не довелося з ним разом працювати, і я можу розповісти тільки про деякі зустрічі. Таких, як я, у нього було багато, він впливав на життя багатьох людей. Це підкреслює масштаб його особистості.

Досягнення або невдачі в житті людини цілком залежать від її характеру. Але сам характер формується у спілкуванні з оточуючим середовищем. Як правило, кількість людей, які справляють вирішальний вплив на формування характеру, зовсім невелика. Мені поталанило у молоді роки: від спілкування з І. Гуржієм я взяв дуже багато, і не тільки у науковому плані. Те, що взяв, прагну передати учням.

СПІЛЬНА ПРАЦЯ З П. П. ГУДЗЕНКОМ¹

Поступово йдуть з життя представники покоління моїх батьків. Не дуже радісно відносити себе до найстаршого покоління, але після 70-ти доводиться до цього звикати.

Валентина Петровича (так він наказував себе називати, тому що не любив імені, нав'язаного під час хрещення) нема з нами вже 12 років. Власне, зустрічатися з ним часто не доводилося після того, як він пішов на пенсію, а це сталося 26 років тому. Отже, він цілком знаходиться в тому, попередньому житті, якого нема з 1991 р. Та пам'ять про цю людину залишається з нами. Всі, хто знав, згадують його з теплотою.

Десять років я працював з В. П. Гудзенком в одному відділі, і зустрічалися ми кожного дня. Отже, є про що згадати. Однак я давно помітив, що спогади про іншу людину завжди перетворюються на спогади про власне життя. Тому багато хто не хоче писати спогади про людей, яких добре знав, не всі готові розкрити себе.

Думаю, що про В. П. Гудзенка можна написати книгу. Він прожив надзвичайно цікаве, інтенсивне життя. Це нелегке життя, але труднощі були спільними для покоління, і тому легше переносилися.

Він не раз розповідав всілякі історії, які з ним траплялися, іноді повторювався. Та подивившись очима інших людей, які гортали його особисті справи в потаємних архівах, я зрозумів, що він розповідав тільки те, що вважав безпечним. Це не риса характеру, це — поведінка цілого покоління. Я давно помітив, що покоління моїх батьків, якого уже практично нема, бо наймолодшим представникам його тепер за 90 років, — це дуже закрите покоління. Ці люди не хотіли, щоб діти знали те, що знали вони, тому що знання було небезпечним. Ось чому мої ровесники, як правило, не знають реального минулого, ідеалізують його, переконані в тому, що життя було таким, як про це написано в радянських підручниках.

Моє знання про 20–30-ті рр. прийшло з архіву, а не зі спілкування з попереднім поколінням. Але деякі крихти з розповідей моїх вчителів і старших співробітників я пам'ятаю, ці розповіді допомагають розібратися в архівному матеріалі.

¹ Оpubліковано: Пантелеймон Петрович Гудзенко (1907–1994) — історик, архівіст, археограф і організатор науки: Збірник на пошану вченого з нагоди 100-річчя від дня народження і 90-річчя архівної справи в Україні. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 109–112.

В. П. Гудзенко був чекіст, хоч і «липовий». Він працював в архівній системі, яка підпорядковувалася НКВС. Я й сам був таким же липовим чекістом впродовж одного року, тому що почав працювати в Одеському обласному архіві з 1958 р. Архіви стали самостійним відомством з 1959 р.

Те, що він був чекістом, наклало відбиток на все його життя. Це була додаткова причина тримати в собі своє минуле. Що б не казали про чекістів тепер, треба пам'ятати одну закономірність: питома вага втрат чекістів від репресій була більшою, навіть істотно більшою, ніж будь-яких інших категорій населення. В. П. нерідко ходив по краю леза, але вижив, і навіть багато зробив у цьому житті, користуючись високою посадою в зловісному відомстві.

Навіть не знаю точно, коли я познайомився з В. П. Це було на початку 60-х рр. Він тоді мав партійне навантаження в парткомі АН УРСР, працював секретарем з ідеологічних питань, а я був аспірантом в Інституті економіки АН УРСР. В аспірантурі у нас склалася четвірка з вивчення англійської мови для кандидатського іспиту. Іспити ми давно здали, але зустрічаємося й досі кілька разів на рік. Один з цієї четвірки — проф. В. О. Романцов, а тоді він був аспірантом В. П. і багато розповідав про нього. Отже, мене включили в групу контролерів від райкому партії із завданням — прослідкувати, як успішно йдуть заняття в системі партійно-політичної освіти академічних інститутів. Зустрівся я з В. П. і він направив мене в Інститут математики АН УРСР. Прийшов я до директора інституту Ю. О. Митропольського — одного з провідних математиків світу. Він мене, нещасного аспіранта, зустрів як першого секретаря райкому і детально розповідав, помітно хвилюючись, як йдуть заняття, і які у них недоліки. Мені було ніяково, в чому я потім зізнався В. П., але він філософськи зауважив, що так воно й повинно бути, таким є життя.

В. П. дружив з І. О. Гуржієм, своєю чергою я дружив з Гуржієм, і наші шляхи інколи перетиналися. Пройшли роки, я закінчив аспірантуру, почав працювати у відділі історії народного господарства і економічної думки Інституту економіки, захопився темою про нагромадження ресурсів для індустріалізації Радянського Союзу в 1926–1937 рр., багато часу просидів в архівах Москви, Києва, інших міст. Одного разу зустрів В. П. на вулиці, він сказав, що в Інституті історії є велике й відповідальне завдання — створення 10-томної «Історії Української РСР». У нього на руках — том по міжвоєнному періоду, чи не можу я сказати, хто міг би написати нарис про виконання першої п'ятирічки? Я тут же сказав, що є у мене колосальний архівний матеріал, і саме по першій п'ятирічці, і я напишу розділ за два місяці, і в цьому дуже зацікавлений, бо треба набирати публікації для захисту докторської праці. Це був 1970-й рік, я був у віці Ісуса Христа, і мені здавалося, що попереду — ціле життя.

Однак вже мав двох дітей, і треба було думати про підвищення статусу в науці.

Через два місяці я віддав розділ, і не одержав потім жодних зауважень. А в 1971 р. так склалися обставини, що треба було шукати роботу. Де ж її знайти, як не в Інституті історії? Я пішов до І. О. Гуржія, і він пообіцяв мене взяти на роботу, тому що пропонував перейти до нього у відділ ще в 1963 р., коли був опонентом на захисті моєї кандидатської дисертації. Я добре знав ХІХ ст., тому що тему своєї кандидатської роботи розробляв з третього курсу університету — будівництво залізниць в дореволюційній Україні. Але тоді переходити в інший інститут було страшно, а тут припекло. Коли я заповнив всі анкети і знову прийшов в Інститут історії, мені сказали: Іван Олександрович в лікарні. Чекав, чекав, а не дочекався. Тоді пішов порадитися до В. П. — заступника директора. Він сказав, що краще мені працювати у нього, тому що мої плани хронологічно співпадають з тематикою його відділу. Я погодився, подав всі документи на конкурс, а результату нема. Не так просто (як і тепер не просто) потрапити в академічний інститут не з аспірантури, а з вулиці. Через кілька місяців я знову прийшов до В. П., поскаржився на своє становище в Інституті економіки. Він одразу пішов до А. Д. Скаби. Не знаю вже, як він з ним розмовляв і як тиснув, але через тиждень, в березні 1972 р., я вже був повноправним співробітником у відділі В. П.

Мені показали стіл, який ставав моїм, і поклали на стіл величезну купу сировини — майбутній том «Історії Української РСР» за період 1921–1941 рр. Треба було читати, редагувати, перевіряти, упорядковувати. Я не встиг ще звикнути до нового місця роботи, як В. П. захворів. І дуже серйозно. Пішов по лікарнях, діагнози ставили страшні, він дуже схуд, але тримався мужньо. А потім раптом виявилось, що рентген давав тінь, яку приймали за новотвір, що з ним все гаразд, і час видужувати.

Немає сенсу оповідати в такому же стилі всі десять років моєї спільної з ним праці, скажу тільки, що я мав кількох учителів після школи — в університеті, в архіві, де працював два роки після університету, в аспірантурі — і ось В. П. — останній мій вчитель. У мене була важка тема по докторській дисертації, тема загальносоюзна, і я часто спілкувався з вченими з Інституту історії АН СРСР. В. П. не міг мені допомогти науковими порадами, але допомагав життєвими: як ставитися до підлеглих і до начальства (однаково!), що вимагати від кожного (за здібностями!), де треба промовчати, а де — заговорити на повний голос. І головне — не втрачати часу! Коли буде книжка по темі докторської? — запитав. Я сказав, що не скоро, тема надто складна. Він відповів: не прямо по темі треба писати книгу, а по тих розділах, які вже готові або є матеріал, треба лише оформити текст. І не по СРСР в цілому, а на українському матеріалі треба видавати першу книгу.

Я погодився, і через півроку мав уже рукопис. Книжка «Участь робітників України у створенні фонду соціалістичного нагромадження» вийшла у «Науковій думці» в 1975 р. Разом з численними статтями вона була тією базою, яка дозволила мені в 1976 р. вийти на захист. Книгу прямо по темі дисертації, а точніше — її текст я надрукував уже після захисту.

Найбільш відмітна риса В. П. — розв'язувати кожне питання поступово, переконуючи всіх, що його треба розв'язувати саме так, а не інакше. Жодного волюнтаризму! У нього навіть був вислів: «Створюйте громадську думку!» Якщо є думка, на неї можна спертися, ніхто не скаже, що питання слід розв'язати інакше.

Ніколи я не чув, щоб В. П. розмовляв на підвищених тонах. Ніколи. Він не втрачав самовладання, хоч бували різні ситуації. Він пройшов у своєму попередньому житті, якого я не знав, такі кола пекла, що життя в академічній атмосфері здавалося йому, мабуть, раєм. Що ж, тепер я можу сказати так про себе: ніколи не розмовляв на підвищених тонах. Я не жив в 30-х рр., тільки народився тоді, але я працював з В. П., і його життєвий досвід став моїм.

І ще одне: В. П. ніколи не присвоював собі чужої праці таким невинним способом, як співавторство. Я маю з ним кілька спільних праць, в тому числі одну монографію (з третім автором — Є. П. Шаталіною), але точно відомо, де його тексти, де тексти інших авторів. В моєму списку наукових праць — теж тільки мої праці.

У 1977 р. В. П. виповнилося 70 років, як мені у цьому році [2007 р. — *ред.*]. Тепер інші звичаї, після 70 на пенсію не виганяють, а тоді виганяли. Різниця у ставленні до пенсіонерів у нашій Академії наук полягала, мабуть, в тому, що тоді у нас був той же президент, що й тепер. Президент — один, а сплигло 30 років, точка зору на вік у президента змінилася...

Тоді В. П. присвоїли звання Заслуженого діяча науки Української РСР. Чому б не працювати далі? Я пішов до директора (це був А. Г. Шевелєв), склали листа в Президію АН УРСР: інститут просить в порядку виключення дозволити П. П. Гудзенку балотуватися на посаду завідуючого відділу на конкурсних засадах. Не дозволили, і відділ перейшов в мої руки. Тридцять років я в ньому завідуючий, але не відчуваю, що це — навантаження. Все йде самопливом, давно (не при мені!) сформувалися традиції, вони допомагають жити і працювати. Нема вже у відділі людей, які були при В. П. — нікого, крім мене. Людей нема, а традиції живуть. Ми вдячні Валентину Петровичу за те, що він у нас працював і створив ці традиції.

ПРО ЯРОСЛАВА ІСАЄВИЧА¹

Цей текст починав писати кілька разів, написані варіанти не задовольняли. Розумію, чому так виходило. З одного боку, ми йшли по життю врівень, різниця у віці менше року на його користь. З другого боку, коли обірвалося життя Ярослава і стало можливим підвести його підсумки, він раптом відірвався від усіх нас, його ровесників. Відірвався, як кажуть, у вічність. Але насправді всі відчули, коли зі смертю зникли побутові деталі, яка це була вагома постать в історичній науці й суспільно-політичному житті. Вчений світ пам'ятатиме Ярослава за його доробком в науці. А всі ми, поки будемо жити, пам'ятатимемо його як людину, з якою нам випало щастя спілкуватися впродовж багатьох років.

Кажуть, що короля створює оточення. На 70-річчі Ярослава Ісаєвича ми з Миколою Котляром представляли Інститут історії України, і я тоді уперше зрозумів, будучи свідком й учасником ювілейних торжеств, як багато важила для галицької інтелігенції ця людина — набагато більше, ніж звичайний науковець, фахівець, керівник академічного інституту. Скільки їх було й буде — фахівців і керівників! А тут я відчув, що для людей, які складали основу галицької інтелігенції, Ярослав Ісаєвич був опорним стовпом. Я знав, що таке галицька інтелігенція, чим вона була в історії українського народу, якою вагомою виявилася її роль у формуванні української нації. І тому постать Ісаєвича в моїх очах стала більш об'ємною, більш відповідною її реальному значенню.

Ми ще побачимо книжки, присвячені Я. Ісаєвичу, в усякому разі — ті з нас, кому не так багато років. А я можу дати лише короткий нарис життєвого шляху Ярослава в ті випадкові моменти, коли наші шляхи перетиналися. Ці пунктирні точки створюють, все-таки, певне уявлення про людину. Спогади десятків інших людей, які зустрічалися з ним, повинен зібрати колектив Інституту українознавства, з яким Ярослав прожив 52 роки, тобто все своє життя фахівця. Це має бути останньою послугою колективу, тому що присвоїти ім'я Ісаєвича інституту неможливо, він уже носить ім'я достойної людини.

Наші відносини розвивалися і в процесі розвитку змінювалися. З мого боку спочатку була лише цікавість. Як це так, він був старший на неповний рік, але закінчив університет на два роки раніше! Кандидатську дисертацію захистив теж двома роками раніше, хоч я «зекономив» рік, коли здобув необхідний для аспірантури дворічний робочий стаж,

¹ Оpubліковано: Україна модерна. Вип. 6 (17). — Київ, 2010. — С. 5–8.

працюючи в архіві як співробітник і одночасно навчаючись на стаціонарні університету. Зустрічалися ми випадково, здебільшого в Державній бібліотеці ім. В. І. Леніна в Москві. Спілкуватися було цікаво, хоч наші теми не збігалися.

Далі промайнуло два десятиріччя, і я не пам'ятаю жодної зустрічі, хоч вони, можливо, й були. А в першій половині 1980-х років мені довелося бути кілька разів у Львівському інституті суспільних наук, виконуючи доручення академіка-секретаря Відділення історії, філософії і права АН УРСР Б. М. Бабія, у тому числі досить делікатні. Тоді заступники академіка-секретаря ходили на роботу в Президію АН УРСР кожного дня, як до свого інституту. Науково-бюрократичне життя вирувало, і його неодмінною складовою були нині призабуті «анонімки», які вимагалося розглядати й рапортувати у партійні інстанції про наслідки розгляду. Академік-секретар «посадив» мене на цю невдячну роботу. Довелося зблизька познайомитися з провідними львівськими істориками, серед яких за всіма ознаками (доктор наук з 42 років) мав перебувати Я. Ісаєвич. Але на тому відрізку часу я з ним не спілкувався надто тісно, бо він в «анонімках» не згадувався. А я в його очах був звичайним науковим чиновником, з якими він завжди тримав дистанцію.

Кілька слів треба сказати про Інститут суспільних наук. На початку 1990-х років я попрацював з документами ЦК Компартії України, готуючи розділ про повоєнні десятиріччя в історії Академії наук до колективної монографії, що присвячувалася її 75-річчю. Як свідчили документи, Львівський інститут суспільних наук перебував під посиленою увагою з боку обкому і ЦК КПУ. На відміну від Президії АН УРСР, яка в його життя втручалася не так часто, нагляд з боку партійних інстанцій був постійним і ретельним. Компартійні чиновники вишукували найменші ознаки «українського буржуазного націоналізму», щоб їх негайно і з коренем виполоти. Ось в такий інститут прийшов Ярослав після дворічної праці лаборантом на кафедрі історії південних і західних слов'ян Львівського університету, щоб займатися улюбленою справою. Іншого інституту у Львові не було.

У відділі кадрів знали, що його батько Дмитро Ісаєвич був помітною постаттю в національно-визвольному русі. У книжці Сергія Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР» (Київ, 1999) є розділ про долю членів Центральної Ради. Ті, хто залишився в СРСР, були репресовані, а своєю смертю померли тільки дев'ятеро, і серед них — Дмитро Ісаєвич. Після еміграції з УСРР він оселився в Чехословаччині, де проводив активну політичну роботу. Згодом повернувся в Польщу, припинив працю в журналістиці і після 1930 року оселився в рідному селі на Волині, щоб займатися господарством. У енкаведистів,

коли він потрапив до їхнього поля зору, не було підстав арештовувати людину, яка протягом вже кількох десятиріч не займалася інтелектуальною працею.

Свою надобережність у поводженні з радянською владою Дмитро Ісаєвич прищепив синові. Ярослав знав, що перебуває під особливим контролем кадровиків та кадебістів, і поводився відповідно. Щоб не наражатися на неприємності й водночас не зраджувати самого себе, він обрав ту тематику, яка була абсолютно аполітичною, але водночас розглядалася владою як патріотична — історію української книжності в епохи, віддалені від сучасності на багато століть. Ця сфера досліджень, хоч і не була актуальною з точки зору парткому, відкривала блискучі перспективи: тут Ярослав не мав попередників серед українських вчених. Навпаки, польські дослідники цікавилися цією проблематикою. Через те, що українська і польська культури XV–XVIII століть розвивалися в межах однієї держави, інтерес польських дослідників до праць Ісаєвича проявився вельми швидко.

Здобуткам Ісаєвича сприяло те, що він увійшов у науку після XX з'їзду КПРС. Часи вже були не такими хижими, хоч українській інтелігенції довелось пережити так звану «маланчуківщину». Важливо відзначити й те, що у Ярослава було немало заздрісників, але він не мав особистих ворогів. Його доброзичливість і цілковита байдужість до кар'єрного зростання мала своїм наслідком те, що не виявилось, наскільки мені відомо, бажаючих порахуватися з ним за допомогою анонімого доносу. Водночас він був оточений увагою старої галицької інтелігенції, яка бачила в ньому сина свого батька. Особливо тісні стосунки пов'язували Ісаєвича з Ярославом Дашкевичем — яскраво талановитою людиною з тяжкою біографією. Чув я, що між ними пробігла кішка, і в останні роки вони зовсім не спілкувалися. Переконалий, однак, що не Я. Ісаєвич став ініціатором розриву. Ярослав Дашкевич був людиною складної вдачі, в чому я переконався, спілкуючись із ним як з автором «Енциклопедії історії України». Вважаю своїм великим досягненням, що мені вдалося «вибити» з нього велику статтю про вірменські колонії в Україні. У його виконанні вона стала справжньою окрасою енциклопедичного видання.

Цілком можливо, що Ісаєвич залишився б просто чудовим науковцем, широко відомим у вузьких колах фахівців з історії книги. Але в часи горбачовської «перебудови» Україна увійшла в турбулентну зону, яка показала, хто чого вартий. Ярослав дістав запрошення попрацювати гостьовим професором у Гарвардському університеті на 1988–1989 навчальний рік, потім залишився на наступний рік тимчасовим співробітником Українського наукового інституту в Гарварді. Тут він працював

уже уривками, тому що сталося неймовірно в консервативній АН УРСР: у жовтні 1989 року колектив Інституту суспільних наук обрав його своїм директором.

Діяльність Ісаєвича після 1989 року у всіх на виду, результати її загальновідомі. Хотів би зупинитися на кількох темах, пов'язаних із співробітництвом між інститутами українознавства та історії України, а також на деяких зустрічах, які найбільше запам'яталися.

Моє спілкування з директором Інституту українознавства впродовж багатьох років було стабільно інтенсивним хоча б тому, що обидва інститути мали майже однаковий науковий профіль. Ми повсякденно одержували обліково-контрольні картки з Відділення історії, філософії і права, які повинні були виконувати синхронно, а тому радилися, як це краще зробити. В узагальнювальних працях, які виконувалися в Інституті історії України із залученням найбільш компетентних фахівців з інших наукових установ, майже завжди фігурували співробітники Інституту українознавства, утому числі нерідко сам Ісаєвич. Працювати з ним як з автором було нескладно. Він завжди йшов на компроміс, виконуючи ті або інші прохання, які мали своєю метою перетворити купу індивідуальних нарисів на колективне дослідження.

Окремо слід згадати нашу тривалу (з 1998 року) співпрацю над підготовкою «Енциклопедії історії України». Він активно співробітничав з нами в розробці словника і визначенні авторів. Нерідко брав на себе написання статей, з якими не могли упоратися рекомендовані ним автори. Це було незвично, адже ЕІУ, за великим рахунком, не входила до кола його справ. Однак обов'язки члена редколегії ЕІУ він виконував ретельно і ставився до них відповідально. Той вигляд і той рівень, який зараз має ще не закінчена «Енциклопедія історії України», є немалою мірою результатом його зусиль.

З 1993 року працює українсько-польська комісія експертів, яка розглядає підручники з історії та географії, що видаються в обох країнах. Кожного року експерти збираються у Польщі та Україні, щоб перечитати нові підручники і виявити в них те, що не влаштовує протилежну сторону. Мета одна — посприяти тому, щоб підручники формували у дітей позитивний образ сусідньої країни. Немає потреби доводити, наскільки це важливо для зміцнення українсько-польського співробітництва у перспективі. Як співголова української частини комісії (співголовою польської частини був Владислав Серчик, а 2009 року ним став Владзімеж Менджецький), я кожного разу просив Ісаєвича взяти участь в її роботі, коли ми працювали у Львові. Він погоджувався, і його участь була надзвичайно цінною для української сторони. Я ще раз переконувався в тому, наскільки високим був авторитет Ісаєвича в польських наукових

колах. Ніхто з нас не одержував гонорару за цю працю. Витрачаючи свій час на апробацію підручників, Ярослав Дмитрович відкладав на майбутнє інші свої справи, але навіть не казав нам про це.

Стали традиційними зустрічі польських і українських вчених, покликані зблизити позиції сторін у так званих «важких питаннях» спільної історії. Не можу сказати, що мені довелось побувати на багатьох зустрічах (вони відбувалися майже щорічно протягом тривалого часу), але на кількох з них ми з Ісаєвичем перетнулися. На відміну від фахівців з історії ХХ століття, він не володів достатньою мірою фактичним матеріалом. Але його виступи й репліки завжди були доречними, зваженими, конструктивними і нерідко припиняли дискусію. А дискусія, як правило, була гострою, адже питання насправді виявилися важкими.

Насамкінець хочу зазначити, що Ярослав Дмитрович Ісаєвич був щасливою людиною. Він мав можливість займатися улюбленою справою з ранку до вечора. Не доводилося сушити собі голову над суто побутовими проблемами, тут усе вирішувала його дружина Ольга Володимирівна. У вирішальному 1989 році вона підштовхнула, мені здається, свого чоловіка круто змінити лінію поведінки і вийти з внутрішньої еміграції. Надалі він знаходив способи зменшити обсяг адміністративної роботи шляхом її перерозподілу у своєму оточенні, але ретельно стежив за тим (знаю велику кількість конкретних випадків), щоб вирішальне слово залишалося за ним.

Ярослав Ісаєвич помер, не встигнувши реалізувати багатьох своїх планів, але так буває з усіма, хто ставить перед собою високі планки кожного дня. Є учні, які можуть продовжити його справу.

ЗУСТРІЧІ З ЯРОСЛАВОМ ДАШКЕВИЧЕМ¹

Ярослав Дашкевич був талановитим істориком, але його науковий доробок розсипаний по різних періодичних виданнях і тільки тепер починає пробиватися до читача. Так трапилося, що я був у видавництві «Темпора», коли привезли з друкарні збірку його історичної есеїстики. Взяв подарований мені том, з інтересом прочитав матеріали про події, в яких сам брав участь. Потім прийшов на презентацію цієї книги в Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, і з не меншим інтересом вислухав розповіді людей, які краще, ніж я, знали цього вченого. Отже, тепер у мене вже три джерела знань про Ярослава Дашкевича, які накладаються одне на інше. Постараюсь все-таки дотримуватися первинних вражень, лише з невеликою корекцією на книгу і спогади інших людей. Така корекція потрібна, тому що я не завжди розумів цю людину, зустрічаючись з нею на життєвому шляху.

Ще одне попереднє зауваження. Ярослава Дашкевича вже нема, і ми не створюємо меморіальну книгу з приводу ювілею живої людини. Треба донести її образ до нового покоління, яке прийде нам на зміну. Ярослав Романович не потребує глорифікації. Це була людина складного характеру, тому що пройшла крізь багато випробувань. Для мене вона була завжди «колючою», але для людини, з якою я працюю у відділі багато років — Людмили Гриневич, — надзвичайно доброзичливою, толерантною, доброю. Це я знав, і його «колючість» не відштовхувала.

Найбільше зв'язала нас «Енциклопедія історії України». Ми замовили йому кілька статей, виплатили аванс, а потім прийшов лист з відмовою від авторства і з поверненням авансу. Я не розумів, в чому справа, але тепер розумію, тому що в історичній есеїстиці є відгук на нашу брошуру видання 1999 р. «Типові статті “Енциклопедії історії України”». Мене він сприймав як звичайного радянського історика, яким я й був до певного моменту — початку досліджень Голодомору. Особливо його роздратувала, як це можна побачити у книзі історичної есеїстики, моя брошура «Керівні органи ЦК КПРС. Персональний склад на кінець кожного року (1903–1989)». Роздратувало те, що я навіть у 1990 р. (рік видання брошури) вивчав історію партії, хоча крах партійного панування був для всіх зрозумілим. Але я й тепер вивчаю історію КПРС. Як її можна не вивчати? Така брошура-довідник потрібна всім, хто досліджує радянську епоху, вона є на сайті Інституту історії України, кожний може нею скористатися.

¹ Опубліковано: Лицар духу: Меморіальний збірник, присвячений професору Ярославу Дашкевичу. — Львів: Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2011. — С. 120–123.

А ідея зробити такий довідник прийшла тоді, коли я познайомився з блискучою книгою Леонарда Шапіро, де були вибіркові таблиці персонального складу вищих органів влади. У багатотомній історії КПРС таких таблиць не було, репресованих вимагалось забувати.

Після його листа з відмовою співробітництва я попросив написати хоча б одну статтю — про вірменські колонії в Україні. Пояснив, що ніхто таку статтю не напише окрім нього, а він як львів'янин, повинен написати, адже вірмени залишили в історії Львова яскравий слід. Пояснив і свою особисту зацікавленість у такій статті: походжу по материнській лінії з вірмен Білгорода-Дністровська (Аккерману), вони забули за кілька сотень років мову, але зберегли віру, і мене бабуся охрестила таємно від батьків у вірмено-григоріанській церкві. Ця розмова мала успіх, ми надрукували у першому томі велику статтю Я. Дашкевича про вірменські колонії в Україні. Свою недовіру до мене він зберіг, але статтю все-таки написав.

Через кілька років виникла ситуація з кримськими татарами. У нас були тексти, ми їх оплатили, але який з них друкувати? Кримські татари — дуже емоційне енциклопедичне гасло. Як пригасити емоції щодо середньовічної Кафи з мільйоном невільників, зі сталінським виселенням, з сучасною ситуацією на півострові? Мені здавалося, що такий текст міг написати тільки Я. Дашкевич. Під час зустрічі у Львові я пояснив ситуацію, він зрозумів. Писати статті в нашу енциклопедію йому не хотілося, але цю він написав, і вона вийшла такою, як треба.

Ще одна тема наших взаємовідносин — це підручники з історії України для 10–11 класів, тобто ХХ століття. Як я зрозумів з кількох статей в історичній есеїстиці, його дивувала й обурювала позиція Міністерства освіти, яке друкувало наші підручники масовими тиражами, але називало їх пробними. Як довго міністерство діятиме методом проб і помилок? — запитував він. І ще одне його роздратовувало: рік за роком МОН друкувало розроблені на підставі наших підручників програми (всупереч тому, що підручники повинні створюватися на підставі програм) як проекти програм.

Та я добре розумів позицію міністерства. Мало хто тепер пам'ятає, що будинок Верховної Ради до 2000 р. (парламентської «оксамитової» революції) прикрашала радянська символіка, що день Великої Жовтневої соціалістичної революції був святковим. Народні депутати від КПУ отаборилися в комісії з питань науки та народної освіти Верховної Ради і постійно нападали на міністерство за те, що учням на уроках історії викладають антирадянські вигадки українських націоналістів. Отже, МОН повинен був проходити між Сцїллою радянських часів і Харибдою сучасності. Тяжка економічна ситуація 90-х рр. обумовила панування лівих партій у парламенті. Звідси — проекти програм і пробні під-

ручники. Тепер я зустрічаюсь з журналістами, які тоді навчалися в школі за нашими підручниками з історії і бачу, що вони зробили свою справу.

Постійні атаки комуністів на МОН змусили організувати круглий стіл в залі колегії міністерства. Зібралися 18 грудня 1996 р. автори підручників, журналісти, науковці з НАН України і АПН, народні депутати від КПУ. Ми з Я. Дашкевичем на прохання міністерства зробили аналіз підручників і претензій до них. Виступи народних депутатів Є. Краснякова, В. Куз'єва, П. Цибенка були абсолютно не фаховими, їхні звинувачення — сміхотворними. Заступник міністра О. Савченко була дуже задоволена результатами обговорення. Ми з Я. Дашкевичем — теж.

Ще одна тема, якою доводилося займатися професійно — ОУН і УПА. У жовтні 2001 р. у Києві відбулася велика конференція на тему «Роль та місце ОУН і УПА в національно-визвольній боротьбі середини ХХ ст.». Інститут історії України, в якому працювала робоча група Урядової комісії з вивчення проблеми ОУН–УПА, представляли покійний вже М. Коваль, Л. Гриневич і я. Мені довелося поінформувати присутніх про перші наслідки роботи нашої групи. Наскільки я пам'ятаю (пройшло вже 10 років), особливих суперечок не було, Я. Дашкевич поцікавився лише, як розробляється тема Волинської трагедії. Власне, саме тоді ця тема служила предметом обговорення київських, львівських, луцьких і польських істориків на численних зібраннях в Україні і в Польщі. Якраз ми займалися цією темою надзвичайно серйозно, І. Ільюшин — на рівні докторської дисертації.

У 2005 р. ми завершили працю над темою, опублікували у «Науковій думці» колективну монографію — серйозне наукове дослідження, цілком засноване на архівах, але мізерним накладом у 500 примірників. На жаль, всі мої звернення в Секретаріат Президента України і в Кабмін про перевидання книги більшим накладом залишилися безрезультатними. Ніхто не виступив з критикою змісту цієї книги, але ніхто й не похвалив. У Львові почав працювати паралельний центр з вивчення проблеми ОУН–УПА, кошти на видання його книг знаходилися.

Ми з Я. Дашкевичем не стали одnodумцями, ХХ століття нас розділило. Не було нічого персонального, нас розділяла різна історична доля Галичини і Великої України. Радянська влада для західноукраїнських земель була такою ж окупаційною, як для республік Балтії. Але всупереч тому, що кажуть галичани, вона не була окупаційною для основної частини України. Комунізм я вивчаю десятки років і зрозумів одну просту істину: він може мати певні відтінки, обумовлені національними особливостями, але в його основі — соціально-політичні чинники. Те, що з нами відбувалося протягом життя трьох поколінь, треба вивчити, щоб назавжди переkritи шлях вождям, які пропонують найкоротший шлях до загального щастя.

ПРО ЮНАЦЬКІ РОКИ ОДЕСЬКОГО КРАЄЗНАВЦЯ АНАТОЛІЯ БАЧИНСЬКОГО¹

Ім'я видатного краєзнавця Анатолія Бачинського фіксується в Інтернеті, хоч пошукові системи ще не з'явилися за його життя. Людина продовжує жити після смерті в своїх дітях, у справах наступників. Анатолій пішов з життя надто рано, у 62 роки, але залишив після себе дочку — Олену Бачинську, яка продовжує його справу в буквальному розумінні: працює там, де працював він, досліджує його тематику, у тому числі і краєзнавчу, і навіть читає ті самі лекційні курси на історичному факультеті Одеського національного університету ім. І. Мечникова. Залишилися учні, які знайомлять молодих одеських істориків з його науковим доробком. Напередодні 80-річчя від дня народження А. Бачинського відбулася присвячена його пам'яті наукова конференція, учасниками якої стали десятки переважно молодих дослідників з Молдови, Польщі, Росії та України.

Я не міг взяти в ній участь через надто напружений робочий графік. Але після неї обдумував, що міг би розповісти молодим науковцям, якби був тоді в Одесі. У пам'яті виринали епізоди, пов'язані з першими п'ятьма роками нашого спілкування, коли воно було постійним: під час навчання в Одеському університеті і роботи в Одеському обласному державному архіві. У 1960 р. я почав навчатися в аспірантурі Інституту економіки АН УРСР у Києві. Відтоді наше спілкування втратило системність, але не вродилося в епізодичні зустрічі.

У листопаді 2012 р. я мав двотижневую поїздку по Канаді, пов'язану з 80-річчям Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. Поїздка видалася напруженою і емоційно насиченою, але все-таки залишався час, вільний від справ, якими треба було займатися в Києві. Зачиняючись в готельних номерах, згадував свої юнацькі роки і людей, в оточенні яких тоді знаходився. Спогади зосереджувалися навколо постаті Анатолія. Треба було виконувати обіцянку, яку дав Олені.

За великим рахунком, Анатолій Бачинський все своє життя залишався таким, яким був у молоді роки. Тому я не відкрию великих таємниць навіть його дружині Ларисі і дочці Олені, які з'явилися в його житті пізніше. Але вже ніхто, крім мене, не розповість про університетські роки Анатолія.

¹ Оpubліковано: Краєзнавство. № 1 (82). — Київ, 2013. — С. 111–115.

Хочу попередити, що доведеться говорити не тільки про Анатолія, але й про мої з ним зустрічі. А. Бачинський визначив організаційні параметри моєї наукової кар'єри. Він запросив мене, ще студента, на роботу до Одеського обласного державного архіву, звідки пролягла дорога до академічних інститутів.

Коли я з'явився на факультеті, він був уже третьокурсником і очолював наукове студентське товариство. Спочатку я дивився на нього знизу вгору, як перший-ліпший першокурсник. Та через рік він включив мене до ради НСТ, і ми разом організували студентські наукові конференції.

На другому курсі я обрав темою наукової роботи історію полабських слов'ян в X–XI ст. Тема не мала солідної історіографії, її неможливо було виконати як компіляцію. Постало питання про використання середньовічних німецьких джерел, опублікованих вульгарною латиною в багатотомному серійному виданні *Monumenta Germaniae Historiae*. Унікальним зібранням цих книг велетенського формату, якими так пишалася університетська бібліотека, можна було користуватися тільки в читальному залі для професорсько-викладацького складу. Анатолій посприяв від імені ради НСТ пробитися в науковий зал, після чого я став тероризувати нашого латиніста Л. Січкарьова текстами, яких сам не міг розтлумачити. Січкарьов з презирством ставився до вульгарної латини, але допоміг розібратися в темних місцях німецьких анналів. У питаннях інтерпретації джерел я радився з Анатолієм, що допомогло мені обґрунтувати відсутнє в літературі положення: язичництво ободритського племінного союзу послужило висхідним пунктом для зародження державності, тоді як пропаговане німецькими місіонерами християнство сприяло його поневоленню.

Так само Анатолій розповідав мені про власні здобутки в інтерпретації джерел, які мали відношення до козацької тематики. Вона не була популярною, хоч і не заборонялася, а він захопився нею на все життя. Разом з тим він приділяв увагу й іншим темам.

У 1956 р. сталася знаменна подія: університетська друкарня надрукувала перший за повоєнний період збірник студентських наукових праць в галузі історії. Анатолій виступив у ньому з ґрунтовною статтею, в якій аналізувалися зв'язки запорозького та донського козацтва у спільній боротьбі з кримськими татарами і турками у першій половині XVII ст. Я в цей збірник потрапити не встиг, і мої маленькі аналітичні узагальнення в галузі історії полабських слов'ян залишилися неопублікованими.

Становлення Анатолія як фахівця відбулося у першій половині 1950-х рр. Ми характеризуємо цю епоху як перехід суспільства від замороженого стану пізньої сталінщини до «відлиги». Але нема підстав

переносити наше пізніше уявлення про «відлигу» на першу половину десятиріччя. Тоді ще ніхто не знав, що чекає нас після Сталіна. Він змушував негативно налаштованих до влади людей затаюватися навіть перед дітьми, щоб не наразити їх і самих себе на небезпеку. Такі далекі від політики люди, як мої мати і бабця сліdkували за тим, щоб я не знав зайвого. Мати не розповідала про репресованого у 1937 р. батька. Коли прийшов час одержувати паспорт із сакральною «п'ятою графою», у мене був вибір — назватися вірменином за національністю матері, або поляком — за досить складним родоводом галицьких предків батька — спочатку полонізованих, а потім русифікованих. Мати і бабця походили з вірмен, які сотні років проживали в Бессарабії, і з самою Вірменією мене ніщо не пов'язувало. Коли мати дізналася про моє бажання бути поляком, то жажнулася і знайшла папірці, за якими мене можна було офіційно ідентифікувати як росіянина. Через багато років, будучи професійним істориком, я зрозумів цей жах: після 1933 р. більша частина українських поляків була депортована чи репресована в інший спосіб. Так само бабця казала, що мій дід, який працював у напівкустарній одеській друкарні, помер від свинцевого отруєння навесні 1933 року. Вивчаючи Голодомор, я дізнався, що працівники дрібних підприємств були зняті з державного постачання за картками і стали гинути від голоду. Ї досі не знаю, як помирав дід, якому не виповнилося й 55 років, хоч розумію, що офіційна причина смерті була такою, яку назвала бабця.

Ми не затаювали один перед одним деталей свого повсякденного побуту. Я бував у Анатолія на вул. Преображенській, неподалік від будівлі університету, де знаходився тоді історичний факультет. Ми разом працювали в колгоспі, майже по місяцю на рік. Та не пригадаю, щоб обмінювалися судженнями про природу радянського ладу. Якби тематика досліджень, які вже не мали суто навчального характеру, була пов'язана із сучасністю, довелося б формулювати оціночні судження. Але ми не торкалися сучасності в більшому обсязі, ніж стандартний курс історії КПРС. Пам'ятаю тільки: коли приступив до вивчення дворічного курсу історико-партійної науки, Анатолій вже пройшов його і почав відвідувати лекції з політекономії. Тоді він попередив мене про своєрідне почуття гумору у викладача, яким був доцент Д. Бельфор. На заліку з історії КПРС, розпитуючи про діяльність соціал-демократів після революції 1905 р., цей викладач запитав у студента, який не часто відвідував його лекції, хто такий Бельфор. Той припустив, що це один з керівників одеської організації меншовиків, після чого змушений був кілька разів з іншими групами перездавати залік.

Надійшла черга для характеристики відносин, які у А. Бачинського склалися з нашими викладачами. Аналізуючи дрібні факти або їх

уламки, які важко навіть артикулювати, а також спираючись на набуту пізніше обізнаність зі станом історичної науки 1950-х рр. в Одеському університеті, можу сказати, що він не відчував бар'єру між поколіннями, який заважав мені зрозуміти, в якому викривленому світі ми живемо. Не знаю, кому Анатолій завдячував обізнаністю з цим суворим світом — родині або нашим викладачам на факультеті. Але знаю, що ті викладачі, яких варто пам'ятати і шанувати, ставилися до нього не так, як до мене і всіх інших.

Професорсько-викладацький склад факультету поділявся, як кожний колектив, на молодь, людей середнього віку і ветеранів. Молодь мало цікавила нас. Ветерани відносилися, за цинічною термінологією чекістів, до категорії «колишніх людей». Однак сильні світу цього, тобто викладачі, наближені до університетського парткому і Одеського міськкому партії, ставилися до них із своєрідним пієтетом. Зокрема, повагою користувався колишній учень акад. Ф. Успенського і наставник цесаревича Олексія проф. А. Готалов-Готліб, який за віком припинив викладання, коли я закінчив перший курс. Гадаю, що ця повага викликалася колишньою наближеністю до царського двору, а не якістю лекцій. Поважали й Л. Січкарьова, який вільно розмовляв латиною. У радянські часи ця здатність мало цінувалася, але латиніст мав честь виконувати функції особистого секретаря Г. В. Плеханова.

У середньому поколінні викладачів фронтовики переважали всіх інших своїм специфічним авторитетом — партійно-політичним. Тільки такий авторитет цінувався в навчальному закладі, що готував головним чином вчителів, з яких формувалася компартійно-радянська номенклатура. Під кутом зору науковця істфак Одеського університету у повоєнні роки не йшов у будь-яке порівняння з його відповідником у дореволюційному Новоросійському університеті або сучасними йому московськими і ленінградськими центрами історичної науки.

Серед викладачів середнього покоління виділялися Й. Каришковський і С. Ковбасюк. Самсон Михайлович Ковбасюк був одним з авторитетних в університеті адміністраторів. У вільний від роботи проректором час він читав курси з історії України і досліджував актуальну в історико-партійній науці тему про діяльність червоногвардійських загонів на Одещині в 1917 році. Петро Йосипович Каришковський читав курси з історії давнього світу і займався нумізматиною, яка нікого з сильних світу цього не цікавила. Перебування П. Каришковського на задвірках професорсько-викладацького персоналу пояснювалося не стільки віддаленістю його від актуальних проблем радянського буття, скільки фактом роботи в університеті під час румунської окупації. В очах працівників університетського відділу кадрів ці дві постаті перебували на проти-

лежних полюсах. Але тільки з ними у А. Бачинського склалися теплі, товариські і цілком довірчі відносини.

Цього року я побачив у книжковому магазині виготовлену друкарським способом ксерокопію докторської дисертації П. Каришковського. В ті часи йому не вдалося видати книгу, але через два покоління знайшлися підприємці, які визнали вигідним копіювання дисертації, а також фахівці, готові заплатити шалені гроші, аби придбати цю копію. Всім нам, студентам першого і другого курсів, подобалися його лекції, хоч я тепер розумію, що ми сприймали головним чином їх фактологічну основу, не будучи здатними осягнути методологічну глибину. П. Каришковський був зіркою світової величини.

З третього курсу студенти обирали кафедру, на якій повинні були спеціалізуватися. Анатолій обрав кафедру історії України і потрапив до С. Ковбасюка, але не припинив тісного спілкування з П. Каришковським. У 1957 р., коли він закінчив навчання, вакантних ставок для талановитого і багатообіцяючого випускника на факультеті не знайшлося. За сприяння П. Каришковського Анатолію вдалося влаштуватися науковим співробітником в Одеський археологічний музей. Археологія його не захоплювала тією мірою, як історія, і він зайнявся реконструкцією історії Одеського археологічного інституту, який функціонував у 1921–1922 роках. На початку 1958 р., як тільки з'явилася можливість, він перейшов на роботу в Одеський державний архів.

С. Ковбасюка я запам'ятав у двох різних вимірах. Спочатку — як суворого адміністратора, змушеного внаслідок посадових обов'язків спілкуватися з викладачами і студентами. Як людину з непроникним обличчям, що дозволяє собі час від часу бути гречною з оточенням, але завжди тримає дистанцію. Таким він був для мене, як і для інших, всі роки навчання в університеті, не виключаючи трьох років, впродовж яких я перебував на його кафедрі. Та одного дня я запам'ятав його як людину з добрим гумором, світлою посмішкою, чуйним і доброзичливим ставленням до співбесідника. Як людину, яка пишається своїми учнями, хоч тактовно старається цього не показувати. В той день ми з Анатолієм зайшли до нього, тому що він прощався з університетом, покидав Одесу і від'їжджав, наскільки пам'ятаю, в Мінськ, до сина. Я в цей час уже був доктором наук, він знав про мої успіхи і радів за мене. Так ось: до Анатолія він завжди ставився так, як поставився до мене в той день. Цього неможливо було не помічати, хоч ні він, ні Анатолій не показували на людях, наскільки вони близькі.

Після тієї зустрічі пройшов ще з десяток років. Я ознайомився зі справою «Союзу визволення України» і долею одеського академіка ВУАН М. Слабченка. Дізнався про те, що С. Ковбасюк був одним з

найближчих учнів академіка. Лише тоді стала зрозумілою та лінія поведінки, яку на все життя обрав для себе наш з Анатолієм перший науковий керівник.

І досі достеменно не знаю, яким способом А. Бачинський зміг настільки зблизитися з С. Ковбасюком. Знаю тільки те, що він не ставив перед собою такої мети, не прикладав для зближення жодних зусиль. Просто між ними не існувало того бар'єру, який відділяв покоління батьків від покоління дітей.

Восени 1956 р. я перейшов на третій курс і слідом за Анатолієм обрав для спеціалізації кафедру С. Ковбасюка. Що міг знати 19-річний одесит про історію України? Вона не вивчалася в школі, я не відділяв її від історії утвореного в 1922 р. Радянського Союзу. «Історія СРСР в епоху феодалізму/капіталізму» — так називалися університетські курси вітчизняної історії, і я не бачив у таких словосполученнях нічого проти-природного. Кафедру С. Ковбасюка обрав тільки тому, щоб написати курсові роботи за третій і четвертий курси, а потім й випускню роботу на доступних мені, тобто місцевих історичних джерелах. Бажав, щоб усі три роботи поєднувалися однією темою. Щоб ця тема мала якомога меншу історіографію. Щоб внаслідок цього моя дипломна робота могла стати вкладом в історичну науку. Коли студентам почали роздавати на кафедрі теми курсових робіт, я підійшов до С. Ковбасюка і попросив тему, яка відповідала зазначеним критеріям. Самсон Михайлович дав її, і я почав працювати в університетській бібліотеці над газетами, а в обласному архіві — над фондами, збираючи матеріали з історії залізничного будівництва у південних губерніях дореволюційної України.

Якщо студент сидить в читальному залі архіву майже щоденно, то неодмінно знайомиться з усіма співробітниками. Коли ж співробітником архіву став Анатолій, я відчув себе майже повноправним членом колективу архівістів. А в квітні 1958 р. А. Бачинський підійшов до мене і сказав, що є серйозна розмова. В архіві з'явилася вакантна ставка, він порекомендував директору запропонувати її мені і дістав згоду. Я мусив розглянути пропозицію.

Попереду була екзаменаційна сесія, а потім — випускний курс з розподілом на роботу. Зі шкільних років я мріяв про дослідницьку роботу, а тут випадала така нагода — стати науковим співробітником. Як сполучити навчання в університеті з роботою в архіві? Переходити на заочну форму навчання не хотілося. Тим більше, що вагома частка навчального плану п'ятого курсу припадала на практики — шкільну, архівну, музейну, військову. Виділялися також вільні години для написання дипломної роботи.

Анатолій залагодив й цю справу. С. Ковбасюк як завідуючий кафедри і проректор в одній особі санкціонував продовження мого навчання на

стаціонарі у непередбаченій університетським статутом формі екстернату, а директор архіву І. Хіоні погодився надавати неоплачувані відпустки на проходження практик.

Той світ, який побудували більшовики, варто назвати спотвореним. Людина у ньому не могла увійти в горизонтальні, тобто не залежні від держави організаційні структури, які забезпечували вільне спілкування з іншими людьми. Організаційно оформлені людські контакти могли відбуватися тільки в рамках структур, побудованих вертикально і підпорядкованих вищим за адміністративно-територіальним поділом ланкам. Подібний суспільно-політичний устрій у нас звикли називати тоталітарним, тобто таким, в якому держава цілком незалежна від суспільства і контролює всі форми та прояви суспільного життя.

Зрозуміло, що радянська держава була незалежною від суспільства, хоча імітувала свою залежність за допомогою дозованого виборчого процесу. Суспільне життя вона контролювала не гірше від тоталітарного режиму. Але ця держава не височіла над суспільством, як будь-яка інша, а виростала з нього і черпала в ньому свої кадри. Вона була здатна дивитися на людину сотнями очей, створюючи ефект всепроникності, тому що знаходилася в суспільстві усіма своїми структурами й функціонерами. Від неї неможливо було сховатися, і залишалося натягнути на себе маску та уникати зайвих контактів. Однак люди, вмонтовані в такий суспільно-політичний устрій, залишалися людьми. Хоч більшовицьким вождям удавалося підтримувати свій режим засобами терору, пропаганди і виховання, вони не могли ні перешкодити індивідуальним контактам між людьми, ні змінити людську природу. Честь, гідність, самоповага, чуйність, доброта, прагнення розвивати свій інтелект й багато інших позитивних якостей людської натури високо цінувалися і передавалися від покоління до покоління поза всякими підконтрольними державі структурами, тобто через особисті контакти. Мої ровесники тягнулися до людей з попереднього покоління, які мали такі риси. Одним з них був директор Одеського обласного архіву Іван Олександрович Хіоні.

Оформляючись на роботу в архів, ми з Анатолієм входили у володіння Міністерства внутрішніх справ — колишнього беріївського монстра МВС–МДБ, а в сталінські часи — НКВС. Через рік після того, як ми стали його співробітниками, архівна система була звільнена від опіки МВС і стала підпорядковуватися безпосередньо урядові. Але І. Хіоні очолював Одеський архів з середини 1950-х років. Він мусив відповідати критеріям, які висувалися перед керівниками установ у системі МВС і справді мав бездоганні анкетні дані: член партії, ветеран війни, студент-заочник історичного факультету університету. Мабуть, до уваги бралось й походження з одеських греків, яке усувало потенційну загрозу появи на

чолі архіву «українського буржуазного націоналіста». В Одесі сім'я Хіоні була відома з дореволюційних часів. Один з близьких родичів, Василь Хіоні був видатним авіаконструктором. Для нас, однак, суть справи полягала в тому, що Іван Олександрович був носієм найкращих людських рис, передусім — порядності.

Між Анатолієм і керівником архіву склався своєрідні відносини. За віком і службовим становищем І. Хіоні мав беззастережний авторитет, але за професійними знаннями таким авторитетом користувався А. Бачинський. Коли директор архіву одержав університетську освіту, Анатолій наполіг на тому, щоб Хіоні взявся за кандидатську дисертацію. У 1963 р. А. Бачинський зміг, нарешті, закріпитися на кафедрі історії України історичного факультету, яка його випустила у науковий світ. Та він не став приділяти менше уваги роботі колишнього начальника над дисертацією. Іван Олександрович успішно захистив її на вченій раді історичного факультету Одеського університету.

Впродовж п'яти років Анатолій очолював відділ науково-довідкової літератури Одеського облдержархіву. За посадою він відповідав за роботу читального залу, тобто спілкувався з краєзнавцями, письменниками, професорами, журналістами і представниками інших професій, які шукали в архіві матеріали для своєї творчої роботи. Таких матеріалів, починаючи з кінця XVIII ст., було багато, тому що в Одесі знаходилася резиденція новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. Під час окупації архів мало постраждав. Одеса стала тоді центром «Трансністрії», подарованої А. Гітлером румунському диктатору І. Антонеску. Архів навіть збагатився десятками фондів цієї провінції, що мусила назавжди стати, як сподівалися у Бухаресті, частиною Румунського королівства.

Кожний, хто приїжджав в Одеський архів, потрапляв у маленький кабінет завідуючого читального залу і одержував вичерпну інформацію, яка допомагала заощадити час і зекономити кошти перебування в чужому місті. Чутки про компетентність Анатолія поширювалися, і кількість людей, які прибували в Одеський архів, зростала.

Обізнаність з архівними фондами була не випадковою. І. Хіоні поставив перед нами завдання створити, за зразком центральних архівів Москви і Ленінграду, довідник з описом найбільш цінних матеріалів кожного фонду. Кількарічна робота завершилась виданням «Путівника», який допомагав орієнтуватися в безбережному морі архівної інформації. У 1961 р. «Путівник» вийшов з друку.

Упорядкування фондів «Трансністрії» вимагало знання румунської мови. Анатолій запропонував знайти викладача румунської мови для працівників архіву, які мали справу з опрацюванням цих фондів. З великими

труднощами були знайдені кошти для оплати праці викладача, і впродовж кількох місяців ми вивчали мову. Вивчити її за такий короткий строк не вдалося, але за допомогою словника ми змогли перетворити розсипи різноманітної документації в архівні справи і створити їх описи.

Працюючи над фондами архіву, ми часто натрапляли на незнані факти, які ілюстрували загальновідомі події. Анатолій зв'язався з редакціями обласних газет і запропонував створити в них постійну краєзнавчу рубрику. На пропозицію першою відгукнулася редакція «Чорноморської комуни», після чого науковці облдержархіву почали публікувати в цій рубриці краєзнавчі матеріали, які могли зацікавити широку громадськість. Інколи ми з ним готували ці невеликі повідомлення у співавторстві. Він виявився здібним вчителем, і я швидко зрозумів правила перетворення сировинного матеріалу в текст, здатний затримувати увагу читача від перших абзаців до кінцевих висновків.

Через півсотні років в моєму послужному списку нагромадилася майже тисяча газетних статей. Тепер я можу сказати, що А. Бачинський зробив з мене журналіста, який пише на теми, пов'язані з наукою. Йдеться не про науково-популярний жанр, який широко відомий. Іноді мої маленькі відкриття, які робляться в процесі вивчення теми, оформлюються в газетну статтю раніше, ніж в матеріал, придатний для монографії або наукового журналу. Це дає подвійну користь. По-перше, такі відкриття стають доступними широкій громадськості, особливо тоді, коли газета представлена в Інтернеті. По-друге, наукова стаття набуває більш досконалу, літературну форму.

На початку 1960-х рр. я полишив Одесу і впродовж десяти наступних років бував у рідному для мене місті по місяцю в кожному році, доки мати не переїхала в Київ. Потім три роки поспіль працював головою екзаменаційної комісії, у тому числі й тоді, коли Олена Бачинська закінчувала університет.

ЖУРНАЛ «НАУКА І СУСПІЛЬСТВО» У ДЕСЯТИРІЧЧІ ПЕРЕД ПРОГОЛОШЕННЯМ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ¹

З суспільно-політичним журналом «Наука і життя», який тепер святкує своє 90-річчя, мене пов'язують десять років життя — з 1982 по 1991. За журналами завжди стоять люди, які їх створюють — головні редактори. Цей журнал створював тоді Юрій Романюк — здібний журналіст і енергійний організатор. Він не міг заявити, що не несе відповідальності за висловлювання чи погляди своєї автури, не було тоді такої практики. А час був такий, що виховані радянською владою вже в третьому поколінні інтелектуали ходили неначе по лезу бритви, якщо бажали сказати щось своє, не казенне, не апробоване. Система вже не просто гнила, вона розпадалася, але сила інерції була колосальна, і ніхто не знав, де межа, що можна, що заборонено. Ось тих, хто забороняв, усі добре знали, вони не крилися, вони навіть репетували.

Журнал «Наука і суспільство» належав товариству «Знання» і прагнув бути академічним. Ю. Романюк працював з науковцями різних спеціальностей, прагнучи донести до читачів здобутки академічної науки. У 1982 р. ми з ним познайомилися тому, що журнал потребував істориків для висвітлення великого київського ювілею.

Тоді, напередодні останньої доби в історії Радянського Союзу, всі ми були затиснутими на всі гудзики, в обіймах цензури і самоцензури. Проте широкий профіль журналу давав можливість робити його цікавим для суспільства. А з початком гласності, яка поступово переростала в безцензурне існування, журналістський талант Ю. Романюка повністю розкрився, і журнал засяяв усіма барвами — пізнавальними і поліграфічними.

Незалежність відкрила перед головним редактором нові горизонти, і він незабаром передав журнал своїм учням. Коли ж Ю. Романюк пішов, учні не змогли утримати мене як автора. Я зробив рупором своїх наукових здобутків інші суспільно-політичні видання, яких стало багато. Проте високо ціную своє десятирічне співробітництво з журналом. Мені здається, що ми немало зробили для того інтелектуального повороту суспільства, за яким стала можливою і необхідною політична незалежність. Згадуючи свої публікації і результати роботи в редколегії журналу, зупинюсь на шістьох пунктах.

¹ Оpubліковано: Наука і суспільство. — 2013. — № 7/8. — С. 22–24.

1. В радянську добу суспільно-політичне життя живилося ювілеями. Історики зустрічали кожний з них з радістю. Це була можливість показати себе суспільству, опублікувати книгу, навіть зробити кар'єру. Кілька моїх перших публікацій в журналі «Наука і суспільство» (так само як запрошення в редколегію) були пов'язані з ювілеєм Києва. Отже, треба зупинитися на цьому сюжеті.

В. Щербицький спромігся «заразити» Л. Брежнєва ідеєю відсвяткувати круглий ювілей української столиці, встановлений сумнівними засобами археології. Брежнєву така ідея сподобалася, тим більше, що Київ сприймався в Москві не як українська столиця, а як «мати міст руських». Він підняв на ноги більше двох десятків країн, які у жовтні 1980 р. умовили генеральну асамблею ЮНЕСКО взяти участь в урочистому відзначенні 1500-ліття Києва в 1982 р. Так цей дивний ювілей став фактом, хоч і 500 років тому, як всім здавалося, у Східній Європі були відсутні соціально-економічні умови для виникнення міст. Загальносоюзний бюджет виділив на ювілей у 1980–1982 рр. немалі кошти, від чого виграли кияни. Виграв завідуючий відділу археології Києва П. Толочко, який в кінцевому підсумку став беззмінним директором Інституту археології. Виграв і я, тому що опублікував кілька книг і за кошти товариства «Знання УРСР» побував з лекціями на ювілейну тематику за кордоном та в екзотичному Таджикистані. Коли ж київський градоначальник О. Попов у минулому році вирішив відзначити 1530-річчя Києва, усім нам стало якось не по собі. Ні, ці публікації в журналі «Наука і суспільство» не можу віднести до свого здобутку. Але з пісні слова не викинеш.

2. Ряд моїх публікацій 1987–1990 рр. в журналі були пов'язані з тематикою нової економічної політики. Червневий (1987 р.) пленум ЦК КПРС започаткував економічну реформу, яка мусила забезпечити підприємствам самостійність, самоуправління і самофінансування. Я почав розшукувати у творчому спадку В. Леніна та його сучасників пропозиції та ідеї, які не прижилися в непі, але могли знадобитися в умовах економічної реформи М. Горбачова. Знаходив, розповідав про це доступною мовою читачам журналу, аж врешті зрозумів, що теорія конвергенції, тобто злиття кращих сторін соціалізму і капіталізму — нежиттєздатна. Думаю, однак, що ці публікації були корисні, тому що розширювали наші уявлення про лад, який теоретики КПРС назвали соціалізмом.

3. Серед багатьох десятків моїх публікацій про Голодомор 1932–1933 рр. дві опублікував журнал «Наука і суспільство». Обидві стосувалися демографічних втрат. Особливо пишаюся тією, в якій розкривалася методика розрахунків талановитого вченого з Гарварду, колишнього московського дисидента Олександра Бабьонішева, який друкувався

на Заході під булгаковським псевдонімом Максудов. Демографічна статистика була в СРСР під сімома замками, але Максудов скористався опублікованими матеріалами перепису 1959 р., який давав детальну характеристику вікової піраміди народонаселення по роках народження. Ідея полягала в тому, щоб порівняти чисельність покоління 1929–1933 років народження, наявного в рік перепису, з післяголодоморним поколінням 1934–1938 років народження. Порівняння не визначало кількості жертв Голодомору, але давало чітке уявлення про різницю в чисельності цих двох поколінь, викликану трагедією. Для порівняння були відібрані дані про жіночі вікові контингенти у сільській місцевості, яких найменше торкнулися зміни, викликані міграціями і воєнними втратами. Створена на основі цих розрахунків і відтворена у нашому журналі кольорова карта європейської частини СРСР переконливо засвідчила трагічну долю українських дітей, народжених напередодні і під час Голодомору.

4. Істотним здобутком журналу вважаю публікацію перших розділів тритомника Володимира Винниченка «Відродження нації». Всі праці цього письменника і державного діяча були під цензурною заборонаю, і щоб ознайомити читачів з його публіцистичним шедевром, треба було мені звернутися до інститутського спецфонду. Книгами з цього фонду співробітникам інституту дозволялося користуватися тільки в спеціально обладнаному читальному залі, але часи змінювалися, і завідувача спецфонду дала мені на кілька днів перший том Винниченкової праці. Журнал опублікував її в кількох подачах, і для суспільства ці публікації були неначе грим з ясного неба. Але працівники Інституту історії партії при ЦК Компартії України разом з Політвидавом України, який швиденько розгорнув нову серію публікацій під назвою «Бібліотека репринтних видань», у травні 1990 р. випустили на книжковий ринок 50 тисяч примірників тритомника. Дальша публікація цього твору в журналі втратила сенс.

5. У березні 1990 р. я брав участь в конференції «Україна під Сталіним» (Торонто, Канада). Орест Субтельний подарував мені тоді свою книгу «Україна: історія», видану для канадських українців англійською мовою в 1988 р. Я зрозумів, що ми не зможемо підготувати курс вітчизняної історії такої якості в найближчі роки, і опублікував рецензію на цю працю у впливовому журналі «Під прапором лєнінізму». Потім з рецензією і книгою прийшов у видавництво «Либідь». Кошти швидко знайшлися, і книгу почали оперативно перекладати на українську мову. З дозволу О. Субтельного і видавництва журнал «Наука і суспільство» почав друкувати розділи з книги, починаючи з № 2 за 1991 р. Потім, в кінці року, як і у випадку з тритомником В. Винниченка, публікація була припинена, тому що з'явилася книга. До середини 90-х рр. книга

О. Субтельного залишалася у нас основним навчальним посібником з історії України.

6. В передостанньому номері за 1991 рік журнал опублікував мою статтю «Лінія Керзона в історичній долі українського народу». В ній, як і в багатьох пізніших публікаціях, стверджувалося, що легітимне возз'єднання Західної України з УРСР слід пов'язувати не з пактом Ріббентропа-Молотова, а з домовленостями Великої трійки в Тегерані і Ялті. Ця теза, поряд з осмисленням значення Акту злуки, перевертала наші уявлення про одну з найбільш доленосних подій вітчизняної історії.

Все сказане вище — лише невеликий фрагмент того, що журнал «Наука і суспільство» давав людям за довгі десятиліття свого існування. В сучасних умовах журнали просвітницького напрямку поступаються так званому «глянцю», але ж такі типи періодичних видань навіть порівнювати не можна. Слід сподіватися, що просвітницькі видання і в умовах ринку матимуть свою нішу. Для цього потрібне лише одне: потяг суспільства до знань.

В КОМАНДІ Б. М. БАБІЯ¹

Вже звик до того, що людям попереднього покоління, з якими доводилося співпрацювати багато років, виповнюється 100 років. Такий ювілей практично завжди настає тоді, коли людини вже нема серед нас. Проте вона залишається в нашій пам'яті. Створення портрету такої людини колективними зусиллями потрібне, щоб утвердити її місце в швидкоплинній історії.

Як правило, люди, які залишають слід в історії, не мають часу на роздуми, пов'язані виключно з власним життям. Тим більше — часу на фіксацію таких роздумів на папері. Коли вони припиняють творчу діяльність, то часто зустрічаються з проблемами, пов'язаними із здоров'ям. Тоді вже не до мемуарів. Коли Б. М. покинув свій інститут, він прожив менше п'яти років.

Науково-організаційна робота в НАН України вимірюється п'ятирічними каденціями. Б. М. довелось працювати 20 років академіком-секретарем Відділення історії, філософії і права АН УРСР (до 1976 р. в це відділення входили також економічні інститути). Коли його обрали навесні 1983 р. на останню п'ятирічну каденцію, він перестав бути для мене абстрактним членом Президії АН УРСР, з яким навіть провідні науковці академічних інститутів зустрічаються кілька разів на рік під час звітно-виборчих сесій. Познайомив нас Іван Іванович Ладивір, який починав свою наукову кар'єру в стінах Інституту історії і не припиняв творчих зв'язків з нами впродовж своєї багаторічної роботи на посаді вченого секретаря Відділення. Б. М. бажав мати заступника, здатного розв'язувати питання, пов'язані з історичною тематикою. Таких питань у роботі Відділення було немало, він викликав мене на співбесіду.

Одразу сказав, що підготувався до розмови зі мною: вивчив особову справу, переговорив з директором інституту Ю. Ю. Кондуфором, а в ЦК КПУ — з І. Ф. Курасом. Заперечень з мого боку не передбачалося, він це знав ще до зустрічі. Тому співбесіда звелася до встановлення суті тієї роботи у Відділенні, яку чекали від мене. Б. М. пояснив, що фахівці в апараті Президії АН та її відділень поділяються на штатних і поза-штатних, тобто працюючих в інститутах, але відрізняються вони тільки місцем одержання зарплати. Розповів, як він щоденно займається справами свого інституту і так само щоденно розв'язує питання, які стосу-

¹ Передано в Інститут держави і права НАН України 4 квітня 2014 р., коли відзначалося 100-ліття від дня народження Б. М. Бабія.

ються всіх інститутів у складі Відділення. Рефреном в його бесіді, бо я здебільшого тільки слухав або відповідав на конкретні запитання, було слово «щоденно». Цього вистачило, щоб я навіть не замислювався над ритмом своєї роботи впродовж п'яти років: майже щоденно приходив у Відділення або в установи, пов'язані з роботою у Відділенні, і майже щоденно — до свого інституту. Можливо навіть, що в інституті бував менше, тому що обов'язково треба було приходити тільки в явочні дні — двічі на тиждень.

Б. М. був успішним науковцем і керівником науково-дослідного процесу. Секрет успіху полягав, мені здається, в тому, що він ставив перед собою і перед іншими продумані й розмічені по етапах завдання, намагаючись не ревізувати їх під впливом виникаючих несприятливих обставин.

Мені довелось працювати заступником академіка-секретаря ще два строки, але в пострадянську епоху, з 1998 до 2008 рр. Різниця була вражаючою. Президія НАН України відпустила інститути у вільне плавання, і вони здебільшого самі собі давали раду в умовах недостатнього фінансування фундаментальної науки. Обсяг роботи Науково-організаційного відділу Президії і відповідно — апаратів відділень — зменшився в рази. Але остання каденція в тривалому строку перебування Б. М. на чолі відділення не відрізнялася від попередніх. Революційні зміни в житті країни у тому числі в науковому житті, почалися тільки з 1989 р., коли він вже відійшов від керівництва своїм інститутом і Відділенням.

Не можу назвати Б. М. своїм вчителем. Я потрапив до нього у 46 років, цілком сформованим вченим. Але він був старший на 23 роки, ще й на ці роки припала війна. Тобто він належав до покоління моїх батьків. На мене справило велике враження ставлення Б. М. до покоління його батьків.

Мова йде лише про один приклад, але цей приклад показував його ставлення до попереднього покоління в цілому. Відомо, що люди, як правило, втрачають з віком ділові якості, хоч не усвідомлюють цього. Винятки є, але їх не так багато. Як поводить себе Б. М. у спілкуванні з В. М. Корецьким — людиною, з якою він створював в Україні академічний осередок правової науки?

Б. М. був від початку, тобто з 1949 р. ученим секретарем Сектору держави і права, який заснував академік АН УРСР В. М. Корецький. Засновник Сектору займав різні вагомні посади в міжнародних організаціях, певний час був навіть віце-президентом Міжнародного суду ООН в Гаазі. Всі ці посади вимагали його тривалого, іноді навіть постійного перебування за кордоном. Б. М. залишався заступником директора аж до 1974 р., хоча вже з 1968 р. був членом Президії АН УРСР і академіком-

секретарем Відділення економіки, історії, філософії і права. Формально очоливши інститут, він домігся призначення Корецького, якому тоді виповнилося вже 84 роки, почесним директором. Той за звичкою завжди заглиблювався в деталі інститутського життя. Помер він, можна сказати, на роботі, в 94-річному віці. Впродовж року я спостерігав, як Б. М. терпеливо і тактовно розмовляв з ним, переконував, що всі його зауваги слухні, а поради корисні.

Ще однією рисою, яка залишилася в пам'яті, було те, що можна назвати вибірковою вимогливістю. Можливо, слід було б підібрати іншу назву. Однак так названа риса не мала нічого спільного з поділом персоналу на тих, кому начальник симпатизує, і на тих, кого він обділяє увагою. Щодо цього, то я не бачив іншої людини, якій вдавалося так однаково ставитися до підлеглих: іззовні — відсторонено, без емоцій, строго офіційно, й водночас — доброзичливо й толерантно. А вибірковою вимогливістю називаю здатність Б. М. вимагати того максимуму в зусиллях, що був по силі людині, з якою він мав справу. Якщо підлеглий не міг виконувати поставлених завдань, то такі завдання перед ним і не ставилися. Коли ж він був здатний виконати їх, то Б. М. не відступав, поки не домагався свого.

Коли людина з наукового світу погоджується йти на високі керівні посади, вона свідомо обмежує особисту творчу діяльність. Можна не сумніватися в тому, що науковий доробок Б. М. був би набагато вагомішим, якби він не приділяв більшу частину свого часу науково-організаційній роботі. Але варто відзначити у цьому контексті неприхильність Б. М. до співавторства в монографічних дослідженнях, яке завжди відіграє злий жарт з тими начальниками, які цим зловживають. Адже від наукової спільноти неможливо приховати схильності «співавторів» до пограбування чужої праці.

Б. М. спеціалізувався в галузі історії держави і права. Він завжди публікував тільки своє. Як фахівець з вітчизняної історії 20–30-х рр. ХХ ст., можу засвідчити, що обидві кваліфікаційні праці Б. М., які були опубліковані, базуються на його власних архівних пошуках. Вони й сьогодні не втратили значення завдяки систематизованим в них фактам. Звичайно ж, ці праці не виходили за межі ціннісних стандартів, прищеплених радянським людям другого покоління — тим, хто народився уже в ХХ ст.

Б. М. був вихований в радянській школі, закінчив радянський вищий навчальний заклад. Як і всі інші, він на рівні підсвідомості відчував, з якими положеннями можна виступати, з якими не можна. І все-таки він не зміг уникнути неприємностей, пов'язаних з назвою його підсумкової монографії, виданої до 50-річчя утворення Радянського Союзу — «Союз

РСР і роль України в його утворенні». На жаль, цей ювілей співпав з найвищим, просто-таки істеричним піком у боротьбі з українським буржуазним націоналізмом, відомим у нас як «маланчуківщина». Здавалося б, що можна побачити небезпечного у назві книги Б. М., присвяченої ювілею утворення СРСР? Побачили таки: чому автор вип'ячує роль однієї з республік у спільній боротьбі всіх народів за утворення єдиної централізованої держави? Книга Б. М. не дістала тих відзнак, на які заслуговувала за тодішніми критеріями і параметрами.

Насамкінець хочу згадати один напрям у роботі, на який мене «посадив» Б. М.: реагування на «анонімні звернення трудящих». Радянський лад був немислимий без «профілактичної» діяльності КДБ, яка потребувала обізнаності властей з потаємними настроями громадян, і це виявляли так звані «сексоти». Але поряд з такими джерелами інформації держава використовувала анонімні листи, в яких пильні громадяни повідомляли про всілякі порушення загальноприйнятих, здебільшого побутових норм. Були анонімки, пов'язані і з політичними сюжетами, але вони не йшли до АН УРСР. На анонімки треба було реагувати, тобто вивчати їх, переконувати вищі інстанції в тому, що анонімні повідомлення не відповідали дійсності, а якщо відповідали, то доповідати про вжиті заходи або пропонувати вжити такі заходи. Тобто реагування на анонімки було цілою наукою, в якій Б. М. блискуче розбирався. Головним для нього було прагнення не завдати шкоди людям, які незаслужено потрапили на гачок інформаторів. А радянська дійсність породжувала талановитих інформаторів. Існували й такі, яких можна було назвати майстрами більярдної гри. Вони обирали для удару непотрібну їм кулю, а коли вона приходила в рух, то заганяли в лунку саме ту кулю, яка була потрібна. Нашим завданням було розкриття обставин, пов'язаних з кожною анонімкою, щоб державна установа, в даному разі — Відділення, не стала знаряддям гри нечесних людей.

Слава Богу, досвід аналізу анонімок не знадобився в подальшому житті. Це не означає, що анонімки перевелися, просто тепер ніхто не вимагає їх розслідувати. Читаючи коментарі на Інтернет-форумах, я іноді можу визначити силует людини, яка бореться сама з собою під різними ніками, щоб створити штучну проблему. Все-таки, маю досвід... Але досвід уже здобули й користувачі Інтернет-ресурсів, які придумали для таких дій відповідну назву — троллінг.

Б. М. був правознавцем за професією і досвідом роботи, але одночасно — професійним істориком, фахівцем з історії України 20-х рр. Для моїх колег в Інституті історії АН УРСР, які відносилися до старшого покоління, він був своєю людиною. Маю на увазі М. І. Супруненко, М. А. Рубача, І. І. Слинька, П. К. Стояна, П. П. Гудзенка. Для всіх цих

науковців історія 20–30-х рр. була частиною їхнього життя, і тому Б. М. активно спілкувався з цими людьми, старшими за нього на 10–15 років. Його архівні пошуки накладалися на їхній життєвий досвід, що допомагало йому у відтворенні історичної реальності 20-х рр.

ДОДАТКИ

ВИСТУПИ НА НАУКОВИХ КОНГРЕСАХ, КОНФЕРЕНЦІЯХ, СИМПОЗІУМАХ, «КРУГЛИХ СТОЛАХ»

1956

1. Утворення Ободритської держави // XII наукова студентська конференція. Одеський державний університет ім. І. Мечникова.
Одеса, 25 квітня 1956 р.

1957

1. Будівництво Південної залізничної магістралі // XIII наукова студентська конференція. Одеський державний університет ім. І. Мечникова.
Одеса, 12 квітня 1957 р.

1958

1. Заворушення і страйки робітників на будівництві Бессарабської залізниці // XIV наукова студентська конференція. Одеський державний університет ім. І. Мечникова.
Одеса, 8 квітня 1958 р.

1959

1. Праця, побут та боротьба робітників на будівництві перших українських залізниць // XV наукова студентська конференція Одеський державний університет ім. І. Мечникова.
Одеса, 8 квітня 1959 р.
2. Проекти магістральних кінних залізниць на півдні Росії // Наукова конференція з історії природознавства і техніки. Інститут історії природознавства і техніки АН СРСР.
Москва, 29 травня 1959 р.

1966

1. Деякі питання розвитку хімічної промисловості // Всесоюзна нарада з економічних питань хімізації народного господарства. Науково-дослідний інститут техніко-економічних проблем хімічної промисловості.
Москва, 28 квітня 1966 р.

1969

1. Проблема поворотності бюджетних асигнувань на капітальне будівництво в роки соціалістичної індустріалізації СРСР // Республіканська наукова конференція «Соціально-економічні проблеми розвитку соціалістичного виробництва». Українська республіканська рада науково-технічних товариств, Інститут економіки АН УРСР.

Київ, 20 квітня 1969 р.

1973

1. Роль Української РСР у завоюванні Союзом РСР техніко-економічної незалежності // Всесоюзна конференція істориків техніки і природознавства. Ленінградське відділення Інституту історії природознавства і техніки.

Ленінград, 2 лютого 1973 р.

1974

1. Роль робітничого класу в соціалістичній індустріалізації СРСР // Міжнародний науковий симпозіум «Досягнення в індустріалізації СРСР і Польщі». Радянсько-польська комісія істориків.

Катовіце (Польща), 19 березня 1974 р.

1975

1. Розвиток трудової активності робітничого класу — важливий фактор інтенсифікації виробництва // Науково-практична конференція «Вирішальна роль робітничого класу у підвищенні ефективності соціалістичного виробництва». Київський міськком Компартії України.

Київ, 12 листопада 1975 р.

1976

1. Шляхи розв'язання проблеми нагромаджень для соціалістичної індустріалізації СРСР // Всесоюзна конференція «XXV з'їзд КПРС про вирішальну роль робітничого класу в соціалістичному і комуністичному будівництві». Мінський державний університет.

Мінськ, 20 листопада 1976 р.

1977

1. Роль робітничого класу у розвитку нової історичної спільності — радянського народу // Всесоюзний науковий симпозіум «Робітничий клас — провідна сила інтернаціональної єдності радянського народу». Інститут історії СРСР АН СРСР, Донецький державний університет.

Донецьк, 17 травня 1977 р.

2. Актуальні проблеми наукових досліджень з історії радянського суспільства на сучасному етапі // Республіканський семінар музейних працівників «Музеї Української РСР до 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції».

Дніпропетровськ, 17 вересня 1977 р.

1978

1. Розвиток трудової активності робітничого класу України — важливий фактор інтенсифікації виробництва // Всесоюзна науково-практична конференція «Соціалістичне змагання і планування». ВЦРПС, Держплан СРСР, АН СРСР, Держкомтруд СРСР.

Москва, 30 травня 1978 р.

2. Розвиток робітничого класу УРСР в ході будівництва соціалізму // Всесоюзний науковий симпозіум «Формування і розвиток національних загонів робітничого класу СРСР в період будівництва соціалізму (1921–1937 рр.)». Інститут історії СРСР АН СРСР, Інститут історії, археології та етнографії АН Грузинської РСР.

Цхалтубо, 28 жовтня 1978 р.

1979

1. Трудова активність робітничого класу — найважливіший фактор інтенсифікації виробництва // Всесоюзний симпозіум «Робітничий клас в умовах розвинутого соціалізму». Інститут історії СРСР АН СРСР.

Москва, 9 березня 1979 р.

2. Торжество історичної справедливості // Наукова конференція, присвячена 40-річчю возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. Інститут історії АН УРСР.

Київ, 8 жовтня 1979 р.

3. Роль соціалістичного змагання у зміцненні дружби народів СРСР // Всесоюзна наукова конференція «Історичні зв'язки і дружба народів СРСР». Інститут історії СРСР АН СРСР, Чернівецький державний університет.

Чернівці, 22 жовтня 1979 р.

1980

1. Братерське співробітництво народів СРСР у здійсненні соціалістичної індустріалізації // Всесоюзна наукова конференція «Братерське співробітництво — основа розквіту радянських республік». Інститут історії СРСР АН СРСР, Молдавський державний університет.

Кишинів, 16 вересня 1980 р.

1981

1. Ефективність і сила міжреспубліканського соціалістичного змагання // Всесоюзна координаційна нарада «Проблеми підвищення ефективності соціалістичного змагання в реалізації завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС». Рада з проблем соціалістичного змагання при АН СРСР і ВЦРПС.

Москва, 20 квітня 1981 р.

2. Проблеми індустріалізації в системі економічної політики перехідного періоду // Всесоюзна наукова конференція «Економічна політика перехідного періоду в СРСР. Проблеми методології та історії». Інститут історії СРСР АН СРСР.

Москва, 19 травня 1981 р.

3. Актуальні проблеми історико-партійної науки (перехідний період від капіталізму до соціалізму) // Пленум Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва.

Київ, 28 травня 1981 р.

1982

1. Братерське співробітництво народів СРСР у побудові суспільства розвинутого соціалізму // Науковий семінар, присвячений 1 500-літтю Києва. Будинок політосвіти Київського міськкому і обкому Компартії України, Республіканське правління товариства «Знання».

Київ, 4 лютого 1982 р.

2. Розвиток Києва за роки радянської влади // Наукова конференція, присвячена Дням Києва в місті-побратимі Братиславі.

Братислава (Чехословаччина), 18 квітня 1982 р.

3. Розвиток Києва за роки радянської влади // Наукова конференція «Києву — 1 500». Київська міська організація Товариства охорони пам'яток історії і культури.

Київ, 20 травня 1982 р.

4. Докорінні зміни соціальної структури Української РСР на шляху від капіталізму до соціалізму. До постановки проблеми // Республіканська наукова конференція «XXVI з'їзд КПРС про розвиток соціально-класової структури радянського суспільства в умовах соціалістичного і комуністичного будівництва». Інститут історії АН УРСР, Донецький університет.

Донецьк, 28 вересня 1982 р.

5. Розв'язання національного питання в Радянському Союзі // Республіканська наукова конференція, присвячена 60-річчю утворення СРСР.

Київ, 20 жовтня 1982 р.

6. Україна у складі Радянського Союзу // Дні Радянського Союзу в Голландії. Товариство дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами.

Амстердам (Нідерланди), 6 листопада 1982 р.

Роттердам (Нідерланди), 7 листопада 1982 р.

7. Ленінська дружба народів СРСР — велике завоювання соціалізму // Наукова конференція, присвячена 60-річчю утворення СРСР. Київська міська організація Товариства охорони пам'яток історії та культури.

Київ, 17 листопада 1982 р.

1983

1. Картографічне відображення соціалістичного будівництва на Україні // Науковий семінар «Історична географія і картографія Української РСР». Інститут історії АН УРСР.

Київ, 18 травня 1983 р.

2. Закономірності розвитку соціально-класової структури радянського суспільства у перехідний період від капіталізму до соціалізму // Виїзне розширене засідання Республіканської наукової ради «Історія соціалістичного і комуністичного будівництва» при Інститут історії АН УРСР.

Чернівці, 13 грудня 1983 р.

1984

1. Матеріали державних архівів в дослідженнях суспільствознавців Української РСР // Всесоюзна наукова конференція працівників архівних установ «Актуальні питання архівного будівництва в світлі рішень XXVI з'їзду партії».

Київ, 22 травня 1984 р.

2. Внесок робітничого класу України в будівництво Байкало-Амурської магістралі // Всесоюзна наукова конференція «Історія будівництва Байкало-Амурської магістралі». Інститут історії СРСР АН СРСР.

Севєробайкальськ, 21 червня 1984 р.

1985

1. Роль парткому підприємства у розгортанні стахановського руху // Науковий симпозіум, присвячений 50-річчю стахановського руху. Інститут історії АН УРСР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України.

Київ, 20 травня 1985 р.

2. Народження стахановського руху // Всесоюзна науково-практична конференція, присвячена 50-річчю стахановського руху. Донецький державний університет.

Донецьк, 30 серпня 1985 р.

3. Витоки стахановського руху в Києві // Науково-практична конференція «Вірність стахановським традиціям». Інститут історії АН УРСР, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, музей історії Києва.

Київ, 21 вересня 1985 р.

4. Закономірності розвитку класів і соціальних груп в перехідний період від капіталізму до соціалізму // Всесоюзна наукова конференція «Радянський народ — нова інтернаціональна спільність людей». Інститут історії СРСР АН СРСР, Інститут історії Молдавської АН.

Кишинів, 24 вересня 1985 р.

1986

1. Пропаганда революційних, бойових і трудових традицій робітничого класу у виданнях з історії фабрик і заводів // Всесоюзна науково-практична конференція «Історія підприємств СРСР і соціальний розвиток трудових колективів». Інститут історії СРСР АН СРСР.

Кременчук, 13 травня 1986 р.

2. Провідна роль робітничого класу у становленні безкласової структури радянського суспільства // Громадсько-політичні читання в Інститут історії АН УРСР.

Київ, 25 травня 1986 р.

3. Сучасний Київ // Наукова конференція в АН Таджикистану, присвячена Дням Києва в Таджикистані.

Душанбе, 25 жовтня 1986 р.

4. Дискусійні проблеми історії робітничого класу // Вийзне розширене засідання Республіканської координаційної ради з історії радянського суспільства при Інституті історії АН УРСР.

Кам'янець-Подільський, 10 грудня 1986 р.

1987

1. Соціалістична індустріалізація як фактор докорінного перетворення соціально-класової структури радянського суспільства // Республіканська наукова конференція «Робітничий клас СРСР — провідна революційна і творча сила (до 90-річчя від дня народження Г. М. Панкратової)».

Донецьк, 5 лютого 1987 р.

2. Революційна перебудова — продовження справи Великого Жовтня // Обласна науково-практична конференція. Тернопільська організація Товариства «Знання» УРСР.

Тернопіль, 20 жовтня 1987 р.

1988

1. Промислові і позапромислові джерела нагромадження для індустріалізації СРСР // Всесоюзна наукова конференція «Проблеми індустріалізації та індустріального розвитку СРСР». Інститут історії СРСР АН СРСР.

Алма-Ата, 10 травня 1988 р.

2. Використання документальної бази Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР для вивчення актуальних питань розвитку історичної науки // Всеукраїнська науково-практична конференція.

Київ, 12 травня 1988 р.

3. Малодосліджені проблеми історії УРСР в документальних виданнях Археографічної комісії // Республіканська нарада «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку». Археографічна комісія АН УРСР.

Київ, 5 грудня 1988 р.

4. Дискусійні проблеми історичної науки // «Круглі столи», організовані Інститутом історії АН УРСР.

В Києві (три), Коростені, Запоріжжі, Вінниці, Черкасах, Ужгороді, Тернополі (впродовж 1988 р.)

1990

1. Голод 1932–1933 рр. в Україні // Міжнародна наукова конференція «Україна під Сталіним. 1928–1939». Університет Торонто.

Торонто (Канада), 7 березня 1990 р.

2. Підсумки і перспективи досліджень істориків України // Всесоюзна нарада керівників спеціалізованих рад по захисту дисертацій за спеціальностями «Історія КПРС» та «Історія СРСР». Вища атестаційна комісія при Раді міністрів СРСР.

Краснодар, 4 квітня 1990 р.

3. Демографічні аспекти голоду 1932–1933 рр. // Міжнародний симпозиум «Голодомор-33». Товариство «Меморіал», Інститут історії АН УРСР.

Київ, 4 вересня 1990 р.

4. Чи присутня ринкова економіка у політичному заповіті В. І. Леніна? // Всесоюзна наукова конференція «Неп — ідеї, практика, уроки». Інститут історії СРСР АН СРСР.

Москва, 20 листопада 1990 р.

1991

1. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні // VII всесоюзна конференція з історичної демографії. Інститут історії СРСР АН СРСР.

Донецьк, 14 травня 1991 р.

2. Молодь у науці // VI республіканські суспільно-політичні читання істориків України ЦК ЛКСМУ.

Новгород-Сіверський, 22 травня 1991 р.

3. Бабин Яр: місце в голокості // Міжнародна наукова конференція «Бабин Яр: Історія та її уроки». Інститут історії України АН України.

Київ, 2 жовтня 1991 р.

4. Смертність населення УРСР у 1933 р.: територіальний аспект // V Всеукраїнська конференція краєзнавців «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України».

Кам'янець-Подільський, 15 жовтня 1991 р.

1992

1. Концепція історичної освіти в загальноосвітній школі // Комісія з прав людини Верховної Ради України.

Київ, 16 березня 1992 р.

2. Перспективи розвитку історичної науки в Україні // Обласна історико-краєзнавча науково-практична конференція, присвячена 200-річчю заснування Одеси.

Одеса, 27 березня 1992 р.

3. Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919–1921 рр. // Міжнародна наукова конференція «Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість». Республіканська асоціація українознавців, Інститут суспільних наук АН України.

Кам'янець-Подільський, 30 травня 1992 р.

4. Чи зацікавиться Верховна Рада України голодомором 1932–1933 рр. (про форми відзначення 60-ої річниці Голодомору) // Всесвітній форум українців.

Київ, 10 серпня 1992 р.

5. Національна складова у державотворчому процесі // Науково-теоретична конференція «Роль націоналізму в процесі державотворення України». Соціально-психологічна служба Збройних Сил України.

Київ, 18 серпня 1992 р.

6. Організаційна робота // Всеукраїнська наукова конференція «Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950-х рр.» Інститут історії України НАН України, Українська республіканська партія, Братство вояків УПА, Спілка офіцерів України.

Київ, 25–26 серпня 1992 р.

7. Виховання історією // Республіканська науково-методична конференція «Ринок і проблеми гуманітарної підготовки економічних кадрів у вищій школі».

Київ, 23 вересня 1992 р.

8. Ідея національного примирення як фундамент державотворчого процесу в Україні. // Науково-практична конференція «Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні». Інститут держави і права АН УРСР.

Київ, 24 грудня 1992 р.

1993

1. Проблеми історії України в контексті української культури ХХ ст. // Наукова конференція «Актуальні проблеми історії української культури». Інститут історії України АН України.

Київ, 15 березня 1993 р.

2. Причини Голодомору 1932–1933 рр. // Інформаційно-аналітична конференція «Голодомор 1932–1933 рр.: трагедія та застереження». Посольство України в Москві.

Москва (РФ), 12 травня 1993 р.

3. Про стан і завдання наукової розробки історії України // Всеукраїнська науково-методична конференція «Проблеми поширення досвіду вивчення історії України у вищих навчальних закладах». Одеський державний політехнічний інститут.

Одеса, 28 травня 1993 р.

4. Формування економічного фундаменту тоталітаризму в радянській Україні // Другий міжнародний конгрес українців. Міжнародна асоціація українців, Академія наук України.

Львів, 27 серпня 1993 р.

5. Терор голодом як інструмент колективізації сільського господарства // Міжнародна наукова конференція «Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки». Інститут історії України АН України, Оргкомітет з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами голоду в Україні.

Київ, 9 вересня 1993 р.

6. Терор голодом як інструмент колективізації сільського господарства в Україні // Наукова конференція «Голодомор в Україні». Об'єднання українців в Чеській республіці, Карлів університет.

Прага (Чехія), 1 жовтня 1993 р.

7. Нові погляди на історію радянського суспільства // Одеська обласна науково-практична конференція «Південь України у Великій Вітчизняній війні». Одеський державний університет ім. І. Мечникова.

Одеса, 8 жовтня 1993 р.

8. Взаємовідносини між елітами і масою в українському суспільстві 20–30-х рр. ХХ ст. // Польсько-українська школа суспільних наук «Еліта і маси», Інститут філософії і соціології ПАН.

Варшава (Польща), 20 жовтня 1993 р.

1994

1. Україна в добу Леніна, Сталіна і Хрущова: порівняльний аналіз // Науковий семінар «М. Хрущов і Україна». Інститут історії України НАН України.

Київ, 14 квітня 1994 р.

2. Нові погляди на історію України // Науково-практична конференція «Історико-культурна спадщина Середнього Подніпров'я: вивчення і визначення пам'яток засобами туризму». Черкаський державний університет ім. Богдана Хмельницького.

Черкаси, 19 квітня 1994 р.

3. Актуальні проблеми формування української державності // Науково-практична конференція «Південь України і складання української державності: історія і сучасність». Одеська державна адміністрація, Одеський державний університет ім. І. Мечникова.

Одеса, 26 травня 1994 р.

4. Історична наука: проблеми і перспективи // Науковий семінар «Одесіка» при Одеському будинку вчених.

Одеса, 18 червня 1994 р.

5. Геноцид в Україні та його соціально-генетична спадщина // «Круглий стіл», організований вченою радою Українського народного інституту дослідження геноциду та радою Київського міжнародного клубу «Політична думка».

Київ, 4 листопада 1994 р.

1995

1. Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Україні // Міжнародний симпозіум «Населення СРСР 20–30-х рр. у світлі нових документальних свідчень». Університет Торонто.

Торонто (Канада), 28 лютого 1995 р.

2. Про перспективи науково-публікаторської діяльності архівів України // Наукова конференція «Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні». Головне архівне управління при Кабінеті міністрів України.

Київ, 15 березня 1995 р.

3. Передумови політичного плюралізму в Україні // Науково-практична конференція «Політична опозиція: світовий досвід та українська практика». Кабінет Міністрів України.

Київ, 29 березня 1995 р.

4. Роль і місце України в Другій світовій війні // Науково-теоретична конференція, присвячена 50-річчю перемоги у Великій вітчизняній війні. Київська державна академія легкої промисловості.

Київ, 25 квітня 1995 р.

5. Зміст історичної освіти: загальні підходи та дискусійні проблеми // Науково-практична конференція «Викладання історії в навчальних закладах України: проблеми і перспективи». Міністерство освіти України.

Київ, 27 квітня 1995 р.

6. Ліквідація тоталітаризму — основний підсумок перебудовного процесу // Науково-теоретичний семінар «Перебудова: задум і результати (До 10-річчя проголошення курсу на перебудову)». Інститут історії України НАН України.

Київ, 4 травня 1995 р.

7. Розпад імперій та інтернаціональний контекст національної мобілізації // Міжнародний семінар «Історія і проблеми націоналізму: дослідження і викладання». Львівський державний університет ім. І. Франка.

Львів, 25 травня 1995 р.

8. Радянська Україна і Росія: основні аспекти державного співіснування (1919–1938) // Міжнародний науковий семінар «Російсько-українські взаємовідносини в радянський період». Кьольнський університет.

Кьольн (ФРН), 14 червня 1995 р.

9. Генеральна лінія ВКП(б) на селі: відступ від комунізації до колективізації // «Круглий стіл»: Селянський спротив тоталітарному режиму в роки колективізації (До 65-річчя антиколгоспних повстань початку 1930 р.). Уманська державна сільськогосподарська академія.

Умань, 5 жовтня 1995 р.

10. Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991–2000 рр.» як історіографічне явище // Всеукраїнська наукова конференція «Історична наука на порозі XXI століття: підсумки і перспективи». Інститут історії України НАН України, Харківський державний університет.

Харків, 16 листопада 1995 р.

11. Реорганізація профспілок УСРР (1920–1924) // Міжнародна науково-теоретична конференція «Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії та сучасності». Академія праці і соціальних відносин України.

Київ, 24 листопада 1995 р.

1996

1. Межі реформаторської діяльності М. С. Хрущова // «Круглий стіл», присвячений 40-річчю закритої доповіді М. С. Хрущова на XX з'їзді партії. Інститут історії України НАН України.

Київ, 26 лютого 1996 р.

2. Проблема столиці в радянській Україні міжвоєнного періоду (Київ–Харків–Київ) // Науково-практична конференція «Роль столиці у процесах

державотворення: історичний та сучасний аспекти». Ліга історичних міст України, Київська міська державна адміністрація.

Київ, 28 лютого 1996 р.

3. Радянська Росія і Радянська Україна: відносини між Першою і Другою світовими війнами // «Круглий стіл», присвячений українсько-російським відносинам. Редакція журналу «Політика і час» .

Київ, 4 березня 1996 р.

4. Сучасні підходи до викладання історії в школі // Міжнародний інформаційний семінар «Реформування викладання історії в школах України». Міністерство освіти України, Інформаційний і документаційний центр Ради Європи в Україні.

Київ, 13 березня 1996 р.

5. Атрибути радянської державності України (кордони, органи влади, столиця) в 1917–1922 рр. // Загальні збори Відділення історії, філософії та права НАН України.

Київ, 16 квітня 1996 р.

6. Радянська історія. Приклад України // Міжнародний науковий семінар «Наука і влада». Центр політичного будівництва в Бонні, Університет Ганновера.

Галле (ФРН), 16 травня 1996 р.

7. УСРР в 1917–1922 рр.: характер і межі радянської національної державності // Міжнародна наукова конференція «Росія в ХХ ст.: проблеми національних відносин». Інститут російської історії РАН.

Москва (РФ), 20 травня 1996 р.

8. Концепція історичної освіти в загальноосвітній школі // Всеукраїнська науково-практична конференція «Стандарти загальної середньої освіти. Проблеми, пошуки, перспективи». Міністерство освіти України, Академія педагогічних наук України.

Київ, 25 червня 1996 р.

9. Шлях України до незалежності // Міжнародна науково-практична конференція «Незалежність України: історичні витоки та перспективи». Інститут історії України НАН України.

Київ, 22 серпня 1996 р.

10. Утвердження радянського тоталітаризму // Третій Міжнародний конгрес українців. Міжнародна асоціація українців, Харківський державний університет.

Харків, 27 серпня 1996 р.

11. Державний антисемітизм в Академії наук УРСР (1949–1953 рр.) // IV міжнародна наукова конференція «Єврейська історія та культура в Україні». Інститут юдаїки, Асоціація єврейських общин та організацій України (Ваад).

Київ, 3 вересня 1996 р.

12. Аграрно-історична наука на сучасному етапі // Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії України. Інститут історії України НАН України, Уманська сільськогосподарська академія, Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького.

Умань, 12 жовтня 1996 р.

13. Реформування викладання історії ХХ ст. в Україні // Міжнародний інформаційний семінар «Викладання історії ХХ століття: на прикладі України та інших європейських країн». Міністерство освіти України, Інформаційний і документальний центр Ради Європи.

Дніпропетровськ, 18 листопада 1996 р.

14. Співдружність архівістів і науковців // Всеукраїнська конференція «Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи». Головархів при Кабінеті міністрів України, Спілка архівістів України.

Київ, 20 листопада 1996 р.

15. Завдання воєнно-історичної науки // Наукова конференція «Військова історія України: стан і перспективи дослідів та викладання». Центр культури, просвіти і дозвілля Збройних сил України, Інститут історії України НАН України.

Київ, 29 листопада 1996 р.

16. Вітчизняна історія на сторінках шкільних підручників // «Круглий стіл» в Міністерстві освіти України.

Київ, 18 грудня 1996 р.

1997

1. Роль М. О. Скрипника в українському національному відродженні // «Круглий стіл» з нагоди 125-річчя з дня народження М. О. Скрипника. Інститут історії України, НАН України.

Київ, 27 січня 1997 р.

2. Про принципи роботи над проектом державного стандарту з історії // Загальні збори Академії педагогічних наук України.

Київ, 28 січня 1997 р.

3. Сталінські депортації: спільний історичний досвід поляків, німців та українців // Міжнародна наукова конференція «Польща, Україна, Німеччина: 7 років після падіння залізної завіси».

Варшава (Польща), 14 березня 1997 р.

4. Форма і зміст радянської національної державності // Міжнародна наукова конференція «Центральна Рада і український державотворчий процес». До 80-річчя створення Центральної Ради. Інститут історії України НАН України.

Київ, 20 березня 1997 р.

5. Воєнна історія України: проблеми розвитку // «Круглий стіл», організований газетою «Народна армія».

Київ, 26 березня 1997 р.

6. Українська еміграція у міжвоєнний період // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю з дня заснування Української господарської академії в Подебрадах. Карлів університет.

Прага (Чехія), 30 квітня 1997 р.

7. Депортації поляків з України (1935–1938 рр.) // Міжнародна наукова конференція «Депортації українців та поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (До 50-річчя операції «Вісла»». Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. НАН України.

Львів, 14 травня 1997 р.

8. Українська радянська державність: зміст і форма // Міжнародна наукова конференція «80-річчя початку відновлення української державності». Правління Товариства «Знання», Інститут історії України НАН України.

Київ, 21 травня 1997 р.

9. Голоди 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.: схожість і відмінність // Міжнародна наукова конференція «Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки». Інститут історії України НАН України.

Київ, 27 травня 1997 р.

10. Чи була можливою у 1953 р. депортація радянських євреїв? Деякі аспекти «справи лікарів» // Міжнародна наукова конференція «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи». Інститут юдаїки.

Київ, 2 вересня 1997 р.

11. Державотворення в Україні: закономірності та особливості їх прояву у ХХ ст. // Міжнародна науково-практична конференція «Україна, українці, українознавство ХХ століття». Центр українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Київ, 16 жовтня 1997 р.

12. Жовтневий переворот як складова частина Російської революції 1917–1918 рр. // Наукова конференція «До 80-річчя Жовтневої революції». Національний інститут стратегічних досліджень.

Київ, 22 жовтня 1997 р.

13. Методи роботи ДПУ УРСР та їх відображення в службовій документації // Науково-практична конференція «Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання». Центральний державний архів громадських організацій України.

Київ, 23 жовтня 1997 р.

14. Українська Народна Республіка очима сучасників // Наукова конференція «Українська Народна Республіка (до 80-річчя проголошення)». Інститут історії України НАН України.

Київ, 20 листопада 1997 р.

15. УРСР як форма державності // Міжнародна наукова конференція «Українська державницька школа: історія, політика, право». Інститут східноєвропейських досліджень НАН України.

Київ, 11 грудня 1997 р.

1998

1. IV-й Універсал Центральної Ради: міжнародний аспект // Міжнародна науково-теоретична конференція «Українська революція 1917–1920 рр. 80-ті роковини героїчних подій». Інститут історії України НАН України.

Ірпінь, 22 січня 1998 р.

2. Сучасні проблеми історичної науки // Наукова конференція «Актуальні проблеми всесвітньої історії: знахідки, відкриття, проблеми». Київський славістичний університет.

Київ, 10 квітня 1998 р.

3. Історичні постаті національної та світової історії ХХ ст. у підручниках історії // Міжнародна наукова конференція «Реформа викладання світової історії ХХ ст. в загальноосвітніх закладах із спеціальними рекомендаціями з дискусійних питань та ролі славетних історичних осіб». Міністерство освіти України, Освітній департамент Ради Європи.

Ялта, 12 травня 1998 р.

4. Місце гетьманської держави в українському державотворчому процесі 1917–1920 рр. // Міжнародна наукова конференція «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року».

Чернігів, 22 травня 1998 р.

5. Роль соціогуманітарних наук в утвердженні української державності // Регіональна нарада завідуючих кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін. Міністерство освіти України.

Харків, 14 вересня 1998 р.

6. Україна і НАТО: прогноз взаємовідносин // Конференція, брифінги і наради, присвячені проблемам історичного розвитку і сучасного становища НАТО.

Брюссель (Бельгія), 21–23 вересня 1998 р.

7. Керівник робочої групи // Науково-практичний семінар під егідою Ради Європи «Підготовка й видання нових підручників з історії в Україні». Міністерство освіти України.

Чернігів, 12–14 жовтня 1998 р.

8. Історичні форми української державності в ХХ ст. // Міжнародна конференція «Україна, українці, українознавство ХХ ст. в джерелах і документах».

Київ, 22 жовтня 1998 р.

9. Історія України в контексті світової історії // Творча майстерня видавництва «Перше вересня» і редакції газети «Історія України».

Київ, 24 жовтня 1998 р.

10. Реформи та революції: історичний досвід // «Круглий стіл» в Інституті політичних та етносоціальних досліджень НАН України з участю Співки письменників України.

Київ, 5 листопада 1998 р.

11. Селянство і влада: два десятиліття протистояння (1902–1921 рр.) // «Круглий стіл» в Інститут історії України НАН України, присвячений 110-ій річниці від дня народження Нестора Махна.

Київ, 5 листопада 1998 р.

12. Історичні аспекти формування сучасної лінії кордону між Україною і Румунією // Міжнародна наукова конференція «Румунсько-українські відносини: історія і сучасність».

Сату-Маре (Румунія), 26 листопада 1998 р.

13. Проблема Голодомору в суспільно-політичному житті України 80-х — початку 90-х рр. // Міжнародна науково-теоретична конференція «Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків».

Київ, 28 листопада 1998 р.

14. Національна академія наук України у відносинах з державою та суспільством (1918–1998 рр.) // Загальні збори Відділення історії, філософії і права НАН України, присвячені підсумкам наукової діяльності установ Відділення у 1993–1998 рр. та перспективам розвитку досліджень в галузі історії, філософії та права.

Київ, 30 листопада 1998 р.

15. Доступність джерел з погляду українських істориків // Міжнародна наукова конференція «Історіографія Польщі та України після перелому 1989 року».

Казімеж Дольни (Польща), 2 грудня 1998 р.

16. Державний стандарт освіти і вимоги до нового покоління підручників з історії // Міжнародна наукова конференція «Особа і суспільство як проблема нової і новітньої історії. Суперечливі питання та їх освітлення у підручниках з історії та суспільствознавства». Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, Інститут Георга Еккерта (Брауншвейг, ФРН).

Київ, 8 грудня 1998 р.

1999

1. Україна у боротьбі за державну незалежність (1918–1920 рр.) — як розділ шкільного підручника // Міжнародний науковий робочий семінар «Становлення національних і національно-державницьких ідей після Першої світової війни». Міжнародний інститут дослідження підручників ім. Георга Еккерта.

Брауншвейг (ФРН), 18 квітня 1999 р.

2. Між минулим і майбутнім: де Україні шукати партнерів? // «Круглий стіл»: «Великий договір» України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство?». Конгрес української інтелігенції, Національний інститут українсько-російських відносин.

Київ, 30 квітня 1999 р.

3. Національні меншини в контексті національної політики керівництва СРСР у міжвоєнний період (1921–1938 рр.) // Міжнародна конференція «Хортиця-99. Меноніти в царській Росії і Радянському Союзі». Запорізький державний університет.

Запоріжжя, 28 травня 1999 р.

4. Польсько-український кордон в контексті інтеграції Польщі з НАТО і Європейським Союзом // Міжнародна наукова конференція «Україна і Польща у Центральній-Східній Європі: спадок і майбуття».

Київ, 26 червня 1999 р.

5. Державотворчий процес в Україні і тенденції трансформації українського суспільства // «Круглий стіл», організований в Президії НАН України.

Київ, 26 липня 1999 р.

6. С. В. Петлюра як державний діяч // Міжнародна наукова конференція «Симон Петлюра та доба Директорії УНР».

Київ, 21 серпня 1999 р.

7. Народження і смерть радянського комунізму // Четвертий міжнародний конгрес українців. Міжнародна асоціація українців, Наукова рада Світового конгресу українців.

Одеса, 28 серпня 1999 р.

8. Проголошення Декларації про державний суверенітет України: етап у державотворчому процесі // Виступ на «круглому столі» в Українському культурному центрі.

Москва (РФ), 15 вересня 1999 р.

9. До 55-ої річниці визволення України від німецьких окупантів // Виступ на «круглому столі» в Державному комітеті інформаційної політики України.

Київ, 25 жовтня 1999 р.

10. Український фактор в Другій світовій війні // Виступ на «круглому столі» в Інституті історії України НАН України.

Київ, 27 жовтня 1999 р.

11. Жовтнева революція і Україна // Виступ на «круглому столі» в Українському домі.

Київ, 6 листопада 1999 р.

12. Терор голодом як метод державного управління в СРСР // Наукова конференція, присвячена річниці голодомору. Асоціація дослідників голодомору в Україні, Будинок вчителя.

Київ, 26 листопада 1999 р.

13. Проблема висвітлення Другої світової війни в шкільних підручниках з історії України // Науковий семінар в Міжнародному інституті дослідження шкільних підручників ім. Георга Еккерта.

Брауншвейг (ФРН), 9 грудня 1999 р.

2000

1. Голодомор в Україні // Науково-практичний семінар «Розвиток міжетнічної толерантності». Інститут юдаїки.

Ворзель, 21 січня 2000 р.

2. Традиція святкування Акту злуки // «Круглий стіл», присвячений Дню соборності України. Інститут історії України НАН України.

Київ, 22 січня 2000 р.

3. Всеукраїнський конкурс учнівських пошукових робіт «Слідами історії» // Наукова конференція «Минуле, повернуте до молоді». Європейська асоціація вчителів історії «Euroclio».

Гамбург (ФРН), 9–11 березня 2000 р.

4. 55 років возз'єднання Закарпаття з Україною // «Круглий стіл» в Національному музеї історії України.

Київ, 20 червня 2000 р.

5. Трагедія Другої світової війни на території України // Семінар «Викладання історії голокосту в школах України». Міністерство освіти України, Центр єврейської освіти України, Інститут юдаїки.

Київ, 29 червня 2000 р.

6. Науковці НАН України — народній освіті // Всеукраїнський семінар «Освіта дорослих протягом усього життя». Міністерство освіти і науки України, Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти.

Київ, 15 вересня 2000 р.

7. Гуцульщина у вітчизняній історії // Наукова конференція «Криворівня і Гуцульщина у контексті національного відродження». Спілка письменників України.

Івано-Франківськ, 21 вересня 2000 р.

8. Дослідження проблеми ОУН–УПА в Україні // Міжнародний семінар «Военно-історичні дослідження у Східній Європі». Тюбінгенський університет.

Тюбінген (ФРН), 5 жовтня 2000 р.

9. Терор голодом: політичні мотиви // Міжнародна наукова конференція «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка». Інститут історії України НАН України.

Київ, 25 листопада 2000 р.

2001

1. Періодизація вітчизняної історії ХХ ст. // Щорічна науково-практична конференція в Національному музеї історії України.

Київ, 16 січня 2001 р.

2. Підручники з вітчизняної історії покоління 90-х років: набутки і перспективи // Семінар по шкільних підручниках з історії. Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова.

Київ, 27 лютого 2001 р.

3. Українсько-польські взаємини під час Другої світової війни // Міжнародний семінар «Шлях України та Польщі до порозуміння. Важкі питання сусідства». Центр українсько-польських студій при Інституті історії України НАН України.

Київ, 11–13 березня 2001 р.

4. Незалежна Україна: закономірності державотворчого процесу // Загальні збори Відділення історії, філософії та права НАН України.

Київ, 4 квітня 2001 р.

5. Українська революція 1989–1991 рр.: передумови, цілі, ідейний арсенал // Міжнародна наукова конференція «Реформи і революції в Росії в ХХ ст.». Інститут російської історії РАН.

Москва (РФ), 11 квітня 2001 р.

6. Розробка установчих документів мережі організацій «European history» (Eustory) // Міжнародний семінар національних організацій мережі організацій «European history» (Eustory).

Потсдам (ФРН), 10–13 травня 2001 р.

7. НЕП в загальноісторичному контексті // III Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії. Черкаський університет ім. Б. Хмельницького.

Черкаси, 17 травня 2001 р.

8. Підсумки праць наукової робочої групи при Урядовій комісії, що досліджує діяльність ОУН і УПА // Міжнародний семінар «Антипольська акція ОУН–УПА, 1943–1944 рр.». Інститут національної пам'яті Польщі.

Люблін (Польща), 24 травня 2001 р.

9. Методологічні принципи опрацювання «Енциклопедії історії України» // Виступ на «круглому столі» в рамках III Всесвітнього форуму українців.

Київ, 18 серпня 2001 р.

10. Філософія і суспільство східнослов'янських народів: історія та сучасність // Виступ на «круглому столі», організованому Інститутом філософії ім. Г. Сковороди НАН України та Інститутом філософії РАН.

Київ, 7 вересня 2001 р.

11. Історична освіта в Україні: стан, проблеми, перспективи // Міжнародний семінар «Інноваційні підходи до вивчення та викладання історії в школі». Європейська асоціація вчителів історії «Euroclio» і Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних наук.

Київ, 19 жовтня 2001 р.

12. Участь в дискусіях з проблем польської і української колаборації під час Другої світової війни, українсько-польського конфлікту на Волині і у Східній Галичині // Міжнародний семінар «Польсько-українські стосунки в роки Другої світової війни». Академія народної оборони у Варшаві, Волинський державний університет ім. Лесі Українки.

Варшава (Польща), 8 листопада 2001 р.

13. Світовий історичний процес очима М. Грушевського // Всеукраїнська наукова конференція «Михайло Грушевський — науковець і політик в контексті сучасності» в Центрі українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка. До 135-ї річниці від дня народження М. Грушевського.

Київ, 22 листопада 2001 р.

14. Джерела і література по українському голоду // Презентація бібліографічного покажчика «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.» в Одеській державній науковій бібліотеці ім. М. Горького.

Одеса, 23 листопада 2001 р.

15. Концепція історичної освіти загальноосвітньої 12-річної школи // Всеукраїнський семінар «Історична освіта в 12-річній школі України: погляд на перспективу». Міністерство освіти і науки України.

Київ, 12 грудня 2001 р.

16. Підручники з історії для середньої школи. Якими їм бути? // «Круглий стіл» в газеті «День».

Київ, 17 грудня 2001 р.

17. Трансформація гуманітарної освіти // Семінар в Інституті Кеннана (Київський проект).

Київ, 18 грудня 2001 р.

18. Історики — Києву // Науково-практичний семінар «Наука — Києву». Київська міська державна адміністрація, Національна академія наук України.

Київ, 20 грудня 2001 р.

19. Здобутки і втрати державотворчого процесу 1991–2001 рр. в Україні // Щорічна науково-практична конференція в Національному музеї історії України.

Київ, 25 грудня 2001 р.

2002

1. «Нариси історії дипломатії України» — колективна праця українських істориків // Наукова конференція «10-річчя встановлення дипломатичних відносин між Україною і Росією». Посольство України в Російській Федерації.

Москва (РФ), 15 лютого 2002 р.

2. Проблеми державного будівництва в Україні у ХХ ст. // «Круглий стіл» в Сівверському інституті регіональних досліджень.

Чернігів, 13 березня 2002 р.

3. Становлення національної еліти в Україні: історія, сучасність, перспективи // Громадсько-політичні слухання в НАН України.

Київ, 15 березня 2002 р.

4. Традиції Української Народної Республіки в сучасному державотворенні // Академічні читання, присвячені 85-ій річниці Центральної Ради.

Київ, 17 березня 2002 р.

5. Актуальні проблеми вітчизняної історичної науки // IV Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії.

Черкаси, 19 березня 2002 р.

6. 1917–1923 рр.: типологія подій Української революції // Міжнародна наукова конференція «Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва».

Київ, 20 березня 2002 р.

7. Міжвоєнний період у висвітленні авторів шкільних підручників // Семінар на тему «Розвиток навчально-методичних матеріалів з історії ХХ ст.» у Всеукраїнській асоціації викладачів історії та суспільствознавства «Нова доба».

Львів, 6 квітня 2002 р.

8. Акція «Вісла» — комуністична чи польська депортація? // Міжнародна наукова конференція «Акція “Вісла”» Інституту історії ПАН.

Крашичин (Польща), 18 квітня 2002 р.

9. Історія як наука і навчальна дисципліна // Науково-практична конференція на тему «Актуальні питання викладання історії та громадянської освіти у загальноосвітніх навчальних закладах України. Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба».

Київ, 20 квітня 2002 р.

10. Участь в дискусії, підписання документів, організаційна робота // Міжнародна наукова конференція «Росія і Україна в європейському культурному просторі». Інститут всесвітньої історії РАН.

Москва (РФ), 19–20 червня 2002 р.

11. Дослідження з історії політичних репресій в Інституті історії України НАН України // Академічні читання (до 30-річчя хвилі політичних репресій в АН УРСР). Інститут історії України НАН України.

Київ, 5 липня 2002 р.

12. Нові методичні засади в галузі історичної науки // V міжнародний конгрес україністів. Тематична панель з методології та методики історичної науки.

Чернівці, 27 серпня 2002 р.

13. Проблема польського східного кордону у 1917–1921 рр. // Міжнародна наукова конференція «Українці і поляки, Україна і Польща, 1914–1939 рр.».

Варшава (Польща), 20 вересня 2002 р.

14. Новітня історія України в шкільних підручниках останнього десятиріччя // Науковий семінар з проблеми викладання історії в загальноосвітній школі. Інститут Кеннана (Київський проект).

Київ, 4 жовтня 2002 р.

15. Підходи до стандартизації історичних знань // Науково-практичний семінар «Розроблення і впровадження освітнього стандарту з історії України: європейський вимір. Дніпропетровський національний університет.

Дніпропетровськ, 5 листопада 2002 р.

16. Українська історична наука як знаряддя легітимізації пострадянського політичного устрою // Науковий семінар «Історична наука як засіб політичної легітимізації в Україні та Німеччині у ХХ ст.». Київський національний університет Тараса Шевченка.

Київ, 8 листопада 2002 р.

17. 1933-й рік: сталінський терор голодом // Всеукраїнська наукова конференція «Голодомор 1932–1933 років як трагедія українського народу».

Київ, 15 листопада 2002 р.

18. УНР — держава повсталого українського народу // «Круглий стіл», присвячений 85-річчю проголошення Української Народної Республіки. Інститут історії України НАН України.

Київ, 21 листопада 2002 р.

19. Плюси і мінуси політики радянської українізації // «Круглий стіл» в Інституті історії України по темі «Українізація 1920-х рр.»

Київ, 22 листопада 2002 р.

20. Сталінський терор голодом // Пам'ятний вечір з приводу вшанування жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Посольстві України в Австрії.

Відень (Австрія), 28 листопада 2002 р.

21. Про підсумки Року України в Російській Федерації // Засідання українсько-російської академічної комісії з історичних питань. Інститут всесвітньої історії РАН.

Москва (РФ), 5 грудня 2002 р.

22. Вшанування жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні // Наукова конференція в Національному музеї історії України, присвячена підсумкам року.

Київ, 19 грудня 2002 р.

2003

1. Завдання науковців в дослідженні проблеми Голодомору // Парламентські слухання з проблеми Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Верховна Рада України.

Київ, 12 лютого 2003 р.

2. Голод 1932–1933 рр. — наслідок сталінського терору // Всеукраїнська міжвузівська наукова студентська конференція «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: трагедія нації». Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.

Київ, 25 лютого 2003 р.

3. Вивчення історії ХХ ст. в профільних класах загальноосвітніх навчальних закладів // Міжнародний семінар «Нові підходи до вивчення історії ХХ ст.». Рада Європи, Міністерство освіти і науки України.

Львів, 28 лютого 2003 р.

4. Механізми влади Й. Сталіна // «Круглий стіл» з проблем сталінізму в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Київ, 5 березня 2003 р.

5. Українсько-польське протистояння у міжвоєнний період // Міжнародна наукова конференція «Українці і поляки в роки Другої світової війни: внутрішній і міжнародний аспекти».

Київ, 21 березня 2003 р.

6. В'ячеслав Чорновіл в українській революції 1989–1991 рр. // Чорноволівські читання «Роль В'ячеслава Чорновола у становленні української держави».

Київ, 25 березня 2003 р.

7. Голод 1933 р. у новітній науковій літературі // Міжнародна наукова конференція. Наукове товариство ім. Т. Шевченка (США).

Нью-Йорк (США), 1 квітня 2003 р.

8. Сталінський терор голодом // VIII всесвітній з'їзд Асоціації дослідників національностей при Колумбійському університеті.

Нью-Йорк (США), 3 квітня 2003 р.

9. Перші радянські конституції України // «Круглий стіл» на тему «Конституція УНР та її значення для української державності». Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка.

Київ, 22 квітня 2003 р.

10. Підручники з історії України 1914–1939 рр. як джерело об'єктивного історичного знання // Міжнародний семінар в рамках проекту «Нова історія в нову добу». Європейська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін (Єврокліо).

Київ, 23 квітня 2003 р.

11. Про нові тенденції у розвитку української історичної науки // Загальні збори Відділення історії, філософії і права НАН України.

Київ, 13 травня 2003 р.

12. Про координацію науково-дослідної роботи по темі депортацій сталінського часу // Науково-практична конференція «Переселення українців з території Польщі 1944–1946 і 1951 рр.».

Київ, 24 червня 2003 р.

13. Демографічні катастрофи ХХ ст. // Всеукраїнська наукова конференція «Український етнос у часі і просторі».

Київ, 26 червня 2003 р.

14. Дослідницька робота наукового колективу Інституту історії України НАН України // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка.

Кам'янець-Подільський, 17 вересня 2003 р.

15. Опрацювання протоколу VI засідання українсько-польської комісії експертів у справі вдосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії. Міністерство освіти.

Варшава (Польща), 24 вересня 2003 р.

16. Чи потрібний нам університет? // Шоста конференція Програми ім. Фулбрайта в Україні на тему «Ідея університету».

Київ, 10 жовтня 2003 р.

17. Тема Голодомору в політичному і громадському житті України кінця 1980-х рр. // Міжнародний симпозіум «Великий голод в Україні 1932–1933 рр.».

Віченца (Італія), 16 жовтня 2003 р.

18. Україна і Польща в державній системі Російської імперії // Міжнародна наукова конференція «Україна і Польща у визвольних змаганнях ХІХ — початку ХХ ст.».

Київ, 5 листопада 2003 р.

19. Проблематика останніх досліджень Інституту історії України НАН України в галузі Голодомору 1932–1933 рр. // Підсумкова наукова конференція Асоціації дослідників Голодомору в Україні.

Київ, 15 листопада 2003 р.

20. Проблематика колективної монографії Інституту історії України НАН України «Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки» // Презентація книжкової виставки у зв'язку з 70-річчям Голодомору. Національна парламентська бібліотека України.

Київ, 17 листопада 2003 р.

21. Голод 1932–1933 рр. в Україні. Основні ідеї колективної монографії Інституту історії України НАН України до 70-річчя Голодомору // Міжнародна наукова конференція «Голодомор 1932–1933 рр.: основні дійові особи і механізми здійснення терору голодом».

Київ, 28 листопада 2003 р.

22. Причини Голодомору // Міжнародна наукова конференція з нагоди 70-річчя голоду 1932–1933 рр. в Україні.

Люнебург (ФРН), 18 грудня 2003 р.

2004

1. Україна в імперії: підсумки 350 років // Наукова конференція «Переяславська рада 1654 року: втрати чи здобутки?». Національний музей історії України.

Київ, 20 січня 2004 р.

2. Легітимізація возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР у роки Другої світової війни // Наукова конференція «Соборність в українському державотворенні». До 85-річчя Акту злуки УНР і ЗУНР. Інститут історії України НАН України.

Київ, 22 січня 2004 р.

3. Про роботу над книгою «Піст від диявола» // Наукова конференція «Церковно-історична і духовно-етична оцінка Голодомору 1932–1933 рр.». Київська духовна академія.

Київ, 14 лютого 2004 р.

4. Концепт «царського дарунку» // Наукова конференція «Крим в історичних реаліях України». Інститут історії України НАН України.

Київ, 19 лютого 2004 р.

5. Концептуальні засади шкільного підручника // «Круглий стіл» на тему «Проблеми висвітлення історії світової культури в навчальній літературі з всесвітньої історії». Інститут всесвітньої історії РАН.

Москва (РФ), 25 лютого 2004 р.

6. Історія України: подолання стереотипів, формування нових наукових парадигм // Всеукраїнська науково-практична конференція «Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: проблеми та перспективи. Національний авіаційний університет.

Київ, 25 березня 2004 р.

7. Чи був голод 1932–1933 рр. геноцидом? // «Круглий стіл»: «Голод в Україні 1932–1933 рр.: причини і наслідки». Обговорення колективної монографії Інституту історії України НАН України. Інститут всесвітньої історії РАН.

Москва (РФ), 29 березня 2004 р.

8. Сучасні підходи до побудови історичної освіти // Міжнародний симпозіум «Нову історію — у нову добу. Європейська асоціація викладачів історії «Єврокліо», Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба».

Львів, 14 травня 2004 р.

9. Нове розуміння історії Європи // Міжнародна конференція «Польща вчора — сьогодні — завтра». Інститут Центрально-Східної Європи в Любліні. Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Люблін (Польща), 19 травня 2004 р.

10. Радянський лад в уявленнях пострадянських істориків // Науково-методичний семінар «Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології». Інститут історії України НАН України.

Київ, 17 червня 2004 р.

11. Український Крим // «Круглий стіл» в Українському культурному центрі в Москві.

Москва (РФ), 23 червня 2004 р.

12. Навчальні програми з історії в сітці 12-річної школи // Міжнародний семінар на тему «Сучасні навчальні програми з історії для загальноосвітніх закладів України: виклики і відповіді».

Львів, 6 липня 2004 р.

13. Радянський Союз: механізми розпаду // Друга літня школа молодих істориків України і Російської Федерації на тему «Україна, Росія і Захід. 1991–1999 рр.». Інститут історії України НАН України, Інститут всесвітньої історії РАН, Кам'янець-Подільський державний університет.

Кам'янець-Подільський, 2 серпня 2004 р.

14. Розпад Радянського Союзу: чи існувала історична альтернатива? // Друга літня школа молодих істориків України і Російської Федерації на

тему «Україна, Росія і Захід. 1991–1999 рр.». Інститут історії України НАН України, Інститут всесвітньої історії РАН, Кам'янець-Подільський державний університет.

Кам'янець-Подільський, 3 серпня 2004 р.

15. Україна між Америкою і Росією // Друга літня школа молодих істориків України і Російської Федерації на тему «Україна, Росія і Захід. 1991–1999 рр.». Інститут історії України НАН України, Інститут всесвітньої історії РАН, Кам'янець-Подільський державний університет.

Кам'янець-Подільський, 4 серпня 2004 р.

16. Методологічні підходи до аналізу українського державотворчого процесу в ХХ ст. // Наукова конференція «Проблеми розвитку української державності на сучасному етапі». Національна бібліотека ім. В. Вернадського.

Київ, 19 серпня 2004 р.

17. 17 вересня 1939 року: оцінка події // VIII нарада українсько-польської комісії експертів з приводу вдосконалення змісту шкільних підручників з історії і географії.

Івано-Франківськ, 22 вересня 2004 р.

18. Міграції як елемент формування складу населення України // Підбиття підсумків всеукраїнського конкурсу учнівських пошукових робіт на тему «Дорогами життя. Міграції в історії України» у Всеукраїнській асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба».

Львів, 25 вересня 2004 р.

19. Життєвий шлях археолога І. О. Іванцова // Наукова конференція, присвячена 100-річчю з дня народження українського археолога та історика І. О. Іванцова. Інститут історії України НАН України.

Київ, 30 вересня 2004 р.

20. Місце Джеймса Мейса в українській історії // V Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії. Черкаський державний університет ім. Богдана Хмельницького.

Черкаси, 17 жовтня 2004 р.

21. Українська етнічна меншина в сучасній Польщі // «Круглий стіл» на тему «Українці Польщі: минуле, сучасні і майбутнє (до 60-річчя початку виселення українців з етнічних територій)». Українська всесвітня координаційна рада, Товариство «Знання» України.

Київ, 19 жовтня 2004 р.

22. Роль загальноосвітньої школи у формуванні громадянського суспільства // «Круглий стіл» на тему: «Громадянознавчі аспекти у викладанні історії в школі». Редакція тижневика «Історія України».

Київ, 4 листопада 2004 р.

23. Україна в царській і радянській імперіях: спільне і відмінне // Міжнародна наукова конференція, організована Інститутом історії ім. Т. Мантейфеля ПАН та Інститутом історії України НАН України.

Варшава (Польща), 9 листопада 2004 р.

24. Завдання українських істориків у дослідженні українсько-російських історичних зв'язків // Засідання російсько-української академічної комісії істориків. Інститут всесвітньої історії РАН.

Москва (РФ), 24 вересня 2004 р.

25. Антикомуністична революція 2004 року в Україні та її висвітлення в експозиціях музею // Наукова конференція в Національному музеї історії України, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи в поточному році.

Київ, 21 грудня 2004 р.

2005

1. Голод-геноцид 1933 року в Україні // Наукова конференція «Голодомор в Україні 1932–1933 років: основні дійові особи і механізми здійснення». Міжрегіональна академія управління персоналом.

Київ, 17 лютого 2005 р.

2. Сучасні суспільно-політичні проблеми та їх викладання в курсі вітчизняної історії // Науково-практична конференція «Формування громадянських цінностей учнівської молоді засобами суспільствознавчих дисциплін». Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба».

Київ, 8 квітня 2005 р.

3. Діяльність робочої групи істориків при Урядовій комісії з проблеми ОУН–УПА // «Круглий стіл» на тему «Проблема ОУН–УПА». Агентство «Інтерфакс».

Київ, 14 квітня 2005 р.

4. Голокост в історії України // «Круглий стіл», присвячений викладанню Голокосту в загальноосвітній школі. Український центр вивчення історії Голокосту, Всеукраїнський конкурс учнівських робіт «Історія та уроки Холокосту» (переможці).

Київ, 13 травня 2005 р.

5. Комуністична ідея в уявленнях Володимира Винниченка // Наукова конференція «Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка» (до 125-річчя з дня народження). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Київ, 20 травня 2005 р.

6. Радянські конституції в контексті світового конституційного процесу // Спільне розширене засідання учених рад інститутів держави і

права ім. В. Корецького, філософії ім. Г. Сковороди, політичних і етнонаціональних досліджень, історії України на тему «Роль і значення Конституції України у розвитку суспільства і держави».

Київ, 23 червня 2005 р.

7. Історичний висновок з проблеми ОУН–УПА // «Круглий стіл» на тему «Боротьба Української повстанської армії за незалежність України: правда і вимисли». Центр українознавства, Товариство «Знання» України.

Київ, 12 липня 2005 р.

8. Голод 1932–1933 рр. як геноцид // VII Всесвітній конгрес дослідників історії Центральної і Східної Європи.

Берлін (ФРН), 25 липня 2005 р.

9. Виступ на презентації книги «Смерть землі. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.» (Рим, 2005) // Організатори: Італійський інститут історії культури в Україні, Інститут досліджень суспільної і релігійної історії (Віченца), Національний університет «Києво-Могилянська академія», НАН України.

Київ, 5 вересня 2005 р.

10. Виступ на презентації книги Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (ювілейне видання). Львівський національний університет ім. І. Франка.

Львів, 15 вересня 2005 р.

11. Формування східного кордону Польської республіки в 1939–1945 рр. // Наукова конференція в Торунському університеті, організована польсько-українською комісією експертів щодо вдосконалення змісту шкільних підручників з історії і географії.

Торунь (Польща), 23 вересня 2005 р.

12. Обґрунтування концепції геноциду громадян радянської України (мотиви і причини) // Науковий семінар, присвячений розгляду питань колективізації і голоду в Радянському Союзі. Інститут А. Грамши.

Рим (Італія), 12 жовтня 2005 р.

13. Українсько-російські відносини в ХХ столітті // «Круглий стіл» на тему українсько-російських відносин в часі і просторі. Український культурний центр в Російській Федерації.

Москва (РФ), 24 листопада 2005 р.

14. Історична наука в колі соціогуманітарних наук // Загальні збори Відділення історії, філософії і права НАН України.

Київ, 29 листопада 2005 р.

15. Спільні проекти українських і російських вчених в галузі історії // Нарада керівників інститутів академій наук країн СНД. Інститут все-світньої історії РАН.

Москва (РФ), 9 грудня 2005 р.

16. Між історією і політикою: досвід роботи українсько-польської та українсько-російської комісії над апробацією шкільних підручників з історії // Наукова конференція «Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації». Інститут історії України НАН України.

Київ, 16 грудня 2005 р.

17. Про основні засади діяльності Українського інституту національної пам'яті (до підсумків дискусії) // Конференція в Національному музеї історії України, присвячена науковим підсумкам року.

Київ, 20 грудня 2005 р.

2006

1. Корируючі революції 2000-х рр. // «Круглий стіл» на тему: «Україна-Грузія: історико-культурні взаємозв'язки». Національна бібліотека України ім. В. Вернадського.

Київ, 12 січня 2006 р.

2. Діяльність робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення проблеми ОУН–УПА // Всеукраїнський семінар завідуючих кабінетами історії обласних інститутів післядипломної освіти вчителів на тему «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія у роки Другої світової війни». Інститут історії України НАН України.

Київ, 18 січня 2006 р.

3. Голод-геноцид в оцінці Дж. Мейса // «Круглий стіл» на тему «Україна як постгеноцидне суспільство: усвідомлення та подолання стану», присвячений пам'яті професора НАУКМА Джеймса Мейса. Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Київ, 17 лютого 2006 р.

4. XX з'їзд КПРС як переламний етап в історії радянського комунізму // «Круглий стіл» «Хрущовська “відлига”: передумови, реалії, наслідки (з приводу 50-річчя XX з'їзду КПРС)». Інститут історії України НАН України.

Київ, 23 лютого 2006 р.

5. Роль міжнародних організацій у подоланні політичної кризи 2004 р. в Україні // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Україна в євроінтеграційному процесі: проблеми і перспективи». Науково-методичний центр вищої освіти Міністерства освіти і науки України, Київський міжнародний університет.

Київ, 25 лютого 2006 р.

6. Помаранчева революція: зміна еліт? // Міжнародна наукова конференція «Еліти і цивілізаційні процеси формування націй». Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України.

Київ, 2 березня 2006 р.

7. Вітчизняна наука в найбільш стислому нарисі // Наукова конференція на тему «Наука України — за національно-духовний та національно-економічний розвиток». Президія НАН України.

Київ, 10 березня 2006 р.

8. Актуальні завдання історико-аграрних досліджень // VI Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії. Черкаський державний університет ім. Богдана Хмельницького.

Черкаси, 16 березня 2006 р.

9. Політико-економічна стратегія нової економічної політики // Наукова конференція, присвячена 85-річчю запровадження нової економічної політики. Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова.

Київ, 28 березня 2006 р.

10. Новий погляд на концепт радянського ладу // Методологічний семінар на тему «Теоретико-методологічні проблеми історії сучасності». Національний університет ім. Т. Шевченка.

Київ, 29 березня 2006 р.

11. Політична еліта України: трансформація за 15 років незалежності України // Науково-практична конференція до Дня науки, присвяченої 15-річчю незалежності України. Національний університет ім. Т. Шевченка.

Київ, 15 квітня 2006 р.

12. Симон Петлюра і петлюрівці // «Круглий стіл» на тему «Симон Петлюра у вітчизняній історії». Інститут історії України НАН України.

Київ, 16 травня 2006 р.

13. Держава і суспільство в незалежній Україні: здобутки і провали у подоланні тоталітарної спадщини // Міжнародний науковий семінар «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Волинський державний університет.

Луцьк, 17 травня 2006 р.

14. Фаховий висновок робочої групи істориків з проблеми ОУН–УПА // Міжнародний науковий семінар «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Волинський державний університет.

Луцьк, 18 травня 2006 р.

15. Класифікація репресій // «Круглий стіл» на тему «Репресії в Україні: 1917–1991 рр.» Інститут історії України НАН України.

Київ, 23 травня 2006 р.

2007

1. Історія Голокосту в пам'яті людей // Міжнародний «круглий стіл» «Вчимося в історії». Німецький культурний центр «Гете-інститут в Україні».

Київ, 7 лютого 2007 р.

2. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні // Всеукраїнський семінар завідуючих кабінетами історії обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти на тему «Актуальні проблеми сучасної історичної науки в Україні та її інтеграції з історичною освітою».

Київ, 15 лютого 2007 р.

3. Радянська і комуністична революції в Росії: спільне і відмінне // Міжнародна наукова-практична конференція професорсько-викладацького складу Київського міжнародного університету на тему «Україна в євроінтеграційних процесах». Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України, Київський міжнародний університет.

Київ, 17 лютого 2007 р.

4. Великий терор та його місце у вітчизняній історії ХХ ст. // «Круглий стіл» на тему: «Великий терор 1937–1938 рр. в Україні: регіональні особливості, механізм здійснення, наслідки». Інститут історії України НАН України.

Київ, 2 березня 2007 р.

5. Третій голод в радянській Україні: схожість і відмінність порівняно з двома попередніми // «Круглий стіл» на тему «Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. До 60-річчя трагедії». Інститут історії України НАН України.

Київ, 22 березня 2007 р.

6. Останні наукові розробки Інституту історії України НАН України // Виступ в Українському культурному центрі в Москві.

Москва (РФ), 23 березня 2007 р.

7. Україна на шляху до Європи: закономірності державного і суспільного розвитку після 1991 р. // Міжнародна наукова конференція «Росія і ЄС: минуле і сучасне». До 50-річчя підписання Римських договорів. Інститут всесвітньої історії РАН.

Москва (РФ), 24 березня 2007 р.

8. Голод і Голодомор в 1932–1933 рр.: схожість і різниця // «Круглий стіл» в редакції журналу «Родина».

Москва (РФ), 11 травня 2007 р.

9. Російська революція: рушійні сили і хронологічні рамки // Міжнародна наукова конференція на тему «Революції 1917 року в історії народів Східної Європи». Академія наук Молдови.

Кишинев (Молдова), 23 червня 2007 р.

10. Національний вимір українського державотворчого процесу // Наукова конференція «Стратегічні виклики сучасності і український проект ХХІ ст.» Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.

Київ, 21 серпня 2007 р.

11. Утворення Молдавської союзної республіки в складі СРСР в 1940 р. (проблема кордонів) // Наукова конференція на тему «Румунсько-українські відносини: історія та сучасність». Університет Сату Маре.

Сату Маре (Румунія), 28 вересня 2007 р.

12. Про діяльність українсько-російської комісії істориків при Президії НАН України і Президії РАН // Міжнародна наукова конференція «Україна та Росія: як зміцнити фундамент стратегічного партнерства?» Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.

Київ, 8 листопада 2007 р.

13. Чи був геноцидом український Голодомор 1932–1933 рр.? // Наукова конференція, присвячена тоталітаризму у Східній Європі. Берлінська фундація з опрацювання наслідків диктатури СЄПН.

Лейпциг (ФРН), 15 листопада 2007 р.

14. Голодомор-геноцид в Україні 1932–1933 рр. // Публічні дебати з питань голодомору-геноциду в Україні, влаштовані Етнографічним музеєм м. Женеви і Постійним представництвом України при відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві.

Женева (Швейцарія), 22 листопада 2007 р.

15. Чи має право на життя проект «Великі українці»? // «Круглий стіл» на тему перспектив проекту «Великі українці». Редакція журналу «Телекритика».

Київ, 30 листопада 2007 р.

16. Еволюція більшовицької диктатури (1917–1937 рр.) // Всеукраїнська науково-практична конференція «УНР: нове воскресіння державності». Київський міжнародний університет.

Київ, 10 грудня 2007 р.

17. Український досвід підручникотворення // «Круглий стіл» на тему «Французько-німецький підручник з історії: небувале починання». Німецький культурний центр «Гете-інститут в Україні» і Французький культурний центр.

Київ, 11 грудня 2007 р.

18. Останні дослідження в галузі історії Голодомору // Науково-практична конференція за результатами науково-дослідної роботи у 2007 р. в Національному музеї історії України.

Київ, 12 грудня 2007 р.

19. Український національно-визвольний рух в Другій Речіпосполитій (1918–1939) // Наукова конференція «Три герої з Трускавця».

Трускавець, 22 грудня 2007 р.

2008

1. Український голодомор 1932–1933 рр. // Міжнародна наукова конференція, присвячена вшануванню пам'яті жертв комуністичних репресій. Інститут історії ПАН.

Варшава (Польща), 24 січня 2008 р.

2. Викладання проблем Голокосту в загальноосвітній школі // Міжнародний «круглий стіл» з нагоди Дня пам'яті жертв Голокосту «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: освітній аспект». Представництво ООН в Україні, Міністерство освіти і науки, Міністерство закордонних справ, Український центр вивчення історії Голокосту.

Київ, 28 січня 2008 р.

3. Ознаки злочину геноциду в Голодоморі // Науково-мистецький «круглий стіл» під гаслом «Чуєш, роде мій ріднесенький, хоч би хто хоч однесенький!» Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як злочин геноциду. Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Київ, 31 січня 2008 р.

4. Політична оцінка Петра Шелеста // «Круглий стіл» на тему «Петро Шелест і проблема політичного лідерства в Україні». Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, Український інститут національної пам'яті.

Київ, 4 лютого 2008 р.

5. Доказова база геноциду в Голодоморі // Семінар на тему «Голодомор 1932–1933 рр. в історичній пам'яті». Програма ім. Фулбрайта в Україні, Київський проект Інституту Кеннана.

Київ, 5 березня 2008 р.

6. Голодомор 1932–1933 рр. в історичній пам'яті // «Круглий стіл» по темі Голодомору. Дніпропетровський національний університет, Національний гірничий університет, обласна державна адміністрація.

Дніпропетровськ, 19 березня 2008 р.

7. Методи аналізу історичного процесу // Шоста науково-практична конференція студентів та аспірантів Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Київ, 20 березня 2008 р.

8. Український Голодомор: типологія злочину // Міжнародна наукова конференція «Україна і Росія: історія і образ історії». Московський університет ім. М. В. Ломоносова.

Москва (РФ), 3 квітня 2008 р.

9. Аналіз документів, які стосуються геноциду // Міжнародний конгрес Асоціації дослідників національностей при Колумбійському університеті.

Нью-Йорк (США), 11 квітня 2008 р.

10. Реконструкція механізму Голодомору // Сесія в Науковому товаристві ім. Шевченка (США).

Нью-Йорк (США), 12 квітня 2008 р.

11. Історична пам'ять та історична наука // Загальні збори Відділення історії, філософії і права НАН України.

Київ, 15 квітня 2008 р.

12. Актуальність історії як науки // IV міжрегіональна науково-практична конференція студентів та молодих вчених на тему: «Нові підходи в оволодінні інформативним багатством при вивченні гуманітарних, правничих, економічних і природничих наук». Університет сучасних знань при товаристві «Знання».

Київ, 21 квітня 2008 р.

13. Чи має Українська держава узгоджену й ефективну політику пам'яті? // «Круглий стіл» на тему «Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність». Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України.

Київ, 2 квітня 2008 р.

14. Спогади про Джеймса Мейса // Наукова сесія, присвячена пам'яті Дж. Мейса. Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій.

Чернігів, 14 травня 2008 р.

15. Політична еліта України ХХ ст.: сучасний погляд // Міжнародна науково-практична конференція на тему «Політична еліта України ХХ–ХХІ ст.». Запорізька обласна державна адміністрація, Запорізький національний університет.

Запоріжжя, 15 травня 2008 р.

16. Знищені голодом: невідомий геноцид українців // Наукова сесія, присвячена вшануванню пам'яті жертв Голодомору, Бібліотека Конгресу США, Посольство України у США.

Вашингтон (США), 30 травня 2008 р.

17. Громадянське суспільство в радянській гамівній сорочці // «Круглий стіл» на тему «Історичні, правові і соціально-політичні аспекти формування громадянського суспільства в країнах пострадянського простору». IV засідання Міжнародної асоціації інститутів історії країн СНД.

Кишиневу (Молдова), 10 червня 2008 р.

18. Методологічні та методичні засади підготовки «Енциклопедії історії України» // VII міжнародний конгрес українців. Міжнародна наукова конференція в рамках Конгресу на тему «Українська енциклопедистика».

Київ, 23 червня 2008 р.

19. Новітні дослідження в галузі Голодомору // VII міжнародний конгрес українців. Секція з проблем українського Голодомору.

Київ, 25 червня 2008 р.

20. Доказова база геноциду // «Круглий стіл» на тему «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: потреба в міжнародному засудженні». Парламент Румунії, посольство України в Румунії. Презентація книги С. Кульчицького «Чому ВІН НАС знищував. Сталін і український Голодомор», перекладеної на румунську мову.

Бухарест (Румунія), 1 липня 2008 р.

21. Голодомор 1932–1933 рр.: вердикт вчених // Міжнародна наукова конференція «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка». Український інститут національної пам'яті.

Київ, 26 вересня 2008 р.

22. Перспективи співпраці Інституту національної пам'яті з науковими закладами і окремими науковцями у галузі науково-просвітницької роботи // «Круглий стіл» на тему: «Українська історична наука і завдання Інституту національної пам'яті». Інститут історії України НАН України.

Київ, 30 вересня 2008 р.

23. Кордони і територія України у ХХ ст. // Міжнародна науково-практична конференція «Державні кордони в двосторонніх відносинах». Міністерство закордонних справ України, Дипломатична академія України.

Київ, 2 жовтня 2008 р.

24. 75 років найбільшої трагедії в історії українського народу // «Круглий стіл» на тему: «Злочин проти українського народу». Київський міжнародний університет, Інститут історії України НАН України.

Київ, 28 жовтня 2008 р.

25. Український Голокост і Український Голодомор // Міжнародна конференція на тему: «Проблеми історичної пам'яті та шляхи подолання негативних стереотипів в українсько-єврейських відносинах». Український єврейський комітет, Український інститут національної пам'яті.

Київ, 29 жовтня 2008 р.

26. Українське село після Голодомору // Міжнародна конференція в Українському дослідному інституті Гарвардського університету.

Кембрідж (США), 17 листопада 2008 р.

27. Основа підручників для вищої і загальноосвітньої школи — академічний курс вітчизняної історії // Науково-практична конференція на тему «Історія в підручниках і програмах загальноосвітньої школи». Міністерство освіти і науки України, Український інститут національної пам'яті.

Київ, 4 грудня 2008 р.

28. Міжнародні аспекти українського Голодомору: приклад Польщі // Міжнародна наукова конференція з нагоди 75-річчя Голодомору в Україні. Колегіум Східної Європи ім. Яна Новака-Єзьоранського.

Варшава (Польща), 8 грудня 2008 р.

2009

1. Виступи // Українсько-польська нарада, присвячена розробці перспектив дальшого співробітництва в семінарах «Україна-Польща: важкі питання». Інститут національної пам'яті Польщі і Світова спілка солдатів Армії Крайової.

Варшава (Польща), 19 січня 2009 р.

2. Порівняльні характеристики голодів 1921–1923, 1932–1933 і 1946–1947 рр. в Україні // Міжнародна наукова конференція на тему «Голодування населення в Європі у першій половині ХХ ст.». Мельбурнський університет.

Мельбурн (Австралія), 15 березня 2009 р.

3. Український Голодомор // Міжнародний науковий семінар з приводу основних характеристик голоду в різних країнах світу в першій половині ХХ ст. Мельбурнський університет.

Мельбурн (Австралія), 17 березня 2009 р.

4. Технологія Голодомору // Міжнародний «круглий стіл» на тему «Російський голод 1932–1933 рр. та Український голодомор». Товариство українців в Австралії.

Мельбурн (Австралія), 19 березня 2008 р.

5. Виступ по книзі С. Кульчицького «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: труднощі усвідомлення», перекладеної на польську мову і виданої у Вроцлаві в 2008 р. // Сесія в Варшавському університеті на честь переможців історичного конкурсу наукових праць.

Варшава (Польща), 28 березня 2009 р.

6. Інтеграція соціогуманітарної науки і освіти в Україні: здобутки і проблеми двох останніх десятиріч // Міжнародна наукова конференція «1020-річчя історії шкільної освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи». Міністерство освіти і науки України.

Київ, 23 квітня 2009 р.

7. Український державотворчий процес у дзеркалі сучасної історіографії // Всеукраїнська наукова нарада в Кримському університеті культури, мистецтва і туризму.

Сімферополь, 13 травня 2009 р.

8. Еволюція державно-правового статусу Української РСР (1917–1991) // Наукова сесія Міжнародної асоціації інститутів історії країн СНД.

Єреван (Вірменія), 15 червня 2009 р.

9. Повсякденне життя України в роки нової економічної політики (соціальний зріз) // Літня школа для аспірантів і молодих вчених при Міжнародній асоціації інститутів історії країн СНД.

Єреван (Вірменія), 17 червня 2009 р.

10. Як представити Голодомор російській стороні, не відходячи від істини? // 26-а конференція з української тематики в Університеті штату Іллінойс (США).

Урбана-Шампейн (США), 25 червня 2009 р.

11. Рухівська ланка в ланцюгу причин, завдяки яким розвалився Радянський Союз // Міжнародна наукова конференція «Народний рух у відновленні української державності та зламі комуністичної системи».

Київ, 11 вересня 2009 р.

12. Про українсько-польські наукові зв'язки у проблематиці міжвоєнного періоду (20-30-ті рр. XX ст.) // XVIII з'їзд польських істориків.

Ольштин (Польща), 18 вересня 2009 р.

13. Російський націонал-більшовизм, український націонал-комунізм і національна політика Кремля (1923–1938 рр.). Компаративний аналіз // Міжнародний симпозіум «XX століття, Україна і Росія: історія і образ історії». Московський університет ім. М. В. Ломоносова.

Москва (РФ), 29 жовтня 2009 р.

14. Український Голодомор в світлі останніх досліджень // Міжнародна конференція «Голодомор в Україні і Великий голод в Ірландії. Історія. Пам'ять». Університет в Майнусі (Ірландія).

Майнус (Ірландія), 7 листопада 2009 р.

15. Перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні // Науково-практична конференція Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» по темі «Громадянське виховання: сучасні системи розвитку».

Київ, 4 грудня 2009 р.

16. Український Голодомор: реконструкція сталінського злочину // Міжнародний симпозіум «XX століття, Україна і Росія: історія і образ історії». Московський університет ім. М. В. Ломоносова.

Москва (РФ), 12 грудня 2009 р.

17. Народний рух України та його роль у завоюванні незалежності // Наукова конференція, присвячена підсумкам року. Національний музей історії України.

Київ, 14 грудня 2009 р.

18. Український Голодомор і Український Голокост // Міжнародний колоквиум на тему українсько-єврейських взаємовідносин у міжвоєнний період (20–30-ті рр. XX ст.). Оксфордський університет.

Оксфорд (Велика Британія), 15 грудня 2009 р.

19. Події 1939 р. та їх вплив на історичну долю України // Всеукраїнський «Круглий стіл» в Інституті історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова на тему «Проблеми впровадження новітніх наукових розробок у навчальний процес при вивченні історії Другої світової війни.

Київ, 23 грудня 2009 р.

2010

1. Нові видання з історії України видавничого дому «Києво-Могилянська академія» // «Круглий стіл» на тему: «Чи є ще «білі плями» у вивченні радянського періоду історії України?» Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Чернігів, 19 лютого 2010 р.

2. Документи польських спецслужб про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні // Міжнародна конференція на тему: «Союз Пилсудський–Петлюра, 90 років». Інститут історії України НАН України.

Київ, 12 травня 2010 р.

3. Чому треба вивчати повсякденне життя? // Всеукраїнська наукова конференція. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди.

Переяслав-Хмельницький, 14 травня 2010 р.

4. Наукові здобутки Інституту історії України НАН України за останні 20 років // VI міжнародна науково-практична конференція «Кубань-Україна: вопросы историко-культурного взаимодействия». Кубанський державний університет.

Краснодар (РФ), 15 травня 2010 р.

5. Виступи в обговоренні // «Круглий стіл», організований Комітетом з питань науки і освіти Верховної Ради України на тему: «Яким має бути сучасний підручник з історії України?»

Київ, 19 травня 2010 р.

6. Виступи в обговоренні // Всеукраїнський «круглий стіл» на тему: «Яким має бути зміст сучасної історичної освіти в Україні: проблеми взаємодії академічної та дидактичної історії». Інститут історії України НАН України.

Київ, 8 червня 2010 р.

7. Уроки Голодомору: політика пам'яті і культура пам'яті // Міжнародний семінар в Клубі регіональної журналістики «З перших уст» на тему: «Росія–Україна: проблеми розуміння і оцінок Голодомору 1932–1933 рр.».

Москва (РФ), 19 липня 2010 р.

8. Проблематика колективної монографії «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)» // Всеукраїнська наукова конференція на тему «Історія України крізь призму мікроісторії та історії повсякденності».

Київ, 16 вересня 2010 р.

9. Українське селянство в державі-комуні // Міжнародна конференція «Історія сталінізму: селянство і влада». Уральський державний університет ім. О. М. Горького.

Єкатеринбург (РФ), 29 вересня 2010 р.

10. Чи відповідають сучасні п'єси історичній картині Голодомору? // Науково-практична конференція «Голодомор: новий сюжет української драми?» Національний центр театрального мистецтва ім. Л. Курбаса.

Київ, 23 жовтня 2010 р.

11. Комуністичні перетворення в Україні — рік 1920 // Наукова конференція «Між Одрою і Уралом» на честь 75-річчя проф. Владислава Серчика.

Жешув (Польща), 26 листопада 2010 р.

12. Суспільство і влада в Україні у ХХ ст.: трансформація відносин // Наукова конференція в Національному музеї історії України.

Київ, 21 грудня 2010 р.

2011

1. Виступи в обговоренні навчального посібника «Разом на одній землі. Історія України багатокультурна», підготовленого в асоціації «Нова доба» // «Круглий стіл» науковців та вчителів «Історія заради порозуміння». Всеукраїнська асоціація учителів історії та суспільних наук «Нова доба».

Львів, 14 січня 2011 р.

2. Презентація додатку С. Кульчицького до підручника з історії України для 10 кл. // Всеукраїнський семінар завідуючих кабінетами історії обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти.

Київ, 15 березня 2011 р.

3. Західна Україна: закономірності і особливості виходу з директивної економіки // Наукова конференція, присвячена 20-річчю незалежності України. Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича.

Чернівці, 14 квітня 2011 р.

4. Український Голодомор як геноцид // Міжнародний семінар з проблем зерна і політики в ХХ ст. Шанхайський університет Цзяотонг, департамент історії.

Шанхай (КНР), 30 травня 2011 р.

5. Проблеми державної служби в Україні // «Круглий стіл» в Херсонській обласній державній адміністрації, присвячений обговоренню 5-томного академічного видання «Історія державної служби в Україні».

Херсон, 9 червня 2011 р.

6. Академічний проект «Історія державної служби в Україні» як перше концептуальне дослідження історії державної служби на українських теренах // «Круглий стіл» на тему «Державна служба в Україні: історичний контекст». Головне управління державної служби України.

Київ, 23 червня 2011 р.

7. Закономірності новітньої епохи в працях Інституту історії України НАН України (1986–2011) // Міжнародна наукова конференція на тему «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій і перетворень». Інститут історії України НАН України.

Київ, 20 жовтня 2011 р.

8. Друга світова війна і Україна // «Круглий стіл» на тему «Історичний досвід Центрально-Східної Європи у роки Другої світової війни: спільне і специфіка». Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба».

Київ, 21 жовтня 2011 р.

9. Етнос і нація в радянській політичній системі // Міжнародна конференція на тему: «Терор і опір в історичній пам'яті народів Східної Європи в добу сталінізму». Інститут соціальної історії Молдовського державного університету.

Кишинев (Молдова), 28 жовтня 2011 р.

10. Порівняльний аналіз практики політичних репресій в Німеччині і СРСР: погляд історика // Міжнародна наукова конференція на тему: «Співпраця СРСР і Німеччини у міжвоєнний період та під час Другої світової війни: причини та наслідки». Товариство «Меморіал» (Київ).

Київ, 5 листопада 2011 р.

11. Чому Сталін нищив українців? // «Круглий стіл» на тему «Голодомор: від голоду до геноциду» на всесвітньому конгресі ASEES (Асоціації славістичних, східноєвропейських і євразійських студій).

Вашингтон (США), 15 листопада 2011 р.

12. Механізми передачі інформації про культурологічний потенціал Кременця // «Круглий стіл» на тему «Формування стратегії розвитку Кременецького району на основі його культурологічного потенціалу». Кременецька районна державна адміністрація.

Кременець (Тернопільська обл.), 30 листопада 2011 р.

13. Внесок науковців Інституту історії України НАН України у вітчизняну історіографію 1988–2011 рр. // Міжнародний науково-практичний семінар на тему «Актуальні проблеми української історіографії XIX–

XX ст.: до 45-ліття Українського історичного товариства». Острозька академія.

Острог (Рівненська обл.), 1 грудня 2011 р.

14. «Демократичний централізм» і політизація етнічності у будові Радянського Союзу // Науково-практична конференція в Національному музеї історії України за підсумками роботи у 2011 р.

Київ, 21 грудня 2011 р.

2012

1. Чи існує реальна загроза виникнення неототалітарних режимів в Україні, Росії, Європі? // «Круглий стіл» на тему «Список Сандармоху-2012. Політика пам'яті і антитоталітарна програма». Редакція газети «День» (Київ).

Київ, 13 січня 2012 р.

2. Як оцінювати Миколу Скрипника? // «Круглий стіл» в Інституті національної пам'яті, присвячений 140-річчю від дня народження М. О. Скрипника.

Київ, 25 січня 2012 р.

3. Радянська Україна: закономірності державного будівництва // Всеукраїнський семінар для завідуючих кабінетами історії обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти на тему: «Українська революція 1917–1921 років: сучасний стан наукових досліджень та їх висвітлення в змісті історичної освіти».

Київ, 2 лютого 2012 р.

4. Уроки Лютневої революції 1917 р. // Наукова конференція в Російському центрі науки і культури в Києві на тему: «Лютнева революція 1917 року: влада, опозиція, народ».

Київ, 23 лютого 2012 р.

5. Проблеми формування громадянського суспільства і української політичної нації у проекції на завдання сучасної історичної науки // Семінар «Багатокультурна історія України». Єврокліо, Нова доба.

Київ, 16 березня 2012 р.

6. Історія Росії між топосом вітчизняної війни та імперією // Наукова дискусія з участю Ольги Малиновської (Росія), Анджея Новака (Польща) і Станіслава Кульчицького (Україна). Національний музей історії Польщі.

Варшава (Польща), 3 квітня 2012 р.

7. Бессарабія у складі Росії. Радянський період її історії // Наукова конференція, присвячена 200-річчю входження Бессарабії у склад Російської імперії. Інститут історії, держави і права Молдавської академії наук.

Кишинев (Молдова), 14 травня 2012 р.

8. Голод 1931–1933 рр. в Молдавській автономній республіці // Дискусія, присвячена 200-річчю входження Бессарабії у склад Російської імперії. Інститут історії АН Румунії в Яссах.

Ясси (Румунія), 16 травня 2012 р.

9. Чи був план уникнення Другої світової війни? // «Круглий стіл» істориків, політологів і публіцистів з нагоди презентації українського видання книги Н. Старікова «Сталін і Гітлер: від пакту до війни. Чи був би шанс уникнути Другої світової?». Редакція журналу «Експерт-Україна».

Київ, 21 травня 2012 р.

10. Спогади про друга // Міжнародні наукові читання «Південна Україна: козацька та післякозацька доба (XVI-XX ст.)», присвячені пам'яті А. Д. Бачинського.

Одеса, 27 травня 2012 р.

11. Комуністична революція і природа створених нею суспільно-політичної системи і соціально-економічного ладу // Міжнародна молодіжна науково-практична конференція «Національна історія у глобалізованому світі: виклики перед Україною».

Київ, 12 жовтня 2012 р.

12. Голодомор як геноцид: документальні підтвердження // Семінар з нагоди річниці Українського голодомору в коледжі Св. Джона Університету Манітоби (Канада).

Вінніпег (Канада), 20 листопада 2012 р.

13. Нові джерела з проблематики Голодомору // Науковий симпозіум з приводу річниці Українського голодомору в Українсько-канадському дослідницькому і документальному центрі при Університеті Альберти (Канада).

Едмонтон (Канада), 21 листопада 2012 р.

14. Доробок українських вчених до 80-ої річниці Голодомору // Симпозіум в Темус-центрі Альбертського університету з нагоди річниці Українського голодомору.

Едмонтон (Канада), 21 листопада 2012 р.

15. Нові дослідження з Голодомору в Україні та за її межами // Наукова сесія в Українському культурному і освітньому центрі у Вінніпезі.

Вінніпег (Канада), 22 листопада 2012 р.

16. Український Голодомор: чому і як? // Наукова сесія в НТШ (Канада).

Торонто (Канада), 29 листопада 2012 р.

17. Роль північноамериканської діаспори у прориві інформаційної блокади Голодомору // Симпозіум в Українсько-канадському дослідницькому і документальному центрі при НТШ Канади.

Торонто (Канада), 30 листопада 2012 р.

18. Проблеми багатокультурності і толерантності в сучасному українському суспільстві // Міжвузівський науково-методичний семінар в Київському політехнічному інституті «Актуальні проблеми викладання історії України та всесвітньої історії».

Київ, 14 грудня 2012 р.

19. Український Голодомор в експозиціях Національного музею прав людини (Вінніпег, Канада) // Наукова конференція в Національному музеї історії України, присвячена підсумкам року.

Київ, 20 грудня 2012 р.

2013

1. Вклад Інституту історичних досліджень (Львів) у розвиток вітчизняної історичної науки // Історія України XIX–XX ст.: нові підходи та інтерпретації. Наукова конференція, присвячена 20-літтю Інституту історичних досліджень.

Львів, 14 березня 2013 р.

2. Суспільство і влада в Україні: уроки історії // Наукова сесія у Відділенні історії, філософії та права НАН України по темі «Держава і суспільство в Україні: історія та сучасність».

Київ, 17 квітня 2013 р.

3. Український голодомор на тлі загальносоюзного голоду початку 1930-х рр. // Науковий семінар в Назарбаєв-університеті по темі «Голоди XX ст. в світі».

Астана (Казахстан), 2 травня 2013 р.

4. Україна і світ // Наукова конференція в Національному університеті «Острозька академія» на тему «Місія України в сучасному світі».

Острог (Рівненська обл.), 16 травня 2013 р.

5. Привид Голодомору в дослідженнях українських істориків (1956–1987 рр.) // Міжнародна наукова конференція на тему «Світло й тіні українського радянського історіописання». Інститут історії України НАН України.

Київ, 22 травня 2013 р.

6. Вимоги до сучасних підручників з історії // «Круглий стіл» на тему «Викладання больових точок історії України XX ст. в школах». Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба».

Київ, 23 травня 2013 р.

7. Українсько-польські відносини у міжвоєнний період і під час Другої світової війни у висвітленні шкільних підручників з вітчизняної історії для старших класів // Наукова конференція на тему «Великий злочин. Історія, пам'ять, освіта — напередодні 70-ої річниці Волинської трагедії».

Варшава (Польща), 27 червня 2013 р.

8. Який вплив має дослідження Голодомору на наше розуміння комунізму? // Контекстуалізація Голодомору. Наукова конференція з приводу 80-ої річниці голоду 1932–1933 рр. в Україні. Університет Торонто, Інститут Св. Володимира.

Торонто (Канада), 28 вересня 2013 р.

9. Статус титульних націй у псевдофедеративній державній структурі СРСР на етапі створення радянського ладу (1917–1938) // VI-а міжнародна конференція з історії сталінізму на тему «Радянські нації та національна політика в 1920–1950-х рр.». Фонд Б. Єльцина, видавництво РОССПЭН та Інститут історії України НАН України.

Київ, 10 жовтня 2013 р.

10. Сталінський «винищувальний удар» як причина Голодомору // «Круглий стіл» на тему: «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: відображення та інтерпретації в історії, літературі та мистецтві» в рамках VIII Міжнародного конгресу українців.

Київ, 22 жовтня 2013 р.

11. Причини загальносоюзного голоду і українського Голодомору 1932–1933 рр. // Міжнародна наукова конференція «Оцінюючи Голодомор. До 80-ої річниці української трагедії». Колумбійський університет (США).

Нью-Йорк (США), 6 листопада 2013 р.

12. Здобутки вітчизняної науки в дослідженні Голодомору (1988–2013 рр.) // Міжнародна наукова конференція «Голод в Україні у першій половині ХХ ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.)». Інститут демографії та соціальних досліджень, Інститут історії України, НАУКМА, Київський національний університет ім. Т. Шевченка.

Київ, 21 листопада 2013 р.

13. Політичні й суспільні виміри Голодомору // Міжнародний науковий симпозіум з нагоди 80-х роковин Голодомору на тему: «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні на тему: історія і пам'ять». Громадський комітет із вшанування пам'яті жертв Голодомору — геноциду 1932–1933 років в Україні.

Київ, 22 листопада 2013 р.

14. Ідеологія Голодомору // Міжнародний науковий колоквиум на тему «Великий голод в Україні — Голодомор: усвідомлення і реусвідомлення». Національний інститут східних мов і цивілізацій.

Париж (Франція), 30 листопада 2013 р.

15. Громадянське суспільство починається зі школи // Науково-практична конференція освітян України на тему «Соціокультурні виклики в

історичній освіті». Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних наук «Нова доба».

Київ, 6 грудня 2013 р.

16. Органи державної безпеки в системі диктатури більшовицьких вождів (1917–1938 рр.) // «Круглий стіл» на тему «Радянські органи державної безпеки України (1918–1991 рр.): історія, структура, функції». Інститут історії України НАН України.

Київ, 19 грудня 2013 р.

2014

1. Помаранчевий і Європейський майдан: схожість і відмінність // «Круглий стіл» на тему: «Коли революція стає контрреволюцією?» Спілка кінематографістів України.

Київ, 15 квітня 2014 р.

2. Методологічні вимоги до шкільних підручників з вітчизняної історії нового покоління // «Круглий стіл» на тему: «Друга світова війна у навчальних програмах та шкільних підручниках з історії». Міністерство освіти і науки України.

Київ, 7 травня 2014 р.

3. «Царський дарунок» Микити Хрущова українському народу // «Круглий стіл» на тему «Крим у вітчизняній історії». Інститут історії України НАН України.

Київ, 13 травня 2014 р.

4. Регіональний вимір етнонаціональної структури України в другій половині ХХ ст. // Наукова конференція «Дослідження Сходу і Півдня України в історичній ретроспективі: підсумки і проблеми». Інститут історії України НАН України.

Київ, 10 червня 2014 р.

5. Ідея держави-комуни в довоєнній теоретичній спадщині В. І. Леніна // Міжнародна наукова конференція «Імперії, народи і суспільства Центрально-Східної Європи на порозі Першої світової війни». Центр польсько-російського діалогу.

Варшава (Польща), 24 червня 2014 р.

6. Формування протиборствуючих коаліцій у Великій війні 1914–1918 рр.: демократичні держави проти традиційних імперій // «Круглий стіл» на тему «Причини і характер Першої світової війни 1914–1918 рр.» Інститут історії ПАН.

Варшава (Польща), 26 червня 2014 р.

7. Формування української політичної нації в умовах неоголошеної українсько-російської війни // Науково-практична конференція «Толерантність в умовах війни. Виклики для історичної освіти». Асоціація

«Нова доба», Інститут розвитку освіти Міносвіти і науки, Міжнародний фонд «Відродження».

Київ, 25 вересня 2014 р.

8. Українці і росіяни в Україні: як жити разом? Погляд історика // Всеукраїнська наукова конференція «Національне питання в Україні: виклики сучасності, уроки історії». Інститут історії України НАН України.

Київ, 20 листопада 2014 р.

2015

1. Вірменський геноцид 1915 р. та його уроки // Симпозіум «Геноцид вірмен: 100 років». Спілка вірмен України, Посольство Вірменії в Україні.

Київ, 9 квітня 2015 р.

2. Патріотизм і націоналізм в демократичному суспільстві // Наукова конференція «Формування патріотизму та збереження національної ідентичності особистості в умовах полікультурного середовища сучасної України». Рівненський обласний інститут післядипломної освіти.

Хмельницький, 23 квітня 2015 р.

3. Роль вільних виборів у перетворенні «революції згори» в «революцію знизу» // «Круглий стіл» на тему: «Горбачовська «перебудова»: український контекст». Інститут історії України НАН України.

Київ, 21 травня 2015 р.

4. Конституційні передумови «параду суверенітетів» (1988 р.) // «Круглий стіл» на тему «Шлях до незалежності: до 25-річчя прийняття Декларації про державний суверенітет України». Інститут історії України НАН України.

Київ, 22 вересня 2015 р.

5. Національна та історична пам'ять українського народу // Загальноукраїнський семінар методистів та вчителів історії в Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича.

Чернівці, 29 вересня 2015 р.

6. Багатокультурність в історії України // XVIII нарада українсько-польської комісії експертів з питань удосконалення змісту шкільних підручників з історії і географії. Міністерство освіти і науки України.

Чернівці, 30 вересня 2015 р.

7. Світовий резонанс від книг Роберта Конквеста про Великий терор і Великий голод в Радянському Союзі // Семінар на тему «Вклад Роберта Конквеста в дослідження Голодомору». Науково-дослідний і освітній центр вивчення Голодомору в Інституті історії України НАН України.

Київ, 28 жовтня 2015 р.

8. Що означає бути істориком у сучасній Україні: суспільні очікування та академічні відповіді // VIII-й міжвузівський науково-методичний семінар «Актуальні проблеми викладання історії України та історії української культури у вищій школі». Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут».

Київ, 18 грудня 2015 р.

2016

1. Опір українського селянства колективізації // Семінар «Опір не-свободі: протидія комуністичній владі в СРСР–УСРР (кінець 1920-х — початок 1930-х рр.). Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору.

Київ, 31 березня 2016 р.

2. Деформація соціальної структури суспільства в ході комуністичних перетворень // Соціальні класи в Україні: напрями теоретичних та емпіричних досліджень. Міжнародна наукова конференція. Інститут соціології НАН України.

Київ, 19 квітня 2016 р.

3. Вірменський геноцид — перший масовий геноцид в історії XX ст. // Громадський форум «Геноцид — злочин проти людяності. Спілка вірмен України.

Київ, 20 квітня 2016 р.

4. Чорнобильська проблема в дослідженнях Інституту історії України за 30 років // «Круглий стіл» в Інституті історії України на тему: «“Атомна революція”: екологія, дифузія настроїв, санація свідомості (до 30-річчя аварії на Чорнобильській АЕС)».

Київ, 28 квітня 2016 р.

5. Стан наукових досліджень по темі «Голод 1946–1947 рр. в Україні» // «Круглий стіл» на тему «Масовий голод 1946–1947 рр. в Україні». Національний музей «Меморіал жертв Голодомору».

Київ, 1 червня 2016 р.

6. Етапи розвитку незалежної України: від радянської через олігархічну до демократичної країни // «Круглий стіл» на тему «Роль Верховної Ради України у проголошенні та утвердженні незалежності Української держави». Асоціація народних депутатів України, Відділ демократії Агентства США з міжнародного розвитку (USAID).

Київ, 26 серпня 2016 р.

7. Нове в академічних дослідженнях Голодомору // Всеукраїнський методичний семінар для освітян «Нова українська школа: навчання/знання про Голодомор та інші геноциди». Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору.

Київ, 9 вересня 2016 р.

8. Енциклопедистика як засіб відображення інформації // «Круглий стіл» у зв'язку з виходом словника Великої української енциклопедії. Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», Укрінформ.

Київ, 15 вересня 2016 р.

9. Територіальна рокировка Кремля (до проблеми зміни радянсько-німецького державного кордону, передбачуваного пактом Ріббентропа–Молотова) // Міжнародна наукова конференція «Нюрнберзький трибунал: історія і наслідки». Інститут історії України НАН України, ГО «Європейський християнський конгрес».

Київ, 22 вересня 2016 р.

10. Загальносоюзний голод 1932–1933 рр. і український Голодомор: концептуальні підходи до визначення втрат // Міжнародна наукова конференція «Соціальні катастрофи першої половини XX століття в Україні та світі. Історичний контекст, демографічні втрати». Інститут історії України НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України, Національний музей «Меморіал жертв Голодомору».

Київ, 18 жовтня 2016 р.

11. Ключові моменти історії радянського Криму // «Круглий стіл» «Документи з історії Криму в публікаціях видавництва “Кліо”». Інститут історії України НАН України, Київський будинок вчителя.

Київ, 20 жовтня 2016 р.

12. Донбас — земля українська // «Круглий стіл» «Тематика Донбасу в українській радянській кінопродукції». Українська спілка кінематографістів.

Київ, 28 жовтня 2016 р.

13. Боротьба кримських татар за гідне місце у своїй батьківщині // Крим в історичній ретроспективі та перспективі. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Київ, 15 листопада 2016 р.

14. Роль Джеймса Мейса в розкритті найбільшого сталінського злочину // Презентація праць Дж. Мейса, опублікованих видавництвом «Кліо». Національний музей «Меморіал жертв Голодомору».

Київ, 17 листопада 2016 р.

15. Проблематика українського Голодомору у спільних публікаціях СБУ України і Польського інституту національної пам'яті // «Круглий стіл» «Польща та Україна в архівах комуністичних спецслужб. 20 років діяльності спільної робочої групи». Державний архів Служби безпеки України.

Київ, 22 листопада 2016 р.

16. Історичні міфи, нагромаджені навколо проблематики Голодомору // «Круглий стіл» «Український Голодомор. З якими аргументами треба

звертатися до ООН для визначення Голодомору геноцидом?». Інститут історії України НАН України, Київський будинок учителя, видавництво «Кліо».

Київ, 22 листопада 2016 р.

17. Міжнародне визнання Голодомору геноцидом: доказова база // Історичні і демографічні аспекти Голодомору. «Круглий стіл» в Укрінформі. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи, Інститут історії України НАН України, Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору.

Київ, 24 листопада 2016 р.

18. Образ Європи в підручниках з вітчизняної історії // Міжнародна конференція «Образ Європи в часи змін». Асоціація «Нова доба» (Львів), Інститут Георга Еккерта (Брауншвейг).

Київ, 25 листопада 2016 р.

19. Історіографія Голодомору // Наукова конференція «Тематика Голодомору в українській літературі». Національний музей літератури України.

Київ, 25 листопада 2016 р.

20. Конституційна реформа М. Горбачова та її роль в розпаді КПРС і розвалі СРСР // «Круглий стіл» «Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. Мета та висновки». Асоціація народних депутатів України, Програма USAID.

Київ, 29 листопада 2016 р.

НАУКОВЕ КЕРІВНИЦТВО

Автореферати кандидатських дисертацій, захищених під керівництвом С. Кульчицького¹

1. *В. М. Кривонос*. Вклад рабочего класса Украины в завоевание технико-экономической независимости СССР (1926–1937 гг.). — Киев, 1980. — 24 с. (Институт історії АН УРСР).

2. *В. Н. Волковинский*. Участие трудящихся Украинской ССР в укреплении Красной армии (1921–1925 гг.). — Киев, 1981. — 24 с. (Институт історії АН УРСР).

3. *С. Р. Лях*. Формирование элементов советского образа жизни в доколхозной деревне Украинской ССР (1921–1929 гг.). — Киев, 1981. — 24 с. (Институт історії АН УРСР).

4. *С. Г. Водотыка*. Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 20-е годы. Социально-экономическая характеристика. — Киев, 1984. — 24 с. (Институт історії АН УРСР).

5. *А. Г. Морозов*. Развитие сельскохозяйственной кооперации на Украине. 1921–1929 гг. — Киев, 1984. — 24 с. (Институт історії АН УРСР).

6. *О. Н. Мовчан*. Участие трудящихся Украинской ССР в общенародной борьбе с голодом и его последствиями (1921–1923 гг.). — Киев, 1985. — 24 с. (Институт історії АН УРСР).

7. *В. И. Марочко*. Формирование советского образа жизни в колхозной деревне Украины (1929–1937). — Киев, 1985. — 24 с. (Институт історії АН УРСР).

8. *В. И. Гринчуцкий*. Трудящиеся Украинской ССР в межреспубликанском социалистическом соревновании (1926–1937 гг.). — Киев, 1986. — 16 с. (Институт історії АН УРСР).

9. *Е. С. Селезнёва*. Производственная и общественно-политическая деятельность советских женщин (на примере промышленности УССР. 1971–1980 гг.). — Киев, 1986. — 16 с. (Институт історії АН УРСР).

10. *М. И. Алещенко*. Комитеты незаможных селян в борьбе за осуществление ленинского плана культурной революции на Украине (1920–1933 гг.). — Киев, 1987. — 16 с. (Институт історії АН УРСР).

11. *Г. В. Касьянов*. Инженерно-технические секции профсоюзов Украины в социалистическом строительстве. 1926–1937 гг. — Киев, 1987. — 16 с. (Институт історії АН УРСР).

¹ Дані подаються мовою оригіналу. У дужках в кінці кожного запису наведене місце захисту дисертації.

12. *Л. В. Низова*. Развитие промысловой кооперации на Украине в 20-е годы. — Киев, 1988. — 16 с. (Институт історії АН УРСР).

13. *Б. И. Захарчук*. Ведущая роль рабочего класса в общественно-политической жизни УССР (1938– июнь 1941 гг.). — Киев, 1988. — 16 с. (Институт історії АН УРСР).

14. *М. С. Кармазина*. Деятельность добровольных обществ Украинской ССР в период социалистической реконструкции народного хозяйства. 1926–1936 гг. — Днепропетровск, 1989. — 18 с. (Дніпропетровський держуніверситет).

15. *О. И. Ганжа*. Политика по отношению к кулачеству в украинской доколхозной деревне (1921–1927 гг.). — Киев, 1989. — 16 с. (Институт історії АН УРСР).

16. *Л. А. Савенок*. Становление системы научно-исследовательских учреждений и организаций в области общественных наук в Украинской ССР (1917–1927 гг.). — Одеса: 1990. — 22 с. (Одеський університет ім. І. І. Мечникова).

17. *И. И. Диптан*. Деятельность чрезвычайных государственных органов борьбы с детской беспризорностью в Украинской ССР (1919–1932 гг.). — Киев, 1991. — 16 с. (Институт історії України АН України).

18. *Т. В. Марусик*. Развитие науки в западных областях Украины (1944–1955 гг.). — Киев, 1991. — 18 с. (Институт історії України АН України).

19. *Л. П. Салыга*. Х. Г. Раковский и проблемы национально-государственного строительства на Украине (1918–1923 гг.). — Киев, 1992. — 18 с. (Институт історії України АН України).

20. *В. Г. Ткаченко*. Робітники металургійної промисловості України в період формування адміністративно-командної системи управління економікою (друга половина 20–30-і рр.). — Запоріжжя, 1993. — 22 с. (Запорізький державний університет).

21. *О. О. Волошко*. Зернові радгоспи України в 1928–1939 рр. — Запоріжжя: 1993. — 22 с. (Запорізький державний університет).

22. *К. В. Лобач*. Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період непу (історико-економічний аспект). — Київ, 1994. — 16 с. (Институт історії України АН України).

23. *Л. В. Яковлева*. Документальні джерела про діяльність Раднаркому України в період непу (1921–1927). — Київ, 1994. — 20 с. (Институт історії України АН України).

24. *В. І. Прилуцький*. Молодіжні організації в УСРР в умовах становлення тоталітарного режиму (1920–1927 рр.). — Київ, 1994. — 18 с. (Институт історії України НАН України).

25. *Є. П. Юрійчук*. Становлення і характер радянської влади в Україні: історико-правові аспекти (1917–1922 рр.). — Чернівці, 1997. — 24 с. (Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича).

26. *О. В. Юркова*. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). — Київ, 1998. — 20 с. (Інститут історії України НАН України).

27. *Г. Г. Єфіменко*. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938 рр.). — Київ, 2001. — 18 с. (Інститут історії України НАН України).

28. *Т. Б. Бикова*. Створення Кримської АСРР. — Київ, 2005. — 20 с. (Інститут історії України НАН України).

29. *В. І. Шпак*. Розвиток видавничої справи України в 1990–2010 рр. — Переяслав-Хмельницький, 2011. — 20 с. (Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди).

30. *В. Р. Адамський*. Заснування та функціонування богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920). — Київ, 2016. — 19 с. (Науково-дослідний інститут українознавства МОН України).

НАУКОВА КОНСУЛЬТАЦІЯ

Автореферати докторських дисертацій, підготовлених за науковою консультацією С. Кульчицького¹

1. *В. М. Даниленко*. Рабочий класс в культурном строительстве на Украине (вторая половина 20-х — середина 30-х годов). — Киев, 1989. — 32 с. (Институт історії АН УРСР).

2. *С. Р. Лях*. Сельскохозяйственные рабочие Украинской ССР в 20-е годы. — Киев, 1991. — 30 с. (Институт історії України АН УРСР).

3. *Г. В. Касьянов*. Інтелігенція радянської України 1920-х — 30-х років: соціально-історичний аналіз. — Київ, 1993. — 32 с. (Институт історії України АН України).

4. *А. Г. Морозов*. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу. — Київ, 1994. — 36 с. (Институт історії України АН України).

5. *В. І. Марочко*. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929). — Київ, 1995. — 44 с. (Институт історії України НАН України).

6. *В. М. Волковинський*. Нестор Махно в історії національно-визвольних і соціальних змагань в Україні. — Київ, 1996. — 80 с. (Институт історії України НАН України).

7. *С. Г. Водотика*. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, науково-організаційні та концептуальні основи функціонування. — Київ, 2001. — 32 с. (Институт історії України НАН України).

8. *М. М. Шитюк*. Масові репресії на півдні УРСР в 20 — на початку 50-х років. — Київ, 2001. — 36 с. (Институт історії України НАН України).

9. *О. А. Пиріг*. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект. — Київ, 2002. — 40 с. (Институт історії України НАН України).

10. *Т. В. Марусик*. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: динаміка складу, діяльність, стосунки з владою (друга половина 40-х — початок 60-х років ХХ ст.). — Чернівці, 2003. — 40 с. (Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича).

11. *В. М. Нікольський*. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — 40 с. (Донецький національний університет).

¹ Дані подаються мовою оригіналу. У дужках в кінці кожного запису наведено місце захисту дисертації.

12. *І. І. Ільюшин*. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр.). — Київ, 2003. — 36 с. (Інститут історії України НАН України).

13. *О. М. Мовчан*. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (1920-ті рр.). — Київ, 2004. — 36 с. (Інститут історії України НАН України).

14. *О. С. Рубльов*. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — Київ, 2005. — 33 с. (Інститут історії України НАН України).

15. *Я. І. Мандрик*. Політика радянської держави у сфері культури в українському селі (кінець 20-х — 30-ті роки). — Львів, 2005. — 33 с. (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

16. *Р. А. Офіцинський*. Державотворчий процес в Україні 1991–2004 років (на матеріалах періодики Заходу). — Ужгород, 2006. — 36 с. (Ужгородський національний університет).

17. *Л. Д. Якубова*. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921–1935 рр.). — Київ, 2007. — 36 с. (Інститут історії України НАН України).

18. *В. А. Гриневич*. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни. — Київ, 2008. — 32 с. (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса).

19. *В. В. Ткаченко*. Розвиток української науки в загальносоюзному суспільно-політичному контексті (20–30-ті рр. ХХ ст.). — Київ, 2009. — 40 с. (Київський славістичний університет).

20. *М. О. Фролов*. Політична система радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. — Дніпропетровськ, 2012. — 40 с. (Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара).

21. *О. Ю. Ленартович*. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. — Чернівці, 2012. — 30 с. (Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича).

22. *О. Л. Рябченко*. Повсякденне життя студентів радянської України (1921–1936 рр.). — Харків, 2012. — 40 с. (Харківський національний університет ім. В. Каразіна).

23. *Л. В. Гриневич*. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні: влада і суспільство. — Київ, 2014. — 32 с. (Інститут історії України НАН України).

24. *В. Ю. Васильєв*. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). — Київ, 2014. — 40 с. (Інститут історії України НАН України).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК¹

- Абдуллаєва, Маріанна Абдуллаєвна 127, 135
Адамський, Віктор Романович 516
Азарх, Ірина Степанівна 141
Алексєєв, Юрій Миколайович 119, 131, 211
Алексієвич, Світлана Олександрівна 318
Алещенко, Михаїл Іванович 514
Альцгеймер, Алоїз 307
Андрощук, Олександр Володимирович 168
Андрусишин, Богдан Іванович 75
Антонеску, Іон 453
Антонович, Володимир Боніфатійович 333
Антонович, Омелян 18, 218, 301
Антонович, Тетяна 18, 218, 301
Антоновичі, родина 218, 219
Аргунов, Іван Александрович 54
Арендт, Ханна 288, 290
Артазей, Олександр 220
Артемова, В. Я. 35
Артемова, Л. 77
Атанелишвили, Арчил Георгієвич 48
- Б. М.** — *див.* Бабій, Борис Мусійович
Бабій, Борис Мусійович (Б. М.) 325, 439, 459–463
Бабьонішев, Олександр Петрович — *див.* Максудов, Сергій
Багалій, Дмитро Іванович 333
Багрянний, Іван 358
Бажан, Микола Платонович 116, 157
Бажан, Олег Григорович 168
Балюк, І. Б. 187
Бандера, Степан Андрійович (Bandera, S.) 203, 226, 232, 346
- Бандровський, Олександр Генріхович 341
Бантиш-Каменський, Дмитро Миколайович 333
Барановська, Наталія Петрівна 135, 168
Бартошек, Карел 314, 350
Баханов, Костянтин Олексійович 341
Бацак, Наталія Іванівна 105, 116
Бачинська, Лариса Андріївна 446
Бачинська, Олена Анатоліївна 176, 446, 454
Бачинський, Анатолій Діомидович 20, 21, 32, 66, 188, 191, 218, 225, 316, 367, 420, 421, 446–454, 506
Бельфор, Давид Самійлович 448
Беренштейн, Леонід Юхимович 98
Берія, Лаврентій Павлович 124
Бескова, Наталія Володимирівна 342
Бикова, Тетяна Борисівна 214, 215, 516
Білокінь, Сергій Іванович 330, 439
Білоножко, Сергій Володимирович 158
Богаєвський, Юрій Вадимович 324, 325
Богачевська-Хом'як, Марта 89
Боечко, Василь Дмитрович 64
Божко, Олександр Іванович 265
Бойко, Микола Корнійович 152
Бойко, Олена Дмитрівна 68, 167
Бойко, Олена Олександрівна 343
Бондаренко, Михайло Олександрович 239
Бондарчук, Петро Миколайович 105, 116, 221
Борисенко, Юрій Аркадьєвич 231
Боровий, Саул Якович (Боровой, Саул Яковлевич) 64, 65
Боряк, Геннадій Володимирович 270
Боряк, Тетяна Геннадіївна 240, 242, 300, 381
Брамберг, Абрахам 70, 282, 283

¹ Імена наведені мовою оригіналу. Ім'я С. В. Кульчицького до покажчика не внесено.

- Брацисевич, Євген 236
 Бредлі, Вільям Воррен «Білл» 407, 409, 410
 Брежнєв, Леонід Ілліч (Брежнєв, Леонід) 152, 315, 385, 456
 Брежнєв, Леонід — *див.* Брежнєв, Леонід Ілліч
 Бровкін, О. В. 215, 223, 228, 234
 Бруз, Володимир Семенович 41
 Брюховецький, В'ячеслав Степанович 171
 Бузало, Віктор Йосипович 34
 Булдаков, Володимир Прохорович 350
 Бульба-Боровець, Тарас 80, 142
 Бур'ян, Лариса Миколаївна 231, 298, 356
 Буцко, Ольга Владимировна 94
- В. П.** — *див.* Гудзенко, Пантелеймон (Валентин) Петрович
 Ваксер, Олександр Завельйович 48
 Варшавчик, Марко Якимович 108
 Васильєв, Валерій Юрійович 233, 518
 Васильєва, Наталія Федорівна 174
 Васюта, Іван Кирилович 173
 Васюта, Сергій Іванович 135
 Вашкевич, Віктор Миколайович 76
 Ващенко, Віктор Федорович 32, 66, 218
 Вебер, Макс 370
 Верба, Ігор Володимирович 122, 176
 Верменич, Ярослава Володимирівна 94, 135, 179, 365
 Вернадський, Володимир Іванович 184, 267, 490, 493
 Верстюк, Владислав Федорович 216, 266, 416, 431
 Верт, Ніколя 314, 349, 350
 Веселова, Олександра Михайлівна 82, 117, 121, 174, 193, 199, 213, 238, 302, 305, 348
 Виднянський, Степан Васильєвич — *див.* Віднянський, Степан Васильович
 Винниченко, Володимир Кирилович 134, 145, 153, 160, 161, 170, 173, 186, 208, 258, 283, 333, 374, 457, 491
 Вирський, Дмитро Станіславович 148
 Віднянський, Степан Васильович (Виднянський, Степан Васильєвич) 40, 74
 Вільсон, Вудро 79
 Вінцовський, Тарас Степанович 221
- Віола, Лінн (Viola, Lynne) 355
 Вірник, Давид Федорович 24, 39, 43, 249, 251, 254, 367, 429
 Віткрофт, Стівен 238, 273, 299
 Владимиров, Мирон Костянтинівич 161
 Власов, Віталій Сергійович 96–98, 103, 119, 130, 133, 175, 184, 200, 207, 211, 216, 223, 228–230, 234, 235, 239, 257, 341
 Вовк, Олександр 118
 Водотика, Сергій Григорович (Водотыка, Сергей Григорьевич) 201, 514, 517
 Возницький, Борис Григорович 151
 Волковинський, Валерій Миколайович (Волковинский, Валерий Николаевич) 59, 60–62, 171, 280, 414–418, 514, 517
 Волобуєв, Михайло Симонович 95
 Володимир Великий 346
 Волошко, Олександр Олександрович 515
 Ворошилов, Климент Єфремович 169
 Воскресенська, Марія Олександрівна 46
 Врангель, Петро Миколайович 350
 Вронська, Тамара Василівна 79, 95, 108, 209
 В'ятрович, Володимир Михайлович 386
- Гагарін, Юрій Олексійович 315
 Галенко, Олександр Іванович 68
 Галілей, Галілео 202, 203
 Галяс, Василь Терентійович 171, 419–421
 Гамрецький, Юрій Маркович 45
 Ганжа, Оксана Іванівна 64, 77, 86, 97, 127, 267, 302, 347, 515
 Гарань, Олексій Васильович 266
 Гарібальді, Джузеппе 20
 Герасименко, Неля Олексіївна 116
 Герасимчук, Микола Семенович 22, 23
 Герец, Леонід 411
 Гирич, Ігор Борисович 130, 133
 Гітлер, Адольф 156, 189, 371, 398, 399, 402, 453, 506
 Гладков, Іван Андреевич 26
 Гобсбаум, Ерік 10
 Голобуцький, Володимир Олексійович 333
 Головка, Валерій Александрович 89

- Головко, Володимир Вікторович 179, 221, 239
Головко, Олександр Борисович 74, 342
Гольчевський, Франк 212
Гомон, Дмитро 345
Гонтар, Олександр Васильович 169
Гончар, Олесь Терентійович 103
Горбачов, Михайло Сергійович (Горбачов, Михайло Сергєєвіч) 288, 295, 308, 313, 314, 319, 320, 384, 386, 389, 406, 407, 415, 456, 513
Горбик, В'ячеслав Олександрович 74, 267
Горбуров, Євген Григорович 148
Горенко, Олександр Миколайович 142
Горинь, Михайло Миколайович 302, 347
Горобець, Віктор Миколайович 79, 106
Городенський, Петро Захарович 45
Горький, Максим (Горький, Олексій Максимович) 231, 233, 404, 483, 503
Готалов-Готліб, Артемії Григорович 449
Гривінський, Роман 237, 241
Гриневич, Владислав Анатолійович 135, 151, 181, 183, 518
Гриневич, Людмила Володимирівна 116, 118, 135, 183, 187, 215, 227, 443, 445, 518
Гринчуцький, Валерій Іванович 514
Грицак, Ярослав Йосипович 96–98, 103, 119, 130, 133, 341
Гриценко, Аделіна Павлівна 68, 71, 86, 95, 116, 167
Громико, Андрій Андрійович 315
Громова, Ірма Андріївна 35
Грушевський, Дмитрій Николаевич 24
Грушевський, Михайло Сергійович 82, 85, 93, 105, 109, 112, 122, 131, 139, 176, 212, 224, 258, 330, 333, 357, 363, 443, 483
Гудзенко, Пантелеймон (Валентин) Петрович (В. П.) 30–33, 35, 39, 178, 196, 199, 253, 254, 367, 422, 423, 432, 434–437, 462
Гулько, Я. 323
Гуляк, Анатолій Сергійович 20, 21, 66
Гумилев, Лев Николаевич 231
Гунчак, Тарас Григорович 169
Гурбик, Андрій Олександрович 95
Гуренко, Станіслав Іванович 335
Гуржій, Іван Олександрович 26, 98, 171, 188, 249, 250, 367, 428–433, 435, 436
Гуржій, Олександр Іванович 68, 74, 157, 163, 164
Гусев, Віктор Іванович 144, 147, 149, 184
Горбачов, Михайло Сергєєвіч — *див.*
Горбачов, Михайло Сергійович
Грамши, Антоніо 492
Даниленко, Віктор Михайлович 47, 63, 81, 147, 151, 229, 266, 279, 517
Данилов, Віктор Петрович 324, 351
Данильченко, Олександр Петрович 52, 71
Дашкевич, Ярослав Романович 88, 212, 440, 443–445
Девіс, Роберт 273
Денисенко, Галина Григорівна 74
Денисов, Володимир Наумович 325
Денисова, Тамара Наумовна 225
Деревінський, Василь Федорович 173
Дерев'янкін, Тимофій Іванович 22–27, 39, 47, 294, 377
Дерейко, Іван Іванович 167
Дехтярьова, Наталія Анатоліївна 63, 279
Джонс, Гарет 198
Держинський, Фелікс Едмундович 349
Дзьобак, Володимир Васильович 80, 142, 305
Дзюба, Іван Михайлович 126, 197, 492
Дильонгова, Ганна 342
Диптан, Ірина Івановна 515
Дитч, Йоган 188
Дмитрієнко, Марія Федорівна 39, 74, 267
Добржанський, Олександр Володимирович 230
Добров, Геннадій Михайлович 206, 215, 222, 228
Довгопол, Василь Микитович 255
Довгопол, Василь Микитович 45
Донік, Олександр Миколайович 183
Донцов, Дмитро Іванович 346
Драгоманов, Михайло Петрович 139, 482, 494, 502
Драч, Іван Федорович 334, 350
Дрожжин, Валерій Прокопович 41
Дубик, Марина Григорівна 167
Дубина, Олександр Кузьмович 68
Дубровик-Рохова, Алла 318

- Дяченко, Олег Маркович 411
 Ейхгорн, Герман фон 416
 Еккерт, Георг 479–481, 513
 Елисаветский, Стер Якович 65
 Ельцин, Борис Николаевич — *див.*
 Ельцин, Борис Миколайович
 Енгельс (Енгельс), Фрідріх 273, 275,
 276, 314, 336, 387, 388, 390
 Еппблом, Енн 241
- Євтушенко, Раїса Іванівна 130, 133, 147,
 341, 342
 Єгоров, П. 339
 Єльцин, Борис (Боріс) Миколайович
 (Ельцин, Борис Николаевич) 283,
 314, 317, 346, 350, 389, 508
 Єременко, Таїсія Іванівна — *див.*
 Зарецька, Таїсія Іванівна
 Єфіменко, Геннадій Григорійович 128,
 136, 143, 184, 185, 187, 192, 194, 197,
 216, 218, 221, 229, 342, 516
 Єфремов, Сергій Олександрович 208
- Жуков, Георгій Константинович** 220
 Жуковський, Аркадій 70
 Жулинський, Микола Григорович 171,
 216, 344, 349
- Заболотна, Тетяна Володимирівна 167
 Заболотний, Данило Кирилович 208
 Зайцев, Олександр Юрійович 158, 231
 Заплотинська, Олена Олександрівна 159
 Зарецька (Єременко), Таїсія Іванівна 74,
 182
 Заруда, Тарас Віталійович 68
 Захарчук, Борис Іванович 64, 515
 Звездін, Зіновій Костянтинівич 39, 51
 Здіорук (Стельмах), Ольга Іванівна 116,
 128
 Здіорук, Сергій Іванович 116
 Зеленін, Ілля Євгенович (Зеленин, Ілья
 Евгеньевич) 350, 351
 Зиновьев, Александр Александрович —
 див. Зінов'єв, Олександр
 Олександрович
 Зімон, Герхард 160, 201
 Зінов'єв, Олександр Олександрович
 (Зиновьев, Александр
 Александрович) 317
- Зленко, Анатолій Максимович 411
- Івницький, Николай Алексеевич** — *див.*
 Івницький, Микола Олексійович
 Ильич — *див.* Ленін, Володимир Ілліч
- Іванцов, Іван Овсійович 490
 Івашко, Володимир Антонович 296, 321,
 353
 Івницький, Микола Олексійович
 (Івницький, Николай Алексеевич) 350
 Івшина, Лариса Олексіївна 170, 216,
 264, 265
 Ільющин, Ігор Іванович 128, 136, 149,
 305, 445, 518
 Ісаєвич, Дмитро Григорович 439, 440
 Ісаєвич, Ольга Володимирівна 442
 Ісаєвич, Ярослав Дмитрович 202, 342,
 438–442
 Ісус Христос 435
 Іщенко, Віктор Володимирович 345
- Каганович, Лазар Мойсейович** 93, 123,
 180, 319, 325
 Калакура, Ярослав Степанович 76, 77, 87
 Калениченко, Павло Михайлович 146, 150
 Калініна, Людмила Миколаївна 88, 92
 Калініченко, Володимир Вікторович 87
 Калінцев, Юрій Олександрович 144,
 147, 149, 184
 Калішевич, Зінаїда 21
 Кальницький, Михайло Борисович 142,
 278
 Капто, Олександр Семенович 408
 Каришковський, Петро Йосипович 367,
 449, 450
 Карліна, Оксана Миколаївна 341
 Кармазіна, Марія Степанівна 515
 Карр, Едвард 273
 Касьяненко, Василий Игнатъевич 37
 Касьянов, Георгій Володимирович 63,
 149, 176, 280, 305, 358, 359, 514, 517
 Катунин, Юрій Андреевич 142
 Квиринг, Эммануил Ионович 59
 Квіт, Сергій Миронович 237
 Кендзьор, Петро Іванович 161, 162
 Кеннан, Джордж 140, 142, 483, 485, 497
 Кентій, Анатолій Вікторович 106, 117,
 304, 305

- Керзон, Джордж 64, 152, 458
Ким, Максим Павлович 51
Кипаренко, Геннадій Миколайович 341
Кирка, Г. 77
Кізченко, Валентина Іванівна 36
Кінах, Анатолій Кирилович 134
Кіров, Сергій Миронович 116
Кірсенко, Михайло Володимирович 130
Клоков, Всеволод Іванович 74
Коваль, Віктор Савович 65, 224, 266
Коваль, Михайло Васильович 60, 63, 65, 67, 69, 72, 74, 76, 81, 85, 96, 117, 119, 134, 224, 253, 257, 262–264, 267, 297, 340, 395, 397–400, 445
Ковальський, Борис Павлович 87
Ковальчук, Олена Олександрівна 174
Ковбасюк, Самсон Михайлович 248, 254, 316, 367, 377, 392, 393, 420, 429, 430, 449–451
Ковпак, Людмила Всеволодівна 168
Ковпак, Сидір Артемович 204
Коденко, В. 77
Козлов, Володимир Петрович 352, 353
Козловський, Борис 205
Кокін, Сергій Анатолійович (Кокин, Сергей Анатольевич) 60, 71, 128, 199
Колесник, Ірина Іванівна 176, 307, 310
Колоколова, Неллі Іванівна 225
Коломійченко, Іван Іванович (Коломійченко, Іван Іванович) 43, 255
Коляда, Ігор Анатолійович 77
Комаренко, Тетяна Олександрівна 117
Комаров, Юрій Станіславович 158
Кондрашин, Віктор Вікторович 189, 209, 318, 324, 350, 352, 354, 355
Кондуфор, Юрій Юрійович 38, 41, 44, 45, 47, 48, 51, 59, 60, 62, 63, 154, 157, 266, 337, 338, 347, 459
Конквест, Роберт 9, 238, 321, 325, 380, 409, 510
Коновалець, Євген Михайлович 346
Константинов, В. 62
Конт, Франсіс 280
Конюк, Валентина Порфиріївна 21
Копнін, Павло Васильович 249
Кордан, Богдан 59
Корецький, Володимир Михайлович 460, 461, 492
Корнієнко, Валентин 109
Король, Віктор Юхимович 163, 164
Корольов, Борис Іванович 76, 77, 80
Косигін, Олексій Миколайович 315
Косик, Володимир 185, 348
Косіор, Станіслав Вікентійович (Косиор, Станислав Викентьевич) 191, 229, 300, 401
Костюк, Михаїл Павлович 56
Костюк, Роман 347
Кот, Сергій Іванович 86, 230
Котляр, Микола Федорович 40, 42, 44, 52, 69, 71, 81, 106, 230, 277, 438
Коць, Маріян Павло 82, 86, 99, 106, 117, 121, 128, 133, 148, 213
Кравченко, Богдан 285, 407
Кравчук, Леонід Макарович 164, 346, 349, 350, 382, 389
Красняков, Євген Васильович 445
Кривонос, Віктор Мефодійович 44, 514
Крижанівський, Олег Прокопович 88, 92, 341
Криlach, Катерина Іванівна 88, 92, 94, 96–98, 103, 110, 119, 130, 133, 142, 341
Крип'якевич, Іван Петрович 98, 154, 176, 183, 477
Кроль, Пьотр 342
Крупина, Віктор Олександрович 168
Кручек, Олександр Алікович 86
Кудлай, Олександра Борисівна 142
Куз'єв, Василь Антонович 445
Кук, Василь Степанович 313
Кулинич, Іван Маркович 40
Кульчицький, Владислав Валеріанович 12
Купрієнко, Олександр 219
Курас, Іван Федорович 144, 147, 170, 181, 183, 193, 325, 344, 459, 495–497
Курбас, Лесь 503
Курдюмова, Олена Андріївна 38
Куриленко, Олександр 213
Курносов, Юрій Олексійович 57, 60, 63, 65, 67, 69, 72, 76, 81, 85, 257, 262, 263, 339–341, 395
Куронь, Яцек 185, 235
Куропас, Мирон 409
Куртуа, Стефан 314, 350, 387
Кучер, Володимир Іванович 163, 164

- Кучерук, Олександр Сергійович
(Кучерук, Олександр Сергеевич) 65, 68, 71
- Кучма, Леонід Данилович 302, 342, 347
- Лавров, Юрій Павлович 27
- Ладивір, Іван Іванович 459
- Ладиченко, Тетяна В'ячеславівна 88, 92, 341
- Лазарева, Алла 224
- Лебедева, Юлія Геннадіївна 96, 114, 119, 123, 127, 134, 200, 207, 253, 257, 264, 341
- Левассер, Дж. 325
- Левенець, Юрій Анатолійович 175, 184
- Левикін, Володимир Валерійович 167
- Левітанський, Юрій Давидович 357
- Лельчук, Віталій Семенович 50
- Ленартович, Олег Юрійович 214, 518
- Ленін, Володимир Ілліч (Ленін, Владімір; Ленин, Владимир; Ильич; Lenin) 24, 27, 39, 56, 61, 73, 76, 123, 124, 134, 180, 189, 191, 196, 202, 204, 205, 211, 241, 252, 253, 285–287, 289, 290, 314, 336, 349, 350, 360, 377, 382, 386–390, 405, 439, 456, 470, 473, 509
- Лермонтов, Михайл 390
- Лисенко, Олександр Євгенович 95, 96, 142, 149, 151, 163, 164, 167, 199, 305, 342
- Лисяк-Рудницький, Іван Павлович 72, 81, 191, 194–196, 210, 213, 218, 240, 368
- Литвин, Володимир Михайлович 130, 138, 163, 164, 330, 412
- Литвин, Ольга Костянтинівна 35
- Лихолат, Андрій Васильович 29, 37, 39, 272
- Лихолобова, Зоя Григорівна 36, 179, 414, 422, 423, 425–427
- Лісевич, Іван Тимофійович 71, 80, 95
- Лобач, Катерина Василівна 75, 515
- Лобода, Марина Костянтинівна 167
- Лозинський, Аскольд 359, 360
- Лозунько, Сергей 191
- Ломоносов, Михайло Васильович 497, 501
- Лось, Федір Євдокимович 34
- Лугова, Олена Іллівна 23
- Лукінов, Іван Іларіонович 47, 257, 331, 332
- Луковцев, Валентин Степанович 54
- Лупандін, Олексій Ігорович 75
- Луцок, Любомир 59, 325
- Любченко, Володимир Борисович 183
- Лясковська, Світлана Петрівна 240
- Лях, Сергій Романович 37, 55, 98, 103, 119, 130, 133, 240, 341, 342, 514, 517
- Магочій, Роберт 236
- Маггерідж, Малкольм 325
- Майборода, Олександр Микитович 165, 224, 266
- Майка, Ден 410, 411
- Мак-Ніл, Вільям 212
- Маковійчук, Іван Михайлович
(Маковийчук, Іван Михайлович) 55, 56
- Максудов, Сергій (Бабьонішев, Олександр Петрович) 63, 247, 327, 407, 456, 457
- Малаков, Дмитро Васильович 142, 278
- Маленков, Георгій Максиміліанович 180
- Малиновський, Родион Яковлевич 220
- Малиновська, Ольга 505
- Малій, Ольга Володимирівна 77, 88, 92, 341
- Малімон, Наталія 165
- Малін, Володимир Никифорович 315
- Малко, Роман 230, 384
- Мандрик, Ярослав Іванович 518
- Мантейфель, Тадеуш 491
- Маньковська, Руслана Вікторівна 174
- Марголен, Жан-Луї 314, 350
- Маркс, Карл 273, 275–277, 314, 336, 380, 382, 387, 388, 390
- Марочко, Василь Іванович 55, 60, 121, 267, 514, 517
- Мартинів, Андрій Юрійович 129
- Марусик, Тамара Василівна 515, 517
- Марущенко, Олександр Володимирович 142, 149
- Марчак, Микола Макарович 270
- Марчуков, Андрій Владиславович 359
- Маршалл, Джордж 283
- Матвеева, Леся Василівна 30, 98
- Матях, Валентина Миколаївна 86
- Маур'я, династія 288
- Махно, Нестор Іванович 416, 417, 479
- Махун, Сергій Гарійович 264

- Мейдзі, імператор 288
Мейс, Джеймс (Mace, James) 9, 140, 153, 156, 162, 163, 165, 179, 183, 186–190, 197, 203, 226, 232, 237, 238, 294, 297, 321–325, 328, 350, 357, 358, 368, 379, 401, 407, 409, 411–413, 490, 493, 498, 512
Мельник, Ігор 88
Мельник, Леонід Герасимович 40, 41
Мельниченко, Владимир Ефимович 54
Менджецькі (Менджецький), Владзімеж 236, 342, 441
Мечников, Ілля Ілліч 12, 19, 20, 88, 121, 146, 188, 191, 248, 316, 367, 392, 429, 446, 464, 472, 473
Мигрин, Григорій Павлович 98
Микола II 208
Миколишин, Олекса 302
Микуляк, Ярослав Ярославович 305
Мисан, Віктор Олександрович 98, 103, 119, 130, 133, 158, 341
Митропольський, Юрій Олексійович 435
Митрофанова, Августа Василівна 255, 367, 422, 423
Михайлик, В.П. 109
Михайличенко, Ганна Митрофанівна 68, 71
Михайлова, Ольга Володимирівна 167
Мищик, Юрій Андрійович 175, 184, 200, 207, 216, 223, 229, 235, 257, 353
Мікоян, Анастас Іванович 315
Мітягін Вадим Юрійович 199, 206
Міхаліс, Хаджі 20
Мовчан, Ольга Николаївна (Мовчан Ольга Николаевна) 39, 57, 60, 66, 68–71, 95, 117, 121, 158, 167, 174, 200, 206, 217, 235, 514, 518
Мойсей, пророк 179
Молотов, В'ячеслав Михайлович 114, 132, 180, 198, 209, 319, 326, 354, 458
Молчанов, Володимир Борисович 183
Мороз, Олександр Олександрович 304
Морозов, Анатолій Георгійович 514, 517
Москаленко, О. М. 240
Мотика, Гжегож 342
Мотренко, Тимофій Валентинович 184, 194
Мулява, Володимир Савелійович 302
Муссоліні, Беніто 371
Муха, Людмила Яківна 141, 159
Муха, Степан Несторович 408
Нагорна, Лариса Панасівна 225
НаGREбецький, Анатолій Никифорович 187
Назарбаєв, Нурсултан 507
Наливайченко, Валентин 17
Науменко, В. 62
Невмержицька, Алла Валентинівна 159
Некора, Світлана Петрівна 30
Нерод, Володимир Олександрович 106
Нестеренко, Олексій Олексійович 251, 431
Нестуля, Олексій Олексійович 86
Нечай, Іван 106
Немцов, Борис Юхимович 237
Нізова, Людмила Володимирівна (Нізова, Людмила Владимировна) 136, 150, 158, 515
Ніколаєва, Валентина Вікторівна 54
Ніколаєнко, Станіслав Миколайович 369
Нікольський, Володимир Миколайович 136, 150, 517
Новак, Анджей 505
Новак-Єзьоранський Ян (Nowak-Jeziogański, Jan) 184, 297, 500
Новохатько, Леонід Михайлович 95, 96
Ноув (Новаковський), Алек (Nove, Alec) 321
Ньютон, Ісаак 202, 203
Овсієнко, Олександр Федорович 266
Огієнко, Іван Іванович 18, 136, 487
Огінська, Алла Пилипівна 71
Одинець, Світлана 375, 380, 381
Олейник, Борис Ільич — *див.* Олійник, Борис Ілліч
Олейник, Леонид Васильевич 40
Олексій, цесаревич 449
Олійник, Борис Ілліч (Олейник, Борис Ільич) 326, 327, 356
Олійник, Юлія Володимирівна 256
Ольжич, Олег 80
Ольшанівський, Ігор 407, 410
О'Нілл, Томас Філіп «Тір» 409
Орлик, Олена 230
Осадчук, Богдан 165, 313

- Осколков, Євген Миколайович
(Осколков, Евгений Николаевич) 350
- Осмоловський, Андрій Олександрович
158
- Осмоловський, Сергій Олександрович
77, 341
- Островська, Ірина Львівна 159
- Офіцинський, Роман Андрійович 166, 518
- Павленко, Юрій Віталійович 119**
- Павличко, Дмитро Васильович 216
- Павличко, Соломія Дмитрівна 285
- Павлюк, Олександр В'ячеславович 130
- Падалка, Сергій Семенович 168
- Падяк, Валерій 236
- Палієнко, Володимир Іванович 80, 86, 106
- Палій, Михайло Іванович 180
- Палмер, Роберт 410
- Панашенко, Віра Василівна 96
- Панкратова, Ганна Михайлівна
(Панкратова, Анна Михайловна) 54,
425, 428, 469
- Панне, Жан-Луї 314, 350
- Панченко, Володимир Євгенович 161, 171
- Панченко, Петро Пантелеймонович 72,
88, 92, 98, 103, 119, 130, 133, 341
- Папакін, Георгій Володимирович 118, 129
- Парасунько, Онуфрій Арсенович 45
- Парахіна, Марія Богданівна 157
- Парахонський, Борис Олександрович 151
- Пастушенко, Тетяна Вікторівна 167
- Патон, Борис Євгенович 73, 184, 363
- Патони, родина 140
- Патриляк, Іван Казимирович 149, 158, 305
- Пачковский, Андржей 314, 350
- Пашко, Яков Ефимович 40
- Персі, Чарльз 410
- Першина, Заїра Валентинівна 367, 392,
393
- Першина, Тамара Степанівна 96
- Петлюра, Симон Васильович 84, 112,
480, 494, 502
- Петренко, Євген Дем'янович 96
- Петро I 376
- Піріг, Олександра Андріївна 201, 517
- Піріг, Руслан Якович 133, 135, 211, 327
- Пирожков, Сергій Іванович 296
- Підкова, Ігор Зіновійович 98, 103, 119,
130, 133, 341
- Пілсудський, Юзеф 182, 502
- Піхоя, Рудольф Германович 408
- Плав'юк, Микола Васильович 137
- Плеханов, Георгій Валентинович 449
- Плохій, Сергій Миколайович 241
- Полянський, Павло Броніславович 341,
342
- Пошетун, Олена Іванівна 92
- Пономарьов, Борис Миколайович 315
- Попов, Олександр Павлович 456
- Попов, Павло Іванович 67
- Попович, Мирослав Володимирович
165, 171
- Попович, Павло Романович 270
- Порошенко, Петро Олексійович 241
- Портнов, Андрій Володимирович 359
- Постишев, Павло Петрович 319, 415,
416
- Потолов, Сергій Іванович 431
- Прилуцький, Віктор Іванович 72, 118,
136, 183, 515
- Примаченко, Марія Оксентіївна 241
- Примаченко, Яна Леонідівна 224
- Прицак, Омелян Йосипович 259, 407
- Прокопенко, Марія 241
- Профатілова, Лариса Михайлівна 23
- Прутков, Козьма 366
- Птуха, Михайло Васильович 356, 513
- Путін, Володимир (Владімір)
Володимирович 189, 205, 238, 241,
315, 319
- Рабенчук, Олег Петрович 167, 168**
- Раковський, Християн Георгійович
(Раковский, Христиан Георгиевич)
59, 60, 62, 64, 88, 89, 90, 98, 102, 103,
130, 153, 157, 208, 217, 280, 281, 415,
515
- Реєнт, Олександр Петрович 72, 75, 80,
96, 116, 163, 164
- Рейган, Рональд 294, 409, 411
- Рєпіда, Афанасій Васильєвич 48
- Решетилова, Ольга 204
- Рибалка, Іван Климентійович 45
- Рижков, Микола Іванович 324
- Ричка, Володимир Михайлович 75
- Ріббентроп, Йоахім фон 114, 132, 198,
209, 458
- Рікун, Інна Еміліївна 231, 298, 356

- Рогачевська, Людмила Соломонівна
(Рогачевская, Людмила
Соломоновна) 35, 36, 47, 422
- Рогожа, Марія Михайлівна 107
- Романцов, Володимир Омелянович 29,
45, 197, 217, 225, 435
- Романюк, Юрій 455
- Рот, Д. 410
- Рубач, Михайло Абрамович 462
- Рубльов, Олександр Сергійович 159,
234, 270, 431, 518
- Руда, Світлана Петрівна 119
- Руденко, Ніна Миколаївна 96
- Рудий, Григорій Якович 75
- Рузвельт, Франклін Делано 404, 405
- Рябченко, Ольга Леонідівна 222, 518
- Савенок, Людмила Андріївна 201, 515
- Савченко, М. 341
- Савченко, Олександра Яківна 445
- Савчук, Юрій Костянтинівич 74
- Сальга, Лариса Павловна 515
- Самойлов, Федір Олександрович 122
- Санойца, Кароль 342
- Сандберг, Джейкоб 324, 325
- Санцевич, Анатолій Васильович 36, 50,
72, 80, 122
- Сарбей, Віталій Григорович 52, 58–60,
63, 67, 75, 81, 85, 262, 340, 341, 396
- Сахаров, Андрій (Андрей) Дмитрович
327, 386
- Селезніва, Елена Станиславовна 514
- Семенченко, Марія 301
- Семистяга, Володимир Федорович 237
- Сербин, Роман 294, 407
- Сергійчук, Володимир Іванович 163,
164, 199, 313, 342
- Сергійчук, М.І. 313
- Середа, Остап Володимирович 230
- Серчик, Владислав (Serczyk, Władysław
Andrzej) 202, 342, 441, 503
- Сивогривий, Федір 304
- Сиволоб, Юрій Володимирович 52
- Сидоренко, Олена Федорівна 36
- Сидорук, Аркадій 179, 196
- Симоненко, Петро Миколайович 304
- Симоненко, Рем Георгійович 69, 72,
116, 129
- Сирцова, Світлана Михайлівна (Сырцова,
Светлана Михайловна) 37, 39, 41,
423
- Сідак, Володимир Степанович 98
- Січкарьов, Леонід 447, 449
- Скаба, Андрій Данилович 109, 131, 436
- Скворцови 205
- Скляренко, Євген Михайлович 154
- Сковорода, Григорій Савич 18, 483, 492,
502, 516
- Скоропадський, Павло Петрович 67, 100,
101, 109, 118, 218, 263, 270, 478
- Скрипник, Ганна Аркадіївна 171
- Скрипник, Микола Олексійович 90, 98,
107, 109, 131, 218, 476, 505
- Скрипник, Микола Онисимович 122
- Скрипник, Петро Іванович 74
- Скуба, Вікторія 204
- Слабєєв, Ігор Семенович 22
- Слабченко, Михайло Єлисейович 72,
248, 450
- Слинько, Іван Іванович 423, 462
- Слюсаренко, Анатолій Гнатович 119,
120, 138, 264
- Смоленський, Павел 170
- Смолий, Валерій Андреевич — *див.*
Смолий, Валерій Андрійович
- Смолич, Юрій Корнійович 294, 406
- Смолий, Валерій Андрійович (Смолий,
Валерій Андреевич) 11, 40, 58–60,
67, 81, 85, 87, 88, 97, 98, 103, 119,
120, 122, 129, 130, 133, 137, 138, 144,
152, 168, 171, 175, 184, 194, 201, 208,
216, 217, 222, 223, 225, 229, 239,
260–262, 266, 267, 269, 271, 275, 302,
304, 310, 341–344, 348
- Смольницька, Мирослава Костянтинівна
167
- Солдатенко, Валерій Федорович 160,
161, 204, 212, 227, 237, 298, 299
- Соловйова, Віра Йосипівна 298, 300, 328
- Соловьева, Аида Михайловна 33
- Сологуб, Віталій Алексеевич 44
- Солодько, Павло 352
- Сольчаник, Роман (Solchanyk, Roman) 62,
67, 282
- Сохань, Павло Степанович 64, 334
- Сподаренко, Іван Васильович 321

- Сталін (Джугашвілі), Йосип (Іосіф) Віссаріонович (Сталин, Иосиф Виссарионович; Stalin) 8, 59, 62, 64, 73, 76, 83, 99, 109, 131, 134, 146, 165, 172, 175, 178, 180, 200, 208, 209, 218, 219, 259, 275, 281, 289, 297, 299, 314, 319–321, 324, 326, 352, 354, 368, 376, 378–380, 389, 390, 399, 401, 404, 405, 411, 412, 415, 448, 457, 486, 504, 506
- Станко, Владимир Никифорович 178
- Станчев, Михаил Георгиевич 89, 90
- Старіков, Ніколай Вікторович 506
- Стаханов, Олексій Григорович 209
- Стахів, Євген Павлович 190
- Стецкевич, Віталій Вікторович 163, 164
- Столипін, Петро Аркадійович 132
- Стоян, Пилип Кузьмич 38, 423, 462
- Стріха, Максим Віталійович 229
- Струкевич, Олексій Карпович 87
- Стуканов, Євген 59
- Стяжкіна, Олена Вікторівна 427
- Субтельний, Орест 62–65, 67, 69, 70, 72, 241, 259–261, 263, 343, 344, 457, 458
- Суворов, Віктор (Резун, Володимир) 398, 399
- Супруненко, Микола Іванович 462
- Сургай, Геннадій Іванович 41, 66, 120, 137, 260, 264
- Суслов, Михайло Андрійович 315
- Сухомлинський, Василь Олександрович 186, 193
- Сухоцька, Ганна 342
- Сырцова, Светлана Михайловна — *див.* Сирцова, Світлана Михайлівна
- Сюндюков, Ігор Радікович 264
- Табачник, Дмитро Володимирович 266, 345
- Танюк, Леонід Степанович 165
- Таран, Лідія Валентинівна 78, 212
- Теліга, Олена Іванівна 137, 151, 173
- Теплоухова, Наталя Геннадіївна 92, 98, 103, 119, 121, 130, 133, 341, 342, 394–396
- Терещенко, Юрий Илларионович 52
- Тимошенко, Юлія Володимирівна 163, 164
- Ткач, Ніна Іванівна 39, 42
- Ткаченко, Віктор Григорович 515
- Ткаченко, Василь Миколайович 75, 80
- Ткаченко, Володимир Володимирович 200, 518
- Ткачова, Людмила Іванівна 33, 51
- Тойнбі, Арнольд 273, 363, 368, 370
- Толочко, Олексій Петрович 75
- Толочко, Петро Петрович 311, 456
- Топузлу, Григорий Николаевич 54
- Трамп, Дональд 240
- Тронько, Петро Тимофійович 51, 277, 278
- Троцький, Лев Давидович 67, 224
- Турченко, Федір Григорович 54, 98, 103, 119, 130, 133, 147, 224, 341
- Удод, Олександр Андрійович 147, 163, 164, 342
- Українка, Леся 215, 483
- Урсу, Дмитрий Павлович 236
- Успенський, Федір Іванович 449
- Фассел, Данте 410
- Федин, Василий Максимович 52
- Федькович, Юрій 18, 503, 510, 516, 517
- Флоріо, Джеймс Джозеф «Джим» 407, 409
- Франко, Іван Якович 474, 492
- Фролов, Микола Олександрович 151, 160, 215, 518
- Фрунзе, Михайло Васильович 415
- Фулбрайт, Джеймс Вільям 487, 497
- Хавкин, Владимир Аронович 21
- Хатаевич, Мендель Маркович 354
- Хворостяний, Ігор Михайлович 338
- Херст, Вільям Рендольф 404, 405
- Химка, Джон-Пол 311, 312
- Хіоні, Василь Миколайович 453
- Хіоні, Іван Олександрович 21, 254, 367, 452, 453
- Хмарський, Вадим Михайлович 171
- Хмель, Іван Сергеевич — *див.* Хміль, Іван Сергійович
- Хмельницький, Богдан 86, 89, 143, 151, 159, 175, 181, 194, 198, 205, 214, 221, 223, 227, 233, 234, 332, 473, 476, 482, 494
- Хміль, Іван Сергійович (Хмель, Іван Сергеевич) 52, 59, 60, 72, 266, 304
- Хміль, Іван Васильович 69, 75, 130

- Хорозова, Маріанна Карапетівна 12
Хорунжа, Тетяна Костянтинівна 266
Храмов, Олександр Олександрович 28
Храмов, Юрій Олексійович 119, 279
Хромов, Семён Спиридонович 47
Хрущев, Никита Сергеевич — *див.*
Хрущов, Микита Сергійович
Хрущов, Микита Сергійович (Хрущев,
Никита Сергеевич) 73, 76, 80, 83, 84,
88, 89, 96, 102, 103, 120, 137, 180,
220, 231, 232, 236, 250, 251, 315, 319,
320, 376, 377, 384, 385, 398, 399, 403,
404, 414, 473, 474, 509
- Царинник**, Марко 59, 298
Цибенко, Петро Степанович 445
Цінь, династія 288
- Ченцов**, Віктор Васильович 133
Червак, Богдан Остапович 304
Черевко, Анна 226
Чередниченко, Дмитро Семенович 77
Черненко, Микола Валеріанович 255
Черненко, С. 77
Чернухін, Євген Костянтинович 107
Чернявський, Георгій Йосифович 89, 90
Чорновіл, В'ячеслав Максимович 382, 486
Чуб, Андрій 63, 64
Чубар, Влас Якович 64
Чубар'ян, Олександр Оганович 342
Чунтулов, Владимир Тимофеевич 27
Чухліб, Тарас Васильович 87
- Шабульдо**, Фелікс Михайлович 107
Шапіро, Леонард 266, 444
Шаповал, Юрій Іванович 91, 130, 144,
152, 155, 160, 163–165, 216, 224, 257
Шаталіна, Євгенія Платонівна
(Шаталіна, Евгения Платоновна)
36, 38, 39, 57, 58, 61, 63, 66–68, 70,
71, 73, 96, 266, 426, 437
Швидько, Ганна Кирилівна 76, 98, 103,
119, 130, 133, 341
Шевелєв, Арнольд Григорович (Шевелєв,
Арнольд Григорьевич) 31, 437
Шевченко, Леся Антонівна 40, 107
Шевченко, Тарас Григорович 13, 44,
108, 154, 293, 302, 397, 477, 483,
485–487, 494, 497, 508, 512
- Шевченко, Федір Павлович 157
Шелест, Петро Юхимович 101, 108, 124,
294, 406, 497
Шепель, Любов Федорівна 81
Шепілов, Дмитро Трохимович 180
Шептицький, Андрей 166
Шип, Надія Андріївна 81, 267
Шипович, Марина Анатоліївна 117
Шитюк, Микола Миколайович 130, 148,
517
Шишкін, Віктор Іванович 171
Шлепаков, Арнольд Миколайович 319,
321, 322, 337, 379
Шпак, Віктор Іванович 516
Шпаки, родина 205
Шпорлюк, Роман 283
Шубін, Олександр Владленович 345
Шульга, Олена 204
Шумський, Олександр Якович 88
Шуст, Роман Мар'янович 98, 103, 119,
130, 133, 341
Шухевич, Роман Йосипович 203, 204
- Щербицький**, Володимир Васильович
115, 156, 293, 295, 319, 321, 322, 324,
328–330, 380, 407, 408, 411, 456
Щупак, Ігор Якович 342
Щусь, Оксана Йосипівна 69, 167
- Юзвенко**, Адольф 342
Юрійчук, Євгенія Петрівна 516
Юркова, Оксана Віталіївна 109, 118,
142, 215, 243, 278, 516
Юхимчук, Анатолій Петрович 302, 347
Юхновський, Ігор Рафаїлович 298
Ющенко, Віктор Андрійович 163–165,
171, 298, 356, 360, 361
- Яворницький**, Дмитро Іванович 333
Яворський, Матвій Іванович 80
Яковенко, Наталія Михайлівна 165
Яковлев, Олександр (Александр)
Миколайович 313, 314, 351, 386, 389
Яковлева, Лариса Василівна 71, 515
Якубова, Лариса Дмитрівна 109, 118,
143, 160, 175, 216, 234, 239, 267, 306,
518
Ямпольський, Стефан Михайлович 25,
26

Яневський, Данило Борисович 65, 68
Янишин, Богдан Михайлович 183
Янковські, Арнольд 342
Янукович, Віктор Федорович 201, 203,
205, 226, 298, 317, 344, 348
Ярещенко, Олександр Тимофійович 122
Яцик, Петро 15, 16
Яцишин, З. 118
Яцків, Ярослав Степанович 165

Bandera, S. — *див.* Бандера, Степан
Андрійович

Chrušlinska, Izabella 147, 163

Graziosi, Andrea 226

Hajda, Lubomyr A. 226
Hryn, Halyna 226

Lenin — *див.* Ленін, Володимир

Mace, James — *див.* Мейс, Джеймс

Nove, Alec — *див.* Ноув (Новаковський),
Алек

Nowak-Jeziorański, Jan — *див.* Новак-
Єзьоранський Ян

Serczyk, Władysław Andrzej — *див.*
Серчик, Владислав

Sklódowska-Curie, Maria 163

Solchanyk, Roman — *див.* Сольчаник,
Роман

Stalin — *див.* Сталін (Джугашвілі),
Йосип Віссаріонович

Tuma, Piotr 147, 163

Viola, Lynne — *див.* Віола, Лінн

Наукове видання

ІСТОРИК НА ЗЛАМІ ЕПОХ

Станіслав Кульчицький:
Матеріали до біобібліографії.
Інтерв'ю. Спогади

Комп'ютерна верстка *Л. А. Зубець*

Підписано до друку 20.12.2016 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 16,7. Обл. вид. арк. 15,62.
Наклад 300 прим. Зам. 45. 2016.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.